STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 05584

DI IDISHE GESHIKHTE FUN AVRAHAM OVINU BIZ YETSTIGER TSAYT

*Permanent preservation of this book was made possible
by Mr. & Mrs. Donald Meltzer
in memory of
Sam & Anna Meltzer*

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די

אידישע געשיכטע

פון

אברהם אבינו ביז יעצטיגער צייט.

פאָלשטענדיג אין איין באַנד.

הערויסגעגעבען

פון

מ. מ. דאָליצקי,

אלם פרעמיום צום „מבית ומחוץ."

GL
923794X
Litt
10-23-95

פארערדע.

עס זיינען דא עטליכע צעהנדליג קורצע אידישע היסטאָריעס אין דיא טייט־
טע לעבענדיגע שפראכען, וועלכעס בעוויזט אז דיא אידען אין פארשיעדענע לענ־
דער זיינען גענוג פאראינטערעסירט אין זייער פארגאַנגענהייט, דאס עס לוינט זיך
אַרויסצוגעבען אזעלכע ווערקע. אויב דיא אידען פון דיא פרייע לענדער, וואו איין
אנטיסעמיטישע פּאַרטיי איז נייטיג זיי צו דערמאָהנען אז זייא שטאַמען פון אידען,
געפינען עס פאר גענוג וויכטיג זיך צו בעשעפטיגען מיט אידישע היסטאָריע, איז
לייכט צו פארשטעהן אז דיא אידען וואס שטאַמען פון לענדער וואו טיראַנישע
געזעצע און אלגעמיינער פאָראורטהייל מאכען זייא כמעט פאר א בעזונדערע נא־
ציאָן, האבען אורזאכע זיך צו אינטערעסירען אין דיא היסטאָריע פון דעם קאמפף
און דיא פערפאָלגונגען וועלכע האבען זיך נאך ניט געענדיגט. עס איז דארום אר־
בריג זיך צו ענטשולדיגען, אדער צו ערקלערען דיא אורזאכע, פאר וואס אזא ווערק
וויא דיעזע וועלכע ווערט דאָ יעצט פאָרגעלייגט פאר דעם אידישען לעזע-פּובליקום
אין אמעריקא: דיא געשיכטע פון אידען פון אברהם אבינו ביז דיא יעצטיגע צייט,
איז געשריבען אדער ארויסגעגעבען געוואָרן. דער אלגעמיינער אָפּגאַנג וואס אזעל־
כע ווערקע האבען אין אלע וויכטיגע אידישע געמיינדען, בערעכטיגט דיא ערוואר־
טונג אז אזא ווערק איז נייטיג און וועט האבען א פריינדליכע אויפנאהמע.

דיעזע געשיכטע איז געשריעבען געוואָרן ספּעציעל פאר דעם קלאַס לעזער
אונטער וועלכע זיא קען פארקויפט ווערען און איז דארום אין איינינע פונקטען אנ־
דערס וויא אללע אנדערע ווערקע פון דיעזען סאָרט. דיא ביבלישע פעריאָדע איז
בעהאנדעלט געוואָרען זעהר קורץ, ווייל מיר גלויבען אז דיא מייסטע פון אונזערע
לאַנדסלייט זיינען מיט איהר אזוי גוט בעקאַנט, דאס עס איז איבעריג צו פארנעה־
מען פּלאַץ מיט דיא אונטערהאַנדלונגען פון אברהם מיט לוט, דיא אינטריגען פון
לבן הארמי אדער דיא איינצעלנהייטען פון דיא עשרה מכות. דער ערשטער קאפּי־
טעל פון דיעזע געשיכטע ענטהאלטעט דאס וואס אין אנדערע אזעלכע ווערקע,
וואס זיינען געשריבען פאר אידען וועלכע זיינען אונבעקאנט מיט תנ"ך, פארנעהמט
אַ רעכטען טהייל פון גאנצען בוך דיזעס ווערק האט דאַגעגען שפעציעלע קאפּיטלע.

צוזאמענגעשטעלט טהיילווייז פון אריגינעלע קוועלען, איבער דיא געשיכטע פון דיא אידען אין פוילען און רוסלאנד, יענער וויכטיגער טהייל פון דיא אידישע געשיכטע וועלכער איז פון אנדערע היסטאריקער, אפילו פון גרעטץ אליין, זעהר פארנאכלעססיגט געווארן.

דיא געשיכטע פון דיא אידען אין אמעריקא, וועלכע איז אויך זעהר וועניג אדער גאר ניט דערמאנט אין דיא אידישע היסטאריעס וועלכע זיינען געשריעבען געווארן אין איירָאפּא (דיעזעס ווערק איז דאס ערשטע אלגעמיינע אידישע געשיכטע וואס איז אריגינעלל פערפאסט געווארען אין אמעריקא) פערנעהמט דא אויך א וויכטיגען ארט. דערצו האט דער פערפאסער זיך געגעבען דיא מיהע איממער אין קורצען פארצושטעללען דעם צושטאנד פון דיא ניט־אידישע בעפעלקערונג אין דער צייט און אין דעם לאנד וועגען וועלכע עס האנדעלט זיך. דאדורך קריעגט דער לעזער א בעגריף ניט נור פון די אידישע געשיכטע, זאנדערן אויך פון דיא אלגעמיינע וועלט־געשיכטע און פון דיא וויכטיגע ענדערונגען און בעוועגונגען וועלכע האבען געמאכט איין איינדרוק אויף דיא לאגע פון דיא אידען.

דיא שפראך פון דער געשיכטע איז דיא איינפאכע אידיש מיט וועלכע דיא אמעריקאנישע צייטונגס־לעזער זיינען גוט בעקאנט. מליצה און „הויכע" אויסדריקע זיינען פארמידען געווארן מיט דעם צוועק אז דער אינהאלט זאל לייכט פארשטאנען ווערן. א דייטשעס ווארט אדער א דייטשער אויסדרוק וואס איז דעם געוועהנליכען לעזער גוט בעקאנט און איז, וויא מען זאגט, „נאטוראליזירט" אדער איינגעבירגערט געווארן אין אונזער אמעריקאנישע אידיש, איז אפט געברויכט געווארען אין א פאל וואו דאס מאכט לייכטער צו בעגרייפען דיא מיינונג פון שרייבער.

דער תאריך אדער דיא צייטרעכנונג אין דיעזע געשיכטע איז דיא אלגעמיינע רעכנונג פון דיא קריסטליכע פעלקער וועלכע איז אלעמען אם בעסטען בעקאנט. ביי אלעם וואס איז פארגעקומען פאר דער צייט וואס מען האט איינגעשטימט (דיא ריכטיגקייט איז שווער צו בעשטימען) אז אין יענעם יאהר איז קריסטוס געבארען געווארען, ווערט אנגעגעבען אז דאס האט פאסירט אזוי פיעל יאהר פאר קריסטוס. מען דארף דיעזע צאהל דארום צולייגען צו דיא צאהל **1900** צו וויסען וויפיעל יאהרען צוריק דאס איז געוועזן. אזוי נעהמט עס ביז פיער יאהר נאך דעם טויט פון הורדוס (זייטע 29) ווען עס פאנגט זיך אן דער יאהר **1**. פון דארט און ווייטער דארף מען דיא צאהל ארונטערציהען פון 1900 ווען מען וויל וויסען וויא פיעל יאהר צוריק א זאך האט פאסירט. דיעזע רעכנונג איז אנגענומען געווארען אלס לייכטער און בעקוועמער וויא דיא אידישע צייטרעכנונג פון בריאת עולם, נאך

III.

וועלכע עס איז שווער שנעל אויסצורעכענען וויא לאנג עס איז שוין אוועק זייט דיא
דאטע וועלכע מען וויל אויסגעפינען.

דיעזע געשיכטע איז געשריעבען געווארען אהן א בעזונדערע טענדענץ און דיא
היסטארישע פאקטען זיינען דא ניט „צוגעפארבט“ געווארען צו בעווייזען דיא ריכ־
טיגקייט פון די פרינציפען אדער צו בעקרעפטיגען די פאראורטהיילע פון א פארטיי,
א סעקטע אדער א קלאססע. פאקטען און פערזאנען וועלכע זיינען וויכטיג, וועלכע
האבען געהאט איין איינפלוס אין זייער צייט אדער אין שפעטערע צייטען, און בע־
געבענהייטען וועלכע גיבען א בעגריף פון דיא אידישע לאגע און פון דיא בעציהונ־
גען צווישען אידען און ניט אידען, זיינען דערמאנט געווארען אהן איבערטרייבונגען,
און יעדער מעג זיך דערפון אפלערנען וואס ער וויל. דער וויכטיגסטער לעססאן וואס
מיר קענען לערנען פון בעקאנט ווערען מיט אונזער פערגאנגענהייט, איז ניט דאס
דער אדער יענער איז גערעכט, זאנדערן דאס עס איז איינע פון דיא וואונדערבאר־
סטע ערשיינונגען אין דער וועלטגעשיכטע וויא אזוי א פאלק וואס האט פארלארען
איהר אונאבהענגיגע עקזיסטענץ שוין איבער 1800 יאהר, איז ניט פארשלונגען
געווארען פון דיא בעזיעגער און אונטערדריקער, וויא עס האט פאסירט מיט אנ־
דערע פעלקער אונטער אזעלכע אומשטענדע. דיא גייסטיגע און מאטעריעלע ענט־
וויקלונג פון אידען, דיא ניעדריגקייטען צו וועלכע זיי זיינען ארונטערגעדריקט געווא־
רען אין דיא פינסטערע צייטען און דיא הויכע שטופע וועלכע זייא ערגרייכען אזוי
שנעלל וויא א בעסערע בעהאנדלונג גיט זיי דיא מעגליכקייט — דאס זיינען דיא
הויפט־פונקטען וועלכע א אידישע געשיכטע דארף פארלייגען פאר דעם לעזער,
און דער פערפאסער האט נור דיעזעס געהאט אין זינען אין דיא אויסארבייטונג פון
דיא אידישע געשיכטע.

דיא גרעסטע שוויריגקייט אין צוזאמענשטעלען דיעזעס ווערק איז געוועזן צו
ענטשיידען וועלכען טהייל פון די געוואלטיגע מאסע פון מאטעריאל אויסצוקלייבען
און וועלכען דורכצולאזען. מיר האבען געהאט אזוי פיעל וויכטיגע פערזאנען און עס
זיינען אין אונזער פערגאנגענהייט פארגעקומען אזא אונגעהייער גרויסע צאהל אינ־
טערעסאנטע בעגעבענהייטען, דאס א בוך צעהן מאהל אזוי גרויס קען אנגעפילט
ווערען ווען מען זאל וועלען יעדע זאך דערמאנען. דערביי מוז מען אויך געדיינקען
דאס א פערזוך אלעס צו דערמאנען אין איין באנד וואלט פארוואנדעלט דאס ווערק
אין א טרוקענע ליסטע פון נאמען און דאטען, וועלכע קען אינטערעסירען נור איינעם
פון טויזענד. נור דיא וויכטיגסטע און דיא אינטערעסאנטעסטע פאקטען און פער־
זענליכקייטען זיינען דארום אויסגעקליבען געווארען דערמאנט צו ווערען אין דער

נעשיכטע און דיא פעראנטוואָרטליכקייט פאר דעם אויסוואהל פאַלט נאַטירליך אויף דעם פערפאסער. פיעלע וויכטיגע זאכען האָבען געמוזט אויסגעלאָזען ווערען כדי דאס מאַטעריאל וואס איז געברויכט געוואָרען זאָל קענען בעארבייטעט ווערען אויף א בעסערע ארט. דער פּאַבלישער פון זיין זייט האָט ניט געשפּאָרט קיין געלד אָדער מיהע צו מאכען דאס אויסזעהן פון דער געשיכטע אזוי פיין וויא מעגליך. דער „אינדעקס“ אדער נאמען־פערצייכניס צום ענדע פון בוך און דיא איבערשריפ־טען פון אינהאלט אויף איינע פון דיא צוויי זייטען ווען דאס בוך איז אָפען זיינען א נייעס אין אידישע ביכער וואס ערשיינען אין אמעריקא. עס איז צו האפען אז דאס פובליקום וועט דיזע פערבעסערונגען וויסען צו שעצען און דאמיט ערמוטהי־גען דיא ערשיינונג פון עהנליכע ווערקע איבער אידישע אדער אלגעמיינע היסטאָריע. עס איז אויך צו האפפען אז דאס ווערטהע פובליקום און דיא געעהרטע הערען קריטיקער וועלען בעגרייפען דאס עס איז אונמעגליך געוועזען אלעס צו דערמאנען אין דיזעס ווערק און וועלען געדיינקען אז עס איז אונמעגליך צו געבען פאָלשטענ־דיג אין איין באנד דאס וואס פּראָפעססאָר גרעטץ האט ניט געקענט געבען פאָל־שטענדיג אין עלף בענדער.

אינהאלטס-פערצייכניס.

פאָררעדע.................................I–IV

ערשטער טהייל.

קאפיטעל — זייטע

1 ביבלישע פעריאָדע, פון אברהם אבינו ביז דעם חורבן בית ראשון 5

2 דער גלות בבל און דיא בעפרייאונג דורך כורש. עזרא נחמיה און
דיא כנסת הגדולה. אלכסנדר מוקדון און זיינע נאכפאָלגער 12

3 אנטיוכס הרשע און דער בעפרייאונגס-קריעג אונטער דיא חשמונאים.
יהודה המכבי און זיינע ברידער.................................17

4 ארץ ישראל ווערט אונאבהענגיג אונטער דיא דינאסטיע פון דיא
חשמונאים. יוחנן הורקנוס, אלכסנדר ינאי. אנטיפטר און הורדוס.......23

5 הורדוס און זיינע נאכפאָלגער. דיא אידען אין מצרים. פילון.
אגריפס I. און אגריפס II. דער חורבן בית שני.......................28

צווייטער טהייל.

1 אין גלות אונטער נעמצענדינער.......................33

2 ר' עקיבא, בר כוכבא און דער חורבן פון ביתר..........38

3 קריסטענטהום, ר' יהודה הנשיא און דיא משנה..........44

4 בבל.................................52

5 ענדע פון נשיאות. אונטערגאנג פון רוים..............58

6 דיא שמרונים. איסט רוים און פערזיען..............65

7 אידען בעזיענען ירושלים צום לעצטען מאהל.............72

דריטער טהייל.

1 דיא אידען אין אראביען. מחמד און דיא אידען...............78

2 אידען אין אייראָפא אין אָנפאנג פון מיטעלאלטער, שפאניען..........84

קאפיטעל — זייטע

3 ענן און דיא קראים..89
4 דיא בילדער שטרייטינקייטען. דיא כוזרים. קארל דער גרויסער..........95
5 אראבישע בילדונג. רב סעדיה גאון. ענדע פון דיא ראשי גלותא........101
6 ר׳ משה בן חנוך. חסדא אבן שפרוט און דיא שפאנישע קולטור. קארעס-פאנדענץ מיט דיא כוזרים..110
7 רב שרירא און רב האי. ענדע פון דיא גאונות. אויפבליהונג פון אידישע געלעהרזאמקייט אין אייראפא.......................................119
8 ענדערונגען אין שפאניען. ר׳ יהודה חיוג, ר׳ שמואל הנגיד, ר׳ יונה אבן גנאח, ר׳ שלמה בן גבירול און רבינו בחיי...............................126
9 ר׳ יוסף הנגיד און זיין טרויעריגע ענדע. פערפאלגונגען אין גראנאדא. דיא פינף ר׳ יצחק׳ס און יצחקי...132

פיערטער טהייל.

1 דיא קרייצפאהרער. (גזירות תתנ״ו). אנפאנג פון אידישע געשיכטע אין בעהמען און ענגלאנד...141
2 העכסטע שטופע פון שפאניש-אידישע ליטעראטור. ר׳ יהודה הלוי, אבן עזרא. בנימין פון טודעלא...147
3 דיא וייטערע קרייץ-ציגע. ערשטע אויסווייזונג פון פראנקרייך. פערפאלגונגען אין ענגלאנד...154
4 רבינו משה בן מיימון, (רמב״ם) און זיין איינפלוס אויף דעם יודענטהום..160
5 שטרייטינקייטען וועגען רמב״ם׳ס ספרים. וכוחים, שרפות. רמב״ן און מהר״ם רוטענבורג. אידען אין אונגארן.........................165
6 אויסווייזונג פון ענגלאנד און פון פראנקרייך. ר׳ שלמה בן אדרת. ר׳ אשר בן יחיאל (רא״ש) און דער קאמפף געגען פילאזאפיע אין שפאניען......173
7 גרויסע פערפאלגונגען אין פיערצעהנטען יאהרהונדערט....................108
8 דיא אינקוויזיציאן. דון יצחק אברבנאל. אויסווייזונג פון שפאניען און פארטוגאל. ענדע פון מיטעלאלטער. ענטדעקונג פון אמעריקא................191

פינפטער טהייל.

1 אנפאנג פון דיא אידישע געשיכטע אין פוילען, רוסלאנד און ליטא. אברהם דוכס. קאזימיר און אסתרקע..198

קאפיטעל — זייטע

2 פארטזעצונג פון דיא אידישע געשיכטע אין פוילען און ליטא פון קאזימיר ביז זיגמונד ערשטע גרויסע רבנים.......... 207

3 אויפלעבונג פון וויסענשאפט. רייכלין און דיא הומאניסטען. אידישע געלעהרטע אין איטאליען.......... 215

4 אידען אונטער טירקישע הערשאפט. ר׳ יוסף קארו און זיין צייט. דון יוסף נשיא. שלמה אשכנזי.......... 221

5 דיא מאראנען אין שפאניען און פארטוגאל. אידען אין האללאנד. יעקב טיראדא. אוריאל אקאסטא.......... 231

6 פארטזעצונג פון דיא אידישע געשיכטע אין האללאנד, ר׳ מנשה בן ישראל און זיינע ארבייט פאר אידען. ברוך שפינאזא.......... 242

7 אידען אין פוילען אין 16טען און 17טען יאהרהונדערט. גרויסע רבנים. דער „חזוק אמונה״. חמיעלניצקי און דיא גזירות ת״ח.......... 251

8 פאלשע משיחים. אשר לעמליין דוד ראובני און שלמה מולכו. שבתי צבי און זיינע אנהענגער.......... 264

9 פערפאלגונגען אין 17טען יאהרהונדערט. אידען אין פרייסען. אנפאנג פון 18טען יאהרהונדערט.......... 281

10 אידען אין דיא נייע וועלט. בראזיליען און סורינאם. נויארק און ניופארט. חיים סאלאמאן און דיא פיהרער פון דיא רעוואלוציאן געגען ענגלאנד.... 291

זעקסטער טהייל.

1 בעוועגונגען פאר דעם אויפגאנג פון השכלה. יהודה חסיד און חיים מלאך. ר׳ משה חיים לוצאטו. ר׳ יונתן אייבשיץ און ר׳ יעקב עמדען. דעם רב׳ס קריעג אין ווילנא. פראנק און דיא פראנקיסטען.......... 299

2 נייע בעוועגונגען. ר׳ ישראל בעל שם טוב און דיא חסידים. דער ווילנער גאון. מאזעס מענדעלסאן און דיא דייטשע השכלה. שלמה מיימון.......... 313

3 דיא גזירות פון אוקראינע (חרב גאנטא) און דער אונטערגאנג פון פוילען. פוילישע אידען אונטער דיא הערשאפט פון פרייסען, עסטרייך און רוסלאנד.......... 326

4 דיא פראנצויזישע רעוואלוציאן און דער אנפאנג פון אמתע אידישע פרייהייט. הירש און זאלקינד־הארוויץ. נאפאלעאן און דיא סנהדרין. אדאלף קרעמיע.......... 335

קאפיטעל — זייטע

5 בעפרייאונג פון דיא אידען אין ענגלאנד. ר' משה מאָנטעפיאָרי, עמאַנצי־פּאַציאָן אין דייטשלאנד. פערבעסערונג פון דיא אידישע לאגע אין אנדע־רע אייראָפּייאישע לענדער. חכמת ישראל........................ 342

6 אידען אין רוסלאנד אונטער ניקאלאי I. אלעקסאנדער II. און דיא קורצע „גאָלדענע צייט". פּאָגראָמען און צרות אונטער אלעקסאנדער III. השכלה, נאציאָנאליזמוס און אויסוואנדערונג נאך אמעריקא.................... 353

7 אידען אין דיא יונייטעד סטייטס אין 19טען יאהרהונדערט. איבערזיכט איבער דיא אידישע לאגע אין קלענערע לענדער. שלוסס־וואָרט.......... 365

אינדעקס. (נאמען־פערצייכניס)...................................... 373

ערשטער טהייל.

ערשטער קאפיטעל.

ביבלישע פעריאָדע, פון אברהם אבינו ביז דעם חורבן בית ראשון.

אברהם העברי *) וועלכער איז לויט דיא געוועהנליכע חשבונות געבאָרען געװאָרען 1948 יאָהר נאָך בריאת עולם אָדער 2030 יאָהר פאר דיא יעצטיגע צייט־רעכנונג איז געװען דער פאטער פון דיא אידישע נאציאָן און דער ערשטער איד אין היסטאָריע. נאָך דיזען חשבון איז יצחק געבאָרען געוואָרען אין יאהר 1848 און יעקב 1788 יאָהר פאר דיא קריסטליכע צייטרייכנונג. מיט 130 יאהר שפעטער זיינען יעקב מיט זיינע קינדער געקומען צו יוסף אין מצרים און דאָרט איז משה רבינו, דער ערלייזער פון דיא אידען און דער גרעסטער געזעצגעבער פון דער וועלט געבאָרען געוואָרען אין 1575. משה איז אלט געװען 80 יאהר אין דער צייט פון יציאת מצרים און פון מתן תורה (1495) און נאָך זיין טויט, מיט 40 יאָהר שפעטער, איז יהושע מיט דיא אידען אריבער דעם ירדן און האָט איינגענומען דאס לאַנד כנען וועלכעס איז זייט דאמאָלס געוואָרען דאס אידישע פאטערלאַנד.

דער תנ"ך וועלכער איז דיא איינציגע קוועללע פאר דיא אלטע אידישע געשיכטע דערמאָהנט ניט וויא אלט יהושע איז געװען ווען משה רבינו איז געשטאָרבען און מען קען דארום ניט אנגעבען דיא דאטע פון זיין געבורט אדער טויט אָבגלייך עס ווערט דערמאָנט אז ער האָט געלעבט 110 יאָהר. ווענן דיא זקנים וועלכע האָבען געפיהרט דיא אידישע רעגיערונג נאָך איהם, איז גאָרנישט דערמאָנט, און פון דיא שופטים אָדער ריכטער וועלכע זיינען פאר דיא נעכסטע אייניגע הונדערט יאָהר געשטאַנען אין דער שפיצע פון אידישען פאָלק ווייסען מיר ניט מעהר וויא דיא נאמען און דיא צייט וואס מאנכע פון זיי האָבען געהערשט. דיא שופטים זיינען מייסטענס, אזוי וויא יהושע, געװען קריעגס־העלדען און האָבען ערוייכט דיא הערשאפט אלס א בעלוינונג פאר א זיעג איבער א פיינד וואס האָט אונטערדריקט דיא יונגע אידישע נאציאָן. עס ווערט דארום אין ספר שופטים מייסטענס בעמערקט

---

*) פון עבר הנהר (פון יענעם זייט פון טייך פרת).

וויא וויכטיג יעדער זיעג איז געווען. אזוי למשל ווערט געמעלדעט דאס נאך דעם זיעג פון עתניאל בן קנז איבער כושן רשעתים, דעם קעניג פון ארם נהרים איז דאס לאנד געבליבען רוהיג אָדער פריי פון אנגריפע (ותשקוט הארץ) 40 יאהר; נאך דעם זיעג פון אהוד בן גרא איבער מואב 80 יאהר און נאך ברק'ס זיעג איבער יבין וויא אויך נאך גדעון'ס גרויסען זיעג איבער מדין וויעדער יעדעס מאָל צו 40 יאָהר. גדעון איז געווען דער איינציגער פון דיא שופטים וועלכער האָט פּרובירט גרינדען א דינאסטיע און וועלכער האט איבערגעלאָזען זיין הערשאפט צו זיין זאהן אבימלך. אבער דער לעצטער איז אומגעקומען אין א בירגער־קריעג וועלכען ער האט פער־אורזאכט. נאָך איהם איז יאיר הגלעדי געווען דער ריכטער פון ישראל פאר 22 יאָהר.

יאיר'ס נאכפאלגער איז געווען דער העלד יפתח פון דעם זעלבען פּראָץ וויא ער (גלעד) און איז בעריהמט דורך דיא אויפאָפּפערונג פון זיין טאָכטער. דורך זיין זיעג איבער עמון איז אויך ארויס א בירגער־קריעג צווישען דיא איינוואוינער פון גלעד און דעם שבט אפרים, פאר וואס ער האָט דיא לעצטע ניט גערופען טהייל־נעהמען אין קריעג. נאך איהם זיינען געקומען אבצן פון בית לחם (7 יאָהר), אילון הזבולני (10 יאָהר) און עבדון בן הלל פון פרעתון (8 יאָהר). נאך זיי איז געקומען דער הערקולעס פון דער אידישער געשיכטע, שמשון הגבור, וועלכער האט געוויע־זען זיינע העלדענטהאטען געגען דיא פלשתים און האט געהערשט איבער אידען 20 יאהר ביז זיין טרויעריגע ענדע.

עס שיינט דאס דער רעליגיעזער גייסט האט זיך אין יענער צייט געשטארקט ביי אידען, ווייל דיא לעצטע צוויי שופטים זיינען ניט מעהר קריעגס־העלדען זאָנ־דערן גייסטליכע אנפיהרער: עלי הכהן און שמואל הנביא. אָבער דיא נויטווענדיג־קייט צו האָבען איינעם וואס זאל מעהר טויגען צום פיהרען קריעג איז געפיהלט געווארען און דאס פאָלק האָט אָנגעפאנגען צו פאָדערן א קעניג. דער ערשטער קע־ניג פון ישראל איז געווען דער העלד שאול בן קיש פון שבט בנימין. שאול האט געפיהרט פיעלע מלחמות און האט געזיעגט איבער דיא מייסטע פיינד פון זיין קע־ניגרייך, ביז ער איז אליין געפאלען אין א קריעג געגען פלשתים. נאך זיין טויט איז זיין זאהן איש בושת געוואָרען קעניג איבער דעם גרעסערען טהייל פון ישראל און דוד בן ישי פון שבט יהודה איבער א קלענערען טהייל, ביז דער ערשטער איז ער־מאָרדעט געוואָרען און דוד איז געוואָרען קעניג איבער דעם גאנצען פאָלק.

אונטער דיא רעגיערונג פון דוד איז דאס אידישע פאָלק געוואָרען א גרויס־מאכט און האָט אָנגעפאנגען צו פארנעהמען א וויכטיגען פּלאץ אונטער דיא פעל־קער פון אזיען. דוד האָט בעזיעגט דיא פלשתים און עמון ומואב, דיא הויפט פיינדע

וואס אידען האבען געהאט נאהענט צו זייער לאנד און האט אויך בעהערשט איי־ניגע פראווינצען וועלכע געהערען יעצט ניט צו ארץ ישראל. ער האט רעגירט 40 יאהר (פון 1058—ביז 1018) און האט איבערגעלאזען זיין לאנד רייך און מעכטיג, געעהרט און געפירכטעט פון אלע ארומיגע פעלקער.

דיא 40 יאהר וועלכע זיין זאהן שלמה האט רעגירט איבער ישראל (1018—978) זיינען דיא גלאנץ פעריאדע פון דיא אלטע אידישע געשיכטע. שלמה האט זיך געפיהרט וויא א וואהרער פערציייטיגער גרויסער מאנארך; ער האט געבויט פראכט־געביידען, האט געהאט פיעלע פרויען און פיעלע פערד און האט אנגעזאמעלט גרוי־סע אוצרות. דער בית המקדש און דער בית המלך וואס ער האט אויפגעבויט אין דיא ערשטע 20 יאהר פון זיין רעגיערונג זיינען געבליעבען דיא ציערונגען פון ירושלים ביז דעם ערשטען חורבן. אידען האבען אונטער איהם געלעבט רוהיג און גליקליך און האבען זיך ערהאלט פון דיא מלחמות און אונרוהען פון דיא פריהערע צייטען. דיא גוטע צייטען האבען זיך געענדיגט גלייך נאך זיין טויט, ווען עס איז פארגעקר־מען א שפאלטונג וועלכע האט צוטהיילט אידען אין צוויי קליינע פעלקער אונטער שוואכע רעגיערונגען וועלכע האבען אין אנפאנג אפט געפיהרט קריעג צווישען זיך.

ירבעם בן נבט, דער ערשטער קעניג פון דיא צעהן שבטים וועלכע האבען זיך אפגעריסען פון דיא דינאסטיע פון מלכות בית דוד, האט רעגיערט 22 יאהר (978—956) און זיין זאהן נדב איז אומגעבראכט געווארען דורך א פערשווערונג נאכדעם וויא ער האט רעגיערט צוויי יאהר. דער נייער קעניג בעשא בן אחיה האט רעגיערט 24 יאהר און זיין זאהן אלה איז אויך נאך א קורצע רעגיערונגס־צייט אומגעקומען אזוי וויא נדב (931). דער פערשווערער זמרי האט רעגיערט נור איין וואך און נאך א קורצע צייט איז עמרי געווארען קעניג פון ישראל. ער האט אויפגעבויט דיא שטאדט שומרון און איהר געמאכט פאר דיא הויפטשטאדט פון דיא מלכי ישראל.

עמרי האט רעגיערט 12 יאהר (931—919) און זיין זאהן אחאב וועלכער האט מעהר וויא אלע אנדערע מלכי ישראל געזוכט איינצופיהרען געצענדיענסט אונטער אידען, האט רעגיערט 22 יאהר. אין דער צייט פון אחאב און זיינע זיהן אחזיה, (וועלכער האט רעגיערט צוויי יאהר) און יהורם 12 יאהר (883—895) האט אליהו הנביא געמאכט אנשטרענגונגען, אבער מיט ווייניג ערפאלג, אויסצופיהרען אז דיא אויסגעלאסענע רעגיערונג זאל ניט פארדארבען דעם גאנצען פאלק. זיין תלמיד, אלישע הנביא, האט אויך געהאט א גרויסען איינפלוס אויף ישראל אונטער דיא רעגיערונג פון דיא נעקסטע דריי קעניגע און האט זיך וויא עס שיינט מיט דעם לעצטען פון זיי (יואש) ניט שלעכט פארטראגען.

יהוא בן נמשי, וועלכער האט ארונטערגעוואָרפען און פארניכטעט די דינאַ־סטיע פון אחאב בן עמרי, האט רעגיערט 28 יאהר (855—883), זיין זאהן יהואחז 17 יאָהר און זיין אייניקעל יואש 16 יאָהר. דער נעקסטער קעניג, ירבעם בן יואש האט רעגיערט 41 יאָהר (781—822) און איז געווען דער גרעסטער העלד פון די מלכי ישראל. מיט זיין זאהן זכריה וועלכער האט רעגיערט נור זעקס מאָנאט, ענ־דיגט זיך די דינאסטיע פון יהוא. דער פערשווערער שלום בן יבש האט רעגיערט נור איין מאָנאט און אונטער זיין נאכפאָלגער, מנחם בן גדי וועלכער האט רעגי־ערט 10 יאָהר (761—771) האט די וואקסענדע וועלט־מאכט, אשור, אָנגעפאנגען אנצוגרייפען דאס קעניגרייך ישראל. פקחיה בן מנחם האט רעגיערט צוויי יאָהר און איז ערמאָרדעט געוואָרען דורך א פערשווערונג פון וועלכע דער אנפיהרער, פקח בן רמליהו איז געוואָרען זיין נאכפאָלגער. פקח האט רעגיערט 20 יאָהר (759—739) און האט אין פעראייניגונג מיט רצין מלך ארם געפיהרט די לעצטע מלחמה צווישען ישראל און יהודה. פקח׳ס נאכפאלגער הושע בן אלה, וועלכער האט רעגי־ערט ניין יאָהר איז געווען דער לעצטער מלך פון ישראל. אשור האט איינגענומען דאָס לאַנד נאכדעם וויא די הויפטשטאָדט שומרון איז בעלאַגערט געוואָרען דריי יאָהר. די אידען זיינען פארטריבען געוואָרען נאָך ווייטע לענדער און גוים פון אנ־דערע פלעצער זיינען בעזעצט געוואָרען אויף דעם פלאַץ פון די אידישע איינוואוי־נער. דיזע גוים האָבען אָנגענומען געוויסע אידישע דינים און מנהגים און פון זיי זיינען ארויסגעקומען די כותים אדער שמרונים וועלכע האָבען זיך בעטראַכטעט אלס אידען און האָבען אין אייניגע פעלע געשפיעלט א וויכטיגע ראלע אין אידישע געשיכטע.

o o

o

די צוויי שבטים יהודה און בנימין וועלכע זיינען געבליבען טריי צו די דינאסטיע פון דוד בן ישי און צו דעם בית המקדש פון זייער הויפטשטאָדט ירושלים זיינען פארבליעבען א פאָלק אונטער איין אייגענע רעגיערונג פיעל לייגגער וויא די צעהן שבטים פון ישראל און זיינען אויך ניט אונטערגעגאנגען ווען זיי האָבען פאר־לאָרען די זעלבסטשטענדיגקייט. די מלוכה איז א בערגענאנגען פון פאָטער צום זאָהן מיט ווייניג אויסנאהמען, דורך די גאַנצע צייט פון בית ראשון. רחבעם בן שלמה, אונטער וועמען די שפאלטונג איז פאָרגעקומען, האט רעגיערט איבער יהודה 17 יאָהר (961—978). ער און זיינע ערשטע צוויי נאכפאָלגער, אביה (צוויי יאָהר) און אסא (41 יאָהר) האָבען געפיהרט קריעג מיט די מלכי ישראל; אָבער אסא׳ס נאכפאלגער, יהושפט איז געווען דער פריינד און מחותן פון אחאב מלך ישראל.

יהורם בן יהושפט (8 יאָהר, 884—892) און זיין זאהן אחזיה (צוויי יאָהר) געהערען צו דיא שוואכסטע קעניגע פון יהודה און נאָך דעם טויט פון לעצטען האָט זיין מוטער, עתליה דיא טאָכטער פון אחאב, אויסגעהרגעט דיא גאנצע קעניגליכע פאמיליע אויסער איין קינד, און האָט געהערשט איבער יהודה זעקס יאָהר.

דער כהן יהוידע האָט מיט דיא הילפע פון דיא אנפיהרער פון יהודה אויפען זיבענטען יאָהר אָרונטערגעוואָרפען עתליה פון טהראָן און איהר געלאָזט אומברייננגען. דאס גערעטעטע קינד, דער 7 יעהריגער יואש בן אחזיה, איז געוואָרען קעניג פון יהודה און האָט רעגיערט 40 יאָהר (876–836) ביז ער איז ערמאָרדעט געוואָרען פון זיינע קנעכט. זיין זאָהן אמציהו וועלכער האָט רעגיערט 29 יאָהר און האָט אין דער צייט פון זיין רעגיערונג געוואונען א זיעג איבער אדום און ערליטען א ניידערלאגע אין א מלחמה מיט יואש מלך ישראל, איז אויך אומגעבראכט געוואָרען דורך א פערשווערונג. זיין נאכפאָלגער איז געוועזן זיין זאהן עזיהו אדער עזריהו וועלכער האָט רעגיערט 52 יאָהר (807—754) און האָט אויפגעטהאָן איינינע וויכטיגע זאכען פאר זיין לאנד. אונטער זיין צייט איז דער נביא עמוס וועלכער איז פארטריבען געוואָרען פון בית אל אין לאנד ישראל אָנגעקומען אין יהודה און דער ערהאַבענסטער פון אלע נביאים, ישעיהו בן אמוץ, האָט אָנגעפאנגען צו האלטען די פייעריגע רעדען וועלכע וועלען פאר אימער בלייבען א וואונדער פאר די גאנצע מענשהייט.

עזיהו'ס נאכפאלגער איז געוועזן יותם (755—739) און נאָך איהם איז געקומען אחז (739—723) וועלכער האט אונטערגעקויפט דעם מלך אשור צו פארניכטען זיין פיינד רצין מלך ארם און האָט אויך געמאכט א נייעם מזבח אין בית המקדש, נאָך דיא פאָרם פון א מזבח וואס ער האט געזעהן אין דמשק. דער גוטער און פרומער חזקיהו (723—694) האט צוריק איינגעפיהרט דעם ריכטיגען גאָטעסדיענסט וואָס זיין פאטער אחז האָט מבטל געוועזן. ער האט געוואונען א זיעג איבער פלשתים און איז אויף א וואונדערבארע ארט גערעטעט געוואָרען פון איין אנגריף פון דאס מעכטיגע אשור וועלכע האט א קורצע צייט פריהער פארניכטעט די א מלוכה פון ישראל. חזקיהו איז געוועזן דער לעצטער גרויסער קעניג וואס יהודה האָט געהאט.

זיין נאכפאָלגער, מנשה בן יחזקיהו, וועלכער האָט רעגיערט 55 יאָהר (694—639) האָט דורך זיין שלעכטע אויפפיהרונג און דורך פיעלע בלוטפערגיעסונגען אונטערגעגראָבען דיא מאכט פון יהודה און פארדאָרבען אלעס וואָס זיין פאָטער האָט אויפגעטהאָן. נאכדעם וויא ער איז אריינגעפאלען אין דיא הענד פון אשור און איז צוועקגעפיהרט געוואָרען אין בבל אלס א געפאנגענער, האָט ער תשובה געטהאָן און ווען ער איז צוריקגעקומען אין ירושלים צו זיין מלוכה האָט ער זיך אויפגעפיהרט

בעסער. זיין זאהן אמון איז געטוידטעט געוואָרען דורך א פערשווערונג פון זיינע קנעכט נאָך א רעגיערונגס-צייט פון צוויי יאָהר (638). זיין זאהן יאשיהו וועלכער האָט רעגיערט 31 יאָהר (638—608) האָט געמאַכט דעם לעצטען פערזוך צו פאַר־שטאַרקען זיין לאַנד און דעם יודענטהום און צו פאַראייניגען אונטער זיך דאס וואס איז נאָך איבערגעבליבען פון די אנדערע שבטים. יאשיהו איז געפאַלען אין א קריעג געגען פרעה נכה מלך מצרים. זיין ערשטער זאהן יהואחז האָט רעגיערט נור דריי מאָנאַט און איז אוועקגעפיהרט געוואָרען נאָך מצרים אלס א געפאַנגענער. פרעה נכה האָט אויף דעם טראָהן פון יהודה אַרויפגעזעצט יאשיהו׳ס צווייטען זאהן יהויקים, וועלכער איז שפּעטער אוועקגעפיהרט געוואָרען אלס געפאַנגענער נאָך בבל, וואו ער איז געוועזען דריי יאָהר א שקלאַף ביי דעם זיגער.

דאס איינציגע מיטעל צו רעטען יהודה פון אונטערגאַנג איז דאַן געוועזען צו פאָלגען דעם ראטה פון ירמיהו הנביא און זיך אונטערצוגעבען אונטער נבוכדנצר, דעם מעכטיגען קעניג פון בבל. אָבער יהויקים און זיינע נאכפאלגער האָבען דאס ניט געטהאָן. ווען יהויקים איז געשטאָרבען נאָך איינע רעגיערונג פון 11 יאָהר (608—597) איז אין דעם זעלבען יאָהר זיין זאהן יהויכין מיט צעהן טויזענד פון די וויכטיגסטע אידען אוועקגעפיהרט געוואָרען פון נבוכדנצר געפאַנגען נאָך בבל. אוי־פען טהראָן פון יהודה איז ארויפגעזעצט געוואָרען יאשיהו׳ס דריטער זאהן, צדקיהו, אבער ער האָט זיך אויך ניט געוואָלט אונטערגעבען אונטער בבל און דאס האָט געפיהרט דערצו אז אין נייִנטען יאָהר פון זיין רעגיערונג (588) איז נבוכדנצר מיט איין ארמעע געקומען און בעלאַגערט ירושלים. צוויי יאָהר שפּעטער, דאָס הייסט אין יאָהר 586 פאר קריסטוס, איז ירושלים איינגענומען געווארען און צדקיהו דער לעצ־טער קעניג איז אַריינגעפאַלען אין די הענד פון די פיינד. מען האָט אויסגעקוי־לעט זיינע קינדער און איהם אליין אויסגעשטאכען די אויגען און אוועקגעפיהרט געפאַנגען נאָך בבל.

די אידישע מלוכה האָט זיך דערמיט געענדיגט. נבוזראדן, דער הויפּטמאַן פון די לייב-וואַך אדער פון די שארפריכטער פון נבוכדנצר איז דאַן געקומען נאָך ירושלים און האָט (אום תשעה באב) פאַרברענט דעם בית המקדש, דעם בית המלך און אלע פּרעכטיגע געביידען פון שטאָדט. דער גרעסטער און וויכטיגסטער טהייל פון די בעפעלקערונג איז פאַרטריבען געוואָרען נאָך בבל. די אָרעמסטע קלאַסען זיינען געבליעבען און דער קעניג פון בבל האָט די הערשאַפט איבער זיי איבערגעגעבען צו דעם אידען גדליה בן אחיקם. אבער בעלים דער קעניג פון עמון האָט געזוכט צו פערניכטען אויך דיעזען לעצטען סימן פון אידישע אונאַבהענגיגקייט

און האט אונטערגעשיקט ישמעאל בן נתניה וועלכער האט ערמארדעט גדליה את זיינע אנהעננער. דיא איבריגע אידען וועלכע האבען זיך גערעטעט פון דיא הענד פון מלך בבל און פון דיא הענד פון ישמעאל, זיינען אוועק נאך מצרים. ארץ ישראל איז געבליעבען וויסט און ליידיג; ווילדע חיות און רויב-פויגלען האבען זיך ארומגע-טריבען אין חורבות אויף דיא פלעצער וואו עס האבען אמאל געבליהט גערייכט-בע-פעלקערטע שטעדט און וואו א גליקליכעס פרייעס פאלק האט געפיהרט א רוהיגע עקזיסטענץ. די פארשקלאפטע אידען אין גלות האבען געטרויערט נאך זייער פאר-גאנגענע גרויסקייט און האבען איינגעפיהרט צו פאסטען פיער מאהל א יאהר צום אנדענקען פון דיא אונגליקען וואס האט דאס פאלק פון יהודה געטראפען אין דער צייט פון אונטערגאנג. דער טאג ווען דיא לעצטע בעלאגערונג האט זיך אנגעפאנגען (עשרה בטבת); דער טאג ווען ירושלים איז איינגענומען געווארען (שבעה עשר בתמוז); דער טאג ווען דער בית המקדש איז פארברענט געווארען (תשעה באב) און דער טאג ווען גדליה איז ערמארדעט געווארען (צום גדליה) ווערען אפגעהיט אלס תעניתים פון אלע פרומע אידען ביז אויף היינטיגען טאג.

צווייטער קאפּיטעל.

דער גלות בבל און דיא בעפרייאונג דורך כורש. עזרא, נחמיה און דיא כנסת הגדולה. אלכסנדר מוקדון און זיינע נאכפאָלגער.

דיא לאנגע פון דיא פארטריבענע אידען אין בבל האט זיך ביסלאכווייז פאר־בעסערט, בעזאָנדערס נאך דעם טויט פון נבוכדנצר. זיין נאכפאָלגער אויל מרדך האט בעפרייט דעם געוועזענעם קעניג יהויכין וועלכער איז געוועזען אין געפענגניס 37 יאָהר און האט איהם געשטעלט העכער פון אלע קעניגע וואס בבל האט בע־זיעגט. אין 538 האט כורש מלך פרס, דער פריינד פון אידען, איינגענומען בבל און צוויי יאהר נאכדעם האט ער ארויסגעלאזען דעם בעריהמטען אויפרוף אז אלע אידען וועלכע ווילען צוריקקעהרען נאך ירושלים און אויפבויען דעם בית המקדש, קענען דאס טהאן.

דיא צאָהל פון אידען וועלכע האבען זיך צוריקגעקעהרט איז געוועזען ניט גרויס, אין גאנצען אונגעפעהר 42,000. זייערע אנפיהרער זיינען געוועזען זרובבל בן שאלתיאל פון דיא קעניגליכע פאמיליע און יהושע בן יהוצדק, איין אייניקעל פון דעם לעצטען כהן גדול פון בית ראשון. דער פערזישער קעניג האט זיי מיטגעגעבען אלע כלים פון בית המקדש וואס נבוכדנצר האט געבראכט פון ירושלים און דיא אידען וועל־כע זיינען געבליבען האבען זיי אויך אונטערשטיצט וויא וויים זיי האבען געקענט. ווען דיא צוריקקומענדיגע אידען זיינען געקומען נאך ירושלים, האבען זיי אויפגע־שטעלט א מזבח און אנגעפאנגען מקריב צו זיין קרבנות. אויף דעם צווייטען יאהר האבען זיי אנגעהויבען צו בויען דעם בית המקדש, אבער עס האבען זיך באלד אנ־געפאנגען שטרייטיגקייטען מיט דיא שמרונים, וועלכע האבען זיך אויך געוואלט בעטהייליגען אין דיא געביידע. דיא שמרונים האבען געמאכט פערשיעדענע פאלשע בעשולדיגונגען אויף אידען פאר דיא קעניגע פון פרס און דיא ארבייט פון אויפבוי־ען דעם בית המקדש איז אפּגעהאלטען געווארען. אין דיא נעכסטע עטליכע יאהר האט ארץ ישראל געליטען פון דעם וואס תבואה אויף דיא פעלדער איז ניט געוועזען געראטהען; און נאך מעהר פון דיא פערזישע ארמעע פון כורש'ס זאהן, קאמביזעס, וועלכע איז דארטען דורכגעגאנגען פיהרען קריעג מיט עגיפטען. ערשט אונטער

דעם קעניג דאריוס היסטאַספּוס (דריוש, פון 522 ביז 484 פאַר קריסטוס) האבען דיא אידען ווידער אויפגעהויבען דעם קאָפּ. דיא נביאים חגי און זכריה האבען אויפגעמונטערט דאס פאלק מען זאל זיך ווייטער נעהמען צו דער ארבייט פון בויען דעם בית המקדש. קעניג דריוש האט גענעבען זיין צושטימונג און האט גענעבען דערצו טהייערע מתנות. אין אדר פון יאהר 516, ווען עס איז געוואָרן 70 יאָהר נאָך דעם חורבן פון ערשטען בית המקדש, איז דער צווייטער בית המקדש פערטיג גע־וואָרן און מען האט געפייערט די איינוויידהונג אדער חנוכת הבית מיט גרויס פּראַד.

דיא ערשטע 50 יאָהר נאָך דיא ערבויאונג פון בית המקדש, האבען דיא אידען אלס אונטערטהאנען פון דיא קעניגע פון פרס אָפּט געליטען פון דיא פערזישע ארמעען וועלכע פלעגען דורכגעהען זייער לאנד. קעניג קסערקסעס וועלכער האט רעגיערט איבער דיא גרויסע פערזישע קעניגרייך פון 484 ביז 465 איז וויא עס שיינט ניט געוועזען גוט צו אידען. מען גלויבט אז דיעזער קעניג איז דער אחשורוש פון תנ"ך וועלכער האט פריהער געפאָלגט המן'ען ארויסצוגעבען א גזירה אומצו־בריינגען אלע אידען און שפעטער איהם געלאָזט אויפהייגען ווען ער האט זיך דער־וואוסט אז זיין געליעבטע קעניגין אסתר שטאמט פון אידען. מרדכי היהודי האט נאָך דיעזען צופאל פארנומען א וויכטיגען פלאץ אין קעניגליכען הויף און האט צום אנדענקען פון דיא רעטטונג פון דיא אידען איינגעפיהרט דעם יום טוב פ ו ר י ם וועלכען אידען האבען אנגענומען צו פייערן און זיך לוסטיג צו מאכען ביז אויף היינ־טיגען טאָג.

אין דעם זיבענטען יאָהר פון דיא רעגיערונג פון גרויסען פערזישען קעניג אר־טאַקסערקסעס אדער ארתחשסתא (458) איז אנגעקומען פון בבל נאך ארץ ישראל דער מאן וועלכער האט געמאכט אויפלעבען דיא אידישע רעליגיאָן און דיא הייליגע ליטעראטור און האט געשטעלט אידישקייט אויף דעם פונדאמענט אויף וועלכע עס שטעהט ביז א געוויסען גראד ביז איצטער. דיעזער מאן איז געווען ע ז ר א ה ס ו פ ר וועלכער האט איינגעפיהרט אונטער אידען צו לערנען און צו לייענען דיא תורה און האט געמאכט אנשטרענגונגען אז אלע וועלכע האבען געהייראטהעט ניט-אידישע פרויען זאָלען זיך פון זייא שיידען. זיינער א ווירדיגער מיטהעלפער איז אין געווען נ ח מ י ה ב ן ח כ ל י ה, וועלכער האט פריהער געהאט א הויכע שטעללונג אין פערזישען הויף און איז שפעטער (אין 444) פון קעניג ארתחשסתא געשיקט געוואָרן נאך דעם לאנד פון יהודה אלס זיין פירסט אדער שטאַטהאלטער. נחמיה איז איבערגעקומען אלע שוועריגקייטען וואס ער האט געהאט מיט דיא שמרונים און עס איז איהם ענדליך געלונגען צו בעפעסטיגען ירושלים און צו בויען

א מויער ארום איהר. ער האט פארגרעסערט דיא צאהל פון דיא איינוואוינער פון ירושלים דורך דיא בעשטימונג אז איינער פון צעהן פון די גאנצע בעפעלקערונג פון יהודה זאל וואוינען אין דיא הויפט שטאדט. ער האט אויפגעטהאן פיעלע אנדערע וויכטיגע זאכען פאר דיא יונגע געמיינדע און האט אויך געזארגט אז מען זאל אפ־היטען שבת.

אין יענער צייט האט אויך געלעבט מ ל א כ י, דער לעצטער פון דיא נביאים, וועלכער האט געמוסרט דאס פאלק צו לעבען מאראליש און אויך צו ברייגגען אנ־שטענדיגע נדבות פאר דעם בית המקדש און צו געבען תרומות ומעשרות. דאס זיינען דאן געוועזען דיא וויכטיגע פראגען וויל דאדורך איז די נייע ארגאניזאציאן פון דיא געמיינדע פארשטארקט געווארן.

דיא 100 יאהר נאך דיעזער צייט קענען גערעכנט ווערן אלס דיא צייט פון דיא אנשי כנסת הגדולה. דיעזער נאמען ווערט געגעבען צו דיא פארשטעהער פון יורענטהום אין יענער צייט, וועלכע האבען צוזאמענגעקליבען דיא ספרים פון תנ"ך און ארויסגעווארפען געוויסע ספרים וואס זיינען נאך זייער מיינונג ניט ווערטה געוועזען אריינגענומען צו ווערן אין דיא זאמלונג פון דיא כתבי הקודש. זייא האבען אויך מתקן געוועזען דיא תפלות, און געמאכט מעהרערע תקנות וועלכע זיינען דער־מאהנט אין תלמוד. זייא האבען איבערהויפט געהאט א וויכטיגען איינפלוס אויף דיא ענטוויקלונג פון יודענטהום; אבער יעצט וויסען מיר ניט זייערע נאמען און און אויך ניט גענוי דיא צייט ווען דיעזע בעריהמטע „סינאגאגי" אדער קאנפערענץ האט זיך אנגעפאנגען אדער געענדיגט.

דער פאליטישער צושטאנד האט זיך אין דיעזער צייט ווייניג געענדערט און דער יאך פון דיא פערזישע הערשאפט האט דיא אידען ניט שווער געדריקט. אין דיא אינערליכע אנגעלעגענהייטען פון לאנד איז דער כהן גדול געוועזען דער הויפט־פיהרער און דאס אמט איז איבערגעגאנגען פון פאטער צום זאהן אזוי וויא א מלוכה אדער אזוי וויא דיא כהונה אין דער צייט פון בית ראשון. עס זיינען אונז איבער־געבליעבען דיא נאמען פון דיא זעקס כהנים גדולים וועלכע האבען געהערשט פון דיא אויפבויאונג פון בית שני ביז אונגעפעהר 350 פאר קריסטוס. זיי האבען גע־הייסען ישוע, יויקים, אלישיב, יוידע, יוחנן (יונתן) און ידוע. דער לעצטער ווערט אין תלמוד גערופען מיט דעם נאמען שמעון הצדיק, דער לעצטער אדער איי־נער פון דיא לעצטע פון דיא אנשי כנסת הגדולה. שמעון הצדיק איז געוועזען דער פארשטעהער פון אידען ווען דער גרויסער העלד אלכסנדר מוקדון, וועלכער האט איינגענומען כמעט אלע לענדער וועלכע זיינען דאמאלס געוועזען בעקאנט, האט צו־

גענומען ארץ ישראל און גאנץ סירען פון דיא פערזיער. אלכסנדר האט דעם כהן גדול אפגעגעבען פיעל כבוד און דיא אידישע לאגע איז אונטער דעם נייעם הערשער ניט פארערגערט געווארן.

ווען אלכסנדר'ס גענעראלען האבען נאך זיין טויט אנגעפאנגען צו פיהרען בלוטיגע מלחמות ווענען דיא הערשאפט פון זיינע לענדער, איז ארץ ישראל געווען איינע פון דיא פראווינצען איבער וועלכע דיא הערשער פון סירען האבען זיך ארומגעריסען מיט די הערשער פון עגיפטען. תלמי אדער פטאלאמעאוס לאגוס .I דער קעניג פון מצרים, האט איינגענומען ירושלים אין 320. ארץ ישראל האט שוין יעצט געהאט א גרויסע בעפעלקערונג און תלמי האט פיעלע אידען פארקויפט פאר קנעכט און האט אויך גרויסע מאסען אריינגענומען אין זיינע ארמעען. ווען תלמי האט איינגענומען דיא גאנצע אומגעגענד האט ער זיך געוויזען פריינדליכער צו אידען און פיעל זיינען מיט איהם פרייוויללינ אוועק און זיך בעזעצט אין מצרים, וואו עס זיינען באלד אויפגעוואקסען וויכטיגע אידישע געמיינדען.

זיין נאכפאלגער תלמי .II (פילאדעלפוס) וועלכער איז געווען א פריינד פון וויסענשאפט, איז געווען נאך פריינדליכער צו אידען וויא זיין פאטער. אין דער צייט פון זיין רעגיערונג איז געמאכט געווארן דיא בעריהמטע גריכישע איבערזעצונג פון דער תורה וועלכע איז בעקאנט אלס דיא „סעפטואגינטא" (העתקת השבעים) נאך דיא 70 (אדער 72) אידישע געלעהרטע וועלכע האבען איהר פערפערטיגט. זיין נאכפאלגער תלמי עווערגעטוס איז שטארק אויפגעבראכט געווארן אויף אידען ווען דער כהן גדול חוניו האט איהם אויפגעהערט צו צאהלען דעם יעהרליכען שטייער פון 20 טאלענטען (ככר) זילבער. נור א פריינד פון חוניו מיט דעם נאמען יוסף בן טוביה האט דעם קעניג בערוהיגט און איז דערפאר געווארן דער שטייער-איינגעהמער פון ארץ ישראל און האט זיך דערפון ערווארבען א גרויסען רייכטהום. דער נעקסטער קעניג פון עגיפטען וועלכער האט אויך געהייסען תלמי (פטאלאמעוס IV פילאפאטאר 201—221) איז ניט געווען מעהר אזוי פריינדליך צו אידען, אבגלייך ער און זיין פאטער האבען בייא געוויסע געלעגענהייטען געבראכט קרבנות אין ירושלים. עס ווערט דערצעהלט פון א פאלל וואו דיזער קעניג האט געוואלט אומברינגען דיא אידען פון מצרים פאר בעס איבער א וואונדערבארען אנפאל וואס איהם האט געטראפען ווען ער איז אריין אין בית המקדש. ער האט געלאזט בינדען דיא אידען און געהייסען אויף זייא ארויפלאזען ווילדע עלעפאנטען וועלכע זאלען זיי צוטרעטען. אבער דיא עלעפאנטען זיינען אנגעפאלען אויף זייערע אייגענע פיהרער און האבען צוטראטען פיעלע פון דיא עגיפטער.

נאָך דעם טויט פון תלמי פיליפאטאר איז ארץ ישראל געקומען אונטער דיא הערשאפט פון סיריען (סוריא). דער ערשטער סירישער הערשער איבער אידען אנטיוכס .III אדער דער גרויסער, וועלכער האט רעגיערט פון 224 ביז 187 איז געוועזען זעהר גוט צו אידען און האט בייגעבראַכט אויפצובויען וויכטיגע געביידען אין ארץ ישראל. זיין נאכפאָלגער סעליוקוס IV (187—175) איז אויך געוועזען פריינד־ליך צו אידען, אָבגלייך דיא נויט האט איהם געצוואונגען צו וועלען בערויבען דיא אוצרות פון בית המקדש. נאָך זיין טויט איז זיין ברודער אנטיוכוס עפיפאנוס גע־וואָרן קעניג פון סיריען און אונטער איהם האט ארויסגעפלאצט דיא שנאה צווי־שען דיא צוויא פארטייען אין וועלכע דיא אידען פון יענע צייט זיינען געוועזען צו־טהיילט: דיא פרומע אידען און דיא העללעניסטען אדער אידען וועלכע האבען אנ־גענומען דיא שפראכע און דיא זיטען פון דיא גריכיישע הערשער *) דיא גרויסע מאסע אידען וועלכע האבען געוואוינט אין עגיפטען זיינען צום גרעסטען טהייל גע־וואָרן העלעניסטען און זייער בעקאנטשאפט מיט יודענטהום איז געוואָרן וואס ווי־טער מעהר אָפגעשוואכט. אבער אין ארץ ישראל האט זיך אנגעוויקעלט א קאמפף צווישען דיא נאציאָנאליסטישע פרומע אידען און דיא העללעניסטישע רעפאָרמער וועלכע האבען זיך געוואָלט אסימילירען מיט די גריכישע ציוויליזאציאָן וועלכע האט יעצט געהערשט אין סיריען און עגיפטען. דאס האט געפיהרט צו א צוזאמענשטויס צווישען דיא אידישע פארטייען, דאן צו א צוזאמענשטויס צווישען דיא אידען און זייערע הערשער און ענדליך צו דיא בעפרייאונג פון ארץ ישראל פון דעם יאָך פון סירישע הערשאפט.

---

*) גריעכענלאנד האט זיך גערופען העללאס און דיא פריינדע פון דיא גריכען האבען דארום געהייסען העלעניסטען.

דריטער קאפיטעל.

אנטיוכוס הרשע און דער בעפרייאונגס־קריעג אונטער דיא חשמונאים. יהודה המכבי און זיינע בריעדער.

ווען אנטיוכוס עפיפאנוס איז געקומען אויפ'ן טהראן (175 פאר קריסטוס) האט ישוע אָדער יאזאָן, דער ברודער פון דאמאָליגען כהן גדול הוניו .III איהם אונטער־געקויפט צו קריגען זיין ברודער'ס הויכען אמט. אנטיוכס האט אראָפּגעוואָרפען דעם פרומען חוניו און ישוע האט אלס כהן גדול זיך אנגעהויב'ען צו ווייזען מעהר געניינט צו די זייט פון די העללעניסטען. אבער דאס האט איהם ניט פיעל געהאָלפען, ווייל אנטיוכס האט יעצט אויסגעפונען אז דיא כהונה גדולה איז איין ארטיקעל פאר וועלכען ער קען קריגען א גוטען פרייז און האט איהר היעדער פארקויפט. ישוע האט אוועקגעשיקט זיין יעהרליכען שטייער צו אנטיוכס דורך א געוויסען מענעלאוס, און דיעזער שליח האט אליין צוגעלייגט דערצו נאך א גרויסע סומע און איז דער־פאר געמאכט געוואָרען צום כהן גדול. ישוע איז אַוועק נאך עגיפטען אבער דער פריהערינגער כהן גדול הוניו איז געבליעבען אויפען פלאַץ אין ירושלים.

מענעלאוס האט פארשפּראָכען צו צאָהלען אנטיוכס גרויסע סומען געלד און ווען ער האט ניט געפונען קיין אנדער מיטעל עס צו שאפען האט ער אנגעפאנגען צו פארקויפען דיא טהייערע כלים פון בית המקדש. חוניו האט דאגעגען שטארק פּראָטעסטירט און מענעלאוס האט איהם געהייסען ערמאָרדען. דאס האט געמאכט א גרויסען סקאנדאל. איין אויפגערעגטע מאסע איז בעפאלען און דערהרגעט לי־זימאכוס, א ברודער פון מענעלאוס. אין דער צייט פון דיא אויפרעגונג האט זיך פארשפּרייט א פאלשע נאַבריכט אז אנטיוכס איז געשטאָרבען און ישוע האט גע־בריכט דיעזע געלעגענהייט צו קומען מיט 1000 מאן און צו פערטרייבען מענעלאוס פון דיא כהונה גדולה. ישוע האט אבער באלד אויך געמוזט אנטלויפען ווייל אנ־טיוכס איז (אין 169) אנגעקומען נאך ירושלים מיט א גרויסע ארמעע.

אנטיוכס איז בעפאלען דיא שטאָדט וויא א טויט־פיינד, ניט וויא א הערשער אין זיין פּראָווינץ. ער האט אויסגעהרגעט א גרויסען טהייל פון דיא איינוואוינער און האט אוועקגעריבט אלע אוצרות פון בית המקדש. ווען ער איז אוועק האבען

דיא העלעניסטען ווייטער אינטריגירט געגען דיא פרומע אידען און ער איז ערפאה־רען דאס ער האלט ניט ווייט עס זאל געגען איהם אויסברעכען איין אויפשטאנד. ער האט דארום אוועקגעשיקט זיין גענעראל אפאלאניוס מיט איין ארמעע נאך ירושלים און איהם אנגעזאגט ער זאל ניט נאר בעשטראפען דיא אידען פאר זייער אונטרייהייט, זאנדערען ער זאל אויך זייא צווינגען אנצונעהמען דיא גריבישע רעליגיאן. אפאלאניוס איז בעפאלען ירושלים אום שבת און אויסגעמארדעט פיעלע פון דיא איינוואוינער. ער האט איינגענומען און בעפעסטינט א טהייל פון שטאדט און דארט איינקווארטירט סירישע סאלדאטען. דיא כהנים זיינען פארטריבען געווארן פון בית המקדש און קרבנות פאר דעם גריכישען גאט צעאוס (יופיטער) זיינען גע־אפפערט געווארן אויפען מזבח. שבת און מילה זיינען פארבאטען געווארן און יע־דער איד וועלכער איז ענטדעקט געווארן אבהיטענדיג איינע פון דיא מצות פון דער תורה איז אומגעבראכט געווארן. אידען זיינען געצוואונגען געווארן צו פארגעסערן דיא גריבישע געטצען אבער פיעלע פון זייא האבען אוועקגעליינט דעם לעבען פאר זייער רעליגיאן. א העלדענמוטהיגע פרוי מיט דעם נאמען חנה האט אלליין אויפ־געמונטערט איהרע זיבען זיהן זיי זאללען ליעבער שטארבען דעם טויט פון מארטי־רער איידער נאכצוגעבען דעם בעפעהל פון דיא געטצענדינער. פיעלע פון די פרומע זיינען צולאפען אין אנ־ערע לענדער און אנדערע האבען זיך בעהאלטען אין גריבער און אין היילען.

דיא אידישע נאציאן איז אבער נאך דאן געוועזען צו שטארק אזוי לייכט אונטער־דריקט צו ווערען. עס האט נור געפעהלט א פיהרער וועלכער זאל קענען פאראיי־ניגען אונטער זיך אלע וועלבע זיינען געוועזען בערייט צו קעמפפען פאר זייער רעליג־יאן און פאר זייער פאטערלאנר. אזא פיהרער האט זיך באלד געפונען אין דיא פערזאן פון דעם אלטען מתתיהו בן יוחנן חשמונאי וועלכער האט מיט זיינע פינף זיהן געוואוינט אין דעם דארף מודיעים ניט ווייט פון ירושלים. ווען דיא בע־אמטע פון אנטיוכס זיינען דארט געקומען צווינגען דיא אידען צו פערעהרען דיא גריבישע געטער, האבען זייא געהייסען מתתיהו ער זאל מקריב זיין א קרבן צו צע־אוס. אבער ער האט זיך ענטזאגט. ווען איין אנדער איד האט זיך אנגענומען צו טהאן וואס דיא גריבען האבען פארלאנגט, איז מתתיהו פלוצלונג אויף איהם אנגע־פאללען און איהם אפגעהאקט דעם קאפ. דער אלטאר איז צובראכען געווארן און מתתיהו מיט זיינע זיהן האבען דאמיט אנגעפאנגען א רעוואלוציאן געגע אנטיוכס, און אויפגעפאדערט אללע געטרייע אידען זיך אן זייא אנצושליסען און צו בעפרייען ארץ ישראל פון איהרע טיראנישע הערשער.

דער אויפרוף פון מתתיהו האט געפונען איין אָפקלאנג און האט ערוועקט דעם נאַציאָנאלען גייסט פון דיא צושפּרייטע אידען. דיא בעהאַלטענע האבען געפּאַסט מוטה און זיינען ארויס פון זייערע פֿאַרבאָרגענע פּלעצער, אנטלאָפענע זיינען צוריק געקומען און מתתיהו מיט זיינע זיהן זיינען באַלד געשטאַנען אן דער שפּיצע פון א מוטהיגע און ענטשלאָסענע אידישע ארמעע. אין דיא ערשטע שלאַכט האט דיא ארמעע פון אנטיוכס ערליטען א גרויסע ניעדערלאַגע און האט געמוזט אנטלויפען. מתתיהו איז ארומגעפאָהרען איבער פערשיעדענע שטעדט, האט איבעראל צובראָכען דיא גריכישע מזבחות און האט מל געווען דיא קינדער וועלכע זיינען געבאָרען געוואָרען זייט דיא נייע גזירות זיינען ארויס. ער האט אויך אנגעפאנגען צו זאַמלען איין ארמעע און זיך צו ריכטען אויף דעם נעקסטען איבערפאַל פון אנטיוכס. אבער ער האט דיא נעקסטע גרויסע שלאַכט ניט דערלעבט. ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 166 און זיין זאָהן יהודה איז געוואָרען דער אנפיהרער פון דיא אידישע רעוואָלוציאָנערע ארמעע.

יהודה בן מתתיהו, אדער וויא ער ווערט געוועהנליך גערופען יהודה המכבי*), איז איינער פון דיא גרעסטע קריעגס-העלדען פון דער וועלט געשיכטע. דיא ערשטע ארמעע וואס אפּאלאניוס האט געגען איהם געבראַכט איז בעזיעגט געוואָרען און אפּאלאניוס אליין איז געפאַלען אויפ'ן שלאַכטפעלד. ווען א צווייטע ארמעע אונטער איין אנדער גריכישען אנפיהרער איז אויך בעזיעגט געוואָרען פון דעם אידישען העלד, איז אנטיוכס געוואָרען אויסער זיך פון צאָרן און האט אנגעפאנגען צו מאַכען פאָרבערייטונגען צו פארניכטען דעם גאנצען אידישען פאָלק. אבער גראַדע דאַן איז ער אליין געצוואונגען געוואָרען צו מאַכען א רייזע נאָך פּערזיען און ער האט די מלחמה מיט יהודה איבערגעגעבען אין דיא הענד פון זיין פריינד און ראַטהגעבער ליזיאַס. דיעזער האט אויסגעקליבען דריי פעהיגע גענעראַלען, תלמי, נקנור און גארגיאַס און זיי אוועקגעשיקט נאָך ארץ ישראל מיט 40,000 פוסגעהער און 7000 רייטער. יהודה המכבי, וויא אלע בעריהמטע קריעגפיהרער, האט געהאט דיא פעהיגקייט ארומצופיהרען זיין ארמעע פון איין פּלאַץ אויפ'ן צווייטען מיט זעלטענע שנעליגקייט. ער איז פּלוצלונג איבערפאַלען און האט בעזיעגט יעדען פון דיא דריי גענעראַלע בעזונדער, איידער זייא האבען געהאט צייט זיך צו פאראייניגען. דורך דיעזען זיעגען זיינען איהם אויך אריין אין האַנד גרויסע אוצרות, וועלכע האבען איהם ערמעגליכט ווייטער אנצוהאַלטען זיין ארמעע.

*) מען גלויבט אז דאָס זיינען דיא ראשי תיבות פון דיא ווערטער „מי כמכה באלים יהוה", וועלכע זיינען געשטאַנען אויף זיין פאָהן.

ליזיאס איז דאן אליין געקומען נאך ארץ ישראל מיט איין ארמעע פון איבער 60,000 מאן און האט זיך אפגעשטעלט ניט ווייט פון ירושלים. יהודה המכבי האט געהאט נור 10,000 מאן, אבער דיא קליינע פאטריאָטישע ארמעע וועלכע האט געקעמפפט פאר רעליגיאָן און פאר דיא בעפרייאונג פון זייער פאטרלאנד, האט בעזיעגט דעם מעכטיגען פיינד און ליזיאס איז צוריק געשלאגען געוואָרן מיט גרויס פערלוסט. דיעזער זיעג האט דיא אידען געגעבען דיא האפנונג אז עס וועט זיי געלינגען זיך בעפרייען פון דעם טיראנישען יאך פון אנטיוכס. אבגלייך דיא פעסטונג (מצודת ציון) איז נאך געווען בייא דעם פיינד אין דיא הענד, האט יהודה בעשלאסען פריהער צו ברייגנען אָרדנונג אין ירושלים און צו זאָרגען אז דיא עבודה פון בית המקדש זאָל ווידער אָנגעפאנגען ווערען. דיא שטאָדט און דער טעמפעל זיינען אויס:ערייניגט געוואָרן, מען האט אויפגעבויט א נייעם מזבח און געמאכט א נייע איינווייהונג אָדער חנוכת הבית דעם 25טען טאָג אין כסלו (164) און עס איז איינגעפיהרט געוואָרן ביי אידען צו פייערן אלע יאָהר אכט טעג חנוכה צום אנ־דענקען פון דעם זיעג פון דיא חשמונאים איבער דיא גריכישע אונטערדריקער.

יהודה האט בעפעסטיגט ירושלים און אייניגע אנדערע פלעצער און האט אויך איינגענומען אייניגע שטעדט אין ארץ ישראל וועלכע זיינען געווען אין די הענד פון דיא פיינדליכע אדומים. אין יענער צייט איז אנטיוכס עפיפאנוס געשטאָרבען (163) און זיין נאכפאָלגער אנטיוכס אופאטאר איז געקומען מיט א געוואלטיגע ארמעע זיך אָפצורעכענען מיט דיא אידען וועלכע האבען זיין פאטער אזוי שטארק ערני־דריגט. אין א שלאכט וואס איז פאָרגעקומען ביי בית צור איז אליעזר, דער ברודער פון יהודה המכבי, אומגעקומען דורך איין עלעפאנט וואס ער האט דערשטאָכען און איז צודריקט געוואָרן אונטער דעם געוויכט פון דעם טויטען קערפער וואס איז אויף איהם ארויפגעפאלען. אנטיוכס האט בעלאגערט ירושלים און יהודה האט זיך געפינען אין זעהר א שלעכטע לאגע. צום גליק האט אויסגעבראָכען איין אויפ־שטאנד אין סיריען זעלבער און אנטיוכס האט געמאכט שלום מיט דיא אידען ער זאָל קענען שנעל אוועק אהיים. אבער ער האט גלייך געבראָכען זיין פערשפרעכען ניט צו בעשעדיגען ירושלים און האט פארן אוועקגעהן צובראָכען דיא וואנט ארום הר הבית.

אין 161 איז אנטיוכס אופאטאר ערמאָרדעט געוואָרן און אויף זיין פלאץ איז געוואָרן קעניג אין אנטיוכיא דימיטריאוס, דער זאָהן פון סולייקוס פיליפאטאָר. יהודה המכבי איז דאן געווען כהן גדול און הערשער איבער ארץ ישראל, אבער דאס לאנד האט זיך נאך אימער גערעכענט פאר א סירישע פראָווינץ. א איד מיט

דעם נאָמען אלקימוס,וועמען ליזיאש האָט געמאכט פאר א כהן גדול, אבער ער איז פארטריבען געוואָרן פון די אידען, איז אוועק צום נייעם קעניג דימיטריאוס או אויסגעווירקט צוריק צו קריגען זיין שטעלע. דער קעניג האט געשיקט באקחידוס מיט איין ארמעע אראָפּ צו ווארפען יהודה פון אמט און אלקימוס האט דורך א פערראטה געלאָזט ערמאָרדען 60 פּראָמינענטע לייט פון ירושלים וועלכע האבען זיך אין איהם איינגעגלויבט. אבער יהודה האט אויך דיעזע גריכיש־סירישע ארמעע בעזיעגט און פארטריבען פון לאנד. א יאָהר שפעטער האט דימיטריאוס געשיקט זיין גענעראל נקנור איין נעהמען ארץ ישראל און ווען ער איז שפעטער ערפאהרען אז נקנור האט זיך בעפריינדעט מיט יהודה המכבי און פיהרט מיט איהם קיין קריעג, האט ער געשיקט א בעפעהל אז יהודה המכבי זאָל אומגעבראכט ווערן אזוי שנעל וויא מעגליך. דער אידישער העלד האט זיך צו דער צייט ארומגעזעהן אז נקנור איז איהם פאלש און האט דורך א פלוצלונגען איבערפאל פארניכטעט איהם מיט זיין גאנצע ארמעע. צום אנדענקען פון דיעזען נייעם גרויסען זיעג איז דער דרייצעהנטער אדר פאר פיעלע יאהרען געפייערט געוואָרן אלס „נקנור טאָג".

אין יאָהר 160 איז באקחידוס וויעדער געקומען מיט א גרויסע אַרמעע און האט בעלאָגערט ירושלים. זיין מאכט האט די אידישע פאטריאָטען שטארק איינגע־שראָקען און נור 8000 האבען זיך געפונען וועלכע האבען געהאט דעם מוטה צו געהן מיט יהודה המכבי אנגרייפען דעם פיינד. די קליינע ארמעע איז ארומגערינ־געלט געוואָרען פון אלע זייטען און איז געשלאָגען געוואָרען נאכדעם וויא זיא האט געוויזען זעלטענע גבורות. דער העלד יהודה המכבי, דער שטאָלץ און די האָפנונג פון די פאטריאָטען, איז אויך געפאלען אין דיעזע שלאכט און די לאגע פון די אידען האט זיך שטארק פארערגערט. די העללעניסטישע אידען וועלכע האבען סימפאטיזירט מיט די גריכישע פיינדע האבען יעצט אויפגעהויבען דעם קאָפּ און עס האָט אויסגעזעהן אז די פרוכט פון די אלע גבורות פון דעם אונשטערבליכען יהודה המכבי וועט געהן פארלארען. אבער זיינע בריעדער יונתן און שמעון וועלכע האבען יעצט זיך געשטעלט אן דער שפיצע פון אידישען פאָלק האבען זיך געפאסט מוטה און געקעמפפט פאר זייער פאטערלאנד מיט גרוים ערפאָלג. אין 157 האבען זיי געמאכט שלום מיט באקחידוס וועלכער איז אוועק אהיים און איבערגעלאָזען סירישע סאָלדאטען אלס א צייכען פון די אויבערהערשאפט פון דימיטריאוס. יונתן איז אָבער געבליבען דער הערשער איבער ארץ ישראל אונטער גריכישען שוץ.

שפעטער האט יונתן געוואוסט וויא צו ציהען נוצען פון א שטרייט וואס איז ארויס צווישען דימיטריאוס און אלכסנדר באלאס איבער די הערשאפט פון

סיריען. ער און זיין ברודער שמעון האבען געפיהרם איין ארמעע וועלכע האט בע־זיעגט א פיינדליכע מאכט וואס דימיטריאוס האט געגען זייא געשיקט, און האבען געוואונען איינינע שטעדט. פאר דיא נעקסטע עטליכע יאהר האט יונתן מיט זיין ארמעע אונטערשטיצט באלד איינעם באלד דעם אנדערן פון דיא שטרייטענדע סי־רישע הערשער. יונתן איז ענדליך ערמארדעט געווארען (142) פון דעם סירישען גענעראל טריפאן וועלכע האט דערלאנגט צום טהראן און איז פריהער פון איהם אונטערשטיצט געווארן. שמעון בן מתתיהו, דער לעצטער פון דיא פינף העלדישע ברידער, איז יעצט געבליבען דער אנפיהרער פון דיא אידען. ער האט איינגענומען דיא פעסטונג פון ציון וועלכער איז ביז דאן געווען אין דיא הענד פון פיינד און איז דאמיט געווארן דער הערשער פון גאנץ ארץ ישראל. ער האט געבויט פעסטונגען, געזאמעלט ארמעען און האט געזארגט צו פארגרעסערען דעם האנדעל אין די הא־פענשטעדט. ער האט אויך געוואוסט זיך בעסער צו פארטראגען מיט דיא סירער און האט זיך ניט געמישט אין זייערע אינערע שטרייטינקייטען, ווען דימיטריאוס האט צוריק געקריגען דיא הערשאפט פון סיריען האט ער בעשטעטינט שמעון'ס שטעלע אלס פארשטעהער פון אידען און די אלגעמיינע לאגע פון ארץ ישראל האט זיך פיעל פארבעסערט. שמעון איז געווען כהן גדול און נשיא און דיא אידען האבען בעשלאסען אז ביידע עמטער זאלען בלייבען בירושה אין זיין פאמיליע (140).

פינף יאהר נאכדעם (135) איז שמעון מיט זיינע צוויי זיהן ערמארדעט געווארן, פון זיין איידעם תלמי צו ווען ער איז געקומען אויף א בעזוך אין יריחו. שמעון'ס דריטער זוהן, יוחנן הורקנוס*) האט זיך געדעטעט נאך ירושלים און איז דארט געמאכט געווארן צום כהן גדול און נשיא אויף זיין פאטערס פלאץ.

*) אין תלמוד ווערט ער גערופען יוחנן כהן גדול.

פיערטער קאפיטעל.

ארץ ישראל ווערט אונאבהענגינג אונטער דיא דינאסטיע פון דיא חשמונאים. יוחנן הורקנוס. אלכסנדר ינאי. אנטיפטר און הורדוס.

אין אנפאנג פון זיין הערשאפט האט יוחנן הורקנוס געליטען פון איין אנגריף וואס אנטיוכס זידעטעס האט געמאכט אויף ארץ ישראל. אבער נאך דעם טויט פון דיעזען הערשער פון סיריען האבען זיך דארט ווידער אנגעפאנגען מלחמות ווענען א נאכפאלגער און הורקנוס האט דיעזע געלעגענהייט בענוצט ארץ ישראל אין גאנצען צו בעפרייען פון דיא סירישער אויבערהערשאפט. ער האט דאן אנגע־ווענדעט זיינע אלע קרעפטען צו פאראייניגען די אידישע נאציאן און איהר צו פאר־שטארקען פון אינווייניג. ער האט איינגענומען די שטאדט שכם און חרוב געמאכט דעם טעמפעל וואס דיא שמרונים האבען אויפגעבויט א.יפ'ן בארג גריזים. שפע־טער האט ער אויך חרוב געמאכט דיא שטאדט שומרון. ער האט אויך בעזיעגט דיא אדומים און האט זייא געצוואונגען זיך מל צו זיין און זייט דאן האבען זיי זיך פארמישט מיט דיא אידישע בעפעלקערונג. ער האט אויך איינגענומען גזר און די האפפענשטאט יפו און דער האנדעל פון ארץ ישראל האט אונטער איהם אויפגע־בליהט. ער האט געשלאסען א פערטראג מיט רוים, וועלכע האט שוין דאן אנ־געהויבען צו פארנעהמען א וויכטיגען פלאץ אונטער דיא שטארקע מעכטע פון יע־נער צייט. דער רעמישער סענאט האט אנערקאנט הורקנוס אלס אונאבהענגי גע הערשער איבער דיא שטעדט וואס ער האט געוואונען.

ארץ ישראל איז יעצט ווידער געווארן איין אונאבהענגינע לאנד אזוי וויא אין דער צייט פון בית ראשון. הורקנוס האט רעגירט 30 יאהר מיט גרויס ערפאלג, נור אין דיא לעצטע יאהרען זיינען פארגעקומען שטרייטינקייטען צווישען איהם או די פרומע סעקטע פון געלערנטע אידען וועלכע האבען זיך גערופען די פ ר ו ש י ם אזוי וויא אלע חשמונאים ביז איהם, אזוי האט אויך יוחנן הורקנוס געהאלטען מיט דיא פרושים און איז געווען געגען די צ ד ו ק י ם אדער אריסטאקראטישע אידען וועלכע האבען סימפאטיזירט מיט דיא גריכישע ציוויליזאציאן. אבער א פרוש האט איהם אמאל אויף א מאל צייט געמאכט דעם פארוואורף אז ער האט קיין רעכט צו זיין א כהן גדול און יוחנן הורקנוס איז דאריבער אזוי בייז געווארן דאס ער איז

אריבער אויף דיא זייטע פון דיא צדוקים און אָנגעפאַנגען פאַרפאָלגען דיא פרושים. א גרויסע מעהרהייט פון אידישען פאָלק האבען אבער מיט זיי געהאַלטען און דיא שנאה צווישען זיי און זייער הערשער איז געוואָרען אימער שטאַרקער.

יוחנן הורקנוס איז געשטאָרבען אין יאָהר 106 און דער עלטסטער פון זיינע פינף זיהן, אריסטובל, האט פאַרנומען זיין פלאַץ. אריסטובל האט גלייך אין אָנפאַנג פון זיין רעגיערונג זיך אָנגעטהאָן א קעניגליכע קרוין און האט דערמיט געמאַכט ארץ ישראל צוריק פאר א קעניגרייך. זיין גאַנצע פיהרונג איז געווען וויא פון איין אזיאַטישען דעספאָט. ער האט זיין מוטער און זיינע בריעדער אריינגעוואָרפען אין א געפענגניס, וואו דיא ערשטע איז געשטאָרבען פון הונגער. איינעם פון זיינע בריעדער האט ער שפּעטער געלאָזט ערמאָרדען אין עס האט אנגעפאַנגען אויסצוזעהן אז ער וועט אונטערגראָבען דיא מאַכט פון דעם שטאַאט וואס איז מיט אזוי פיעל אויפאָפּפערונג געגרינדעט געוואָרען פון דיא ערשטע חשמונאים. נור זיין הערשאַפט האט זעהר וועניג געדויערט. ער איז געשטאָרבען דעם 2טען יאָהר נאָך זיין ארויפגעהן אויפ'ן טראָהן און זיין נאכפאָלגער איז געווען זיין ברודער אלכסנדר ינאי (דער ינאי המלך וואס איז דערמאָהנט אין תלמוד) וועלכער איז געווען אין געפענגניס דיא גאַנצע צייט פון אריסטובל'ס רעגיערונג.

ינאי איז געווען א קריעגער און א דיפּלאָמאַט אין האט אין דיא 26 יאָהר (105—79) וואס ער האט רעגיערט פיעל פאַרגרעסערט זיין לאַנד. ער האט געהאט א פערטראַג מיט קלעאָפּאַטראַ, דיא קעניגין פון עגיפּטען און זיא האט איהם געהאָלפען מיט איהר ארמעע געגען תלמי לאטארוס וועלכער האט איהם אנגעגריפען אין אָנפאַנג פון זיין רעגיערונג. ער האט אויך איינגענומען פיעל שטעדט, דארונטער דיא האַפענשטאַדט עזה, און האט זיין קעניגרייך פיעל פערשטאַרקט. אבער אזוי וויא זיין עלטערער ברודער אזוי איז ער אויך געווען פאַרבונדען מיט די צדוקים און איז דארום געווען פאַרהאַסט בייא דיא בעפעלקערונג. איינמאָהל ווען ער איז אלס כהן גדול געשטאַנען ביים מזבח אום סכות האט מען אויף איהם אָנגעפאַנגען צו וואַרפען אתרוגים און דאס האט איהם אזוי אויפגעבראַכט אז ער האט געהייסען זיינע סאָלדאַטען אָנפאַלען אויף דיא פאַרזאַמעלטע מאַסע און 6000 מענשען וועלכע האבען געהאַלטען מיט דיא פרושים זיינען אויסגעהרגעט געוואָרען. ווען ער האט א קורצע צייט נאכדעם פאַרלאָרען א קריעג געגען איינעם פון דיא קליינע מלכים ארום ירדן און האט זיך אליין גערעטעט נאָך ירושלים, האט זיך אנגעפאַנגען געגען איהם איין אויפשטאַנד וועלכער האט זיך געצויגען זעקס יאָהר און איז צום ענדע אונטערדריקט געוואָרען מיט פיעל בלוטפערגיסונג. ווען ער האט שפּעטער

בעזיענט זיינע אויסוועהרטיגע פיינדע און איינגענומען מעהר שטעדט, איז ער פון דיא אידישע בעפעלקערונג אויפגענומען געווארען מיט פאראד אלס זיעגרייכער העלד און קיינער האט זיך מעהר געגען איהם ניט געשטעלט. ער האט אבער אויך אויס־געפונען דיא מאכט פון דיא פרושים און האט פאר זיין טויט געראטהען זיין פרוי שולמית וועלכע איז געוועזען די שוועסטער פון אב בית דין שמעון בן שטח, דעם פיה־רער פון דיא פרושים, זיא זאל שליסען פריינדשאפט מיט דיא פרושים און פאלגען זייער ראטה.

שולמית אדער שאלאמע אלקסאנדרא. האט געפיהרט דיא רעגיערונג 9 יאהר (70—79) נאך דעם טויט פון איהר מאן. איהר עלטערער זאהן הורקנוס, א מאן מיט א שוואכען כאראקטער איז געוועזען כהן גדול און דעם אינגערן זאהן, דעם עהר־גייציגען אריסטובל, האט זיא אוועקגעשיקט ווייט פון זיך ער זאל איהר ניט שט־רען אין איהרע פלענער. דיא צדוקים האבען בעטראכטעט אריסטובל אלס זייער פיהרער און איהם געשטיצט געגען זיין מוטער. ער האט צוזאמענגענומען איין אר־מעע, האט איינגענומען איינע שטארקע פלעצער און זיך געמאכט בערייט צו פיהרען קריעג געגען זיין מוטער׳ס רעגיערונג. ווען דיא קעניגין איז געשטארבען האבען דיא פרושים ערוועהלט דעם כהן גדול הורקנוס אלס זייער קעניג און דיא צדוקים האבען זיך ערקלעהרט פאר אריסטובל. דיא צדוקים האבען געזיעגט אין א שלאכט צווישען ביידע ברידער וואס איז פארגעקומען ביי יריחו, און הורקנוס, וועלכער האט פיינט געהאט קריעג און אויפרעגונג, האט אוועקגעגעבען זיין ברודער דיא מלוכה און דיא כהונה און האט זיך צופריעדען געשטעלט צו וואוינען אין ירושלים אלס פריוואט מאן.

דאך איז הורקנוס ניט לאנג געבליעבען רוהיג אין צוריקגעצויגענהייט. זיינער א גוטער פריינד, איין אדומי מיט דעם נאמען אנטיפטר (אנטפאטער) וועלכער האט געוואלט ווערן א פיהרער אין לאנד, האט אינטריגירט אראפ צו ווארפען אריסטובל פון טראהן. אנטיפטר האט איינגעשראקען הורקנוס אז זיין ברודער וויל איהם ער־מארדען און האט איהם איבערגערעדט זיא זאלען ביידע אנטלויפען זיך שיצען בייא דעם אראבישען קעניג ארעטאס. אנטיפטר האט דאן אויך איבערגערעדט ארעטאס זיך אנצונעהמען פאר הורקנוס און יענער איז געקומען מיט איין ארמעע און בע־לאגערט ירושלים. דיא פרושים האבען אונטערשטיצט ארעטאס און הורקנוס, אבער ירושלים איז געוועזען צו שטארק בעפעסטיגט און דיא בעלאגערער האבען איהר ניט געקענט איינגעהמען.

אין דיעזער צייט האט דער רוימישער גענעראל סקוירוס, א פערטרעטער פון

דעם גרויסען העלר פאמפעאוס, זיך אויפגעהאלטען אין דמשק און ביידע בריעדער האבען אפעלירט צו איהם ער זאל ענטשיידען ווען דער טראָן פון יהודה קומט. אריסטובל האט דעם רוימער געגעבען א גרעסערע מתנה און ערטאם האט דא־רום געקריגען א בעפעהל אויפצוגעבען דיא בעלאגערונג. ווען דיא אראבער זיינען אוועק האט אריסטובל זיי נאכגעיאגט און איבער זיי געוואונען א גרויסען זיג. אבער זיינע אנשטרענגונגען צו פארשטארקען זיין הערשאפט נאך דיזען זיגע זיינען געווען אומזיסט. רוים וועלכע האט אנגעפאנגען צו פארשלינגען איין לאנד נאך דאס אנדערע, האט יעצט אויסגעשטרעקט איהר האנד אויף יהודה און עס איז גע־ווען לייכט פאראויס צו זעהן דאס ענדע. דיא שטרייטיגקייט צווישען דיא צוויא בריעדער און זייער ענטשלוס זיך צו פערלאזען אויף דיא ענטשיידונג פון א רוימי־שען גענעראל האט געגעבען דעם געמהיגען אויסרייד. ווען פאמפעאוס אליין איז געקומען נאך דמשק זיינען דיא פארטרעטער פון ביידע בריעדער וויעדער צו איהם געקומען און דער רוימישער העלד האט געענטפערט אז ער וועט אין קורצען אליין זיין אין ירושלים און דאן ענטשיידען ווער פון זיי איז גערעכט.

אריסטובל האט פארשטאנען וואס דיזעס מיינט און האט זיך אנגעפאנגען פארצובערייטען צו א קריעג מיט רוים. אבער ער איז געווען צו שוואך געגען דיא רוימער און פאמפעאוס איז אין א קורצע צייט שפעטער (63) געקומען מיט זיין אר־מעע נאך ירושלים. ער האט געזעהן און בעוואונדערט דעם בית המקדש און דיא אוצרות, אבער ער האט קיין זאך ניט אנגעריהרט. ער האט אבער אפגעגעבען זיי־נע ענטשיידונגען אזוי וויא יהודה וואלט שוין געווען א רוימישע פראווינץ, דער טיטעל קעניג איז פון אידיישען הערשער צוגענומען געוואָרען. הורקנוס איז געמאכט געוואָרען צום פירשט פון פאלק (עטהנארך) און האט צוריק געקריגען דיא כהונה. אריסטובל און זיינע צוויי זיהן אלכסנדר און אנטיגנוס זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען געפאנגען נאך רוים. דיא פרעמדע שטעדט וואס דיא לעצטע חשמונאים האבען צו־גענומען פון בענאכבארטע לענדער זיינען אפגעריסען געוואָרען פון לאנד און דיא פיהרער פון אויפשטאנד געגען הורקנוס זיינען שווער בעשטראפט געוואָרען. אבער אנטיפטר האט דורכגעפיהרט זיין גאנצען פלאן. ער איז געבליעבען דער אמתער הערשער פון לאנד, ווייל הורקנוס איז ניט געווען פעהיג צום רעגירען און האט מעהר ניט געהאט וויא דעם טיטעל, וועהרענד אנטיפטר האט געהאט דיא מאכט אין זיינע הענד.

אלכסנדר, דער זאהן פון אריסטובל, איז דערווייל אנטלאפען פון זיין געפאנגענ־שאפט און האט געמאכט איין אויפשטאנד געגען הורקנוס. אוילוס נאביניוס, דער

רוימישער גאָווערנאר פון סיריען, וועלכער האט יעצט בעטראַכטעט דאס לאַנד יהודה אלס אונטער זיין הערשאַפט, האט דעם אויפשטאַנד אונטערדריקט. אריס־טובל איז מיט זיין צווייטען זאָהן אויך אנטלאָפען פון רוים און פּרובירט צוריק גע־ווינען זיין קעניגרייך, אבער ער איז בעזיעגט געוואָרען און ווייטער אוועק נאָך רוים אלס געפאַנגענער. אנטיפטר האט איבערצייגט דיא רוימער אז ער איז זיי געטריי. דאָך האט דאס ניט געשטערט קראססוס, איינעם פון דיא דריי הערשער פון רוים, אוועק צורויבען דיא אוצרות פון בית המקדש. א נייער אויפשטאַנד אין יהודה איז אויך שנעל אונטערדריקט געוואָרען פון דיא רוימער אין יאָהר 52.

ווען דיא העלדען פּאָמפּעאוס און יוליוס צעזאר האבען זיך אנגעפאַנגען ארומ־צורייסען איבער דיא הערשאַפט פון רוים, האט אריסטובול צוריק געקריגען האָפ־נונג. אבער ער איז געשטאָרבען איידער יוליוס צעזאר האט איהם געקענט צוריק עבען זיין מאכט און דער יונגער אלכסנדר איז אומגעבראכט געוואָרען אויף דעם בעפעהל פון פּאָמפּעאוס. ווען יוליוס צעזאר איז געבליעבען דער איינציגער הערשער פון רוים האט אנטיפטר וועלכער האט פריהער געהאלטען מיט פּאָמפּעאוס איהם געוואונען אויף זיין זייט דורך דעם וואס ער האט איהם געהאָלפען אין א קריעג געגען עגיפּטען. צעזאר האט בעשטעטיגט הורקנוס אלס כהן גדול און האט גע־מאכט אנטיפטר פאר א רוימישען פּאַטריציער אדער אדעלמאַן און צום פאָרשטע־הער פון יהודה. צעזאר האט זיך בכלל געוויזען זעהר פריינדליך צו אידען און זייא האבען געהאט אורזאכע פיעל צו טרויערן ווען ער איז ערמאָרדעט געוואָרען (44).

אנטיפטר האט געמאכט זיין זאָהן הורדוס צום גאָווערנאר פון איינעם פון דיא פינף פּראָווינצען אין וועלכע דיא רוימער האבען צוטהיילט יהודה. הורדוס איז גע־ווען נאָך פעהיגער פון זיין פאטער און האט אימער געוואוסט וויא צו געווינען דיא גונסט פון די רוימער. ווען אנטיפטר איז אומגעקומען דורך פערגיפטונג איז הורדוס אויף זיין פּלאַץ געוואָרען דער אמתער הערשער פון יהודה. ווען אנטיגנוס, דער זאָהן פון אריסטובל, האט מיט דיא הילפע פון דיא פּארטהיער צוריק ערשאָבערט דעם טראָהן פון יהודה און האט דעם אלטען הורקנוס אפּגעשניטען די אויערן ער זאָל ניט קענען מעהר זיין כהן גדול, איז הורדוס אנטלאָפען נאָך רוים און איז צוריקגעקומען פון דאָרט מיט א רוימישע ארמעע. ער האט געפיהרט קריעג מיט אנטיגנוס דריי יאָהר און האט געזיעגט נאָך פיעל בלוטפערגיסונג אין יאָהר 37. אנטיגנוס איז אומגעבראכט געוואָרען און הורדוס איז מיט דיא צושטימונג פון רוימישען סענאַט געוואָרען קעניג פון יהודה.

פינפטער קאפיטעל.

הורדוס און זיינע נאכפאלגער. דיא אידען פון מצרים. פילון. אגריפס I און אגריפס II. דער חורבן בית שני.

הורדוס איז געווען א טיראן אבער זעהר א פעהיגער מענש. ער האט ערמארדעט אלע וועלכע זיינען איהם געשטאנען אין וועג אדער וועלכע האבען איהם געגעבען אורזאכע ער זאל פאר זיי דארפען מורא האבען. דיא מיטגליעדער פון דיא פאמיליע פון די חשמונאים וועלכע האבע נאך געלעבט זיינען איינע נאך די אנדרערע אומגעבראכט געווארען דורך פערשיעדענע אינטריגעס. אויך זיין איינענע פרוי מאריאמנע (מרים) דיא טאכטער פון אלכסנדר בן אריסטובל, איז געפאלען איין אפפער פון זיין בלוטדורשטינקייט. ער האט אויך איינגעפיהרט אין יהודה רוימישע פערגניגונגען און האט אויפגעבויט איין אמפי־טהעאטער וואו מענשען פלעגען זיך ראנגלען מיט ווילדע חיות צו אונטערהאלטען דיא מאססען. ער האט אויך געזוכט צו מאכען פארגעסען דעם פאקט דאס ער שטאמט פון אדומים, ניט פון אידען, און עס איז מעגליך אז דאס איז דיא אורזאכע דאס אבגלייך ער איז געווען א פיינד פון דיא פרושים, אונטער וועלכע דיא תורה שבעל פה האט זיך ערהאלטען, האט ער זיך דאך געוויעזען פריינדליך צו דיא גרים שמעיה ואבטליון, דיא גייסטיגע פארשטעהער פון יענער צייט. אין דיא שפעטערע צייט פון זיין רעגיערונג איז דער פארשטעהער פון דיא סנהדרין געווען הלל הזקן, איינער פון דיא גרעסטע און עדעלסטע מענשען פון אידישען פאלק.

ער האט זיך אבער געוואוסט בעליעבט צו מאכען ביים פאלק דורך גרויסע סומען וואס ער האט געשפענדעט פאר ארימע אין דער צייט פון א הונגער און דורך זיין איבערבויען פון דעם בית המקדש. דיא נייע געביידע, (בנין הורדוס) איז געווען פיעל שענער פון דיא פריהערינע און האט געקאסט אונגעהייערע סומען. ער האט אויך אויסגעגעבען זעהר פיעל צו בויען און צו פארשענערען די האפענשטאדט קסרי (צעזאריא) און געבויט פאלאצען און מאנומענטען וועלכע האבען דורך זייער פראכט און גלאנץ פארבלענדעט דיא בעפעלקערונג. דיעזעס אלעס האט איהם אבער ניט געבראכט קיין גליק. אין די ערשטע צייט פון די 34 יאהר וואס ער האט רעגיערט (37—4) האט ער געמוזט קעמפפען געגען זיינע געגנער אין פאלק און האט אונטערדריקט אויפשטענדע געגען איהם מיט פיעל מערדעריי. שפעטער איז ער געווען אין געפאהר צו פארליערען דיא הערשאפט ווען אויגוסטוס, דער פיינד פון זיין בעשיצער אנטאנינוס, איז געווארען קייזער פון רוים. ווען עס איז הורדוס'ן ענדליך געלונגען צו געווינען דיא גונסט פון דעם וועלט־הערשער, וועלכער האט איהם ניט נור בעשטעטיגט אלס קעניג, זאנדערן האט איהם אויך צוגעגעבען איינינע פראווינ־

צען צו זיין קעניגרייך און האט צוליעב איהם געהאָלפען אידען אין אנדערע לענדער, האט ער ווירקליך ערררייכט א הויכע שטופע פון מאכט און בעליעבטהייט. אבער בלוטיגע הויזליכע אינטריגען האָבען פארביטערט זיין לעבען. דריי פון זיינע זיהן זיינען אומגעבראכט געוואָרען אויף זיין אייגענעם בעפעהל, איינעם פון זיי, אנטיפטר, האט ער געהייסען הינריכטען ווען ער איז שוין אליין געלעגען נאהענט צום טויט. ער האט אויך אנגעזאָגט אז ווען ער וועט שטארבען זאל מען אויסהרגנען אלע פרושים וועלכע ער האָט אריינגעוואָרפען אין געפענגנים, כדי „דאס פאָלק זאל וויינען דעם טאג פון זיין טויט", אָבער זיין שוועסטער שלומית האט געהאט גענוג פערשטאנד דיא געפאנגענע צו בעפרייען.

הורדוס האָט צוטהיילט זיין קעניגרייך אונטער זיינע דריי זיהן, פון וועלכע ארכעלעאוס האָט געקריגען דעם גרעסטען טהייל און דעם טיטעל קעניג. קייזער אוגוסטוס האט דיעזע צוואה בעשטעטיגט נור ער האט פון ארכעלעאוס צוגענומען דיא קרוין און איהם געמאכט נור פאר פירשט פון יהודה. ניין יאהר שפעטער (אין יאהר 4 נאך קריסטוס געבורט) האט דער רוימישער קייזער ארכעלעאוס'ן אויך פון דיעזע שטעלע ארונטערגעוואָרפען, ווייל דאס פאָלק האט זיך בעקלאגט אויף איהם אז ער אונטערדריקט און בערויבט זיי. דיא פראָווינצען פון ארכעלעאוס זיינען גע־קומען אונטער די הערשאפט פון דעם רוימישען גאווערנער פון סיריען. די אנדערע צוויי זיהן פון הורדוס, פיליפוס און אנטיפאס, זיינען געבליבען הערשער איבער זייערע טהיילען. אבער דאס לאנד איז אין אמת געפיהרט געווארען פון דיא רוימי־שע בעאמטע, וועלכע האבען זיך אריינגעמישט אין אלע אינערליכע אנגעלעגענהיי־טען און האבען אליין געהאט דאס רעכט צו ענטשיידען איבער דיני נפשות און אנדערע וויכטיגע פראגען.

אין דיעזע צייטען, ווען דאס לאנד האט ניט געהאט קיין קעניג און קיין אידישע רעגיערונג, איז פאָרגעקומען, וויא מען גלויבט, דיא געשיכטע פון דיא היג־ריכטונג פון ישוע בן מרים פון נצרת, (יעזוס קריסטוס) אויף וועמען דיא רוימער האבען געזאגט אז ער האט זיך אויסגעגעבען פאר דעם קעניג פון דיא אידען. דיא פראגע ווען ער האט עקזיסטירט, און אויב ער האט איבערהויפט עקזיסטירט, איז שווער ריכטיג צו ענטפערן, ווייל עס זיינען ניטא קיין קוועלען פון וועלכע מען זאל קענען נעהמען ריבטיגע היסטאָרישע פאקטען וועגען דעם טרויעריגען צופאל וואס איז געברויכט געוואָרען אלס איין ענטשולדיגונג פאר אידען־פערפאָלגונגען אין שפע־טערע צייטען. די צייטרעכנונג וואס איז אנגענומען ביי קריסטען הויבט זיך אן מיט דעם יאהר וואס מען מיינט אז ער איז דאן געבאָרען געווארען, און אזוי וויא דיא גאנצע ציוויליזירטע וועלט האט דיעזע צייטרעכנונג אנגענומען, געברויכען מיר עס אויך אלס דיא בעסט בעקאנטע פון אלע. נאך דיעזע רעכנונג איז יעזוס געבארען געווארען פיער יאהר נאך דעם טויט פון הורדוס, און פון דאן פאנגט זיך אן דאס יאהר איינס. יעזוס איז געקרייציגט געווארען, לויט דיעזע רעכענונג, ווען ער איז אלט געוועזן 33 יאהר, דאס הייסט אין יאהר 33. עס איז געוויס דאס זיין נאמען

און דער נאמען פון די קליינע אידישע סעקטע וואס איז אין זיין נאמען נעגרינדעט
געווארען, איז ניט דערמאנט אין קיין היסטארישעס ווערק ביז א לאנגע צייט שפּע־
טער און דאס זיין לעבענס-בעשרייבונג געהערט דארום מעהר צו „לעגענדען“ וויא
צו היסטאריע.

ארץ ישראל האט דאן דאך פאר די אויסענוועלט נאך געהייסען איין אונ־
אבהענגיגע מדינה און די אידען פון גאנץ וועלט האבען בעטראכטעט ירושלים
אלס דעם אידישען מיטעלפּונקט און האבען געשיקט נדבות צום בית המקדש. אין
בבל איז די גאנצע צייט פון בית שני געווען א גרויסע אידישע בעפעלקערונג אבער
אזוי וויא דאס לאנד איז געשטאנען אין זעהר א נידריגען צושטאנד, הערט מען פון
זיי ניט פיעל. אין עגיפּטען דאגעגען, וואו די גריכישע בילדונג האט אונטער די
פּטאלעמים ערררייכט א הויכע שטופע, האט די גרויסע אידישע געמיינדע אויך
געשפּיעלט א וויכטיגע ראָלע און האט פּראָדוצירט בעריהמטע מעננער וויא דער
העלעניסטישער פילאָזאָף אריסטובאָל און דער פּאָעט עזעקיעל (יחזקאל) וועלכער
האט געשריבען א גריכישע דראמא. די אידען פון עגיפּטען האבען זיך אויך גע־
גרינדעט איין אייגענעם מיטעלפּונקט ווען חוניו, דער זאהן פון א כהן גדול פון
ירושלים איז געקומען נאך אלעקסאנדריען און האט דאָרט (אין 160 פאר די יעצ־
טיגע צייטרעכנונג) אויפגעבויט א טעמפּעל וואו מען האט מקריב געווען קרבנות
און געהאלטען נאטעם דיענסט גראדע וויא אין בית המקדש פון ירושלים. דיעזער
טעמפּעל, וועלכער איז אין תלמוד בעקאנט אלס בית חוניו, איז געשטאנען ביז איי־
ניגע יאהר נאך דעם חורבן.

אין אנפאנג פון ערשטען יאהרהונדערט נאך קריסטוס האבען אין עגיפּטען
געלעבט ניט ווייט פון א מיליאן אידען דארטען האט דאמאלס געלעבט דער בע־
ריהמטער פילאזאף פהילאָ אדער פיכון האלכסנדרוני. וואס זיינע ווערקע ווערען נאך
היינט שטודירט פון פהילאָזאָפישע געלעהרטע. ווען דער האלב-פערריקטער רוימי־
שער קייזער קאליגולא האט געגעבען א בעפעהל אז אידען זאָלען אוועקשטעלען זיין
בילד אין זייערע טעמפּלען, איז פהילאָ מיט א אידישע דעלעגאציאָן אוועק פון אלעק־
סאנדריען נאך רוים (אין יאָהר 40) אויסווירקען אז די גזירה זאָל בטל ווערען.
דער טויט פון קאליגולא אין יאהר 41 האט געמאכט פאר אונגעטהיג די אנ־
שטרענגונג ווייט צו האלטען זיין בילד פון בית המקדש.

קאליגולא האט אויך אנגעפאנגען צוריק אויפצושטעלען די אידישה מלוכה.
ער האט זעהר ליעב געהאט אגריפּס, איין אייניקעל פון הורדוס, וועלכער איז אויפ־
געוואקסען אין רוים און איז געווען איין עכטער רוימער. אגריפּס איז פון קאליגולא
געמאכט געווארען צום קעניג איבער די פּראָווינצען פון הורדוס'עס קינדער פיליי־
פּוס און אנטיפּאס, וועלכע זיינען געשטארבען אָהן קינדער (37). נאך קאליגולא'ס
טויט האט זיין נאכפאלגער קלאודיוס געמאכט אגריפּס פאר קעניג איבער גאנץ
יהודה. אגריפּס I איז געווען א מילדער און בעליעבטער קעניג און האט אזוי וויא

זיין זיידע אויך געזוכט צו פארשענערן ירושלים דורך גרויסארטיגע נייע געביידען. ער האט רעגיערט 7 יאהר און איז געשטארבען אין יאהר 44.

אגריפס II וועלכער ווערט גערעכענט אלס דער לעצטער קעניג פון יהודה, האט אין אמת קיין מאל ניט רעגיערט איבער דאס גאנצע לאנד. ער איז אלט גע־ווען 17 יאהר ווען זיין פאטער, אגריפס I איז געשטארבען און דיא רעגיערונג פון לאנד איז ווידער איבערגעגעבען געווארען אין דיא הענד פון רוימישע גאווערנארס. אגריפס II האט נור גע׳ירשנט דיא קליינע מלוכה פון חלקיס, פון יענער זייט לבנון, איבער וועלכע הורדוס II, זיין פאטער׳ס ברודער האט פריהער רעגיערט. דאך איז ער בעטראכטעט געווארען פון דער וועלט אלס קעניג פון דיא אידען און זיין טריי־הייט צו די רוימער אין דער צייט פון דעם לעצטען קאמפף, ווערט גערעכענט אלס פערראטה געגען זיין פאלק. ווען דיא רוימישע פערטרעטער האבען דעם אידישען פאלק אזוי אונטערדריקט און אויפגערייצט אין רעליגיעזע און אין בירגערליכע אנ־געלעגענהייטען דאס דער רוימישער יאך איז געווארען צו שווער צו דערטראגען, האט זיך אנגעפאנגען צו בילדען א פארטיי וועלכע האט בעשלאסען זיך צו שטע־לען מיט געוואלט געגען רוים. געססיוס פלארוס, דער לעצטער רוימישער פראקר־ראטאר אדער גאווערנאר פון לאנד יהודה איז געוועזן נאך ערגער פון דיא פאריגע און דיא אונצופריעדענע און פארצווייפעלטע האבען דאן געוואונען אויף זייער זייט א גרויסען טהייל פון דיא בעפעלקערונג. איין אויפשטאנד געגען רוים איז אויסגע־בראכען אין אלע טהיילען פון לאנד. דיא עלטערע און דיא געלאסענע, וועלכע הא־בען איינגעזעהן וויא האפנונגסלאז עס איז צו געווינען געגען דיא וועלט־מאכט, זיינען פארשריען אדער ערמארדעט געווארען און ווען דער רוימישער גענעראל קע־סטיוס גאללוס, דער גאווערנאר פון סיריען האט פארלארען דיא ערשטע שלאכט געגען דיא אידישע רעוואלוציאנערען (66) איז דיא האפנונג פון דיא לעצטע גע־שטיגען נאך העכער. דיא שטארקסטע שטעדט און דיא פראווינצען זיינען בעזעצט געווארען און ירושלים איז בעפעסטיגט און פארבערייטעט געווארען פאר א לאנגען און פארצווייפעלטען קאמפף.

אגריפס II. האט פארלאזען דאס לאנד גלייך אין אנפאנג פון אויפשטאנד און האט פון ווייטען געראטהען דיא אידען זיך אונטערצוגעבען. יוסף בן מתתיהו הכהן אדער יאזעפוס פלאוויוס, האט אין אנפאנג אויך געראטהען געגען דעם אויפ־שטאנד, אבער ווען ער איז אויסגעקליעבען געווארן צו פארטהיידיגען דיא פראווינץ גליל, האט ער געארבייטעט וויא א פעהיגער קאמאנדיר און האט זיין לאנג שטארק בעפעסטיגט. ער איז געוועזן דער ערשטער פון דיא גרויסע אידישע גענעראלען וועל־כע זיינען אנגעגריפען געווארען פון דעם רוימישען העלד אספסיאנוס און זיין זאהן טיטוס, וועלכע זיינען פון קייזער נערא אדער נירון געשיקט געווארען אונטערדריקען דעם אויפשטאנד אין יהודה. יוסף איז געוועזן דער איינציגער וועלכער האט איבער־געלעבט דיא העלדענמוטהיגע פארטהיידיגונג פון יודפת, אין גליל, און ווען דיא רוימער האבען איהם שפעטער, אלס זייער געפאנגענעם, גוט בעהאנדעלט, האבען

פיעלע געדיינקט אז ער איז אויך ניט געווען געטרייא זיין פאָלק און האט פון אנ־פאנג אן סימפאטיזירט מיט רוים.

דיא אידען האבען געקעמפפט אזוי פארצווייפעלט אז דיא רוימער זיינען געווען פאָרזיכטיג און האבען פארבראכט דריי יאָהר איינצונעמען דאס גאנצע לאנד איי־דער זיי האבען געמאכט דעם לעצטען אנגריף אויף ירושלים. דערווייל איז אספסיאָ־נוס ערוועהלט געוואָרן צום קייזער פון רוים (69) און זיין זאָהן טיטוס איז געבליע־בען דער אנפיהרער פון דיא גרויסע רוימישע ארמעע. ער האט בעלאגערט ירושלים און האט אין אָנפאנג געהאט זעהר ווייניג ערפאָלג. דיא שטאָדט איז געווען אזוי בעפעסטיגט און דיא אידישע פארטהיידיגער האָבען געוויזען אזעלכע וואונדערבארע גבורות, אז עס איז מעגליך דאס דיא רוימישע אנגרייפער וואָלטען זיך געמוזט צו־ריק ציהען, אדער קעמפפען פיעלע יאָהרען ביז זייא וואָלטען געקענט נעהמען דיא אידישע הויפט שטאָדט. אבער דיא אונאָרדנונגען און בלוטפערגיסונגען פון איי־ניג האבען דיא רוימער פיעל געהאָלפען. דיא אנפיהרער פון דעם אויפשטאנד, יוחנן, אלעזר און שמעון בן גיורא האבען געלאָזט ערמאָרדען אלע וועלכע זיינען גע־ווען פאר פריע־ען אדער אויף וועלכע עס איז געווען דער קלענסטער חשד אז זייא סימפאטיזירען מיט רוים. אין ירושלים האט געפלייצט כמעט אזוי פיעל בלוט וויא אויף דיא שלאכטפעלדער פון דרויסען, און א הונגער האט אפגעשוואכט דיא וועל־כע האבען נאך געקענט קעמפפען. דער קאמפף איז געפיהרט געוואָרן מיט דיא גרעסטע ביטערקייט און דיא אידישע פאטריאָטען האבען ערשטוינט די וועלט מיט זייערע גבורות און זייער פערטיגקייט זיך אויפצואָפפערן פאר זייער פאָטערלאנד. אבער רוים איז געווען צו שטארק פאר דיא פארצווייפעלטע העלדען און דאס ענ־דע וואס דיא געלאסענע האבען פאָראוים געזעהן איז געקומען אין יאָהר 70.

ירושלים איז צום צווייט׳ן מאָל געפאלען אין דעם זעלבען טאָג וויא דעם ערש־טען מאָל אונטער נבוכדנצר, אום תשעה באָב. דער בית המקדש איז פארברענט געוואָרן, אלע דיא וואס האבען זיך געשטעלט געגען דיא רוימער זיינען אוועקגע־פיהרט געוואָרן אלס געפאנגענע אדער פערקויפט געוואָרן אין שקלאפעריי. טיטוס איז אוועק נאך רוים, וואו ער איז אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס פאראד און דער „טויער פון טיטוס" וועלכער שטעהט נאך ביז היינטיגען טאָג איז אויפגעבויט גע־וואָרן צום אנדענקען פון דעם זיעג וואס האט געמאכט איין ענדע צו דיא עקזיס־טענץ פון אידען אלס א פאָלק מיט איין אייגענע לאנד אונטער איין אייגענע רע־גיערונג. ארץ ישראל איז געוואָרן א רוימישע פראָווינץ און האט פארלאָרען איהר גלאנץ און איהר הערשאפט. איהרע געטרייעסטע קינדער זיינען געווען טויט אדער אין געפאנגענשאפט, איהר שטאָלץ איז געווען געבראָכען און איהרע האָפנונגען פארניכטעט. דער גרויסער אידישער גלות, וועלכער איז נאך ביז יעצט ניט געענדיגט, האט זיך דאן אָנגעפאנגען.

צווייטער טהייל

ערשטער קאפיטעל.

אין גלות אונטער געטצענדינער.

רוים איז געשטאנען כמעט אויף דיא העכסטע שטופע פון איהר מאכט ווען טיטוס האט איינגענומען ירושלים און חרוב געמאכט דעם צווייטען בית המקדש אין יאָהר 70. זיא האָט געהערשט איבער דיא מייסטע בעזעצטע לענדער פון איי־ראָפא, ביז בריטאניען, איבער דיא פאָדערסטע לענדער פון נאָרד אפריקא (עגיפטען, און דיא לענדער וועלכע הייסען יעצט טונים און מאראָקקאָ) און איבער דיא לענ־דער פון אזיען ביז אראביען און מעזאפאטאמיע אדער אור כשדים. דיא זעלטענע גבורות פון דיא אידישע פערטהיידיגער פון ירושלים האט איבערראשט דיא וועלט, און דער גרויסער פרייז, אין בלוט און גאָלד, וואס עס האט רוים געקאָסט איינצור־צונעמען דאס קליינע לאנד יהודה, האבען אזוי וויט געבראכט דאס ווען דער זיעג איז ענדליך געקומען, איז רוים געווען מעהר ווילד פאר שמחה, וויא ווען זיא האָט פערניכטעט דיא מעכטיגסטע פעלקער. דאן זיינען געקומען דיא מערדערייען און אונטערדריקונגען וואס האבען אין יענע בארבארישע צייטען ניט געפעהלט נאָך דיא ענדע פון א גרויסען קריעג. צעהנדליגע טויזענדע פון דיא געפאנגענע קעמפפער זיי־נען אויסגעהרגעט געוואָרען, גרויסע מאססען זיינען פארקויפט געוואָרען אלס שקלא־פען און פיעלע זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען צו „אמוזירען" דיא בעזיעגער אין טאָ־דעס־קאמפף מיט ווילדע חיות און דעסגלייכען. ארץ ישראל איז צוטהיילט געוואָרן אין קליינע שטיקלאך לאנד פון וועלכע א גרויסע טהייל איז פארשאָנקען געוואָרען צו רוימישע סאָלדאטען, און דיא איבריגע איז פארקויפט געוואָרען צו דיא וואס האָ־בען געגעבען דעם בעסטען פרייז. דאס איז געווען א פאָליטישער טויט, ווען א פאָלק וואס האט עקזיסטירט אונגעפעהר 1500 יאָהר פאר זיך איז אין גאנצען [illegible]־טערגעגאנגען און פיר אימער פארלאָרען איהר זעלבסטשטענדיגקייט. דער אונטער־גאנג איז נאטירליך געווען בעגלייטעט פון גרויסע יסורים; אבער אלע נאציאָנען

וועלכע זיינען אונטערגעגאנגען אין יענע צייטען האבען דאס זעלבע דורכגעמאכט, און דער רוימישער כלל Væ Victis (וועה דעם בעזיעגטען) האט ניט פארשוינט קיינעם פון דיא פעלקער וועלכע רוים האט פארשלונגען. און דאך איז אין אייניגע פונקטען דיא לאגע פון דיא אידען נאך דעם צווייטען חורבן געווען עטוואס בעסער וויא נאך דעם ערשטען. דיא ענדע פון יענע טרויעריגע פעריאדע אונטער נבוכדנצר שטעלט אונז פאר וויא דער נביא ירמיהו זיצט און קלאגט צווישען דיא חורבות פון ירושלים; דער געוועזענער קעניג צדקיהו איז אין געפענגנים מיט אויסגעשטאכענע אויגען און דיא פעהיגסטע אידישע אריסטאקראטען (דניאל, חנניה מישאל ועזריה) אלס קאסטרירטע שקלאפען (סריסים, איינוכען) אין פאלאסט פון קעניג פון בבל. דאגעגען אונטער רוים געפינען מיר דאס אגריפס II דער לעצטער אידישער קעניג איז געבליבען ביי זיין פארמעגען און ביי זיינע פרייהייט. ער איז געווען שפעטער איינער פון דיא וויכטיגע פערזאנען אין רוים, איין אפטער גאסט אין קייזערליכען פאלאסט, און טיטוס האט עס ניט געהאלטען אונטער זיין ווירדע זיך צו פערליעבען אין דיא שיינע בערעניקע, דיא שוועסטער פון געוועזענעם קעניג פון יהודה. מיר געפינען אויך דאס פלאוויוס יאזעפוס (יוסף בן מתתיהו הכהן) דער גענעראל וועלכער האט זיך געשלאגען געגען רוים אזוי לאנג וויא עס איז געווען איין אויסזיכט צו זיעגען, האט שפעטער געוואוינט אין קייזערליכען הויף, און האט דארטען, לעבענ-דיג אין עושר וכבוד, געשריבען אין גריכיש זיינע ווערקע איבער דיא אידישע מלחמות און איבער אידישע געשיכטע, וועלכע האבען א גרויסען ווערטה ניט קוקענדיג אויף זייערע פיעלע הסרונות. אנשטאט די עטליכע ארימע ערד-ארבייטער וואס נבוכדנצר האט געלאזען אין יהודה אהן בעשיצונג, געפינען מיר דאס אספסיאנוס האט ער-לויבט רבן יוחנן בן זכאי צו גרינדען דיא בעריהמטע ישיבה אין יבנה, וועלכע איז באלד געווארן א וויכטיגער מיטעלפונקט פון יודענטהום, און האט גערעטעט דעם אידישען גייסט, ווען דער פאליטישער קערפער איז פערניכטעט געווארען. דיא רוי-מער האבען פערשטאנען דיא קונסט פון רעגירען פיעל בעסער פון דיא כשדים, און האבען געזארגט אז אין זייערע פראווינצען זאל הערשען ארדנונג און גערעכטיג-קייט. דיא וועלכע האבען איבערגעלעבט דיא שרעקענס-צייטען נאכ'ן קריעג, האבען זיך נור געדארפט פארהאלטען רוהיג און זייער לאגע איז ניט מעהר פארערגערט געווארען.

דערצו דארף מען געדיינקען דאס דיא רוימער זיינען געווען געמצענדינער, און זיינען, וויא דיא מייסטע געמצענדינער, געוועזען פריי פון דעם פאנאטישען רעליג-יאנס-האס און דעם דורשט נאך נקמה און להכעים וואס מיר געפינען שפעטער ביי

די קריסטען. גרויסע מאסען אידען האבען שוין לאנג פאר'ן חורבן געוואוינט אין רוים און אין גאנץ איטאליען, גריעכענלאנד, עגיפטען אנטיוכיא און פיעלע אנדערע לענדער און שטעדט וואס זיינען געלעגען אונטער רוים, און האבען געהאט די זעלבע רעכטע און בעהאנדלונג וויא אלע פראווינציאלען אדער איינוואוינער פון אונטערטהעניגע לענדער וואס האבען זיך דארט בעזעצט. זיי האבען געקענט ווערען רוימישע בירגער אונטער געוויסע אומשטענדען, האבען געמעגט האבען שקלאפען און זיי מל זיין, האבען אפט געהאלטען הויכע עמטער, און זיינען בעפרייט געווען פון אלע פליכטען וואס זיינען געווען געגען זייער רעליגיאן. אויך נאך דעם אונגליקליכען קריעג אין דעם חורבן אין לאנד יהודה זיינען די אידען אין יענע אלע פעלצער אין רוימישען קייזעררייך געבליבען ביי זייערע רעכטע און פרייהייטען און האבען נור דורך איין איינציגעס געזעץ געפיהלט דעם טרויעריגען פאקט אז זייער פאטערלאנד איז אונטערגעגאנגען און דער הייליגער טעמפעל, מיט וועלכען זיי האבען שטאלצירט און זיך געפרעהט, איז פערוואנדעלט אין אש.

דיעזעס געזעץ איז בעקאנט אלס Fiscus Judaicus (אידישע קאזניא, אדער אי׳נאהמע פון די קייזערליכע טרעזשורי וואס אידען האבען געמוזט צאהלען.) עס אי׳ געווען דער מנהג זייט הונדערטע יאהרען דאס אלע אידען וועלכע האבען געוואוינט אין חוץ לארץ האבען געשיקט נאך ירושלים פאר דעם בית המקדש יעדער א האלבען שקל (רוימישע צוויי דראכמען) א יאהר. פון דיעזע האלבע שקלים האבען זיך אנגעקליבען די אונגעהייערע אוצרות פון בית המקדש, וואס איז אויך בעקאנט אונטער רוימישע שרייבער אלס „דאס גאלד פון ירושלים"; אוצרות וואס זיינען פיעלע מאהל גערויבט געווארן פון פרעמדע און אייגענע פיינדע, אבער וועלכע זיינען אימער צוריק אויפגעוואקסען דורך די בייטרעגע פון די געטרייע אידען אין חוץ-לארץ. דיעזע גרויסע איננאהמע איז געווען א געשמאקער ביסען פאר די בעזיעגער פון אידישען פאלק, און טיטוס האט דארום ארויסגעגעבען א געזעץ דאס אזוי וויא זיין גאט האט זיך גובר געווען איבער דעם בעשיצער פון טעמפעל, מוז יעדער איד אין רוימישען קייזעררייך פון יעצט אן שיקען דעם האלבען שקל נאך רוים, צו דעם זיעגרייכען גאט יופיטער קאפיטאלינוס. דאס איז די ערשטע טאקסע וואס אידען האבען געמוזט צאהלען דערפאר וואס זיי זיינען אידען.

נאטירליך האט עס די אידען געקריינקט דאס זיי זיינען געווען געצוואונגען צו צאהלען איין אבגאבע אונטער איין אויסנאהמס-געזעץ פון וועלכע אלע אנדערע רוימישע אונטערטהאנען זיינען געווען פריי. דאס האט פארגרעסערט די שנאה צווישען די אידען און די רוימער, און עס האט נור געפעהלט א געלעגענהייט

דיעזער האס זאָל אויסברעכען אין איין אָפענעם קאמפף. דיא אידישע אנפיהרער זיינען געווען געגען דעם פּלאַן פון געבּרויכען געוואלט, און פיער פון דיא גרעסטע פון זיי זיינען אוועק נאָך רוים צו בעטען מיט גוטען איין ערלייכטערונג פון דיא אי־דישע שטייער. דיא פיער זיינען געווען רבן גמליאל, ר׳ יהושע, ר׳ אלעזר בן עזריה און ר׳ עקיבא. זיי זיינען געקומען אין רוים אין דיא לעצטע יאָהרען פון דיא רעגיע־רונג פון טיטוס׳ נאכפאלגער דאמיציאן, וועלכער האָט רעגיערט פון יאָהר 81 ביז 96, און האָבען געוואונען דיא פריינדשאפט און אונטערשטיצונג פון דעם קייזער׳ס א נאָהענטען קרוב, סענאטאָר פלאוויוס קלעמענס און זיינע פרוי דאמיציליא. אָבער דער טיראנישער קייזער איז געווען צו הארטנעקיג נאכצוגעבען א גערעכטע פאָדע־רונג. עס איז ענטשטאנדען א אינטריגע דורך וועלכע סענאטאָר קלעמענס האָט פערלאָרען זיין לעבען און זיין פרוי איז פארשיקט געוואָרען אויף איין אינזעל, אלס שטראפע פיר זייער סימפאטהיע מיט אידען. דיא פיער אידישע געזאנדטע זיינען וואהרשיינליך אויך געווען אין געפאהר, אָבער צום גליק איז גראדע דאן דאמיציאן ערמאָרדעט געוואָרן (אין יאָהר 96) און זיין נאכפאלגער, דער קייזער נערווא האט דיא פיער בעריהמטע תנאים פיין אויפגענומען און ערפילט א טהייל פון זייער פער־לאנגען. אבער נערווא האָט רעגיערט א גאנץ קורצע צייט, און זיין נאכפאָלגער טראיאן, דער מעכטינסטער פון אלע רוימישע קיסרים, וועלכער האָט רעגיערט פון יאָהר 98 ביז 117 האט צוריק ארויפגעלייגט דעם אידישען שטייער און האָט זיך אין גאנצען געוויזען ניט פריינדליך צו אידען. דיא אידען פון יענע צייטען זיינען אָבער נאָך ניט געווען צוגעוואהנט צו גזירות. דיא האָפנונג דאס דיא גאולה וועט אין קורצען קומען האָט געלעבט אין פאָלק, און דער אנדענקען פון דיא גבורות וואָס דיא פערטהיידיגער פון בית המקדש האָבען בעוויעזען מיט א דור פריהער איז גע־ווען פריש אונטער דיא אידישע מאססען. דערצו איז דיא שנאה צווישען דיא אידען און דיא רוימער אימער געוואקסען. דיא שטאָלצע רוימער האָבען ניט געקענט פער־שטעהן פאַר וואָס דיא בעזיעגטע אידען ווילען זיך ניט לאָזען פארשלינגען וויא דיא אנדערע פעלקער וואָס רוים האָט איינגענומען. זיי האָבען ניט געקענט בעגרייפען פאַר וואָס דיא אידען ווילען ניט עסען מיט זיי צוזאמען, ווילען ניט פארמישען זיך מיט זיי דורך הייראטהען, און ווילען ניט טהייל נעהמען אין דיא ווילדע פערגעני־גענס פון זייער עפענטליכען לעבען. דיא אידען ווידער האָבען זיך געעקעלט פון דיא צולאָזענקייט פון געטצען־דיענסט און פון דיא בלוטיגע שפיעל־פאָרשטעלונגען אין דיא ארענאס, וואו דאָס בלוט פון מענשען און ווילדע חיות איז פארגאָסען געוואָ־רען צו „אונטערהאלטען" דיא מאססען. דיא רוימער האָבען אנגעהויבען צו האלטען

דיא אידען פאר פיינדע פון דער גאנצער מענשהייט, פאר שטאָלצע נארען, און פאר מאָדנע מענשען, וועלכע האלטען הייליג א געשריבענעם בוך און דיענען צו א גאָט וואָס קיינער קען ניט זעהן. דיא אידען האָבען פעראכטעט דיא רוימער און זיי בע־טראכט אלס ווילדע ברואים. עס האט נור געפעהלט א פיהרער צו אָרגאניזירען איין פאראייניגטען אויפשטאנד געגען רוים, אבער דיא מאססען האבען זיך מעהר ניט געקענט איינהאלטען און ביי דיא ערשטע געלעגענהייט וואָס עס האָט זיך גע־מאכט, האָבען זיך פיעלע אידישע געמיינדען מיט אמאָל געשטעלט בעוואפענט גע־גען דיא מאכט פון רוים.

דיעזע געלעגענהייט איז געקומען ווען טראיאן האָט געבראָכען דעם אלטען כלל פון דיא רוימישע הערשער ניט צו זוכען קיין נייע פראָווינצען פון יענער זייט פון טייך פרת. דאָרט האָט דאמאָלס געבליהט דיא גרויסע מלוכה פון פארטהיא, אונטער וועלכע עס זיינען געלעגען פרס, מדי, בבל און דיא ארומיגע לענדער. אידען האָבען דאָרטען געוואוינט פון דער צייט פון גלות בבל און האבען ניט געליטען קיין אונטערדריקונג. עס איז דארום קיין וואונדער דאס ווען טראיאן האט אנגעגריפען פארטהיא, האָבען דיא דאָרטיגע אידען מיט אלע כחות געהאָלפען דיא פארטהיער געגען דיא רוימער. אָבער אויך דיא אידען אין דיא רוימישע פראָווינצען עגיפטען, ליביען, אויף דיא אינזעל ציפערן און אנדערע פלעצער האָבען זיך פלוצלונג אויפגע־הויבען געגען רוים, און האָבען געקעמפפט מיט דיא זעלבע פערצווייפלונג און געווי־זען אזעלכע גבורות וויא דיא פערטהיידיגער פון ירושלים אין דיא צייט פון טיטוס. עס זיינען אונז איבערגעבליבען זעהר ווענינ פאקטען וועגען דיעזען ערשטען גרויסען אויפשטאנד נאָכ'ן חורבן, אָבער עס זיינען דאָ היסטאָריקער פון יענער צייט וואָס דערציילען דאָס אוננעפעהר א האלבע מיליאָן גריכען און רוימער זיינען געפאלען איידער דיא אידען זיינען ווידער אונטערדריקט געוואָרען. דיא רוימער האָבען צום סוף געזיעגט, וויא אימער. טראיאן האָט איינגענומען פארטהיא אין יאהר 114, און האט דיא דאָרטיגע אידען שווער בעשטראָפט. ער האָט בעלאגערט און חרוב גע־מאכט דיא אידישע שטאָדט ניזיבים, און האָט אויך איינגענומען דאָס קליינע לאנד אידיאבענע, וואו עס האָבען מיט א פאָאָר דורות פריהער רעגיערט דיא קעניגין העלענא (הילני המלכה) און איהר זאהן מונבז וועלכע האָבען זיך מגייר געווען און פארפלאנצט אידישקייט אין זייער קעניגרייך. עס פערשטעהט זיך דאס נאך דיא אונטערדריקונג פון דיעזע אויפשטענדע, איז דער רוימישער יאָך געוואָרען נאך שווערער צו טראָגען. דאָך האָבען דיא אידען אין ארץ ישראל זיך פארהאלטען רוהיג, און קיינע וויכטיגע נייעס איז ניט פאסירט ביז נאָך טראיאן'ס טוים אין 117.

צווייטער קאפיטעל.

ר׳ עקיבא, בר כוכבא און דער חורבן פון ביתר.

מיט האדריאן, (אנדריאנוס קיסר), דעם נאכפאָלגער פון טראיאן, וועלכער האט רעגיערט פון יאהר 117 ביז 138 פאנגט זיך אָן צו רעכענען דער אָנפאנג פון אונטערגאנג פון רוים. ער האט גלייך אין אנהויב פון זיין רעגיערונג אוועקגעגעבען פארטהיא צוריק צו איהרע פריהעריגע הערשער און דיא אידען פון יענער זייט פרת זיינען דערמיט פאָרלויפיג פריי געוואָרען פון רוימישען יאָך. עס איז אויך דאָ אורזאכע צו גלויבען דאס ער האט זיך אנפאנגס געוויעזען פריינדליך צו אידען ר׳ יהושע בן חנניה איז אָפט געווען ביי איהם א גאסט, און האט מיט זיינע שארפע וויטציגע בעמערקונגען געוואונען דיא פריינדשאפט און רעכפעקט פון קייזער און פון זיין טאָכטער. האדריאן איז געגאנגען אזוי ווייט דאס ער האט ג געבען דיא אידען ערלויבניס צוריק אויפצובויען דעם בית המקדש, אבער ער האט אין א קורצע צייט הרטה געהאט. עס ווייזט אויס אז דיא ערלויבניס איז געגעבען געוואָרען ניט גאנץ אומזיסט, און ווען זיא איז צוריקגעצויגען געוואָרן איז דיא אויפרעגונג אונטער דיא אידען געוואָרען זעהר גרויס. דער מדרש (בראשית רבה סוף פרק ס״ג) דערצעהלט דאס ביי דיעזע געלעגענהייט האט ר׳ יהושע בן חנניה געזוכט צו בערוהיגען דיא פערזאמעלטע אידען און האט זיי געגעבען דעם בערימטען משל פון פויגעל מיט׳ן לייב. ער האט זיי דערצעהלט דאס עס האט זיך דעם לייב אמאָל געשטעלט א ביין אין האלז און ער האט געבעטען א פויגעל מיט א לאנגען שנאָבעל זיא זאָל דעם ביין ארויסציהען. ווען דיא אפעראציאָן איז גליקליך דורכגעפיהרט געוואָרען האט דיא פויגעל געבעטען א בעלוינונג, אבער דער לייב האט איהר געזאָגט אז זיא דארף זיך שעצען גליקליך וואס זיא האט געהאט איהר קאָפ ביי א לייב אין מויל און איהם ארויסגענומען אין גאנצען. דיעזער משל בעווייזט אז דיא אידען האבען גע־האט א טענה צו האדריאן. אבער וויא דיא זאכע איז געווען, האט זיך דיא פריינד־שאפט צווישען איהם און זיי שנעל געענדיגט. מען רעכענט דאס דער קלוגער און

געלאסענער דיפּלאָמאַט ר׳ יהושע איז דאן געשטאָרבען און אויף זיין פּלאַטץ איז געוואָרען דער גייסטיגער פאָרשטעהער פון אידען דיא גרעסטע פּערזענליכקייט פון דיא תלמודישע צייט — ר׳ עקיבא בן יוסף.

רבי עקיבא איז געוועזען איינער פון יענע ריעזיגע געשטאַלטען וואס ערשיינען אמאָל אין דער געשיכטע און מאַכען אזא איינדרוק אויף זייער צייט אז מען פיהלט עס נאָך טויזענדע יאהרען שפּעטער. אין דער יוגענד איז ער געוועזען איין אונוויסענ־דער פּאַסטוך וועלכער האט געוואונען דיא ליעבע פון דיא טאָכטער פון דעם רייכען כלבא שבוע, און זיא האט איהם געראטהען ער זאל זיך נעהמען צום לערנען. זיינע גרויסע פעהיגקייטען האבען איהם באלד געמאַכט צום גרעסטען אידישען געלעהרטען אין זיין צייט. ער איז געוועזען דער ערשטער און כמעט דער איינציגער תנא וועלכער האט דיא תורה שבעל פּה געבראַכט אין א סיסטעם, און גייענדיג אין זיין וועג האבען זיינע תלמידים געלייגט דעם פונדאַמענט פון דיא תלמודישע ליטעראַטור אין דיא משנה, ספרא, ספרי און תורת כהנים. ער האט ערפאָרשט ביז צום גרונד דיא פילאָזאָפיע און דיא געהיימע לעהרען פון מעשי מרכבה און מעשי בראשית און איז דאָך געבליבען טריי צו רעליגיאָן, וויא דער תלמוד זאגט אויף איהם „נכנס בשלום ויצא בשלום“. אבער ער איז ניט געוועזען א געלעהרטער אליין זאָנדערן אויך א מאַן פון טהאַטען און א פיהרער פון פאָלק אין דיא שטירמישע צייטען אין וועלכע ער האט געלעבט. אין מעהרערע פּלעצער פון תלמוד ווערט דערמאַנט פון זיינע רייזען אין פערשיעדענע לענדער, און עס איז כמעט געוויס אז ער איז געפאָהרען וועגען פּאָליטישע אורזאַכען, וואהרשיינליך צו פעראייניגען דיא אידען געגען זייערע רוימישע אונטערדריקער. יעדענפאלס איז געוויס דאס ווען דיא אידען אין ארץ ישראל האבען געפונען א נייעם פיהרער; ווען א מיליטערישער העלד איז אויפגעשטאַנען און אנגעפאַנגען צו זאַמלען מוטהיגע אידען אונטער זיין פאָהן, צו פּרובירען נאָך אמאָל בעפרייען יהודה פון דיא טיראַנישע רוים, איז רבי עקיבא געוואָרען דער ערשטער פון זיינע אנהענגער.

דיעזער נייער פיהרער איז געוועזען בר כוכבא, דער „זוהן פון שטערן“, וועלכער האט מיט זיינע גבורות געמאַכט ציטערן רוים וויא אין דיא צייטען פון אספּסיאנוס און טיטוס. דער אויפשטאַנד איז געוועזען אזוי גוט ארגאַניזירט, דאס דיא רוימער האבען אין אנפאַנג געליטען איין מפּלה נאָך דיא אנדערע. בר כוכבא האט בעפעסטיגט יעדען בערגעל און געבויט פעסטונגען וואו דיא נאַטור האט געהאָלפען זיכער צו מאַכען דעם פּלאַץ. האדריאַן איז געווען אין פערצווייפלונג, און האט אם ענדע גע־מוזט ברייגנען זיין פעהיגסטען גענעראל, יוליוס סעווערוס, פון בריטאַניען, צו אונ־

טערדריקען דיא פרייהייטס קעמפפער פון לאנד יהודה. סעווערוס האט אבער אויך ניט געוואגט קיין אפענעם קאמפף און האט זיך גענומען ארומרינגלען און אויס־הונגערן דיא שטעדט וואו דיא אידען האבען זיך בעפעסטיגט. בר כוכבא האט אויסגעקליבען דיא שטאדט ביתר אלס זיין הויפט־שטאדט און האט דארט איינגע־פיהרט א ריכטיגע רעגיערונג. ער האט אפילו אויך ארויסגעגעבען געלד, וועלכעס איז בעקאנט אין תלמוד (ירושלמי מעשר שני פרק א׳ הלכה ב׳) אלס „מעות של סכנה״. רבי עקיבא האט איהם אנערקענט אלס מלך המשיח, און דאס איז געווען גענוג צו בעלעבען דעם מוטה פון דיא אידישע העלדען און זיי צו ערמונטערן צו נייע העלדענטהאטען. איבער צוויי יאהר האט זיך בר כוכבא געהאלטען אין ביתר און צוריקגעשלאגען יעדען אנגריף פון דיא רוימישע לעגיאנען. אבער רוים איז נאך געווען צו גרויס און צו שטארק אז אזא קליינינקע לאנד זאל קענען געגען איהר בע־שטעהן. אויפ׳ן דריטען יאהר, אין יאהר 135, איז ביתר געפאלען. עס איז געווען אום תשעה באב, דעם אונגליקס־טאג פאר׳ן אידישען פאלק, ווען דיעזער לעצטער חורבן האט אויף אייביג פערניכטעט דיא האפנונג פון דיא אידען צוריק צו געווינען זייער פאטערלאנד מיט דיא קראפט פון וואפען.

דער סוף פון בר כוכבא איז ניט בעקאנט, אבער מיר וויסען אז זיין אנדענ־קען איז ביים פאלק ניט געבליבען טהייער, און עס איז דא אורזאכע צו גלויבען אז מען האט איהם אליין געהאלטען שולדיג פאר וואס דיא גרויסע רעוואלוציאן האט זיך ניט געענדיגט גליקליכער. שפעט‏ערע דורות האבען איהם גערופען בר כוזיבא (זוהן פון ליגען) און איהם בעשולדיגט דאס ער האט אליין ערמארדעט דעם פרומען תנא ר׳ אליעזר המודעי איבער א בלבול וואס א כותי האט אנגעמאכט מיט דער אבזיכט צו העלפען דעם שונא. אבער דער שרעקליכער סוף פון רבי עקיבא וועיזט אז דיא רוימער האבען געוואוסט ווער עס איז געווען דער אמת׳ער אנפיהרער פון זייערע געגנער. טורנוס אניוס רופוס (טורנוס רופוס פון תלמוד), וועלכער איז דא־מאלס געווען גאווערנאר פון ארץ ישראל, און פון וועמען עס ווערט בעריכטעט אז זיין פרוי האט זיך מגייר געווען און געהייראטעט מיט ר׳ עקיבא, האט געהאלפען דעם בעזיעגער סעווערוס, צו פערניכטען אלעס וואס איז איבערגעבליבען פון ערשטען חורבן. גרויסע שטעדט וויא טור־שמעון (טור מלכא) זיינען פערוויסט געווארן און אלע איינוואוינער ערמארדעט. גריכישע היסטאריקער פון יענער צייט שרייבען דאס א האלבע מיליאן אידען זיינען אומגעקומען אין דיא שלאכטערייען נאך דעם פאל פון ביתר. טייכען בלוט זיינען געפלאסען פון ביתר ביז צום ים און בערג מיט טויטע קערפער האבען בעדעקט דעם גרונד פאר מיילען פון אלע זייטען. אבער האדריאן

האט גענגעבען א בעפעהל מען זאל ניט בעגראָבען דיא טויטע. דער אלטער ר׳ עקיבא איז א צייט געהאלטען געוואָרן אין געפענגניס און איז דערנאך אומגעבראכט געוואָרן מיט א שרעקליכען טויט. אָבער ער איז געווען מוטהיג און ניט פערגעסען זיין פאָלק און זיין גאָט ביז דיא לעצטע סעקונדע. דער נאָמען פון דיעזען מארטירער און פאבריאָט איז פיר אימער געבליעבען היילינ ביי דיא אונטערדריקטע אידען, אין ער צוזאמען מיט נאך איינינע בעריהמטע אָפפער פון יענער צייט און עטליכע פון א שפעטערן דור זיינען אימער בעטרויערט געוואָרען אלס דיא עשרה הרוגי מלכות.

האדריאן איז געווען א שרעקעדיגער און האט פיינט געהאט קריעג, און ער האט דיא גאנצע צייט פון בר כוכבא׳ס רעוואָלוציאָן געלעבט אין שרעק און פער־צווייפלונג. דער זיעג האט איהם געקאָסט אזוי טהייער אז מען האט זיך וועגען איהם אין רוים וועניג געפרעהט, און אפילו ניט געמאכט קיין טריאומף ווען דיא זיעגרייכע ארמעע איז צוריקגעקומען נאך רוים. אָבער ער האט געלערנט א וויכטיגע לעקציאָן, ער האט אויסגעפונען וויא שנעל דיא אידען נעהמען זיך אן איינע פאר דיא אנדערע און האט אויך אויסגעפונען אז דיא הויפט זאך וואָס פאראייניגט זיי איז ניט פאָליטיק, זאָנדערן רעליגיאָן. ער האט דארום בעשלאָסען אז צו אונטער־דריקען דיא אידען מוז ער אונטערדריקען זייער רעליגיאָן און עס האָבען זיך דאמאָלס אָנגעפאנגען דיא שטרענגע געזעצע געגען יודענטהום וואָס זיינען בעקאנט אין תלמוד מיט דעם נאָמען „גזירות שמד“. ירושלים איז צושטערט געוואָרען ביז צום גרונד, דער פלאץ וואו זיא איז געשטאנען איז אויסגעגלייכט געוואָרען מיט אקער אייזענס, און דאן האט האדריאן דארט אויפגעבויט א נייע שטאָדט און איהר א נאָמען גע־געבען אעליא קאפיטאָלינא. אידען האָבען אין דיעזע שטאָדט ניט געטאָרט קומען. נור איינמאָל אין יאָהר, אום תשעה באב, איז זיי ערלויבט געוואָרען צו קומען נא־הענט צו דעם פלאץ פון זייער אמאָליגע הויפטשטאָדט, צו קלאָגען אויף דעם חורבן און נאך זייער פארגאנגענע גרויסקייט.

שבת, מילה און אנדערע פון דיא גרעסטע מצות זיינען שטרענג פארבאָטען געוואָרען, אבער מעהר וויא אלעס האט האדריאן געזוכט צו אונטערדריקען דיא ישיבות און דיא פארפלאנצונג פון דיא תורה שבעל פה. ער האט גוט געדיינקט דאס רבי עקיבא, דער פאָרשטעהער פון דיא ישיבות איז געווען דער אמתער אנפיה־רער פון אויפשטאנד, און דאס זיינע צעהנדליגע טויזענדע תלמידים זיינען געווען דיא בעסטע סאָלדאטען פון בר כוכבא׳ס ארמעע. קיינער האט אָבער ניט געקענט זיין א הויפט־לעהרער אין א ישיבה וואו ער האט ניט געהאט „סמיכה“ אלס א בעוויז

דאס דיא תורה שבעל פּה וואס איז איבערגעגעבען געוואָרען אויסשליסליך פון איין דור פון געלעהרטע צום צווייטען איז צו איהם אָנגעקומען פון א זיכערע קוועלע. דיא רוימער האָבען בערעכענט דאס אויב דיא סמיכה זאָל אונטערדריקט ווערען מוז מיט דער צייט דיא תורה שבעל פּה פארגעסען ווערען און דיא ישיבות וועלען ניט מעהר קענען אויפלעבען אפילו אונטער א בעסערע רעגיערונג. עס איז דארום ארויס דיא גזירה אז דער וואָס גיט סמיכה און דער וואס נעהמט סמיכה זאָל געטעדטעט ווערען און דיא שטאָדט וואו דאָס איז פּאָרגעקומען זאָל פּארוויסטעט ווערען. אָבער עס האָט זיך באלד געפונען אַ מאַן וואָס האט גערן געאָפּפערט זיין לעבען אז דיא תורה זאָל ניט פארגעסען ווערען. ר׳ יהודא בן בבא, איינער פון דיא עלטסטע תנאים איז אַרויס אויף א פעלד צווישען צוויי שטעדט און האָט דאָרט סומך געווען פינף פון ר׳ עקיבא׳ס געוועזענע תלמידים, ער איז ענטדעקט געוואָרען אָבער עס איז נאָך געווען צייט פאר דיא פינף איינגערע לייטע, דיא מוסמכים, זיך צו רעטען דורך אנטלויפען. זיי זיינען אוועק און האָבען ערפילט זייער אויפגאבע צו פארשפּרייטען דיא תורה, און ר׳ יהודא בן בבא איז געבליעבען ליגען אויפ׳ן פּלאַץ און גערולדיג ערוואַרט דעם טויט. רוימישע סאָלדאַטען האָבען איהם אויפ׳ן אָרט דערשטאָכען מיט זייערע שפּיזען. אבער דיא תורה שבעל פּה איז גערעטעט געוואָרען און דיא פינף תנאים וואָס האבען געקריגען זייער טיטעל אונטער אזעלכע געפעהרליכע אומשטענדען זיינען געוואָרען דיא פיהרער פון יודענטהום אין נעכסטען דור.

נור אין איין פּונקט איז האדריאַן געווען בעסער וויא אנטיוכוס, דער גריכישסירישער אונטערדריקער פון יודענטהום אין דער צייט פון דיא מכבעער, ער האָט ניט געצוואונגען דיא אידען צו דינען דיא רוימישע געטער. דיא גזירות שמד האבען אָנגעהאלטען פיער אָדער פינף יאָהר ביז נאָך האדריאַן׳ס טויט. זיין נאכפאָלגער, אנטאָנינוס פּיוס, האָט אָנגעפאַנגען בטל צו מאַכען זיינע גזירות איינע נאָך דיא אנדערע, דעם 15טען אב (אין יאהר 139 אָדער 140) איז געגעבען געוואָרען דיא ערלויבניס צו בעגראָבען דיא הרוגים פון ביתר וואָס זיינען נאָך אימער געלעגען אויף דיא פעלדער. דעם 28 אָדר זיינען האדריאַן׳ס גזירות אין גאַנצען בטל געוואָרען. אידען האָבען וויעדער געקענט אָפען היטען שבת און מל זיין זייערע קינדער. אָבער עס איז געבליבען דאס געזעץ אז זיי טאָרען ניט מל זיין קיין פרעמדע אדער ניט אידישע שקלאַפען, און זיי האָבען אויך איצטער ניט געטאָרט קומען אין אעליא קאַפּיטאָלינא אדער ירושלים. דיא ערלייכטערונג פון דיא פערפאָלגונגען איז בעטראַכטעט געוואָרען אלס גענוג וויכטיג פארצייכענט צו ווערען אין פאַסט־קאַלענדאר (מגילת תענית) דאס דער טאָג ווען דיא פרייליכע בשורה איז אָנגעקומען זאָל פאר

אימער בעטראכט ווערען אלס א פרעהליכער טאָג אין וועלכען מען טאָר נישט גוזר תענית זיין. דיא הנאים, דיא איינציגע יורשים פון דעם אוצר פון דער תורה זיינען צוריק געקומען פון דיא ערטער וואו זיי זיינען אוועק אין דיא צייטען פון געפאהר. ישיבות זיינען צוריק גענפענט געוואָרען, א וויכטיגע פערזאמלונג איז צוזאמענגעקו־מען אין אושא, וואו פיעלע תקנות צו שיצען דיא דינים פון דער תורה און צו ער־האלטען דעם גייסט פון יודענטהום זיינען געמאכט געוואָרען רבן שמעון בן גמליאל דער צווייטער, דער זאהן פון דעם נשיא פון יבנה אין פריהערינגען דור איז ערוועהלט געוואָרען צום נשיא און איז גלייך אנערקענט געוואָרען אלס קאָפּ פון דיא אידען אין אלע רוימישע לענדער. דער פעהיגסטער פון אלע ר' עקיבא'ס תלמידים, ר' מאיר, האט געפיהרט דעם טיטעל „חכם", ר' נתן איז געווען אב בית דין, און מיט דיא פיעלע תלמידים וואס האבען זיך ארום זיי פארזאמעלט איז ווידער גע־גרינדעט געוואָרען א גייסטיגער מיטעל־פונקט פאר דיא אידען פון יענער צייט.

דריטער קאַפּיטעל.

קריסטענטהום. ר׳ יהודה הנשיא און דיא משנה.

דיא קריעגס פּאַרטיי איז איצטער אונטער דיא אידען אין ארץ ישראל אין גאנצען אונטערגעגאנגען. דער פאַל פון ביתר האָט בעוויזען אז מען קען ניט האָפען צו געווינען מיט בעוואָפענטע מאַכט געגען רוים, און דיא האָפנונג אויף א שנעלע ערלייזונג האָט אָנגעהויבען צו ווערען שוואַכער. אבער דיא וועלכע האָבען געמיינט אז יעצט וועלען דיא אידען פארשלונגען ווערען פון דיא ארומיגע פעלקער זיינען וויעדער געבליבען נארען. דיא פאראייניגונג צווישען אלע אידען אונטער דעם נשיא איז יעצט געווען שטאַרקער וויא אין דער צייט פון בית המקדש און דיא מאַכט און דיא הויכאַכטונג פון דיא נשיאות איז אימער געשטיגען. מען האָט דאַן פערשטאַנען דעם קלאָרען בליק פון רבן יוחנן בן זכאי, וועלכער האָט געזוכט צו רעטען דיא ישיבות ווען ער האָט געזעהן אז דער טעמפּעל און דאס קעניגרייך קענען זיך ניט מעהר האַלטען. דאס אידישע פאָלק האָט זיך ביסלעכווייז פערוואַנדעלט אין א רעליגיעזע געמיינדע. אָבער זיא האָט נאָך אייניגע הונדערט יאָהר, בעזאָנדערס אין דיא מזרח לענדער וואָס מיר רופען בכלל מיט דעם נאמען בבל, אויך געהאַט א געוויבען גראַד פון פּאָליטישע אונאַבהענגיגקייט, אונטער דעם „פירסט פון דיא פאַרטריעבענע“ (ריש גלותא) וועלכער איז פון דער רעגיערונג אימער אָנערקענט געוואָרען אלס פאָרשטעהער און געזעצליכער הערשער פון דיא אידען.

דיא געטצענדיענער פון רוים און דיא לענדער פון דיא וועסט, (מערב) וועלכע האָבען אליין געהאַט פיעלע געטער און האָבען זיך אין יענע צייטען אויפגעהערט וועגען זיי צו קימערען, האָבען ניט געהאַט גענוג פאַנאַטיזמוס צו פערפאָלגען א פרעמדע רעליגיאָן, זיי האָבען עס נור געטהאָן ווען עס איז דערצו געווען א פּאָליטישע אורזאַכע. אין דיא מזרח לענדער האָבען דעם גרעסטען רעליגיעזען איינפלוס געהאַט דיא פערזישע מאַגיער וועלכע האבען געדיענט צו דיא זון. אידען האָבען דאַן נור געמוזט אָפּהיטען זייער מנהג געוויסע טעג ניט אָנצוציינדען קיין פייער, אָבער

זאנסט האבען דיא דיענער פון א גאט וועלכער שיינט אויף אלעמען גלייך, ניט בע־לעסטיגט דיא וועלכע האבען איין אנדער רעליגיאן. עס האט זיך אבער אין יענע צייט אנגעפאנגען אויפצוהויבען א נייע רעליגיעזע סעקטע, וועלכע האט געשטאמט פון אידען און זיך שטארק פארברייטעט אין אלע רוימישע פראווינצען. דיעזע נייע סעקטע איז געווען א געשווארענע פיינדין פון דיא אידישע רעליגיאן און פון דיא רוימישע געטצען. צוערשט איז זיא אליין שטארק פארפאלגט געווארען, דאן האט זיא, ווען זיא איז געווארען שטארקער, פארפאלגט אלע וואס זיינען געווען געגען איהר, און קיינעם ניט אזוי טיראניש וויא דיא אידען פון וועלכע זיא האט גענומען ניט נור איהר אבשטאמונג, זאנדערן אויך דיא מאראלישע אידעען וואס האבען איהר געמאכט צו דיא הערשערין פון אייראפא. דיעזע סעקטע זיינען: ד י א ק ר י ס ט ע ן.

דער אנפאנג פון קריסטענטהום, וויא דער אנפאנג פון אלע רעליגיאנען און רעליגיעזע סעקטען, איז פארדונקעלט דורך לעגענדען פון אלערליי וואונדער, פון וועלכע עס איז זעהר שווער אויסצוגעפינען דיא היסטארישע פאקטען. עס איז אבער דא גענוג אורזאכע צו גלויבען דאס אין דער צייט פון חורבן בית שני, וואס איז פארגעקומען עטליכע און דרייסיג יאהר נאך דער צייט ווען מען רעכענט דאס יעזוס איז הינגעריכטעט געווארען פאר זיך אויסגעבען אלס קעניג פון דיא אידען, און אונגעפעהר 70 יאהר נאך זיין געבורט, האט זיך שוין אין ארץ ישראל געפונען א קליינע סעקטע אידען־קריסטען, וועלכע זיינען געווען נאך זעהר נאהענט צום אי־דישען רעליגיאן, אבער זיינען געווען דיא געפעהרליכסטע אינווענינסטע פיינדע פון אידישען פאלק. דיא אלטע אידישע שונאים, דיא אדומים און דיא שמרונים האבען אין יענע טרויעריגע צייט געהאלפען יהודה געגען רוים, אבער דיעזע אידישע נאכ־פאלגער פון אידישען „קארפענטער" פון בית לחם האבען אפען געהאלטען מיט רוים. עס איז געווען א טהייל פון זייער נייעם גלויבען דאס ירושלים מוז אונטערגעהן, און זיי זיינען מיט רעכט פון דיא פאטריאטישע אידען בעטראכטעט געווארען ניט נור אלס אפיקורסים, זאנדערן אויך אלס פעררעטהער. ווען זייער אמתער אנפיהרער, שאול פון טארסוס (סט. פאול), האט אויסגעפונען אז עס איז ניטא קיין האפנונג דיא נייע פראפאגאנדא צו פארשפרייטען אונטער אידען און האט זיך גענומען צום אגיטירען אונטער געטצענדיענער מיט גרויס ערפאלג, זיינען דיא אידען־קריסטען געבליבען א שוואכע סעקטע אונטער דיא קריסטען, און מען האט זיי שפעטער אנ־געהויבען צו רופען מיט פעראכטונג: דיא אביונים. פאול האט ערקלערט דאס דיא היידען אדער געטצענדיענער וואס נעהמען אן דעם נייעם קריסטליכען גלויבען זיינען

פטור פון דיא שווערע אידישע מצות וויא מילה, שבת א. ז. וו. און פון זייער זייט
האבען דיא נייע קריסטען מיטגעבראכט פיעלע מנהגים און צערעמאָניעס פון געט־
צענדיענסט. ווען דיא אידישע מאכט איז אונטערגעגאנג ן האט דאס דיא נייע
פראָפאגאנדא זעהר פיעל געהאָלפען און פיעלע רוימער, בעזאָנדערס פרויען און
שוואכע כאראקטערען, וועלכע זיינען געווען גייסטיג זאט מיט דיא טרוקענע פילאָ־
זאָפיע און דעם מאטעריאליזמוס פון יענער צייט, האָבען זיך אָנגעחאפט אן דיא
נייע פאנטאסטישע לעהרע מיט איהרע זיסע חלומות פון גליקען אויף יענער וועלט.
דיא רעגיערונג האט אין אָנפאנג געקוקט אויף דיא נייע בעוועגונג מיט די געוועהנ־
ליכע טאלעראנץ פון דיא היידען, וועלכע האָבען בעטראכטעט א נייעם גאָט אונגע־
פעהר אזוי וויא געלעהרטע פון היינטיגע צייט בעטראכטען א נייע ערפינדונג. אָבער
באלד איז דיא פראָפאגאנדא געוואָרען צו געפעהרליך. דיא קריסטען האָבען אגי־
טירט מיט אלע כחות, האָרען אָנגעגריפען דיא געטער פון דיא רוימער, זייערע פיה־
רונגען און זייערע געזעצע. דער פאָליטישער צושטאנד פון רום איז אויך געוואָרען
וואָס ווייטער ערגער, און דיא נייע סעקטע וואס האט בעקעמפפט אלעס מיט אזא
האס און ביטערקייט, האָט אנגעהויבען בעטראכטעט צו ווערען אלס איינע פון דיא
אורזאכען וואס פיהרען רוים צו איהר אונטערגאנג. דאן האָבען זיך אָנגעפאנגען די
בלוטיגע פערפאָלגונגען נעגען דיא קריסטען, מיט דיא געוועהנליכע ענדע אז וואס
מעהר מען האָט זיי פארפאָלגט אלץ שטארקער זיינען זיי געוואָרען און האבען אלץ
געפונען מעהר אנהענגער אונטער דיא מאסען. דער דעספאָטיזמוס פון דיא רוימי־
שע רעגיערונג איז אויך געוואקסען אונטער דיא פארערגערטע אומשטענדען פון
לאנד, און דורך דיא אָפטע מלחמות מיט דיא האלב ווילדע פעלקער וואס האָבען
דאן אנגעהויבען צו פערפלייצען אייראָפא, און דיא נאך עפטערע בירגער קריעג
צווישען דיא רוימער אונטער זיך. אין דער צייט פון קייזער קאראקאללא, וועלכער
האט רעגירט פון יאָהר 211 ביז 217 איז עס שוין ניט מעהר געווען אזא יחוס ווי
אמאל צו זיין א בירגער פון רוים, און ער האט דארום ארויסגעגעבען א געזעץ אז
אלע רוימישע אונטערטהאנען, אלע וואס וואוינען אין דיא לענדער וואס געהערען
צו רוים זיינען רוימישע בירגער. דיעזע בעשטימונג האט אויך עטוואס פארבעסערט
דיא לאגע פון דיא אידען, און האָט געגעבען נייע מעגליכקייט צו דיא קריסטען צו
פארשפרייטען זייער רעליגיאָן. דיא לעצטע זיינען אימער געוואָרען שטארקער און
האָבען שוין געבילדעט אזא גרויסען טהייל פון פאָלק און פון דיא הערשענדע קלא־
סען, אז דיא פיהרער וועלכע האָבען געוואָלט זיך דערשלאָגען צום טהראָן, אדער
זיך דאָרטען האלטען ווען זיי האָבען איהם דערגרייכט האָבען געפונען פאר ניצליך

זיך צו פארטראָגען גוט מיט די קריסטען און צו זוכען זייער הילף. דיאָקלעטיאַן, וועלכער האָט רעגיערט פון יאָהר 284 ביז 305 איז געווען דער לעצטער גרויסער קייזער וועלכער האָט געזוכט צו רעפאָרמירען רוים און צו רעטען דעם הײדענטהום פון אונטערגאַנג. ער האָט איינגעפיהרט זעהר גוטע און וויכטיגע ענדערונגען, און האט געזוכט צו דערהאלטען דיא אַלטע אָרדנונג דורך שרעקליכע פערפאָלגונגען געגען קריסטען. אָבער אַלעס איז געווען צו שפּעט. ווען דיאקלעטיאַן האָט רעזיגנירט אין יאָהר 305 האָט רוים ווידער, וויא עס האָט דאָרט אָפט פּאסירט, געהאט עטליכע קיסרים מיט אמאָל און יעדער פון זיי האט געהאט איין אַרמעע וואס האט איהם אונטערשטיצט. דער פעהיגסטער פון זיי אַלע, קאָנסטאַנטין, וועלכער איז שפּעטער אין יאָהר 323, אלס קאָנסטאַנטין דער גרויסער, געוואָרן קייזער פון דיא גאַנצע רוימישע וועלט. האט אין יאהר 313 אין זיין עדיקט אדער אוקאַז פון מילאַן בעשטימט דאָס אלע רעליגיאָנען זיינען גלייך און דאס דיא אידישע און דיא קריסטליכע רעליגיאָן האָבען פון יעצט אָן דיא זעלבע רעכטע וויא דיא רוימישע. דאס האָט פאַר א קורצע צייט דעם נשיאָ פון ארץ ישראל (דעם אור-אור-אייניקעל פון רבינו הקדוש) געמאַכט פאַר איין אמתען פירסט, אָבער דיא גוטע צייטען האָבען ניט לאַנג געדויערט.

קאָנסטאַנטין האָט באַלד איינגעזעהן אז די קריסטען זיינען שוין גענוג שטאַרק אז עס לוינט זיך אָן זיי אָנצושליסען און דורך זיי צו געווינען דיא הערשאַפט איבער רוים. ער איז אַליין געוואָרען א קריסט און ווען עס איז איהם געלונגען אין 323 צו ווערען קייזער איבער דאָס גאַנצע קייזערריך, איז קריסטענטהום געוואָרען דיא שטאַאטס-רעליגיאָן פון רוים. דיא געטצענדיענעריי איז געפאַלען און מיט איהר איז אויך פערשוואונדען דיא טאָלעראַנץ געגען אַנדערע רעליגיאָנען. דיא פארפאָלגטע קריסטליכע קירכע איז געוואָרען א פערפאָלגערין. דיא בעשטימונג פון קאָנסטאַנטין דעם געטצענדיענער אז אַלע רעליגיאָנען זיינען גלייך איז בטל געוואָרען. דיא קירכע האָט יעצט געהערשט, און יעצט האָט זיא אונטער (דעם זעלבינען) קייזער קאָנסטאַנטין דעם קריסט אויפגעשטעלט דעם נייעם פּרינציפּ. אז ווער עס גלויבט ניט אין דיא שטאַאטס-רעליגיאָן, דאס הייסט אין קריסטענטהום, קען אויך ניט געניסען דיא רעכטע פון א בירגער. דיא פיינדשאַפט געגען אידען איז אויסגעדריקט געוואָרען ניט נור אין פּאָליטיק זאָנדערן אויך אין דיא פּרינציפּען פון רעליגיאָן. דער גרויסער קירכענראַטה אדער „קוינסיל“ פון ניקעא, וואו דיא פאָרשטעהער פון דיא גאַנצע קריסטליכע קירכע האבען זיך פארזאַמעלט צום ערשטען מאָל אונטער דעם שוץ פון א קריסטליכען קייזער אין יאהר 325 האָט אָפיציעל ערקלערט

אז קריסטענטהום איז אין גאנצען אָפּגעשניטען פון יודענטהום. דאָרט איז עס אויפגעשטעלט געוואָרען אלס איינער פון דיא עיקרים אדער הויפּט פּרינציפּען פון דיא קריסטליכע קירכע אז גאָט האט זיך אָפּגעזאָגט פון דיא אידען און האט זייא פארפלוכט, און דאס דיא אַלע נבואות און נחמות פון תנ״ך געהט אויף דיא נייע בני ישראל דאס הייסט אויף דיא קריסטען וואס האָבען גע׳ירשנט דעם פּלאַץ פון דיא אידען אלס גאָט׳ס אויסערוועהלטעס פאָלק, דאס איז דער אָנהויב און דיא ענטשולדיגונג פון דיא אידען־פערפאָלגונגען פון דער זייט פון דיא קריסטליכע קירכע. זיא האט עס פון יעצט אָן בעטראַכט אלס א פפליכט צו פערפאָלגען אידען. דערביי האט דאס איהר אויך געדיענט אלס א גוטער מיטעל פאר פּראָפּאגאנדא אונטער דיא געוועזענע געטצענדיענער. מען האט געפּייניגט דיא אידען, און דערמיט געוויזען דיא מאסע אז גאָט שטראָפט זיין אמאָליגעס פאָלק פאר וואָס זיי האָבען ניט גע־וואָלט אנערקענען „זיין זאָהן״ אלס משיח. דיא נייע פערפאָלגונגען האָבען ארויסגע־רופען אויפרעגונג און אונרוהיגקייט אונטער אידען אין ארץ ישראל, און אין יאָהר 352 אונטער דעם קייזער קאָנסטאנטיוס איז אויסגעבראָכען איין אויפשטאנד אין צפורי, טבריא און דיא אומגעגענד וועלכע איז אונטערדריקט געוואָרען מיט גרויס הארטקייט און פיעל בלוטפערגיסונג און פערוויסטונג.

נאך איין איינציגעס מאהל האט דיא געפאלענע געטצענדיענעריי אויפגעהויבען איהר קאָפּ איידער זיא איז אונטערגענאנגען, און נאָך איין מאָהל האָבען דיא אידען אונטער רוים פריי אויפגעאטהעמט. יוליאן, דער העלד און פילאָזאָף, וועל־כער איז געוואָרען רוימישער קייזער אין 361 האָט געמאכט דיא לעצטע פּראָבע צוריק אויפצושטעלען דיא היידנישע רעליגיאָן פון רוים און אָפּצוהאלטען דעם שטראָם פון קריסטענטהום וואָס האָט פארפלייצט אייראָפּא און א טהייל פון אזיען און נאָרד אַפריקא. אלס א ביטערער געגנער פון קריסטענטהום האט ער זיך אנפאנגס געצייגט זעהר פריינדליך צו אידען. ער האט בטל געמאכט דעם „פיסקוס יודאיקוס״ אדער דיא ספּעציעלע אבגאבען וואס אידען האבען געדארפט צאהלען זייט דעם חורבן און האט פארברענט דיא רייסטערס מיט די אידישע נעמען נאך וועלכע מען פלעגט דאס מאהנען, כדי זיינע נאכפאלגער זאָלען דיא זעלבע אבגאבען ניט קענען צוריק ארויפלייגען. אין א בריעף צום נשיא פון ארץ ישראל רופט איהם יוליאן „מיין ברודער״ און פערשפּרעכט פיעלע פערבעסערונגען אין דיא לאַגע פון דיא אידען. ער האָט אויך באַלד גענעבען ערלויבניס אויפצובויען צוריק דעם בית המקדש. אידען האָבען אָנגעזאַמעלט גרויסע סומען געלד און מאטעריאַל און מען האט אויך שוין אָנגעפאנגען צו גראָבען פאר א נייעם פונדאמענט פון דיא הייליגע געביידע. אָבער

באלד אין אָנפאנג איז דאָרט פאָרגעקומען איין עקספּלאָזיאָן פון וועלכע אייניגע ארבייטער זיינען אומגעקומען. דיא אורזאכע איז ביז היינט א געהיימניס, אבער דיא אידען פון יענער צייט האבען דאס בעטראכט אלס א צייכען מן השמים אז דער בית המקדש דארף יעצט ניט געבויט ווערען און האָבען פארלאָרען דעם מוטה צו דיא ארבייט.

עס שיינט אויך דאס יוליאַן האט ניט אין גאנצען געמיינט דיא טובה פון דיא אידען. ער האָט געפיהרט א קריעג מיט פערזיען און האט געזוכט דורך זיין פריינדשאפט צו אידען צו געווינען אויף זיין זייט דיא אידען פון דיא פערזישע פראָווינצען, בעזאָנדערס פון בבל, וואו זיי זיינען געווען שטארק אין צאָהל און אין איינפלוס. אָבער זיינע האָפנונגען זיינען ניט מקוים געוואָרען. דיא אידען אין דיא מזרח לענדער האבען געקענט רוים אלס א שטרענגע הערשערין און זיינען געווען צופריעדענער צו לעבען אונטער דיא מילדע הערשאפט פון דיא פערזיער. זיי האָבען אויך געגלויבט און געהאָפט דאס רוים וועלכע האָט חרוב געמאכט דעם צווייטען בית המקדש מוז, אזוי וויא בבל וועלכע האט חרוב געמאכט דעם ערשטען, אריינפאלען אין דיא הענד פון פרס. זייער שטעהן פון וויטען האט דיא פערזיער פיעל געהאָלפען. יוליאַן האָט אין אָנפאנג אפילו געוויזען גרויסע גבורות, אבער אין יאָהר 363 איז ער אליין געפאלען אין קריעג און רוים האָט זיך געמוזט צוריקציהען אפילו פון דיא לענדער פון יענער זייט טיגריס (חדקל) וועלכע דיאקלעטיאַן האט געוואונען מיט 70 יאָהר צוריק. דיא קורצע דריי יאָהר וועלכע יוליאַן האָט רעגיערט איז געווען וויא איין אנגענעהמער חלום פאר דיא אונטערדריקטע אידען פון וועלכע זיין פלוצלונגער טויט האט זיי אויפגעוועקט. אלעס ארום איז געווען צוריק פינסטער און טרויעריג. יוליאַן'ס נאכפאָלגער, יאָוויאַן, איז געווען א פרומער קריסט, און דיא אידישע צרות האָבען זיך אָנגעפאנגען פון דאס ניי. גרויסע מאסען אידען האבען אָנגעהויבען אין יענע צייטען אויס צו וואנדערן נאך בבל און פרס אדער צו גרינדען נייע אידישע קאָלאָניעס אין דיא געגענדען פון דיא טייכען פרת און חדקל. דיא צאָהל און דער איינפלוס פון דיא אידען אין רוים און אויך אין ארץ ישראל איז געוואָרען אימער קלענער אונטער דיא נייע גזירות פון דיא קריסטליכע הערשער און דורך דיא אונאָרדנונגען וואָס דיא פעלקער-וואנדערונג האט אנגעמאכט אין דיא צייטען ווען דיא רוימישע מלוכה איז צושפליטערט געוואָרען אויף ברעקלאך.

* * *

אין דער צייט ווען קריסטענטהום און געטצענדיענעריי האָבען זיך געראנגעלט אין רוים, און רוים אליין האָט זיך געראנגעלט מיט די בארבארישע פעלקער וועלכע

האָבען איהר צום סוף פארשלונגען, האבען דיא פאָרשטעהער פון דיא אידען אין ארץ ישראל געלייגט דעם פונדאמענט פון דיא ליטעראַריש־רעליגיעזע געביידע וועלכע האָט געהאָלפען ערהאַלטען דעם יודענטהום דורך דיא פינסטערסטע צייטען ביז אויף היינטיגען טאָג. אונטער דיא מילדע רעגיערונגען פון אנטאָנינוס פיוס, מארקוס אוירעליוס (פון 138 ביז 180) און דיא קיסרים פון דיא פאמיליע סעווערוס (פון 193 ביז 235) האבען די ישיבות אין ארץ ישראל אויפגעבליהט און דער נשיא איז געווען דער קאָפּ פון דיא אידען פון זיין צייט. אָבער דיא אָפטע פערפאָלגונגען און דיא שטענדיגע ענדערונגען אין דיא לאַגע פון דיא אידען האָבען איבערציינט דיא גרויסע מענער אז עס איז צו געפעהרליך צו לאָזען דיא תורה שבעל פה אין גאַנצען אבהייננינג פון דיא געלערנטע וואס געדיינקען עס אויף אויסווייניג. דער גרעסטער פון אלע נשיאים, ר׳ יהודה הנשיא אדער רבינו הקדוש, אין וועלכען עס זיינען געוען פאראייניגט תורה וגדולה במקום אחד, האט זיך דארום אונטערנומען, אונגעפעהר אין יאהר 200, צו זאמלען דיא אלע הלכות פון דיא פערגאנגענע צייטען און האט זיי אויסגעאַרבייטעט נאך א סיסטעמאטישע איינטהיילונג אין זעקס סדרים און זעבציג מסכתות וועלכע ער האט א נאָמען געגעבען משנה. אבגלייך ר׳ מאיר איז געווען א געגנער פון זיין פאָטער, האט רבינו הקדוש דאך אין איהם אנערקענט דעם גרעסטען געלעהרטען פון זיין צייט, און אין אלע פונקטען איבער וועלכע עס איז ניט געווען קיין מחלוקת האט ער געשריבען אין דער משנה דעם טעקסט אדער נוסח וויא עס איז איבערגעליעפערט געוואָרען פון ר׳ עקיבא צו ר׳ מאיר. דאס איז וואס עס ווערט געמיינט אונטער דעם אויסדרוק: „סתם מתניתין ר׳ מאיר“, און וויזט אונז וויא אונפארטייאיש דער גרויסער נשיא האט געהאַנדעלט ביי דיעזע גרויסע געלעגענהייט. דיא משנה איז באלד אָנגענומען געוואָרען פון אלע אידען אלס ביילאַגע און ערקלערונג פון דער תורה און אלס דיא קוועלע פון אלע רעליגיעזע געזעצע.

דיא משנה איז געווען דיא הויפט ווערק אבער נאָך אנדערע ווערק, אויך זעהר וויכטיגע, זיינען פערפאַסט געוואָרען אין יענער צייט אדער עטוואָס שפּעטער. ר׳ חייא און ר׳ אושעיא האָבען געזאמעלט די דינים וואס רבינו הקדוש האט דורכגעלאָזען און האָבען דיעזע „ברייתות“ (דיא דרויסענדיגע) פארשריבען אין דיא צוגאָבען אָדער תוספתות. אנדערע מאמרים פון פריהערע צייטען זיינען צוזאמענגעבראכט געוואָרען נאָך דיא אָרדנונג פון דער תורה אויף דיא פּסוקים אויף וועלכע זיי בעציהען זיך, וויא מכילתא (אויף שמות) ספרא (אויף ויקרא) ספרי (אויף במדבר און דברים). עס זיינען געמאַכט געוואָרען תרגומים אדער איבערזעצונגען פון דער תורה

אין דיא פאָלקס־שפּראַך, אויך אין דעם גייסט פון דיא איבערליעפערטע ערקלערונ־
גען פון דיא פּסוקים, און דער פערזוך וואס איינער פון דיא פריהעריגע תנאים,
ר׳ יוסי בן חלפתא, האָט געמאכט אויסצוארבייטען א כראָנאָלאָגיע אָדער בעשטימ־
טע דאטען פון פּאסירונגען וואס זיינען דערמאָנט אין תנ״ך, איז צוזאמענגעשטעלט
געוואָרען אין דעם קליינעם אבער זעהר וויכטיגען ספר סדר עולם. דיא פרוכט פון
באלד טויזענד יאָהר ארבייט, פון דער צייט פון דיא ערשטע סופרים אונטער עזרא
הסופר ביז דיא לעצטע תנאים נאך רבינו הקדוש איז יעצט פאַרגעלייגט געוואָרען
פאר דעם אידישען געלעהרטען סיסטעמאטיש אויסגעארבייט, און בעשטעטיגט דורך
דיא אויטהאָריטעט פון דיא גרעסטע מענער אין יודענטהום. שפּעטערע דורות האָ־
בען נור געדארפט ערקלערען דיא מיינונגען פון דיזע שריפטען, אָדער רעכט מאכען
דיא פלעצער וואו עס וויזט אויס אז זיי וויעדערשפּרעכען זיך. אלעס האט געמוזט
געבראכט ווערען אין הארמאָניע מיט דאס הויפּט ווערק — דיא משנה, איהר פער־
פאסער, וועלכער איז געוועזען א בעליעבטער פריינד פון איינעם פון דיא קיסרים פון
דיא פאמיליע סעווערוס, וואהרשיינליך פון דעם פיעל־בעליידיגטען העלאגאבאלוס,
(218 — 221) איז אנערקענט געוואָרען אלס מייסטער פון געלעהרזאמקייט, אלס
ר ב י אָדער אלגעמיינער לעהרער. זיין טויט, אונגעפעהר אין יאָהר 219 איז בע־
טראכטעט געוואָרען אלס א נאציאָנאלעס אונגליק.

עס איז אויך שוין געוועזען דיא העכסטע צייט צו בריינגען ארדנונג אין דיא
גייסטיגע הויזהאלטונג פון דיא אידען, און זיי פאַרבערייטען פאר דעם לאנגען קאמפּף
געגען פערפאָלגונגען און פאנאטיזמוס אין פינסטערען מיטעלאלטער. נאך דעם טויט
פון ר׳ יהודה הנשיא זיינען געקומען ערגערע צייטען און אויך שוואכערע מענער צו
ערפילען זיין פלאץ. דיא שפּעטערע נשיאים האבען נאך פאר א געוויסע צייט גע־
האט דיא גדולה, אָבער זיא איז ניט מעהר געווען צוזאמען מיט דיא תורה. זיין
אייניקעל ר׳ יהודה נשיאה, האָט נאך געהאט עטוואָס א בעדייטונג אלס תלמודישער
געלעהרטער, אָבער דיא גרעסטע פיגור פון יודענטהום אין ארץ ישראל אין דיזען
דור איז ניט מעהר געווען דער נשיא זאָנדערן זיין אונאבהייניגינער געגנער, דער אמורא
ר׳ יוחנן, וועלכער האט אָנגעפאנגען צוזאמען צו שטעלען דעם תלמוד ירושלמי.
ביידע זיינען געשטאָרבען אונגעפעהר אין יאָהר 280. ר׳ אלעזר בן פדת, און שפּע־
טער ר׳ אמי ור׳ אסי האבען נאך אויפגעהאלטען דיא שטעלונג פון דיא ישיבות פון
ארץ ישראל, אָבער זיי האָבען זיך שוין אליין געפיהלט שוואך און פערדונקעלט פון
דעם גלאנץ פון דיא ישיבות וועלכע האָבען אויפגעבליהט אין בבל. סורא, פומבדיתא
נהרדעא, און מחוזא זיינען יעצט געוואָרען דיא מיטעל פונקטען פון יודענטהום. דיא
נשיאים פון ארץ ישראל האָבען געזוכט נור איינצונעהמען און טיטלען, און זיך ווענינ
געקימערט וועגען דיא תורה. זייער נאמען און זייער אויטהאָריטעט אין אידישע אנ־
געלעגענהייטען איז אימער שוואכער געוואָרען אין דער צייט ווען דיא גרויסקייט פון
דעם ריש גלותא אין בבל איז געשטיגען העכער און העכער.

פיערטער קאפיטעל.

בבל.

דיא אידען אין בבל האָבען זייט הונדערטע יאָהרען דאָרט געלעבט רוהיג און גליקליך. זיי האָבען זיך געהאלטען העכער אין יחוס וויא דיא אידען פון ארץ ישראל ווייל זייער בלוט איז געווען ריינער, דאס הייסט וויינגער פארמישט מיט אנדערע פעלקער. עס זיינען דאָרט געווען גאנצע געגענדען און פיעלע גרויסע שטעדט וואָס זיינען געווען בעוואוינט אין גאנצען פון אידען, און דיא רעגיערונג פון דיזע שטעדט וויא אויך דיא אלגעמיינע איבערזיכט איבער אידישע אנגעלעגענהייטען איז געווען אין אידישע הענד. דער ריש גלותא, וועלכער האָט געשטאמט פון דיא קעניגליכע פאמילע פון דוד, איז געווען איין אמת'ער פירשט, און האט געהאט א פאַלאַץ, א גוואַרדיע, פיעלע שקלאַפען און א פאָליציי. ער איז געשטאַנען אין ראנג דער פיערטער פון קעניג און האָט זיך גערעכענט אלס איין אונטערטהעניגער פירסט וועלכער מעג טהאָן וואָס ער וויל מיט זיינע אונטערטהאַנען, אזוי לאנג וויא ער האָט אנערקענט דיא מאכט פון קעניג איבער איהם. אנדערע פון דיא ראשי גלותא האָבען אויך בענוצט זייער גרויסע מאכט צו אונטערדריקען און צו בערויבען דיא אידישע בעפעלקערונג, און דער נאמען פון דעם הויכען אמט ווערט אָפט דערמאָנט אין דיא תלמודישע און שפעטערע ליטעראַטור ניט צום גוטען. אבער בכלל האָבען דיא אידען זיך געפיהלט פרייער אונטער אייגענע הערשער, און דער יאָך פון גלות איז ניט געווען אזוי שווער צו דערטראָגען וויא דאָרטען וואו א פרעמדע רעגיערונג האט זיך אין אלץ אריינגעמישט.

אין זאַכען וואס געהערט צו רעליגיאָן איז בבל אין דער צייט פון בית המקדש און אויך אונגעפעהר דיא ערשטע הונדערט יאָהר נאכדעם, אין גאנצען אבגעהאנגען פון ארץ ישראל. דיא ישיבות פון יבנה, צפורי אָדער טבריא, דער נשיא און זיין סנהדרין זיינען געווען דיא רעליגיעזע געזעצגעבער פאר דיא אידען פון אלע לענדער, און קיינער האָט אין דיא פריהערע צייטען געוואגט זיך צו שטעלען געגען זיי. בעזאָנדערס וויכטיג איז געווען דיא בעשטימונג פון צייט פון דיא חדשים, דיא קביעא

דירחא וואס פלעגט בעקאנט געמאכט ווערען פון נשיא און געפאלגט ווערען פון אלע אידישע געמיינדען. עס איז דארום קיין וואונדער דאס ווען חנניא בן אחי ר׳ יהושע, א אידישער געלעהרטער פון ארץ ישראל איז נאך דעם חורבן פון ביתר אוועק נאך בבל און האט דארט אנגעפאנגען מעבר שנים און קובע חדשים צו זיין, איז געקומען א שטארקער פראטעסט פון ארץ ישראל און ער איז געצוואונגען געווארען דאס אויפצוהערען. דאך האט מען אין ארץ ישראל גע־וואוסט צו שעצען דיא וויכטיגקייט און דיא קעניגליכע אבשטאמונג פון ריש גלותא, און דער גרעסטער פון אלע נשיאים, רבינו הקדוש, האט אפען ערקלערט, דאס אויב דער דאמאליגער ריש גלותא, רב הונא, זאל קומען נאך ארץ ישראל, וועט איהם קומען א העכערער פלאץ פאר דעם נשיא.

אבער אין דעם נעכסטען דור איז פארגעקומען א גרויסע ענדערונג. אידען פון בבל פלעגען פון לאנגע צייטען קומען נאך ארץ ישראל לערנען תורה. הלל הזקן דער גרינדער פון דיא דינאסטיע פון נשיאים, איז געקומען פון בבל, און דיא וויכ־טיגסטע תלמידים פון רבינו הקדוש זיינען געווען ר׳ חייא הבבלי און זיינע זיהן. אבער דיעזע געלערנטע בבלים פלעגען געוועהנליך בלייבען אין ארץ ישראל, אדער ווען זיי פלעגען קומען צוריק נאך בבל, איז זייער ארבייט געווען אונבעדייטענד. אבא אריכא, דער זאהן פון ר׳ חייא הבבלי׳ס שוועסטער איז געווען דער ערשטער גרוי־סער געלעהרטער וועלכער איז אוועק פון ארץ ישראל נאך בבל מיט דעם צוועק צו גרינדען א ישיבה און דארט פארברייטען דיא תורה, ער איז געווען איינער פון די פעהיגסטע תלמידים פון רבינו הקדוש, און איז מיט זיין צושטימונג אוועק נאך בבל אונגעפעהר אין יאהר 219 און געגרינדעט דיא ישיבה פון סורא וועלכע איז געווא־רען א נייסטינער מיטעלפונקט פון יודענטהום אין בבל, און איז באלד אריבערגע־וואקסען דיא אפגעשוואכטע ישיבות פון ארץ ישראל. עס שיינט אז דער ריש גלותא און אפילו דיא רעגירונג פון בבל איז געווען צופריעדען פון דיא אויפבליהונג פון ישיבות, וועלכע האבען געמאכט דיא אידען פון בבל מעהר אונאבהענגיג פון ארץ ישראל. אבא אריכא האט געקריגען דעם טיטעל רב אדער הויפט לעהרער פון דיא אידען. ארטבן, דער לעצטער קעניג פון פארטהיא, וועלכער האט געהערשט איבער בבל און פרס און האט רעגיערט פון יאהר 211 ביז 226 איז געווען זעהר פריינדליך צו רב און פלעגט איהם שיקען מתנות רב האט אויפגעטהאן פיעלע תקנות און האט געשטעלט אידישקייט אין בבל אויף א זיכערען פוס: זיינע תלמידים וועלכע זיינען געקומען נאך ארץ ישראל האבען מיט זייער פעהיגקייט און קענטניס פארשפרייט דעם גוטען נאמען פון דעם גרויסען לעהרער. ר׳ יוחנן, דער גרעסטער

אמורא אין ארץ ישראל אין יענער צייט האט נישט נאר אנערקענט רב אלס זיין רבי, דאס הייסט אלס גרעסער פון זיך, זאנדערן ער האט אויך מודה געווען אז דיא תורה אין גאנצען געהערט איצט מעהר צו די בני בבל וויא צו די בני ארץ ישראל. דיא תורה איז פיעל פארשפרייט געווארען אין בבל דורך דיא איינפיהרונג דאס גרויסע מאסען פלעגען קומען הערען דינים און פשטים צוויי מאל אין יאהר, אין דיא חדשים אדר און אלול, וואס זיינען געווען בעקאנט אלס כלה חדשים. לערנען איז אריין שטארק אין דער מאדע און יודענטהום האט אויפגעבליהט אונטער דיא גע־שיקטע פיהרונג פון רב.

מר שמואל ירחינאה, דער אסטראנאם און דאקטאר, וועלכער איז אויך גע־ווען אזוי וויא רב, א תלמיד פון רבינו הקדוש און איז אויך געקומען נאך בבל, האט געגרינדעט א ישיבה אין דער שטאדט נהרדעא, אין צפון זייט פון בבל און האט געהאלפען פארברייטען דיא תורה אין יענער געגענד כמעט אזוי פיעל וויא רב אין דרום זייט וואו דיא שטאדט סורא איז געלעגען. שמואל האט דער ערשטער אויפ־געשטעלט דעם פרינציפ אז עס איז דיא פליכט פון אידען צו זיין טריי דיא ניט־אידישע רעגיערונגען אונטער וועלכע זיי לעבען און אפצוהיטען זייערע געזעצע, און האט עס אויסגעדריקט אין זיין בעריהמטען מאמר: דינא דמלכותא דינא. שפעטערע אמוראים האבען אנערקענט זיינע פעהיגקייט אין פראגען פון געזעץ און בעשטימט אז אין דינים ווערט זיין מיינונג אנגענומען, אין דער צייט וואס אין איסורים אדער רעליגיאנס־פראגען פסקנט מען וויא רב.

א פאליטישע ענדערונג וואס איז אין יענער צייט פארגעקומען אין יענע לענ־דער האט אין א קורצע צייט פארערגערט דיא לאגע פון דיא אידען ביז א געוויסען גראד. דער פערזישער פירסט ארדאשיר האט אונגעפעהר אין יאהר 230 אראפגע־װארפען קעניג ארטבן מיט דיא גאנצע הערשאפט פון פארטהיא און איז אליין גע־ווארען קעניג און דער גרינדער פון דיא סאסאנידען דינאסטיע, וועלכע האט בעהערשט פרס, בבל און אלע ארומיגע לענדער. אונטער דיא נייע רעגיערונג זיינען דיא מאגיער אדער דיא וועלכע דיענען צום פייער געווארען זעהר שטארק און אידען האבען אנ־געהויבען א ביסעל צו פיהלען זייער פאנאטיזמוס. אבער דיזע פייער־פערזיער, וועלכע ווערען אין תלמוד גערופען חברים, זיינען געווען זעהר ארעם, און אידען האבען זיך אנגעהויבען אויסצוקויפען פון שטרענגע געזעצע און זיך ביסלעכווייז איינגעלעבט מיט דיא נייע הערשער. קעניג שאפור I (שבור מלכא) וועלכער האט רעגיערט פון יאהר 242 ביז 271 איז געוועזען א פריינד פון מר שמואל פון נהרדעא, אבער

ער איז ניט געווען שטארק גענוג שפעטער צו בעשיצען דיא שטאָדט פון א נייעם פיינד וואס האט זיך ערהויבען אונטער דעם שוץ פון רוים.

דיעזער נייער פיינד איז אייגענטליך ניט געוועזען קיין פיינד פון אידען, און פיעלע היסטאָריקער גלויבען אז ער האָט געהאט א אידישע פרוי. ער האָט געהייסען אדענאטהוס און מען האט דערצעהלט אז ער איז פריהער געווען דער אנפיהרער פון א באַנדע רויבער, וועלכער איז ערהויבען געוואָרען צו דיא ווירדע פון א רוימישען סענאטאָר. ער האָט זיך בעפעסטיגט און רעגיערט אין דיא שטאָדט פאלמירא אָדער ת ד מ ו ר, וועלכע שלמה המלך האט אין אלטע צייטען אויפגעבויט אין דער מדבר. מיט דער צייט איז אדענאטהוס געוואָרען אזוי שטארק דאס אין יאָהר 264 האָט דער שוואכער קייזער גאלליענוס פון רוים איהם אנערקענט אלס א שותף אין מלוכה אדער מיט-קייזער. אדענאטהוס האט פארטריעבען דיא פערזיער פון קליין אזיען און פון סיריען, האט איינגענומען א טהייל פון בבל און האָט אויך געהערשט איבער אראביען און ארמעניען. אין יאהר 267 איז אדענאטהוס ערמאָרדעט געוואָרען און זיין טיטעל איז לפנים איבערגעגאנגען אויף זיין יונגען זוהן וואבאלאטהוס. אָבער דיא אמתע הערשערין איז געווען צענאביא, דיא אלמנה פון אדענאטהוס, וועלכע האט ניט נור געהאלטען דיא פראָווינצען וואס איהר מאן האָט אָנגענומען, זאָנדערן האט אויך איינגענומען עגיפטען. זיא האט געהאט דעם טיטעל קייזערין, און דיא שרייבער פון יענע צייטען האבען פיעל צו זאָגען פון דעם אונבעשרייבליכען פראכט און גלאנץ פון דעם קייזערליכען הויף אין פאלמירא. אנדערע זאָגען אז זיא איז געווען איין אראבערין, אָבער מעהרערע היסטאָריקער וועלכע פארדיענען געגלויבט צו ווערען זאָגען אויסדריקליך אז זיא איז געווען א אידישע פרוי. דיעזע וואונדערבארע פרוי האט זיך געוואגט צו שטעלען אפילו נעגען רוים, און דאס האט געבראכט איהר אונטערגאנג. זעקס יאָהר נאָך איהר מאן'ס טויט, איז זיא בעזיעגט געוואָרען פון רוימישען קייזער אָרעליאַן און איז אוועקגעפיהרט געוואָרען געפאנגען נאָך רוים, נעשמידט אין גאָלדענע קייטען. אין דיא נעכסטע הונדערט יאָהר איז בבל אייניגע מאָל איבערגעגאנגען פון דיא רוימער צו דיא פערזיער און פערקעהרט אָבער צום ענדע איז זיא דאך געבליבען אונטער פרס.

נאכדעם וויא נהרדעא איז חרוב געמאכט געוואָרען פון אדענאטהוס אין יאָהר 259 האט רב יהודה, דער גרעסטער פון דיא תלמידים פון רב ושמואל געגרינדעט א נייע ישיבה אין פומבדיתא, ניט וויט פון נהרדעא, און דיעזע שטאָט האָט באלד געוואונען א גרויסע וויכטיגקייט אלס א אידישער מיטעלפונקט אין נארד בבל. אין דיא סויטה, דאס הייסט אין סורא האט רב הונא געפיהרט דיא ישיבה מיט גרויס

ערפֿאָלג 40 יאָהר, און ווען ער איז געשטאָרבען, איבער 80 יאָהר אלט אין יאהר 297 איז רב יהודה ערוועהלט געוואָרען אויף זיין פּלאַץ. אין דיא צוויי יאָהר וואס רב יהודה איז דארט געווען ריש מתיבתא און אין דיא צעהן יאהר אונטער זיין נאכפאלגער רב חסדא (פון 299 ביז 309) איז נור געווען איין איינציגע ישיבה אין סורא אליין.

פאר איינגע דורות האָבען דיא ישיבות אין בבל אונטער דיא גרויסע אמוראים זיך געפיהרט מיט מעהר אָדער ווייניגער ערפאָלג אונטער דיא פערשיעדענע הער־שער פון בבל אין יענע צייטען. אָבער דיא פאַרשטעהער פון יודענטהום האָבען איינ־געזעהן אז עס איז ניטאָ קיין זיכערהייט אין גלות, און דאס דיא ישיבות פון בבל קענען דורך פערפאָלגונגען אונטערגעהן אדער שטארק אָפּגעשוואכט ווערען, וויא דיא ישיבות פון ארץ ישראל. דארום ווען עס איז אויפגעשטאנען א מאן וויא רב אשי, וועלבער האט צום ערשטען מאָל זייט רבינו הקדוש אין זיך ווידער פעראיי־ניגט תורה ונדולה, דיא גרעסטע געלעהרזאמקייט מיט דיא גרעסטע מאכט און רייכטהום, האָט ער אָנגעפאנגען צוזאמענצושטעלען אין אָרדנונג אלע ערקלערונגען און דינים וואס דיא ישיבות פון בבל האָבען אויפגעטהאָן אין דער צייט וואס זיי האָבען שטודירט דיא משנה מיט דיא ברייתות. אין דיזע גרויסע און וואונדערבארע זאמלונג פון אלעס וואָס דער אידישער גייסט האט אויפגעטהאָן אין פערלויף פון איינגע הונדערט יאָהר, זיינען אויך אריינגענומען געוואָרען פערשיעדענע דרשות איבער פסוקים, וויטצען, שפּריךְ ווערטער, משלים, מעשות, חכמה און מוסר, רפואות און סגולות און אלעס איז דורכגעוועבט געוואָרען אין דיא וכוחים וועגען דינים, אי־בערגעהענדיג פון יעדער געגענשטאנד צו איינעם וואס איז עהנליך צו איהם כדי מען זאָל עס קענען לייכטער געדענקען. אזוי איז געשאפען געוואָרען דער **תלמוד בבלי**, דיא וויכטיגסטע ליטעראַרישע ווערק פון אידישען פאָלק, וועלכע האט גע־האט א געוואלטיגען איינפלוס אויף דעם אי דישען גייסט און אויף דיא אויסבילדונג פון אידישען כאראקטער. רב אשי האט געלייגט דעם פונדאמענט פון תלמוד, אבער ערשט זיינע נאכפאָלגער, בעזאָנדערס רבינא, האָבען איהם פאָלשטענדיג געמאכט. שפּעטערע ראשי ישיבה פון בבל, וועלבע זיינען גערופען געוואָרען **רבנן סבוראי** האבען אויך עטוואס צוגעגעבען צום תלמוד, אבער בכלל האבען מיר איהם יעצט וויא ער איז ארויס פון דיא הענד פון דיא לעצטע אמוראים.

עס איז אויך שוין געוועזען דיא העכסטע צייט צו ברייגגען אין א זיכערע אָרדנונג דעם גייסטיגען איינענטהום פון פאָלק ישראל. דער פערזישער קעניג יזדגרד דער ערשטער איז געוועזען דער פריינד און בעשיצער פון רב אשי, און אידען האָ־

בען דאָן אין בבל געלעבט אין פריעדען. רב אשי איז געשטאָרבען אין יאָהר 427, נאכדעם וויא ער איז געוועזן ריש מתיבתא אונגעפעהר 60 יאָהר. זיין קעניגליכער פריינד יזדגרד איז געשטאָרבען מיט זיבען יאָהר פריהער און אונטער דיא שפּעטערע קעניגע, בעזאָנדערס אונטער יזדגרד דעם דריטען וועלכער האט רעגיערט פון 440 ביז 457 האָבען זיך אָנגעפאנגען אין בבל אמתע פערפאָלגונגען געגען אידען און געגען אידישע רעליגיאָן. דיא מאגיער אָדער פייער־דיענער זיינען געוואָרען מעכטיג און האבען וויא אלע מעכטיגע גייסטליכע אנגעפאנגען צו פערפאָלגען אַנדערע רעליגיאָנען. צום ערשטען מאָל איז אידען אין בבל פארבאָטען געוואָרען צו האַלטען שבת. אונטער פירוז, דעם נאכפאָלגער פון יזדגרד זיינען דיא אידישע צרות נאָך גרעסער געוואָרען. עס איז געמאכט געוואָרען א בלבול אויף דיא אידישע פאָרשטעהער אַז זיי זיינען שולדיג אין דיא ערמאָרדונג פון צוויי פריעסטער פון דיא מאגיער אין דיא פערזישע שטאָדט איספאהאן, און דער ריש גלותא פון יענער צייט, הונא מרי, דער געלעהרטער אמימר בר מר ינקא און נאָך א וויכטיגער איד מיט דעם נאמען משרשיא בר פקוד זיינען אריינגעוואָרפען געוואָרען אין געפענגניס. אלע דריי זיינען שטער (אין יאָהר 469 און 470) געהאנגען געוואָרען, און דיא אידען פון בבל האָבען זיך געפיהלט זעהר ערניעדריגט און געקריינקט צו זעהן זייער פירסט וועלכער האָט אַבגעשטאַמט פון מלכות בית דוד, היננעריכטעט וויא א פשוטער פערברעכער.

דיא שווערע פערפאָלגונגען האָבען, וויא געוועהנליך, געטריבען פיעלע אידען צום אויסוואַנדערן פון בבל. גרויסע מאסען זיינען אַוועק אין דרום זייט נאָך אראַביען און דאָרט געגרינדעט אידישע געמיינדען וועלכע זיינען מיט דער צייט געוואָרען זעהר וויכטיג. אַנדערע האָבען זיך פארנומען אין מזרח זייט, און זיינען אַוועק נאָך אינדיען, וואו עס זיינען וואהרשיינליך ביז יענער צייט נים געווען קיין אידען. אין יאָהר 490 איז א געוויסער יוסף ראבאן פון בבל אָנגעקומען מיט פיעלע אידישע פאמיליען אין דיא אינדישע מדינה מאלאבאר, און איז פון דעם דאָרטיגען הערשער, דעם בראהמינישען קעניג עראוו, פון קראנגאנאר, זעהר פיין אויפגענומען געוואָרען. ראבאן האט געקריגען דעם טיטעל פירסט פון דיא אידישע קאָלאָניע אין מאלאבאר וואס ער האָט געגרינדעט, און האָט געקריגען דיא ערלויבניס צו רייטען אויף איין עלעפאנט, איין אויסצייכנונג וואס האט געהערט נור צו אינדישע פירסטען. דיא אידישע קאָלאָניעס אין אינדיען האָבען אויפגעבליהט און האָבען עקזיסטירט מעהרערע יאָהרהונדערטע אונטער אידישע פירסטען, און יוסף ראבאן האט געהאט 72 נאכפאלגער וועלכע האבען רעגיערט איבער דיא דאָרטיגע אידען איינע נאָך דיא אַנדערע אלס יורשים פון זיין מאכט, זיין טיטעל און זיינע אויסצייכנונגען.

פינפטער קאפיטעל.

ענדע פון דיא נשיאות. אונטערגאנג פון רוים.

דיא אידען פון ארץ ישראל האָבען אין יענע צייטען נאָך ניט אין גאנצען פערלאָרען דעם מיליטערישען גייסט, און זיך ניט צוריקגעשראָקען פון שטעלען זיך מיט דעם שווערד אין האנד ווען דיא אונטערדריקונגען זיינען געוואָרען צו שווער צו דערטראָגען. אָבער דיא פאָרשטעהער האבען געזעהן ווייטער און האבען געוואוסט דאס ניט מיט מאכט זאָנדערן מיט דעם פעסט־האלטען אן רעליגיאָן קען דאס אידישע פאָלק גערעטעט ווערען פון אונטערגאנג אין יענע פינסטערע צייטען. דער בלוטיגער אויפשטאנד אין צפורי און טבריא אין דער צייט פון קייזער קאָנסטאנטיוס, וועלכער האט זיך געענדיגט מיט דעם חורבן פון דיעזע ביידע שטעדט אין יאָהר 352 וויא עס איז פריהער דערמאָנט געוואָרען, האט אויך פעראורזאכט א וויכטיגע ענדערונג אין אידישען רעליגיעזען לעבען און אין דיא בעציהונגען צווישען דיא אידען פון ארץ ישראל און פון חוץ לארץ. בבל איז יעצט געווען אלס א אידישער מיטעל־פונקט פיעל וויכטיגער פון ארץ ישראל, אָבער זיא האָט נאָך אימער געמוזט צו איהר אָנקומען וועגען דעם חשבון פון כוח. דיא שלוחים פון נשיא פלעגען קומען אנזאָגען אויב דאס נעכסטע יאָהר זאָל זיין פשוטה אדער מעוברת און אויב געוויסע חדשים זאלען זיין מלא אדער חסר. אָבער דיא שטרענגע געזעצע געגען דיא אידישע רעליגיאָן וועלכע קאנסטאנטיוס האט איינגעפיהרט נאָך דעם אויפשטאנד, האָבען געמאכט דיעזע שליחות פאר א געפעהרליכע אונטערנעהמונג. דיא מעלדונג פון איין עיבור השנה האט געמוזט געמאכט ווערען אין א פארשטעלטע שפראך, און מיר געפינען אין תלמוד א קורצען בעריכט וויא אזוי א פאָאָר שלוחים פון טבריא זיינען קוים מיט'ן לעבען אנגעקומען אין בבל אבגעבען דיא וויכטיגע נאכריכט אין ווערטער וואס נור תלמידי חכמים האבען געקענט פערשטעהן (סנהדרין י"ב). דיעזעס האט לאנג ניט געקענט אָנהאלטען, און דער דאמאָליגער נשיא האט איינגעזעהן דאס עס וועט מוזען אין קורצען קומען א צייט ווען דיא אידען פון בבל וועלען ניט קענען קריגען דעם חשבון רעגעלמעסיג און מוזען מאכען זייער איינענעם חשבון, און

זיך דערמיט אפטהיילען פון דיא אידען פון ארין ישראל אין דיא צייט פון ימים טובים און תעניתים. ער האַט דארום בעשלאָסען צו פערעפענטליכען פאר דער גאנצער וועלט דעם השבון פון אידישען לוח, אז געלעהרטע אידען פון יעדען לאַנד זאָלען קענען אויסרעכענען דיא צייט פאר זיך און עס זאָל שטימען אומעדום דיא זעלבע אהן דיא הילפע פון נשיא און אהן זיינע שלוחים.

דער נאָמען פון דעם נשיא וואס האט צוליעב טובת הכלל אָפּגעשוואַכט דעם איינפלוס פון זיין הויכען אמט איז געווען הלל II. ער איז געווען דער צעהנטער דור פון דעם ערשטען הלל אָדער הלל הזקן, און האָט געלעבט כמעט 400 יאָהר נאָך איהם. דער חשבון פון קביעא דירחא וואָס ער האָט פערעפענטליכט אונגעפעהר אין יאָהר 350 איז דער זעלבער חשבון וואס מיר געברויכען ביז היינטיגען טאָג. אלעס איז אין דיעזען קביעא דירחא אזוי ריכטיג אויסגערעכענט געוואָרען, דאָס אין דיא 1550 יאהר וואס זיינען אוועק זייט דאמאָלס איז נישט נייטיג געווען קיין איינ־ציגע בעריכטיגונג. דאס איז נאָך מעהר צו בעוואונדערן ווען מען דערמאָנט זיך דאס אין דעם יוליאנישען אדער דעם קאלענדאר פון דיא אייראָפּייאישע פעלקער האט זיך ארויסגעוויזען א טעות פון באלד א טאָג אין הונדערט יאָהר. דער חשבון פון אידישען לוח איז שוין געווען פון פריהער אויסגעארבייטעט געוואָרען פון שמואל ירחינאה און נאכהער פון רב אדא בר אהבה, אבער אפילו דיא וועלכע האבען עס געקענט אויסרעכענען האָבען עס אויך ניט געקענט בריינגען אין געברויך אָהן דיא צושטימונג פון נשיא דאס הייסט אָהן זיין אָפּיציעלע ערקלערונג. יעצט אָבער איז דער חשבון געוואָרען דיא אייגענטהום פון גאנצען אידישען פאָלק און יעדערער וואס לערנט זיך דאס אויס קען אויסרעכענען אויף הונדערטע יאָהרען פאראויס וויא דער לוח וועט צוזאמענגעשטעלט ווערען.

נור איין זאך האָט הלל געפאָדערט פון דיא אידען אין חוץ לארץ ווען ער האָט זיי אָבגעגעבען זיין מאכט און איינפלוס וואס איז געווען פארבונדען מיט דעם סוד העיבור, און דאס איז געווען אז זיי זאָלען ניט אויפהערען צו האלטען דעם יום טוב שני של גליות וואס מען פלעגט פריהער האלטען פון ספק וועגען ווען מען האט ניט געוואוסט וויא דער נשיא האט בעשטימט וועגען דיא צאָהל טעג וואס דער חודש זאָל האבען. דיא אידען אין בבל און אלכסנדריא צו וועמען ער האָט זיך שפּעציעל געווענדעט מיט דיא בקשה, וויא אויך אלע אידען פון חוץ לארץ האבען איהם גערן געפאָלגט, און אבגלייך עס איז איצט נימא מעהר קיין ספק ווען עס דארף פאלען יום טוב, היטען דאך אלע פרומע אידען ביידע טעג יום טוב וויא פריהער.

אין דיא צייט פון דיזען הלל איז אויף א קורצע צייט אויפגעגאנגען דיא זון פון האפנונג פאר אידען אונטער דיא רעגיערונג פון קייזער יוליאן, וועלכער האט אין א בריעף צום נשיא איהם אנגערופען מיין ברודער, וויא עס איז דערמאָנט געוואָרען אין פאָרלעצטען קאפיטעל. אונטער יוליאן'ס נאכפאלגער, דעם פרומען קריסטען יאָוויאן האָבען זיך דיא פערפאָלגונגען צוריק אָנגעהויבען און דיא לאגע פון דיא אידען איז געוואָרען וואָס וויטער ערגער, היידענטהום אָדער געטצענדיענסט איז אין דיא נעכסטע איינינע דורות אין גאנצען אונטערדריקט געוואָרען און פער־שוואונדען, און דיא קריסטליכע קירכע, וועלכע האָט געהערשט איבערן פאָלק און אָפט אויך איבערן קייזערליכען הויף, האָט געטהאָן אלעס וואָס זיא האָט געקענט צו מאכען דיא אידען פאר א ניעדריגען, פעראכטעטען טהייל פון דער בעפעלקערונג.

טהעאדאזיוס דער גרויסער, וועלכער האָט רעגיערט פון יאהר 379 ביז 395 איז געוועזען דער לעצטער וועלכער האָט געהערשט איבער דיא גאנצע מלוכה פון רוים. ער איז ניט געוועזען שלעכט צו אידען און האָט צוגעגעבען אז דער נשיא האָט דאס רעכט מחרים צו זיין דיא אידען וואָס זיינען געוואָרען קריסטען. אָבער זיינע געזעצע און בעשטימונגען וויזען וויא טרויעריג דיא אידישע לאגע איז שוין דאמאָלס געוועזען. ער האָט פארבאָטען צו פארברענען אידישע שולען, אָדער צו צושטערען אידישעס אייגענטהום, און עס ווייזט אויס פון דיא דאָקומענטען אז דער פערבאָט איז ניט אימער אָפגעהיט געוואָרען. ווען טהעאָדאָזיוס איז געשטאָרבען איז רוים אויף אימער צוטהיילט געוואָרען אין צוויי קייזערטהימער. זיין זאָהן ארקאדיוס איז געוואָרען קייזער פון דיא איסט רוימישע העלפט אדער ביצאנטישע, מיט קאָנסטאנ־טינאָפאָל אלס דיא הויפט שטאדט. ער האָט רעגיערט פון 395 ביז 408 אבער ער איז געוועזען קייזער מעהר ניט וויא לפנים. דיא אמתע רעגיערער זיינען געוועזען זיינע צוויי בעאמטע רופינוס און אויטראָפיוס. דיא האָפנונג אויף פרייהייט און בירגער רעכט איז שוין דאמאָלס געוועזען אויפגעגעבען, און דיא אידען האָבען זיך בעגוגענט צו קויפען טובות און זיכערהייט פון דיא געלד־גייציגע בעאמטע.

אונטער האנאריוס, דעם צווייטען זאָהן פון טהעאָדאָזיוס, וועלכער איז געוואָ־רען קייזער פון דיא וועסטליכע העלפט, מיט רוים אלס דיא הויפטשטאָדט און רע־גיערט 423 — 395, איז עס אידען געגאנגען נאך ערגער. ער האָט אויסגעשלאָסען אידען און שמרונים פון דיא רוימישע ארמעע און האָט אויך פארבאָטען צו זאמלען דאס געלד פאר דעם נשיא פון ארץ ישראל, ווייל דאס געלד איז אוועק אין א לאנד וואָס האָט געהערט צו זיין ברודער. פון אנדערן זייט האָט ער בעפרייט אידען פון מוזען קומען פאר געריכט שבת און יום טוב, און האט שפעטער אויף צוריק ער־

לויבט דיא שלוחים פון נשיא צו קלייבען דאס געלד וואס אידען האבען אימער פרייוויליג געגעבען צו ערהאלטען דיא ווירדע פון דיא אפגעשוואכטע נשיאות.

פון הלל'ס נאכפאלגער גמליאל אין יאהר 370 און זיין זאהן יהודה IV ווייס מען מעהר ניט וויא דיא נעמען, און עס שיינט דאס זיי זיינען געווען זעהר אונבע־דייטענד. דער נעכסטער נשיא איז געווען גמליאל בתראה (דער לעצטער) וועלכער איז געווען שטארק געאכטעט ביים קייזער טהעאדאזיוס II פון קאנסטאנ־טינאפאל, און האט פון איהם געקריגען הויכע טיטולען, מען גלויבט אבער דאס טהעאדאזיוס האט דעם נשיא געהאלטען טהייער נים אלס דעם פארשטעהער פון אידען, זאנדערן וייל ער איז געווען א בעריהמטער דאקטאר, און ער האט איהם מיט אמאל גרויס געמאכט און דאן צוריק קליין געמאכט וויא עס איז דיא פיהרונג פון טיראנישע הערשער מיט זייערע האף־לייטע. ווען גמליאל איז געשטארבען אהן קינדער אין יאהר 425 האט זיך דיא נשיאות מיט איהם געענדיגט, און דער לעצ־טער אנדענקען פון אידישע הערשאפט אין ארץ ישראל איז פערשוואונדען. דיא נשיאים פון דיא פאמיליע פון הלל הזקן האבען צוזאמען רעגיערט איבער 400 יאהר אבער צום סוף איז דיא נשיאות אזוי פארדונקעלט געווארען אז איהר אונטערגאנג האט געמאכט א גאנץ קליינעם איינדרוק. דיא שלוחים האבען וייטער אזוי וויא פריהער געזאמעלט דיא יעהרליכע איינגאהמען און עס בענוצט אויסצוהאלטען דיא דיא שולען אדער אנדערע אנשטאלטען אין ארץ ישראל, ביז א שפעטערער טיראן האט, אזוי וויא טיטוס, אוועקגערויבט דיזע איינגאמע וואס אידען האבען געצאהלט מיט'ן פרייען ווילען, און האט דאס פערוואנדעלט אין א געצוואונגענע אבגאבע פאר א פיינדליכע רעגיערונג.

מען קען זאגען אז מיט דעם אויבען־דערמאנטען קייזער טהעאדאזיוס דעם צווייטען, וועלכער האט רעגיערט פון 408 ביז 450 הויבט זיך אן דאס מיטעל אל־טער, אדער צייט פון פינסטערניס און אונטערדריקונג פאר דיא אידען פון ביצאנט אדער איסט רוים. אונטער דיזען קייזער איז אידען פארבאטען געווארען צו בויען נייע שולען, צו האבען קריסטליכע שקלאפען און צו זיין ריכטער צווישען אידען מיט קריסטען. דער „הייליגער" קריסאסטאם, בישאף פון אנטיוכיא אין סיריען, און דער „הייליגער" קיריל בישאף פון אלכסנדריא אין עגיפטען זיינען געוועזען דיא ערגסטע שונאי ישראל אין דיזער צייט. אין דעם לעצטען פלאץ האט דער בישאף אזוי אויפגעהעצט דיא פאנאטישע מאסען געגען אידען דאס עס איז דארט אין יאהר 415 פארגעקומען א וואהרער פאגראם, דער אידישער קווארטאל איז בערויבט גע־ווארען, און דיא איינוואוינער זיינען געשלאגען געווארען אהן רחמנות. דער גאווערנאר

ארעסטעס איז געווען צו שוואך צו ערהאלטען ארדנונג. און ווען א קלאגע געגען דיא העצערייען איז געבראכט געווארען נאך קאנסטאנטינאפאל, האט דער בישאף אויסגעפיהרט געגען גאווערנער. קריסאסטאם פון אנטיוכיא וועלכער איז געווען א פעהיגער רעדנער, האט שטענדיג גערעדט געגען אידען און אויפגעוועקט דיא אונ־וויסענדע בעפעלקערונג געגען זיי. מען קען אבער אויך פון זיינע רעדען אפלערנען אז דיא קריסטען האבען נאך דאמאלס געוואוסט אז דיא הויפט קוועלע פון זייער רעליגיאן איז דיא אידישע. ער שטורמט געגען דעם וואס קריסטען זיינען שטענדי־גע בעזוכער אין דיא אידישע שולען שבת און יום טוב. בעזאנדערס ראש השנה און יום כפור, וואו זיי ווערען שטארק בעאיינפלוסט פון אידישען גאטעס דיענסט. דיא דאמאליגע שטרענגע געזעצע געגען גרים ווייזען אויך דאס אידישקייט וואלט צו זיך צוגעצויגען פיעלע אנהענגער פון אנדערע פעלקער ווען דיא קריסטליכע קירכע וואלט ניט בענוצט דיא שטארקע מאכט פון דער רעגירונג דאס צו פארוועהרען.

פאר דיא אידען פון דיא וועסטליכע העלפט פון דאס אמאליגע רוימישע קייזער־רייך האבען דיא פערפאלגונגען און אויסנאהמס־געזעצע נעהאט נאך ערגערע פאל־גען. דאס גאנצע לאנד האט אין יענע צייט געהאלטען אין איבערגעהן אין נייע הענד. דיא בארבארישע פעלקער וועלכע האבען שוין זייט א פאאר הונדערט יאהר אנגעפאנגען צו פארפלייצען אייראפא, זיינען אין פינפטען יאהרהונדערט געווארען אזוי שטארק דאס רוים האט זיי אנגעפאנגען צו צאהלען גרויסען סומען געלד און שפעטער אויך צו געבען פראווינצען וואו זייא זאלען זיך בעזעצען אונטער אייגענע רעגיערונגען. פריהער האבען דיא בארבארען זיך געפרעהט צו דיענען אין דיא רוימישע ארמעען, און עס געהאלטען פאר א גליק ווען איינער פון זיי איז גע־ווארען א רוימישער גענעראל אדער א הויכער בעאממער. אבער שפעטער האבען זיי ביסלאכווייז אנגעהויבען צו ווערין דיא בעלי בתים, און דיא אייראפייאישע פרא־ווינצען פון רוים, זיינען אריין אין דיא הענד פון דיא אלעמאנען, סועווען, פראנקען, גאטהען און דיא אנדערע האלב ווילדע עלטערן פון דיא יעצטיגע אייראפייאישע נאציאנען. דיעזע בארבארען זיינען פון אנפאנג געווען געטצענדיענער, אבער ביסלאכ־ווייז האבען זיי אנגענומען דיא קריסטליכע רעליגיאן און אויך דיא זיטטען און דיא געזעטצע פון רוים. זיי האבען בעזיגט דיא ציווילי־זאציאן פון רוים, דאך האבען זיי פאר איהר געהאט גרויס רעספעקט, און ווען זיי וואלטען געקומען אין דיא צייטען פון דיא בעסערע געצענדינער־קיסרים, ווען אידען האבען געהאט גלייכע רעכטע מיט רוימער וואלט דיא גלייכע רעכטע אויך געבליבען אויף ווייטער. אבער דיא קריסטליכע

קיסרים זיינען אזוי וויט אַוועק אין זייער פיינדשאַפט צו אידען, דאס דיא נייע בעלי בתים פון אייראָפּא האבען זיי שוין געפונען אלס איין אונטערדריקטע און אָפּגע־זונדערטע טהייל פון דער בעפעלקערונג. אלס ניי געווארענע קריסטען האבען דיא באַרבאַרען לייכט איבערגענומען פון דיא רוימער דעם פאָראורטייל געגען דיא אידען, און דיא ענדערונג האט דיא אידישע לאַגע געמאכט נאָך ערגער.

אין דיעזע שטירמישע צייטען האט זיך דיא געזעלשאַפטליכע לאַגע פון דיא אידען און זייערע בעשעפטיגונגען אויך כמעט אין גאנצען געענדערט. אויסער וואס זיי זיינען אויסגעשלאָסען געוואָרען פון מיליטערדיענסט און פון עפענטליכע עמטער, האבען זיי אויך מיט דער צייט אויפגעהערט צו זיין ערדארבייטער און זיך מעהר אריין גע־קליבען אין דיא שטעדט און געוואָרען געשעפטס לייט. אין יענע צייטען איז קריעג פיהרונג געווען פיעל באַרבאַרישער וויא איצטער און רויבעריי איז געווען א גע־וועהנליכע זאַך אין דער צייט פון מלחמה. דיא בּעוואוינער פון לאַנד זיינען בערויבט געוואָרען פון דיא אייגענע סאָלדאטען פון לאַנד כמעט דאס זעלבע אזוי וויא פון פיינדליכע סאָלדאטען. דער אידישער פארמער, נעגען וועמען עס האבען שוין עקזיסטירט אויסנאהמסגעזעצע און פאָראורטהיילע פון אלע זייטען, איז נאַטירליך געווען איממער דאס ערשטע אָפּפער פון רויב און מאָרד. אידען האבען אויס־געפונ:ן אז דיא איינציגע זיכערהייט ליעגט אין זייער פעהיגקייט זיך אויסצוקויפען פון צרות. קונסט און דיא איידעלע מלאכות זיינען דאמאָלס כמעט אין גאנצען אונטער געגאנגען, און דיא איינציגע בעשעפטיגונג וואס איז פאר אידען איבער געבליעבען איז געווען דער האנדעל. דער האנדעל האט זיי ניט נור געגעבען דיא מעגליכקייט צו צאָהלען פאר זייער זיכערהייט און פאר זייער לעבען מיט דיא מזומן וואס דער סוחר האט אָפטער אין האנד וויא דער פארמער, זאָנ־דערן האט זיי אויך לייכטער געמאכט זיך איבער צו קלייבען פון איין אָרט צום אַנדערן אין דיא געפעהרליכע צייטען ווען דיא בעזיעגער האבען פארברענט שטעדט און בערויבט און געמאָרדעט דיא איינוואוינער. דיא בעזיעגטע איינוואוי־נער וועלכע דער פיינד האט ניט ערמאָרדעט זיינען געוועהנליך פארקויפט געוואָ־רען אין שקלאפעריי, און דיזר שקלאַפען האנדעל, איינער פון דיא וויכטיגע טהיילען פון מסחר אין יענע צייטען איז אויך אריין אין אידישע הענד. מען קען דאס זעהן פון דיא זעהר פיעלע געזעצע וואס זיינען דאמאָלס ארויסגעגעבען געוואָרען ווע־גען דעם שקלאַפען האנדעל אונטער אידען. אזוי איז דאס געקומען אז ווען דער לעצטער קייזער פון רוים, ראמולוס אויגוסטולוס, האט אין יאהר 476 פארלאָרען זיין טהראָן און אויף זיין פלאַץ איז געוואָרען א באַרבאַרישער קעניג פון איטאליען,

זיינען דיא אידען ניט מעהר געווען וויא פריהער א פאָלק פון פארמערס און לומדים, זאָנדערן א קלאַס פון פארפאלגטע ארומוואנדערנדע סוחרים, געוואהנט מיט צרות און פערטיג פאר אלעס צו צאָהלען. מיט דעם אונטערגאַנג פון וועסט רוים פאַנגט זיך אָן דער פינסטערער מיטעל אלטער פאַר גאַנץ אייראָפּא, וועלכער איז פאר קיינעם ניט געווען אזוי פינסטער וויא פאר דיא אונגליקליכע פאַרפאָלגטע אידען.

זעקסטער קאפיטעל.

דיא שמרונים. איסט רוים און פערזיען.

אייראָפּא איז אין אָנהויב פון מיטעל אלטער געווען אין איין ערגערע לאגע וויא אין דיא פריהערינע צייטען. דיא גריכישע און רוימישע ציוויליזאציאָן איז כמעט אין גאנצען פערניכטעט געוואָרען פון דיא באַרבאַרען וואס האבען איינגענומען רוים, און דאס ביסעלע וואס איז געבליעבען איז פאַרמישט געוואָרען מיט אלטע באַר־באַרישע געזעצע און מיט פאַנאַטישע קריסטליכע פיהרונגען. עס האָבען זיך דאַ־מאָלס אָנגעפאַנגען אויסצואַרבייטען נייע פעלקער און א נייע ציוויליזאציאָן וועלכע האט ערשט אָנגעהויבען צו בריינגען פרוכט עטליכע הונדערט יאָהר שפּעטער. דערוויל האט געהערשט גרויסע אונאָרדנונג און אונזיכערהייט און עס זיינען פאָר־געקומען גרויסע בלוט פערגיסונגען צווישען פעלקער און צווישען רעליגיעזע סעקטען אונטער דיא איינוואוינער פון יעדעס לאַנד. קריעג און קריסטענטהום זיינען געווען דיא איינציגע בעשעפטיגונגען און דער פאַרפאָלגטער איד האט געמוזט אנשטרענ־גען אלע זיינע פעהיגקייטען ניט צו פאלען איין אָפּפער פון שווערד אדער פון קירכע. אין אזעלכע צייטען קען ביי פריעדליכע מענשען וויא אידען אין אייראָפּא זיינען שוין דאַן געוואָרען, פאָרקומען זעהר וועניג וויכטיגע פּאסירונגען וואס זאָלען האבען איין איינפלוס אויף דיא אלגעמיינע אידישע געשיכטע. א ווײַלע איז געווען דאָ בעסער און דאָרטען ערגער ; מיט עטליכע יאָהר שפּעטער איז א טהראָן געפאלען, א דינאַסטיע אראָפּגעוואָרפען געוואָרן אדער א פלאַץ איבערגעגאנגען פון איין הערשער צום אַנדערן און עס האט זיך ווייטער געענדערט דיא לאגע פון. א טהייל פון דיא אידען. אבער דיא ענדערונג איז געווען ניט אויף לאנג. דיא אלגעמיינע שלעכטע לאגע פון דיא אידען אין אייראָפּא איז געווען וויא פריהער. אלע אידען האָבען געליטען צרות.

עס זיינען דאַן אין דיא בעקאַנטע וועלט געבליעבען נור צווי גרויסע מלוכות וואס האבען געהאַט א געוויסע שטענדיגקייט און געזעצטע פּאָליטיק, און נור אין זייערע לענדער קען מען פאר יענע צייטען געפינען מאטעריאל פאר דיא געשיכטע

פון דיא אידען. דיא ערשטע איז געווען דיא איסט רוימישע אדער ביצאנטישע מלוכה, אין קאָנסטאַנטינאָפּעל, וועלכע האט עקזיסטירט אונגעפעהר טויזענד יאָהר נאכדעם וויא דיא וועסט רוימישע הערשאפט איז געפאלען. דיא צווייטע איז געווען דיא פערזישע מלוכה וועלכע איז צוריק שטארק געוואָרען און האט פאר א צייט געשפּיעלט א וויכטיגע ראָלע אלס דיא מאכט פאר וועלכע אפילו דיא קריסט־ליכע קיסרים פון קאָנסטאַנטינאָפּעל האבען געציטערט.

דיא מלוכה פון קאָנסטאַנטינאָפּעל איז יעצט געווען אזוי פארשידען פון דיא רוימישע רעגירונג פון וועלכע זיא האט אָפּגעשטאמט, וויא טאָג פון נאכט. עס האט זיך דאָרט ענטוויקעלט א ריכטיגע אזיאטישע דעספּאָטיע מיט דעם לוקסוס פון אזיאטישע רעגיערונגען און מיט שטרענגקייט געגען קעטצער (אפיקורסים, דיא וועלכע גלויבען ניט אין דיא לאַנדעס רעליגיאָן אדער קריסטענטהום) וואס איז אויך געווען גאנץ פרעמד צו דעם גייסט פון גערעכטיגקייט וואס האט געהערשט אין דיא פארצייטיגע רוים. עס פארשטעהט זיך אז דיא ניט־גלויבינע וואס זיינען אם ערגסטען פארפאָלגט געוואָרען זיינען געווען דיא אידען, אבער פאר א געוויסע צייט אין יענער פעריאָדע האבען זיי געהאט חברים אין זייער אומגליקליכע לאגע. — דיא שמרונים, דיא אלטע שונאים פון דיא אידען אין ארץ ישראל, האבען געליטען גלייך מיט זיי, און מאנכעס מאָל נאָך מעהר וויא זיי.

דיא שמרונים האבען זיך פון אימער אָן געהאלטען ארום זייער הייליגען בארג, דעם הר גריזים, און האבען בעוואוינט דיא שטאָדט שכם וועלכע האט יעצט געהייסען נאפּלוס, וועלכע זיי האבען בעטראכטעט אלס זייער ירושלים. זייער טעמפּעל פון הר גריזים איז חרוב געוואָרען באלד נאָך אונזער צווייטען בית המקדש, אבער זיי האבען נאָך אימער געהאלטען דעם שפּיץ בארג פאר הייליג און זיך אהין געווענדעט מיט זייערע תפלות. דיא קריסטליכע קירכע וועלכע האט געזוכט אלעם צו פארשלינגען, האט ניט געקענט פארטראָגען אז אנדערע זאָלען האבען א הייליגען אָרט, און דיא בישאפס האבען געזוכט א וועג אוועקצושטעלען א קירך אויפ'ן הר גריזים אזוי וויא קאָנסטאנטין האט אוועקגעשטעלט איינע אויפ'ן הר הבית. עס האט זיך באלד געפונען א תירוץ. איבער איין אורזאכע וועלכע איז ניט בעקאנט האבען דיא שמרונים אין יאָהר 493 אָנגעגריפען דיא קריסטליכע קירכע אין נאפּלוס און פארוואונדעט דעם דאָרטיגען בישאָף. ער איז אוועק נאָך קאָנ־סטאנטינאָפּעל אין קייזער צענאָ האט פאריאָגט דיא שומרונים פון בארג גריזים און דאָרט אויפגעבויט א קליינע קירך צו בעפריעדיגען דיא גייסטליכע פון יענעם געגענד.

אבער דיא שמרונים האבען זיך אויך ניט לייכט אונטערגעגעבען. אין דער

צייט פון קייזער יוסטיניאן איז אונטער זיי אויפגעשטאנען א פיהרער מיט דעם נאמען יוליאן וועלכער האט זיך עקלעהרט אלס שמרונישער קעניג און האט אנגעקליעבען א ציעמליך שטארקע ארמעע. אין יאהר 530 האט ער איינגענומען שכם און אויסגעהרג'עט פיעלע קריסטען און פארוויסטעט דיא געגענד. יוסטיניאן האט שפעטער געשיקט איין ארמעע און האט דעם אויפשטאנד אונטערדריקט מיט פיעל בלוטפערגיסונג. ווען ארדנונג איז צוריק אויפגעשטעלט געווארען האבען זיך אנגעהויבען דיא געוועהנליכע פערפאלגונגען, און דאן האבען דיא שמרונים בעוויעזען אז זיי פעהלט די פעסטקייט און דיא איבערגעבונג צום אלטען רעליגיאן וועלכע האבען געמאכט דיא אידען צום וואונדער פון דער וועלט.

ארזעניוס, איינער פון זייערע הויפטפיהרער איז אוועק נאך קאנסטאנטינאפאל בעטען דעם קייזער ער זאל לייכטער מאכען דיא גזירות וואס ער האט געגען זיי ארויסגעגעבען. ער האט ניט פיעל אויסגעווירקט, אבער איהם אליין האט מען גאנץ פיין אויפגענומען און בעוויעזען פיעל עהרע. אזוי וויא יוסטיניאן האט אונטער אנדערע גזירות אויך ארויסגעגעבען א געזעץ אז שמרונים קענען נישט איבערלאזען קיין זאך בירושה צו זייערע קינדער, האט ארזעניוס זיך בערעכענט אז דאס גלייכסטע פאר איהם איז צו ווערען א קריסט, און דיא קירכע האט איהם אויפגענאמען בשמחה רבה. דער גרעסטער טהייל פון דיא שמרונים האבען געטהאן דיא זעלבע און נור א קליינער טהייל זיינען געבליבען טריי צו זייער אלטען גלויבען. מיט 25 יאהר שפעטער אין 555 איז פארגעקומען אין דער שטאדט קיסריא אין ארץ ישראל איין אויפשטאנד פון אידען און שמרונים, וועלכע איז אונטערדריקט געווארען פון יוסטיניאן מיט פיעל בלוטפערגיסונג. דאס איז דעם לעצטען מאל וואס דיא שמרונים שפיעלען עטוואס א ראליע און דער געשיכטע. זיי זיינען זיט דאן געבליבען אזוי וועניג און אונבעדייטענד דאס קיינער האט זיך וועגען זיי מעהר ניט געקימערט. דיא מייסטע פון זיי זיינען געווען געלד וועקסלער, אבער עס שיינט אז דיעזער געשעפט איז מיט דער צייט אריין אין אידישע הענד און דיא צאהל פון דיא שמרונים איז אימער קלענער געווארען, דיא עטליכע איבערגעבליבענע האבען זיך מיט דער צייט צוריק באזעצט ארום הר גריזים און גלעבט אפגעזונדערט אונטער דיא פערשיעדענע רעגיערונגען וואס האבען בעהערשט ארץ ישראל פון צייט צו צייט. זייער שוואכקייט און וועניגקייט איז געווען דיא אורזאכע פון זייער זיכערהייט, און זיי האבען געלעבט, אבער זיך ניט פארמעהרט, פון דאמאלס ביז היינטיגען טאג. עס געפינען זיך נאך יעצט אין דיא נאכבארשאפט פון גריזים עטליכע צעהנדליג פאמיליען פון יענע שמרונים, און דיעזע הייפעלע ווערט בעטראכ־

טעט וויא א קוריאָזיטעט צווישען דיא פעלקער פון דער וועלט, וויא א פארשטיינערטע פיש וואס ווערט אמאָל געפונען טיעף אין דער ערד און אינטערעסירט נור דעם וויסענשאפטליכען פאָרשער, אבער האט קיין בעדייטונג פאר דעם פראַקטישען לעבען און קיין איינפלוס אויף דיא לעבעדיגע פראגען מיט וועלכע דיא יעצטיגע וועלט בעשעפטיגט זיך.

יוסטיניאן און זיינע גייסטליכע העלפער האבען געמיינט אז פערפאָלגונגען וועלען אויף אידען אויך האבען דיא זעלבע ווירקונג וויא אויף דיא שמרונים און זיי איבערברייגען צו דיא קריסטליכע קירכע, אבער ער האט זיך אין דעם שטארק נענארט. אידען האבען געליטען וויא וויים זיי האבען געקענט, אבער נור זעהר װעניג זיינען אָפּגעפאלען פון זייער גלויבען. יוסטיניאן איז בעקאנט אלס דער גרויסער געזעצמאכער פון איסט רוימישען קייזעררייך, אבער זיינע געזעצע וועגען אידען צייגען פאנאטישע דומהייט און אויך אונוויסענהייט. אזוי האט ער למשל ארויסגעגעבען א געזעץ אז אידען טאָרען ניט מעהר קוילענען דעם קרבן פסח, ניט וויסענדיג אז דאס איז שוין געוועזען בטל זייט דעם חורבן מיט 460 יאָהר פריהער, ער האט אויך בעשטימט אז אידען טאָרען ניט האבען פסח פאר דעם קריסטליכע איסטער, און נאָך געזעצע וועגען רעליגיאָן וואס האט דיא אידען פעראורזאכט פיעל פערדרוס און אונבעקוועמליכקייטען, אבער ניט געהאט קיין אנדערע ווירקונג.

נור איינע פון יוסטיניאן'ס געזעצע האט ווירקליך געשאדט דעם יודענטהום אין דיא לענדער וואס זיינען אונטער איהם געלעגען, און אין דעם האבען אידען אליין א ביסעל געהאט שולד. אָבגלייך דיא רעגיערונג פון קאָנסטאנטינאָפּאל האט זיך גערופען דיא רוימישע, איז דאָך גריכיש אין יענע לענדער געוועזען דיא וויכטיגסטע שפראך, און עס איז אויך אונטער דיא אידען געוועזען א גריכישע פארטיי, וואהרשיינליך פון דיא רייכסטע וואס האבען געוואָלט לעבען גוט מיט דער רעגיערונג. דיעזע פארטיי האט פארלאנגט אז מען זאָל אין דיא שולען לייענען א גריכישע איבערזעצונג פון דער תורה כדי דיא מאסע זאָל עס פארשטעהן, אָנשטאָט דעם תרגום וואס מען האט יעצט פארשטאַנען וועניגער וויא דיא אָריגינעללע לשון קודש. עס איז ענטשטאנדען מחלוקות אין איינינע געמיינדען און מען האט צום ענדע אפּעלירט צום קייזער יוסטיניאן, וועלכער האט בענוצט דיא געלעגענהייט ארויסצוגעבען נייע געזעצע וועגען אידען. ער האט בעשטימט אז גריכישע אדער לאַטיינישע תרגומים זאָלען געלייענט ווערען אין אלע שולען. און מתרה געוועזען אז דיא וואָס וועלען מחרים זיין דיא אידען וואס האלטען פאר גריכיש וועלען שווער בעשטראפט ווערען.

דיא אידען אין דיא לענדער וואס זיינען געלעגען אונטער יוסטיניאן און זיינע נאכפאלגער האבען אפילו ניט מעהר געהאט דעם מוטה זיך אליין צו שטעלען בע־וואפענט געגען זייערע אונטערדריקער, און דיא קליינע אויפשטענדע וואס פלעגען אמאל פארקומען האבען ניט פיעל געהאט צו בעדייטען; אבער זיי זיינען דאך ניט געווען אזוי טיעף געזונקען וויא דיא אידען אין דיא אייראפייאישע לענדער וואס זיינען אריבער פון צו דיא בארבארען, און דיא רעגיערונג וואס האט זיי אונטערדריקט איז אויך ניט געווען אזוי שטארק וויא אין אמאליגע צייטען. רוים האט געקענט שיקען לעגיאנען וואו זיא האט געדארפט צו אונטערדריקען אויפשטענ־דיגע אדער בעדריקען אונצופריעדענע. קאנסטאנטינאפאל איז אליין געווען שוואך און אפט ערליטען מפלות פון פיינדע, און עס איז קיין וואונדער דאס דיא אידען האבען אפט בענוצט דיא געלעגענהייט זיך מיט איהר אפצורעכענען פאר דיא פער־פאלגונגען וואס זיי האבען געליטען. אזוי צום ביישפיעל האבען דיא אידען פון נע־אפעל, איטאליען, געהאלפען דיא דארטיגע אסט־גאטהען געגען יוסטיניאן'ס גענעראל, בעליזאריוס, וועלכער האט איינגענומען איטאליען. אידען זיינען געווען א שטארקע און גרויסע קלאס פון דיא בעפעלקערונג, פארשפרייט אין אלע טהיילען פון קייזער־רייך און זייער אונצופריעדענהייט האט געבראכט פיעל צרות אויף זייערע אונטער־דריקער. אם מייסטען האבען דיא אידען געמאכט פיהלען זייער איינפלוס אין ארץ ישראל, סיריען און דיא אנדערע אזיאטישע פראווינצען דיא צווייטע גרויסע רעגיע־רונג פון יענער צייט, דיא פערזישע, איז יעצט געווארען שטארק געגנוג אנצוגרייפען רוים, און אבגלייך אידען האבען דארט אויך ניט געהאט צו גוט, זיינען דאך דיא פערפאלגונגען ניט געווען אזוי סיסטעמאטיש און ניט אזוי אהן אויפהער וויא אונ־טער דיא קריסטען. פערזיען האט דארום אימער געקענט האפען אויף דיא סימ־פאטהיע און דיא הילפע פון דיא אידען אין דיא לענדער פון איהר פיינד, און האט אפט דערפון אויך געמאכט געברויך.

* * *

דיא פערפאלגונגען פון אידען אונטער דיא פערזישע רעגיערונג וואס האבען זיך אנגעפאנגען קורץ נאך דעם טויט פון רב אשי, האבען זיך מייסטענס געענדיגט מיט דעם טויט פון דעם טיראן פירוץ אדער פרוז אין יאהר 484. אונטער זיין זאהן באוואד אדער קאבאד האבען זיך דיא ישיבות צוריק געעפענט און דער ריש גלותא האט געפיהרט זיין שטאט וויא פריהער. דיא לעצטע אמוראים, רבינא פון סורא (געשטארבען 499) רב יוסא אין פומבדיתא (לערך 520 און רב אחאי בר הונא (506) און זייערע נאכפאלגער, דיא רבנן סבוראי האבען זיך מייסטענס בעשעפטיגט

מיט פערפאָלשטענדיגען דעם תלמוד און איהם בריינגען אין דעם צושטאַנד וויא ער איז אָנגעקומען אין אונזערע הענד. אָבער גאַנץ פריי פון צרות זיינען דיא צייטען ניט געוועזן. קאבאד האט געוואָלט אָבשוואַכען דיא גייסטליכע און דיא אדעללייט וועלכע האָבען איהם פערהאָלפען צו ווערען קעניג און האט זיך דארום אָנגעשלאָסען אָן דיא צענדיק רעליגיאָן וואָס איז אין יענער צייט געגרינדעט געוואָרען פון א פאנאטישען רעפאָרמער מיט דעם נאָמען מאַצדיק. ער האָט געפאָדערט דאס אַלע וועלכע האָבען מעהר געלד וויא נייטיג און מעהר וויא איין פרוי זאָלען זיך צוטהיילען מיט דיא וואָס האָבען גאָר נישט, און עס איז אונטער זיין פיהרונג מיט דעם קעניג׳ס צושטימונג געוואָרען א צייט פון רויבעריי און ווילדע אויסגעלאַסענהייט פון וועלכע אידען האָבען פיעל געליטען. קאבאַד איז אראָפּגעוואָרפען געוואָרען פון טהראָן אין 496 און איז מיט דיא הילפע פון פריינדליכע פירסטען ארויף צוריק אין 499 אבער ער האָט געהאַט נענוג פון דיא צענדיק רעליגיאָן. ער האָט געבראַכט אָרדנונג אין זיין לאַנד און זיך אָנגעצאָגען פארצובערייטען פאָר קריעג מיט רוים.

אונגעפעהר 15 יאָהר נאכדעם האָבען דיא אידען פון בבל דורך אונבעקאַנטע אורזאכען געמאַכט א געוואַלדיגען אויפשטאַנד געגען קאבאד. דער יונגער ריש גלותא מר זוטרא איז געוועזן איינער פון דיא הויפּט אנפיהרער און האט בעוויזען גרויסע גבורות. ער האָט זיך מיט זיין אַרמעע בעפעסטיגט אין דיא שטאָדט מחוזא און האט זיך דאָרט געהאַלטען אלס איין אונאַבהענגיגער פירסט גאַנצע זיעבען יאָהר. דאך האבען דיא אַרמעען פון קאבאד צום סוף געוואונען, און מר זוטרא צוזאמען מיט זיין זיידען דעם ריש מתיבתא רב חנינאי האבען בעצאָהלט מיט זייער לעבען פאַר זייער פערזוך אראָפּ צו וואַרפען דעם יאָך פון פערזיען. דער מיטעלפּונקט פון יודענטהום איז וויעדער צושטערט געוואָרען. דיא ישיבות זיינען געשלאָסען געוואָרען און פאַר עטליכע יאָהר איז ניט געוועזן קיין ריש גלותא. דאָך האָבען זיך דיא פערפאָלגונגען ניט פערשפּרייט איבער אַלע פערזישע פּראָווינצען. אידען האבען געהאָלפען קאבאַד אין זיינע מלחמות געגען רוים, און אין דיא פערזישע אַרמעע וואס האט זיך געשלאָגען מיט יוסטיניאַן׳ס גרויסען גענעראַל בעליזאריוס זיינען געוועזן אַזוי פיעל אידען און מען האט זיי געהאַלטען פאַר אַזוי וויכטיג, דאס דער פערזישער אנפיהרער האט פאָרגעשלאגען א וואפען-שטילשטאַנד פאַר דיא וואָך פון פסח צו געבען זיינע אידישע סאָלדאַטען דיא מעגליכקייט אָפּצוהיטען דעם יום טוב.

ווען דיא ישיבות פון בבל זיינען אונטערדריקט געוואָרען איז דער יונגער מר זוטרא, א זאָהן פון דעם הינגעריכטעטען ריש גלותא אוועק נאָך ארץ ישראל און זיך בעזעצט אין טבריא. דאָרטען איז וואַהרשיינליך מיט זיין הילף וויעדער געגרינדעט

נעוואָרען א וויכטיגער מיטעל פונקט פון יודענטהום, און מען זאָגט אז ער האָט דאָרט מחדש געווען דיא סמיכה און אויך בעקאנט געמאכט דעם תלמוד בבלי אונטער דיא אידען פון ארץ ישראל. טבריא איז אויך דער אָרט וואו אידישע גע־לעהרטע האָבען אָנגעפאנגען צו זאמלען דיא כללים וויא אזוי דער טעקסט אָדער נוסח פון תנ"ך זאָל פארהיט ווערען פון גרייזען אדער ענדערונגען. אין יענע צייט אדער עטוואס שפעטער האבען דאָרט געלעבט דיא אונבעקאנטע מענער וועמען מיר האָ־בען צו פערדאנקען דיא צוזאמענשטעלונג פון דיא מסורה און דיא איינפיהרונג פון נקודות. נור זייערע ארבייט זאגט עדות אז זיי האבען עקזיסטירט, זאנסט וויס מען נים ריכטיג ווען דיא בעלי מסורה און דיא נקדנים האבען געלעבט אדער וויא זיי האבען געהייסען.

קאבאד איז געשטארבען אין 531 נאכדעם וויא ער האט רעגיערט 47 יאהר. זיין נאכפאלגער כזרו „דער גערעכטער" אדער נושירוואן איז אויך געווען שטרענג געגען אידען און קריסטען, דאך האבען דיא פערפאלגונגען אונטער איהם מייסטענס אויפגעהערט. רב עינא און רב סימונא, צוויי תלמידי חכמים וואס זיינען אנטלאפען אין דיא געפעהרליכע צייטען אונטער קאבאד זיינען צוריק געקומען און געעפענט דיא ישיבות. דער ערשטער איז געווארען ראש ישיבה אין סורא, דער צווייטער אין פומבדיתא, און אויך א דריטער, רב רבאי דמן רוב, האט געהאט א ישיבה. דיא אידען פון בבל זיינען ביסלאך וויז ווידער געקומען צו זיך און זיינען געווען פעהיג נים נור זיך אליין צו בעשיצען, זאנדערן אויך צו טהאן עטוואס פאר דיא אידען פון ארץ ישראל וועלכע זיינען אונטער דיא הערשאפט פון קריסטליכע קיסרים געווען אין איין ערגערע לאגע וויא זיי.

זיבענטער קאפיטעל.

אידען בעזיעגען ירושלים צום לעצטען מאל.

דיא אידען אונטער דעם איסט רוימישען קייזער יוסטיניאן פון קאנסטאנטי־נאפאל האבען אזוי פיעל געליטען פון זיינע געזעצע און דיא אונטערדריקונגען פון זיינע בעאמטע, דאס זיי האבען געזוכט מיטלען וויא זיך פון איהם צו בעפרייען. דיא אידען פון דיא אייראפעאישע פראווינצען האבען געהאט וועניג האפנונג, אבער אין אזיען, בעזאנדערס אין ארץ ישראל און סיריען, וואו דיא אידישע בעפעלקערונג איז דאמאלס געווען זעהר גרויס, איז דיא האפנונג פון אלטע צייטען געווען אויף הילפע פון פרס. בזרו דער ערשטער איז ניט געווען גוט צו דיא אידען, אבער דיא שלעכט־קייט פון א פערזיער איז געווען פיעל ליעבער וויא אפילו דיא גוטסקייט פון א קריסטען, און דיא אידען פון ארץ ישראל האבען איהם געמעלדעט אז 50 000 זיינען בערייט זיך אנצושליסען אן זיין ארמעע אויב ער וויל אנפאנגען א קריעג און אנ־גרייפען דיא אזיאטישע פראווינצען. יוסטיניאן אליין האט אויך מורא געהאט פאר דיא פערזישע מאכט און עס האבען זיך אנגעפאנגען אונטערהאנדלונגען צווישען דיא צוויי הערשער וועלכע האבען זיך אין יאהר 532 געענדיגט מיט דעם אפמאך פון איין „אייביגען פריעדען“. יוסטיניאן האט אפגעמאכט צו צאהלען בזרו גרויסע סומען אלע יאהר, און האט דערפאר פון איהם געקריגען צוריק איינינע פעסטונגען ביים שווארצען ים וואס זיינען אריינגעפאלען אין פערזישע הענד.

דער „אייביגער“ פריעדען האט געדויערט אין גאנצען זיבען יאהר. יוסטיניאן האט אין דיעזער צייט איינגענומען איטאליען און געוואונען וויכטיגע מלחמות אין נארד אפריקא, און דער פערזישער קעניג האט זיך בערעכענט אז ער מוז זיין גרוי־סען פיינד אנגרייפען איידער ער וועט ווערען צו שטארק פאר איהם. דער קריסט־ליכער אדעל פון ארמעניען און דער גאטהישער קעניג וויטיגעס פון איטאליען הא־בען זיך אויך געווענדעט צו דעם פערעהרער פון דיא זון ער זאל זיי העלפען געגען דעם טיראן פון קאנסטאנטינאפאל, און בזרו האט זיך געלאזט איבערריידען און האט אנגעפאנגען א קריעג אין יאהר 540 און איז אריין מיט איין ארמעע אין סיריען. ער האט גענומען און בערויבט אלע שטעדט וואס האבען זיך ניט אויסגעקויפט מיט שווערע שטראפען און איז געקומען אזוי ווייט וויא אנטיוכיא, וואו ער האט געקריגען

גרויסע אוצרות און מאסען געפאנגענע. כזרו איז געוועזען א ביסעל געניינט צו דיא רוימישע ציוויליזאציאן, און ער האט געוואלט דיא בעסערע זייט פון איהר איינ־פיהרען אין זיין לאנד. ער האט דארום ניט ווייט פון זיין הויפט שטאדט אויפגע־בוים א נייע אנטיוכיא וועלבע האט אויסגעזעהן אקוראט וויא דיא רייכע שטאדט פון סיריען, און ווען ער האט דיא געפאנגענע איינוואוינער פון דארט געבראכט אין דיא נייע שטאדט האבע׳ זיי אנפאנגס געמיינט אז ער האט זיי צוריק געבראכט א היים. אבער ער איז אוועק צוריק ניט קומענדיג נעהענטער צו ירושלים, און דיא אידען און שמרונים וועלבע האבען געוויזען אפענע סימפאטהיע פאר דיא פערזישע אנגרייפער, האבען געהאט אויסצושטעהן נאך מעהר צרות וויא פריהער.

כזרו האט זיך נאך איינינע יאהר געשלאגען מיט דיא רוימער ארום שוואר־צען ים ביז רוים האט אין יאהר 546 איהם ווידער געגעבען א גרויסע סומע געלד צו מאכען שלום אויף פינף יאהר. שפעטער איז דער שלום געמאכט געווארען אויף נאך פינף יאהר און אין 562 איז געשלאסען געווארען א דריטער שלום אויף 50 יאהר מיט דעם אפמאך אז רוים זאל צאהלען צו פערזיען יעהרליכע טריבוט. דיא האפנונג פון דיא אידען אז ארץ ישראל זאל אריין אין פערזישע הענד איז ווידער בטל געווארען.

כזרו איז געשטארבע׳ אין יאהר 579 און זיין זאהן הורמיזד IV האט צוריק געגעבען דיא אידען פון בבל אלע זייערע רעכטע און פרייהייטען וואס פריהערינע קעניגע פון פרס האבען פון זיי צוגענומען. דיא ישיבות זיינען אויפגעבליהט און דער ריש גלותא האט ווידער געשפיעלט דיא ראלע פון א מעכטיגען פירסט. אבער מען גלויבט אז דיא גוטסקייט פון הורמיזד האט נור געדויערט אזוי לאנג וויא זיין פילאזאפישער לעהרער און ראטהגעבער אבוצורי־מיהיר (אויף וועמען מען זאגט אז ער האט ערפונדען דעם שאך־שפיעל צו ווייזען זיין שילער וויא ווייט דער קעניג הייננט אין גאנצען אפ פון זיינע בעאמטע און זיין ארמעע) האט געלעבט, און דאס נאך זיין טוידט זיינען פארגעקומען נייע פערפאלגונגען. דיא ישיבות אין סורא און פומבדיתא זיינען ווידער געשלאסען געווארען, און דיא תלמידי חכמים זיינען אוועק און געגרינדעט א נייע ישיבה אין פרוז־שאבור, ניט ווייט פון נהרדעא, וואו איין אראבישער פירסט האט געהערשט. אנדערע זאגען אז דיא פארשטעהער פון דיזע נייע ישיבה האבען צום ערשטען מאל אנגענומען דעם טיטעל גאון און דערמיט פאנגט זיך אן, אונגעפעהר אין יאהר 581, דיא צייט פון דיא גאונים אין דער אי־דישער געשיכטע. אין יאהר 590 איז הורמיזד אראפגעווארפען געווארען פון טהראן און באלד נאך דעם געטוידטעט געווארען דורך זיין גרויסען גענעראל באהראם, דעם בעשיצער פון פרס געגען איהרע אויסווענינע פיינדע.

עס האט זיך דאן אָנגעפאנגען א בירגער קריעג צווישען באהראם און כזרו דעם צווייטען, דעם זאָהן פון ערמאָרדעטען הורמיזד. גרויסע מאסען אידען האבען זיך אָנגעשלאָסען אן דיא זייטע פון באהראם, און ווען כזרו האט געוואונען דעם טהראָן פון זיינע עלטערן דורך דיא הילפע פון קייזער מאָריס פון קאָנסטאנטינאָפּאָל, זיינען דיא אידען שווער בעשטראפט געוואָרען, וויא עס איז געוועזען דיא מאָדע אין יענע צייטען. אין דיא שטאָדט ניי אנטיוכיא וועלכע נושירוואן האט אויפגעבויט זיינען א גרויסע טהייל פון דיא איינוואוינער געוועזען אידען. דיא שטאָדט האט אויך געהאלטען פאר באהראם. און ווען כזרו'ס גענעראל נאבאד האט איהר גענומען, אין יאָהר 591, האט ער פיעלע פון דיא איינוואוינער אויסגע'הרג'עט און א טהייל פון דיא איבריגע פערקויפט אין שקלאווערייא. אָבער דאס איז געוועזען נקמה פיר אונטריי־הייט, ניט פערפאָלגונגען און ווען כזרו II איז געוואָרען דער אנערקענטער קעניג פון גאנצען לאנד, האָבען זיך דיא אידען מיט איהם גוט פארטראָגען און פיעלע האָבען איהם געהאָלפען אין זיינע אונטערנעהמונגען.

אונטער דיעזען קעניג איז אויך פאר א צייט מקוים געוואָרען דיא האפנונג פון דיא אידען אז פרס וועט נאך אמאָל רעטען ירושלים פון רוימישע הענד. דער טיראן פהאָקאס וועלכער האט ערמאָרדעט דעם איסט רוימישען קייזער מאָריס און איז ארויף אויף זיין טהראָן, האָט פארפאָלגט דיא אידען אהן בארמהערציגקייט און האָט מאסען געטויפט מיט גוואלד. דיא אידישע לאגע איז געוועזען אזוי שלעכט אז עס איז געוועזען אונמעגליך וייטער צו ליידען. און ווען זיי זיינען ערפאהרען אז כזרו האָט געשיקט איין ארמעע געגען קאָנסטאנטינאָפּאָל זיך נוקם צו זיין אן דעם מערדער פון זיין פריינד און בעשיצער מאָריס, האָבען זיי זיך אָפען געשטעלט געגען דעם טיראן אין פערשיעדענע פלעצער. אין דיא סירישע שטאָדט אנטיוכיא איז דער אידישער אויפשטאנד געוועזען ציעמליך גרויס און דיא שיינע פאלאצען פון דיא אונ־טערדריקער זיינען פארברענט געוואָרען. פהאָקאס האט געשיקט צוויי גענעראלען נאך אנטיוכיא און זיי האָבען שוין אנגעפאנגען צו מאָרדען און צו פייניגען דיא אידישע מורדים, ווען זיי האָבען זיך געמוזט צוריקציהען אזוי שנעל וויא זיי האָבען גע־קענט וויל דיא ארמעע פון פערזישען קעניג זיינען פלוצלונג ערשיענען ביי דער שטאָדט. אנטיוכיא האט זיך אונטערגעגעבען צו דיא פערזיער און דיא אידען האָבען פריי אויפגעאטהעמט. סיריען איז אריין אין פערזישע הענד אין 608.

כזרו אליין איז מיט א טהייל פון זיין ארמעע אוועק אָנגרייפען קאָנסטאנטי־נאָפּאָל און זיין גענעראל קארוזיא אדער שארבארציא איז אוועק נעהמען ארץ ישראל, בעזאָנדערס ירושלים. אידען האבען זיך אן איהם אנגעשלאסען וואו ער איז

נעקומען ביז ער האט נעהאט אונגעפעהר 24,000 אידישע סאָלדאטען אין זיין אר־מעע. עס איז יעצט נעקומען דיא צייט זיך אפצורעכענען פאר דיא מערדערישע פערפאָלגונגען, פאר דיא נעצוואונגענע טויפונגען און פאר דיא אויסשליסונג פון אידען פון דיא הייליגע שטאָדט. דער ווילדער פאנאטיזמוס פון יענע צייטען האט זיך ארויסגעוויזען פון ביידע זייטען. דיא קריסטען האָבען יאהרהונדערטע לאנג גע־מאָרדעט, געפייניגט און פערשקלאפט דיא אידען אין זייער אייגענע לאנד, און ווען דיא געלעגענהייט איז יעצט געקומען, האָבען דיא עלענדע אונטערדריקטע אי־דען בענוצט דיא זעלבע גרויזאמקייט זיך נוקם צו זיין אין זייערע טויט־פיינד. אי־דען און פערזיער האָבען אָנגעמאכט חורבונות אין סיריען און פאלעסטינא, און גע־רייניגט דורך בלוט און פייער דיא הייליגע פלעטצער וואָס דיא קריסטען האָבען מטמא נעווען מיט קירכען און אלטארען. דיא קירכען און דיא גלחים, וועלכע האָ־בען פעראורזאכט דיא גרעסטע צרות אין פערגאנגענע צייטען זיינען יעטצט געווען דיא ערשטע אָפּפער. דיא אונטערדריקטע שנאה האט ארויסגעבלאָטצט מיט איהר גאנצע מאכט, און בלוט האָט געפלייצט איבעראל וואו אידען און קריסטען האָבען אָנגעשטויסען איינע אויף דיא אנדערע. אין דיא אומגעגענד פון דיא אלטע שטאָדט צור האָבען דיא אידען פארברענט צוואנציג קריסטליכע קירכען, און אלס ראכע דערפאר האָבען דיא קריסטען אין שטאָדט ערמאָרדעט 2000 אידישע געפאנגענע. ענדליך זיינען דיא אידען און דיא פערזיער געקומען צו ירושלים, אין יאהר 614 און נאָכדעם וויא זיא איז אין מאָנאט דשוליי גענומען געוואָרען מיט שטורם פון איין ארמעע פון וועלכע דיא גרעסטע טהייל זיינען געווען אידען, איז זיא אין גאנצען איבערגעגעבען געוואָרען אין אידישע הענד.

ירושלים איז דאן געווען אין גאנצען א קריסטליכע שטאָדט, עס איז געווען אידען פארבאָטען דאָרט צו וואוינען אָדער אפילו דאָרט צו קומען אלס בעזוכער. דער פאנאטישער פיינד האָט זייא אפילו ניט פערגונען צו קומען וויינען אויף דעם פלאַטץ וואו אידישע קעניגע האָבען אמאָל געהערשט, און עס איז דארום קיין וואונדער דאָס ווען דיא שטאָדט איז יעטצט אריין אין דיא הענד פון בעוואפענטע אידען, איז קיין קריסטליכע הייליגטהום ניט פערשוינט געבליעבען. די קירכען זיינען פארברענט אָדער איינגעוואָרפען געוואָרען, און דיא גרעסטע פון זייא, וועלכע הע־לענא, דיא מוטער פון קאָסטאנטין דעם גרויסען, האָט אויפגעבויט מיט 300 יאָהר פריהער, איז פערניכטעט געוואָרען ביז צום גרונד. דיא צאָהל פון מענשען וואָס זיינען אומגעקומען איז געווען זעהר גרויס. קריסטליכע שרייבער זאָגען דאָס 90,000 קריסטען זיינען אומגעקומען אין ירושלים. זייא האָבען אויך פערשפרייט די פאלשע

נאכריכט דאָס דיא אידען האָבען פון דיא פערזיער אָבגעקויפט געפאַנגענע קריסטען און זיי ערמאָרדעט, און דיעזער ליגען איז בענוטצט געוואָרען אלס ענטשולדיגונג פאַר שפּעטערע פערפאָלגונגען.

פאַר דיא צייט פון 14 יאָהר זיינען דיא אידען אין ארץ ישראל בעפרייט געוואָרען פון זייערע קריסטליכע אונטערדריקער, און האָבען געלעבט רוהיג אונטער דיא מילדע פערזישע הערשאַפט. אָבער זייער האָפנונג אז כזרו וועט זיין א צווייטער כורש און וועט ערלויבען צו גרינדען א אידישע אונאבהענגיגע געמיינדע אין ארץ ישראל, איז ניט מקוים געוואָרען. זייער טרייהייט צו איהם איז נאך מעהר אָבגעשוואכט געוואָרען ווען עס האָט זיך בעוויעזען אז ער קען ארץ ישראל לאַנג ניט האַלטען געגען דיא מאכט פון דעם איסט רוימישען קייזער הערקליוס, וועלכער איז ארויף אויף דעם טהראָן פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל אין 610 און האָט שפּעטער אָנגעפאַנגען צוריק צו טרייבען דיא פערזיער פון זיינע געוועזענע פּראָווינצען. פריהער האָט הערקליוס געבעטען שלום פון זיין זיעגרייכען פיינד און האָט עס ניט געקענט קריגען; אָבער שפּעטער האָט ער זיך גענומען פיהרען קריעג מיט אזא ענערגיע און מיט אזוי פיעל ערפאָלג, דאָס אנשטאט צו נעמען קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט כזרו זיך געמוזט צוריקציהען בעשיצען זיין אייגענע לאַנד. פון יאָהר 622 האָט הערקליוס אָנגעפאַנגען צו געווינען איין שלאַכט נאָך דיא אַנדערע און אין יאָהר 627 איז ער געקומען מיט איין ארמעע אין פערזיען גופא און כזרו איז געווען געצוואונגען צו אַנטלויפען פון זיין אייגענע הויפּטשטאָדט. אין 628 איז הערקליוס געוואָרען הערשער פון סיריען און ארץ ישראל, אבער ער האָט געגעבען דיא אידען זיין וואָרט אַלס קייזער אז ער וועט זיי גאָר נישט טהאָן ווען דאָס לאַנד וועט זיך אונטערגעבען.

דאָס לאַנד האָט זיך אונטערגעגעבען אָבער דיא גלחים און דער פּאַטריאַרך מאָדעסטוס האָבען איבער גערעדט דעם קייזער אז ער דאַרף ניט האַלטען זיין וואָרט וואָס ער האָט געגעבען צו דיא אידען. עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען נייע פערפאָלגונגען און בלוט פערגיסונגען. ארץ ישראל איז ווידער געוואָרען איין אונזיכערער פּלאַטץ פאַר דאָס פאָלק וואָס האָט איהר בעטראַכט אלס איהר פאַטערלאַנד. דיא אידען וועלכע האָבען זיך געקענט רעטטען פון דיא רוימישע סאָלדאַטען און פון דיא פאַנאַטישע גלחים זיינען אוועק נאָך עגיפּטען, מייסטענטהיילס נאָך אלעקסאַנדריען וואו עס איז דאַמאָלס געווען א גרויסע און מעכטיגע אידישע געמיינדע. ירושלים איז צוריק געוואָרען א קריסטליכע שטאָדט, דיא קירכען זיינען ווידער אויפגעבויט געוואָרען און האדריאַן'ס געזעטץ אז אידען טאָרען נישט

קומען דריי מייל פון דיא הייליגע שטאדט, איז צוריק געקומען אין קראפט. נאך איינמאל איז דיא האפנונג פון דיא אידען פארניכטעט געווארען און אלעס איז גע־ווארען פינסטער און טרויעריג וויא אין דיא ערגסטע צייטען נאך דעם אונטערגאנג פון דיא אידישע מלוכה. פערזיען איז אין יענע צייטען געווארען אזוי אפגעשוואכט דאס דיא אמאליגע האפנונג אז זיא וועט ווידער, אזוי וויא אין דיא צייט פון כורש, זיין דיא ערלייזערין פון דיא אידען, האט אויך געמוזט אויפגעגעבען ווערען און קיין אנדער פריינדליכע נאציאן צו פארנעהמען איהר פלאץ האט דאן ניט עקזיסטירט.

דריטער טהייל

ערשטער קאַפּיטעל.

דיא אידען אין אַראַביען. מחמד און דיא אידען.

אין דער צייט ווען דיא פּערזישע און איסט רוימישע מלוכות האָבען זיך גע־ראנגעלט איבער דיא הערשאַפט פון ארץ ישראל און דיא ארומיגע לענדער, איז אין דיא כמעט אונבעקאַנטע מדבריות פון אראַביען אויפגעוואַקסען א מאַכט וועלכע האָט זייא שפּעטער ביידען פערשלונגען. מחמד בן עבדאלאַה, דער מאַן וועלכער האט געגרינדעט א צווייטע וועלט־רעליגיאָן אויף דיא פּרינציפּען פון יודענ־טהום, האָט ניט אליין געשטאַמט פון אידען, וויא דער אָפּגעלאָזענער בעל חלומות פון בית לחם, אָבער ער איז געווען א מאַן פון קראַפט און ענערגיע, א סאָלדאט און א שטאאטסמאַן, און האָט זיך זעהר שטארק אינטערעסירט אין אידען און אידישע אנגעלעגענהייטען און האָט אין אָנפאנג זעהר פיעל געבויט אויף זיינע אידישע פריינדע. אידען זיינען געווען זיינע ערשטע נעגנער אין דיא שטאָדט מקעקא, און שפּעטער ווען ער האָט אָנגעפאנגען צו פארברייטען דיא נייע לעהרע פון איסלאם מיט דעם שווערד אין האנד, זיינען אידען געווען זיינע ערשטע אָפּפער. ער האָט אָבער גענוג פערשטאַנען דיא וועלט צו וויסען וויא צו שעטצען אזא וויכטיגען קלאַס פון דיא בעפעלקערונג וויא דיא אידען פון אראַביען זיינען געווען. און אלס אַ־ננעבילדעטער מאַן האָט ער זיך פיעל בעהאָלפען מיט דיא מעשיות פון דער תורה וואָס אידען האָבען איהם איבערגעגעבען. אין קאָראַן, נאָך מעהר וויא אין נייעם טעסטאַמענט, קען מען אין יעדען קאַפּיטעל געפינען דעם איינפלוס פון אי־דען אויף דעם „נביא“, און אברהם, דער פאָטער פון דיא אידען און פון דיא אראַבער, איז איינער פון דיא וויכטיגסטע היילינגע פון דעם נייעם גלויבען. מחמד האָט איינגעפיהרט דאס ווען מען טהוט תפלה זאָל מען זיך אומקעהרען מיט'ן גע־זיכט צו ירושלים, וויא דיא אידען טהוען, און האָט דערצעהלט דאס ווען ער פליהט ביי נאַכט אויף זיין געפלינעלטען פערד בעזוכען דיא היילינע אידישע הויפּטשטאָדט, שטעלט ער זיך אָפּ ביים בארג סיני, דער פּלאַץ פון וואַנען דיא אמתע תורה איז

גרויסגעגעבען געוואָרען פאר דיא גאַנצע וועלט. דיעזעס אַלעס בעווייזט וויא ווייט מחמד איז געוועזען אונטער דעם איינפלוס פון אידען, און וויא גרויס דער אידישער איינפלוס אין אראַביען איז געוועזען אין זיין צייט.

צייט פיעלע יאהרהונדערטע פאַר מחמד האט אין דרום זייט (תימן, יעמען) פון אראַביען עקזיסטירט א אידישע מלוכה. זיא האט ניט געהאַט קיין ספּעציעלע פערבינדונג מיט ארץ ישראל אָדער בבל, אויסער אין דעם האַנדעל מיט סחורה פון פון אינדיען וועלכע זיא האט געפיהרט מיט אידישע סוחרים פון יענע און פיעלע אַנדערע לענדער. עס איז ניט געגוי בעקאַנט ווען דיא אידען זיינען אהין געקומען אדער פון וועלכע שבטים זיי האָבען אָפּגעשטאַמט. זיי אַליין האָבען געהאַט בקבלה אז אין דיעזען טהייל פון אראַביען וועלכער איז געוועזען זעהר געראָטהען און האָט זיך דארום גערופען דיא גליקליכע אראַביען (אראַביא פעליקס) האט אין דיא צייטען פון שלמה המלך רעגיערט דיא בעריהמטע מלכת שבא, און דאס נאך דער צייט פון איהר בעזוך אין ירושלים, האָבען פיעלע פון דיא אונטערטהאַנען פון דעם קלוגען קעניג וואס זיא האָט אַזוי בעוואונדערט, זיך בעזעצט אין איהר לאַנד און געלעבט גליקליך און זיך פערמעהרט אונטער איהרע נאכפאָלגער. אנדערע טראַדיציאָנען דערצעהלען דאס אידען זיינען אהין געקומען נאך דעם חורבן בית ראשון. יעדענ־פאַלס האבען שפּעטערע פערפאָלגונגען אונטער רוים און פּרס פאַרגרעסערט דיא אידישע בעפעלקערונג פון אראַביען, ווייל עס איז אונמעגליך דאס איין אונאַבהענ־גיגע אידישע מלוכה אַזוי נאָהענט צו ארץ ישראל זאל ניט צוציהען צו זיך אונטער־דריקטע אידען וועלכע האָבען זיך געזוכט צו רעטען פון זייערע פיינער.

אין אַלגעמיין האָבען דיא אידען אין אראַביען זיך גוט פאַרטראָגען מיט דיא אַראַבער און עס איז צווישען זיי פאָרגעקומען זעהר ווענינ שטרייטינקייטען וועגען רעליגיאָן. דיא אַראַבער דערצעהלען זאָגאר דאס דער אידישער קעניג אבו־כרב אסעאַד, וועלכער האַט רעגיערט איבער דיא האמעריטישע קעניגרייך אין אראַביען 120 יאהר פאר קריסטוס געבורט, האט מנדב געוועזען דיא ערשטע קאָרפּעטעס אדער דיוואַנען מיט וועלכע דער געטצענדינערשער טעמפּעל קאַאבא אין מעקקא איז אויס־געבעט געוואָרען. דיא אידישע נאכפאלגער פון אבו־כרב אסעאַד האבען רעגיערט ביז א קורצע צייט איידער מחמד איז ערשינען. דיא אידען אין אראַביען האבען זעהר פיעל געווירקט אז קריסטענטהום האט זיך דארט ניט געקענט פארשפּרייטען, דאך האבען זיי דיא פּאַרהאַסטע רעליגיאַן ניט געקענט אין גאַנצען אויסשליסען. דיא ערשטע קריסטען אין אראַביען זיינען געוועזען אריאַנער, וועלכע האבען געגלויבט אז יעזוס איז ניט געוועזען א גאט, זאנדערן דער גרעסטער פון אַלע מענשען, און מיט

זיי האבען דיא אידען זיך אלע מאל געקענט גוט פארטראגען. אבער שפעטער האט זיך דארט אנגעפאנגען צו פערשפרייטען דער קאטהאליש-קריסטליכער גלויבען. אין 521 האט עלעס-באאן, דער מעכטיגער קעניג פון עטהיאפיא אדער אבעסיניען (כוש) געוואונען א זיעג איבער דעם האמעריטיש-אידישען קעניג דונאאן, און דער לעצטער האט געמוזט צאהלען א בעשטימטען טריבוט, אלס איינער פון זיינע אונ־טערטהאנען. דיא קריסטען אין לאנד פון דונאאן האבען נאטירליך געהאלטען מיט דעם קריסטליכען זיעגער און דער אידישער קעניג האט פיעלע פון דיא פעררעטהער אויסגעהרגעט, האפענדיג דערמיט אויך אפצושוואכען דיא מאכט פון עלעס-באאן איבער זיין לאנד.

דונאאן האט דאן מיט א גרויסע ארמעע בעלאגערט דיא אראבישע שטאדט נאגרא וועלכע איז געווען בעוואוינט פון קריסטען, און עס האט זיך צווישעןביידע זייטען אנגעפאנגען א מערקווירדיגע אונטערהאנדלונג. דער אידישער קעניג האט געפאדערט נור איין זאך, דיא קריסטען זאלען אנערקענען אז עס איז מעהר ניטא וויא איין גאט, און עפענטליך אפלייקענען דיא דריי-איינינקייט. דיא קריסטען האַ־בען געוואלט צוגעבען דעם ערשטען אבער ניט דעם צווייטען פונקט. נאך פיעל בלוט פערגיסונגען איז דיא שטאדט אריין אין דונאן'ס הענד און נאך דיא בארבארישע מעטהאדען פון קריעג־פיהרונג אין יענע צייטען זיינען פיעלע פון דיא בעזיעגטע גע־טוידטעט געווארען. נעקסטען יאהר איז עלעס-באאן געקומען מיט איין ארמעע פון איבער 100,000 מאן זיך נוקם זיין פאר דעם אנגריף אויף דיא קריסטען. דונאאן האט העלדענמוטהיג פערטהיידיגט זיין לאנד און זיין טהראן פאר א רעכטע צייט; אבער אבעסיניען איז געווען צו גרויס אז דיא קליינינקע מלוכה אין א ווינקעלע פון אראביען זאל זיך קענען נעגען איהר לאנג האלטען. דונאאן האט פארלארען זיין מלוכה און זיין לעבען און מיט איהם האט זיך, אונגעפעהר אין יאהר 530 געענדיגט דיא אידישע אונאבהענגינקייט אין תימן. א קריסטליכע קעניגרייך איז דארט גע־גרינדעט געווארען אונטער דעם שוץ פון אבעסיניען, אבער כזרו דער צווייטער האט איהר איינגענומען און גאנץ אראביען איז גערעכענט געווארען אלס איינע פון זיינע פראווינצען.

אבער אבגלייך דיא אידען אין אראביען האבען פערלארען זייער מלוכה זיינען זיי דאך געבליעבען גרויס אין צאהל און אין מאכט אויף דיא אראבישע האלב אינ־זעל. אין דער צייט ווען מחמד איז ערשיענען האבען זיי נאך געלעבט אזוי וויא דיא אראבער אליין, איינגעטהיילט אין קליינע שבטים אונטער דיא הערשאפט פון זייערע איינענע שייכס; זיי זיינען געווען איינגעטהימער פון גרויסע סטאדעס בהמות און

מוטהיגע קעמפפער אין דיא ווילדע געגענדען, און האָבען געפיהרט געשעפטע אין דיא שטעדט. מחמד האט געזוכט צו פעראייניגען אלע אראבישע און אידישע שבטים אונטער זיך און האָט דארום דיא אידישע רעליגיאָן ניט אזוי שטארק אָנגעגריפען, אפילו נאכדעם וויא ער איז אין יאָהר 622 אוועק פון מעקקא נאך מעדינא און האָט אָנגעפאנגען צו פערשפרייטען דעם איסלאם מיט דעם שווערד אין האנד. נור דיא מאגיער, דיא פייער־דיענער פון פערזיען, זיינען פון איהם מיט גוואלד אונטערדריקט געוואָרען, און דיא נייע רעליגיאָן פון איין איינציגען גאָט מיט זיין נביא וועלכער ברייננט זיעג פאר דיא ארמעען פון דיא גלויביגע, האָט זיך שנעל פערשפרייט איבער אראביען און איבער אנדערע פערזישע פראָווינצען.

ערשט דאן ווען ער האט אָנגעפאנגען צו פיהרען קריעג אין גוטען ערנסט איז עס געקומען צו א צוזאמענשטויס צווישען איהם און דיא אידישע שבטים. מחמד האט אימער צום סוף געזיעגט, אָבגלייך אין מעהרערע פעללע האָט איהם דער זיעג געגעבען דיא קריעגס־פעהיגע אידישע בעדואינען געקאָסט זעהר טהייער. מען מוז אויך געדיינקען דאס דיא אראבישע אידען, בעזאָנדערס דיא וועלכע האָבען דאָרט געלעבט פון אלטע צייטען, האָבען זעהר ווייניג געוואוסט פון אידישקייט, און אין פערגלייך מיט דיא געטצענדיענערײ אדער פייער־דיענסט פון דיא פערזיער און דיא אונבעגרייפליכע דריי־אייניגקייט פון דיא קריסטען, האָט מחמד'ס פרינציפ אז „אויף דער גאנצער וועלט איז דאָ נור איין גאָט" זיי אויסגעוויזען כמעט וויא אידיש. דיא צווייטע העלפט פון פרינציפ „דאס מחמד איז זיין נביא" איז אפילו פאר זיי געווען שווערער צו גלויבען, דאך האָבען ניט געפעהלט אונטער דיא דאמאָליגע אידען אזעלכע וואס האבען איהם בעטראכטעט אלס איין ערלייזער, אָדער מינדעסטענס א העלפער. דיעזע אורזאכען צוזאמען מיט דיא גבורות פון זיינע ארמעען האבען מיטגעבראכט דאס א טהייל פון דיא אידישע שבטים, וועלכע זיינען געווען גאנץ ווייט פון אידישקייט, האָבען אין גאנצען אָנגענומען מחמד'ס גלויבען. אנדערע זיינען געבליבען אידען, אָבער האָבען זיך אָנגעשלאָסען אָן זיינע ארמעען און האָבען געהאָלפען איהם און זיינע נאכפאָלגער פערשפרייטען דעם נייעם גלויבען און זייער הערשאפט איבער פערשיעדענע לענדער.

דיא שטרייטיגקייטען צווישען דעם נייעם גלויבען און דיא אידען זיינען אויך געווען בעשרענקט נור אויף דעם לאנד אראביען. אין אלע אנדערע לענדער וואו דיא מחמדנער האָבען געזיעגט איז דיא לאגע פון דיא אידען אימער פארבעסערט געוואָרען. יזדגרד, דער לעצטער פערזישער קעניג האָט דיא אידען שטארק פארפאָלגט, און זיי האָבען פרייער אויפגעאָטהעמט ווען דער קאליף אָמאר, דער צווייטער

נאכפאָלגער פון מחמד, האָט אין יאָהר 637 איינגענומען קטעסיפאָן, דיא הויפּט שטאָט פון פּערזיען. אמאר איז אפילו ניט געווען קיין גוטער פריינד פון אידען, דאָך האָט ער אנערקענט זייער טרייהייט, און האָט געלאָזען דעם ריש גלותא בוסתנאי אין זיין אמט און איהם אויך געגעבען פאר א פרוי דיא שיינע דאָרא, דיא טאָכטער פון פּערזישען קעניג כזרו. *) דיעזער שידוך צווישען דיא פאמיליע פון דוד המלך מיט דיא פאמיליע פון דיא פּערזישע קעניגליכע הויז פון דריוש, האט געגעבען דעם אמט פון ריש גלותא נייע וויכטיגקייט אונטער אידען און אויך אונטער ניט אידען.

מיט א יאָהר שפּעטער, אין 638 האט אמאר איינגענומען ירושלים און מען גלויבט אז אידען האָבען איהם דערביי אויך געהאָלפען, גראָדע וויא זיי האָבען מיט צעהן יאָהר פריהער געהאָלפען קעניג כזרו פּארטהיידיגען ירושלים געגען קייזער העראַקליוס. עס איז אמת דאס אָמאר האָט געמאכט אויסנאַהמסגעזעצע געגען אידען און קריסטען גלייך, דאָך איז דיא אידען געווען ליעבער דיא נייע הערשאפט וויא דער יאָך פון דיא פאנאטישע און ראבעזיכטיגע קריסטען. דיא מחמדנישע מאָסק אדער מאשעע וואס איז יעצט אויפגעבויט געוואָרען אויפ'ן הר הבית איז אויך ניט געווען אזוי אבשטויסענד וויא דיא קריסטליכע קירך מיט דעם פּערהאַסטען צלם, וואס איז פאר אידען אימער געווען דער צייכען פון בלוט און אונטערדריקונג. פּרס האָט זיך געוויעזען פאלש און דאס קריסטענטהום טיראניש וויא אימער, איז עס א וואונדער דאס דיא אידען פון בבל און ארץ ישראל האבען געהאָלפען וויא וויט זיי האָבען געקענט, דיא פּארשפּרייטונג פון דיא הערשאפט פון א גלויבען וואָס איז געווען אזוי נאהענט צו זייער אייגענעם!

אמאר איז ערמאָרדעט געוואָרען אין יאָהר 644, זיין נאכפאָלגער דער קאליף אָטהמאן אדער אָסמאן איז אומגעקומען אין איין אויפשטאנד אין יאָהר 655 און עס איז דאן צווישען דיא מחמדנער פאָרגעקומען גרויסע שטרייטיגקייטען איבער דיא פראגע ווער עס זאָל ווערען קאליף. דיא אידען האָבען געהאלטען מיט עלי אדער אלי, מחמד'ס איידעם, און האָבען איהם געהאָלפען געווינען דיא הערשאפט. עס ווערט בעריכטעט דאס 90,000 אידען האָבען געהאָלפען אלי איינגעהמען פּרוז־שבור און ווען ער איז אריין אין שטאָדט איז איהם אנטקעגען געקומען דער ראש ישיבה מר יצחק, און איהם בעגריסט אלס דעם הערשער מיט וועמען דיא אידען זיינען העכסט צופריעדען. אלי האט זיך צו מר יצחק געוויזען זעהר פריינדליך און אונטער

---

*) אויף דיעזען אמת'ען פאקט איז בעגרינדעט דער שיינער היסטאָרישער ראָמאן „בוסתנאי".

איהם איז דיא ווירדע פון דעם ראש ישיבה אין סורא געשטיגען זעהר הויך. פון יענער צייט פאנגט זיך אָן א גליקליכע פעריאָדע פאר דיא אידען אין בבל וועלכע איז אונז בעקאנט אלס דיא צייט פון דיא גאונים. מען גלויבט אז ראשי ישיבה האבען זיך שוין מיט איינינע דורות פריהער גערופען מיט דעם טיטעל גאון, אָבער דיא וויכטיגקייט פון דיזען אמט פאנגט זיך ערשט אָן פון דער צייט פון אלי. דיא קאליפען זיינען געווען בעשעפטיגט מיט פארשפרייטען זייער הערשאפט אין אזיען, אין אפריקא און אין איירָאפּא, און יעדעס לאנד וואס האט זיך אונטערגעגעבען אונטער זיי, האט געמעגט טהאָן וואס זיא האט געוואָלט אזוי וויט וויא עס אָנבע־טרעפט צו אינערליכע אנגעלעגענהייטען.

איינינע דורות פון רוהיגקייט און זיכערהייט האבען געגעבען דיא מעגליכקייט פאר דעם אידישען גייסט זיך צו ענטוויקלען ארום דעם מיטעלפונקט פון דיא ישיבות פון בבל און צו ערהייבען א זעהר הויכע שטופע. רייכטהום און מאכט האבען אויפ־געהויבען דעם גייסט פון דיא מחמדנער אין אזיען, און עס האט דאָרט ביסלעכווייז אנגעפאנגען אויף צו וואקסען איין אראבישע ליטעראטור, איין אראבישע פילאזאפיע און רעליגיעזע בעוועגונגען וועלכע האבען אלע צוזאמען אויך געהאט זייער איינפלוס אויף דעם גייסטיגען לעבען פון דיא אידען, בעזאנדערס אויף דיא אידען פון בבל. עס זיינען ענטשטאנדען קלאסען וואס האבען געהאט צייט צום שטודירען און עס האבען זיך אנגעפאנגען אונטער געלערנטע אידען (אזוי וויא אונטער געלערנטע אראַ־בער) שטרייטיגקייטען וועגען רעליגיאָן און וועגען פילאָזאָפיע, וואס איז דער בעס־טער בעווייז אז דיא אידען פון יענער צייט האבען געפיהלט און געדיינקט. דיא פרוכט פון יענע געפיהלע און פון יענע געדאנקען זיינען דער אָנפאנג פון דיא אי־דישע ליטעראטור. העברעאישע גראממאטיק אָדער דקדוק, העברעאישע פאָעזיע און אידישע פילאָזאָפיע פאנגען זיך אָן אין דיא פעריאָדע פון דיא גאונים; דאמאלס זיינען נעלייגט געוואָרען דיא גרונדשטיינער פון דעם וואונדערבארען בנין פון דיא אידישע נאָך-תלמודישע ליטעראטור, א בנין ביי וועלכען עס ווערט נאָך היינטיגען טאָג פלייסיג געארבייט, און וועלכער וועט וואקסען און האבען איין איינפלוס אויף דער וועלט אזוי לאנג וויא יודענטהום און דיא מענשהייט וועלען עקזיסטירען.

צווייטער קאפיטעל.

אידען אין אייראפא אין אנפאנג פון מיטעלאלטער. שפאניען.

אין דיא ערשטע עטליכע הונדערט יאהר נאך דעם אונטערגאנג פון דיא אלטע רוים, דאס הייסט פון דיא וועסט רוימישע מלוכה פון איטאליען, אין יאהר 474 האבען דיא אידען פון אייראפא כמעט נאר קיין געשיכטע ניט. זיי האבען עקזיסטירט אין גרויסע מאסען אין פערשיעדענע לענדער, אבער עקזיסטענץ אליין איז נאך ניט געשיכטע. זיי זיינען געבארען געווארען, געהאט קינדער און זיינען געשטארבען; זיי האבען געהאנדעלט און געארבייט, אמאל איז זיי געווען ערגער און אמאל בעסער, דא האט מען זיי געפייניגט און דארט האט מען זיי צורוה געלאזען. אבער דער אידישער גייסט איז געווען אזוי גוט וויא אין גאנצען איינגעשלאפען אין אייראפא. קיין וויכטיגער בוך, קיין נייער געדאנקען, קיין וויכטיגע איינפיהרונג וואס זאל האבען איין איינפלוס אויף שפעטערע צייטען אדער וויזען דעם איינפלוס וואס דיא צייטען האבען געמאכט אויף דיא אידישע בעפעלקערונג איז אונז פון יענער צייט ניט איבערגעבליבען. דיזע פינסטערע צייטען האבען אונז ניט איבערגעלאזען אפילו קיין איינציגען נאמען וואס זאל פארנעמען איין אמת פראמינענטען פלאץ אין דער אידישע געשיכטע, אדער וואס זאל בעצייכנען א טריט ווייטער אין דיא ענטוויקלונג פון אידישען גייסט.

דיא אורזאכע פון דיזען שטילשטאנד איז דאס עס מאכט ניט אויס וויא ווייט דיא אידען זיינען אבגעזונדערט פון אלע אנדערע פעלקער, איז זייער פארשריט און ענטוויקלונג דאך זעהר ענג פערבונדען מיט דעם פארשריט און ענטוויקלונג פון דיא לענדער אין וועלכע זיי וואוינען. דיא פעלקער פון אייראפא האבען דאן געהאלטען אין דיא ערשטע פעריאדע פון ענטוויקלונג. זיי האבען ערשט אנגעהויבען צו עקזיסטירען אונאבהענגיג ווען דיא מאכט פון וועסט רוים איז געפאלען, און עס האט געמוזט נעהמען איינינע הונדערט יאהר ביז עס האט זיך אויסגעארבייט דער נאציאנאלער גייסט און דער פאלקס-כאראקטער וואס איז נייטיג צו

גייסטיגע ענטוויקלונג. דיא רוימישע ציוויליזאציאָן איז נעוועז אונטערגעגאַנגען און דיא נייע אייראָפּייאישע האָט נאָך ניט אנגעהויבען ארויסצו שפּראָצען. דאס זיינען געוועזען דיא קינדער יאהרען פון דיא מייסטע יעצטיגע ציוויליזירטע פעלקער, און דיא צייט איז פערבראכט געוואָרען מיט מעשה'לאַך פון רעליגיאָנס־וואונדער, מיט גע־שלעג איבער מנהגים און מיט ווילדע אויפרעגונג איבער זאכען וועגען וועלכע קיינער וואָלט זיך יעצט ניט געקימערט. פון דיא קונסט ליטעראטור, און וויסענשאַפט פון פריהערע צייטען אין כמעט ניט געבליבען קיין שפור, און דיא אידען פון אייראָפּא וועלכע זיינען געוועזען צו וויט פון זייער גייסטיגען מיטעל פונקט אין בבל אדער ארץ ישראל זיינען פערזונקען געוואָרען אין אונוויסענהייט און אבערגלויבען וויא זייערע קריסטליכע שכנים. דיא חכמה פון דיא אלטע, דיא הייליגקייט פון דיא געוועזענע האָט נעשפּיעלט דיא הויפּט ראָלע ביי אידען וויא ביי קריסטען. מלחמות, טהעאָ־לאָגיע און רויבער־פּאָליטיק זיינען געוועזען דיא הויפּט בעשעפטיגונגען.

אידען האָבען נאטירליך פיעל געליטען אין יענע האלב ווילדע צייטען, דאָך זיינען דיא פערפאָלגונגען ניט געוועזען סיסטעמאטיש, ווייל דיא פעלקער אונטער וועלכע זיי האָבען געוואוינט האָבען זעהר אָפט געביטען רעגירונגען און רעליגיאָנען און האָבען ניט געקענט זיך לאנג אָנהאַלטען אָן א געוויסע פּאָליטישע סיסטעם. אלס האנדעלס לייטע זיינען זיי אויך געוועזען נייטיג פאר געוויסע קלאסען, בעזאָנ־דערס פאר דיא רייכע און גרויסע, און פיעלע פון דיא שווערע געזעצע געגען זיי זיינען נים אנגעווענדעט געוואָרען אָדער זיינע בענוצט געוואָרען נור אויף צו ציהען פון זיי געלד.

אין דער צייט פון דעם אָסטגאָטהישען קעניג טהעאָדאָריך, וועלכער האָט איינגענומען איטאליען אין 493 איז אידען געגאנגען ניט שלעכט, וואהרשיינליך נאָך בעסער וויא אונטער רוים. טהעאָדאָריך איז געוועזען איין אריאנער, און האָט וויא אלע וועלכע אנערקענען ניט יעזוס אלס גאָט, ביז א געוויסען גראד סימפּאַטיזירט מיט אידען. אין זיין צייט האָבען געבליהט גרויסע אידישע געמיינדען אין רוים, אין נעאפּעל, אין מילאן און גענוא. ווען דער איסט־רוימישער קייזער יוסטיניאן האָט דורך זיין בעריהמטען גענעראל בעליזאר איינגענומען איטאליען, האָבען דיא אידען געהאָלפען דיא אָסט־גאָטהען געגען דעם טיראן פון קאָנסטאנטינאָפּעל. דיא אידישע העלדענמוטהיגע פערטהיידיגונג פון נעאפּעל אין יאהר 536 פארנעהמט איין עהרען פּלאַץ אין דיא געשיכטע פון יענער צייט. דיא אידישע לאגע איז אויך ניט פאר־ערגערט געוואָרן ווען די לאנגאָבארדען אדער לאמבארדיער האָבען איינגענומען אי־טאליען אין 568. מיט א דור שפּעטער האָט דעם גרעסטען איינפלוס אין איטאליען

געהאט פאפסט גרעגאָר I וועלכער האט זיך געהאלטען אן דעם כלל אז מען דארף מיט אידען געהן נור מיט גוטען. ער איז געווען געגען אלע געוואלט-מיטלען, און האט נור פערבאָטען אידען צו האבען קריסטליכע שקלאפען.

אין פראנקרייך האבען אידען אין יענע פעריאָדע אויך נישט געהאט אויס-צושטעהען מעהר וויא עס איז צו ערווארטען פון יענע צייטען. כלאָדוויג אָדער קלאָ-וויס, דער ערשטער פון דיא פראנקישע קעניגליכע פאמיליע וועלכע זיינען בעקאנט אלס מעראָווינגיאנער, וועלכער איז געוואָרען הערשער פון פראנקרייך אונגעפעהר אין 486 איז געווען שלעכט צו אידען, אבער שפעטער האט זיך זייער לאנג פאר-בעסערט. אין דער צייט פון כילדעבערט I אין 554 ווערען דערמאָנט אידישע בע-אמטע, ריכטער, שטייער איינגעהמער און איינגענטהימער פון שיפען. שפעטער זיינען דיא קעניגע פון פראנקרייך געוואָרען גרויסע טויגעניכטסען און האבען פארלאָרען זייער גאנצע דעה אין לאנד. דיא הערשאפט איז אריין אין דיא הענד פון דעם האָף-מארשאל אדער „מאיאָר-דאָמאָ" און אידען האבען שוין דאמאָלס געוואוסט וויא זיך צו קויפען פרייהייטען אדער מינדענסטענס רוהינקייט.

נור אין איין לאנד אין אייראָפא האבען אידען אין יענער צייט אָנגעפאנגען צו האבען א געשיכטע, פריהער א זעהר טרויעריגע און נאכדעם א פרעהליכערע. שפאניען, דיא ווינעלע פון רעליגיאָנס-האס און פאנאטיזמוס, איז דיא ערשטע וואו אידען האבען אנגעפאנגען צו ליידען איבער זייער אמונה. גרויסע מאסען אידען האבען דאָרט געוואוינט נאך אונטער דיא רוימישע הערשאפט און שפעטער אונטער די וועסט-גאטהישע אריאנישע קעניגע און זיינען געוועזען אין א בעסערען צושטאנד וויא אנדערסוואו. עס זיינען דאָ קלאָרע בעווייזע פון שריפטען פון יענע צייטען אז דיא אידען אין שפאניען, זיינען דאמאָלס געווען הויפטזעכליך פארמערס, און עס פארשטעהט זיך דאס אין אזא געראָטענעם לאנד וויא שפאניען, זיינען דיא ערד ארבייטער געווען א וואָהל-האבענדע קלאסע. דיא צרות האבען זיך אנגעהויבען אונטער רעקארעד, דעם ערשטען קאטהאָלישען קעניג פון שפאניען אונגעפעהר אין יאָהר 589. זיינע געזעצע געגען אידען זיינען געווען דיא ערנסטע פון וועלכע זיי האבען ביז דאן געהאט געליטען, און גיעבען אונז דעם ערשטען בעגריף פון דיא שפאנישע קאטהאָליקען און זייערע מערדערייען. פסח, מילה און אידישע חתונות זיינען פערבאָטען געוואָרען און מען האט זיי געצוואונגען צו עסען שווייגען-פלייש. עס ווייזט אבער אויס אז אונטער רעקארעד האבען די אידען זיך אויסגעקויפט פון דיעזע שטרענגע געזעצע מיט גרויסע סומען געלד, אבער זיין נאכפאָלגער סיסעבוט אין יאהר 620 האט געגעבען א בעפעהל אז דיא אידען פון שפאניען מוזען ווערען

קריסטען אדער פערלאזען דאס לאנד. פיעלע זיינען אנטלאפען נאך פראנקרייך און נאך נארד אפריקא, אנדערע זיינען אומגעקומען אדער געליטען פייניגונגען אין גע־פענגניסע, און מען רעכענט אז 90,000 זיינען געווארען געצוואונגענע קריסטען.

דיא פערפאלגונגען זיינען געווארען וואס וויטער ערגער. אונטער דיא קעניגע סינטילא און רעסעסווינטה זיינען ארויסגעגעבען געווארען נייע געזעצע געגען דיא געטויפטע אידען אדער דיא אלטע געזעצע זיינען נאך מעהר פערשטארקט געווארען. דעם לעצטענס נאכפאלגער, קעניג וואמבא, איז ארויף אויפ'ן טהראן אין 672 און דיא געטויפטע אידען האבען זיך אנגעשלאסען אן גראף הילדעריק, דעם גאווערנאר פון א פראווינץ וועלכער האט געגען איהם געמאכט איין אויפשטאנד. דער אויפ־שטאנד איז אונטערדריקט געווארען אבער דער קעניג האט געלערנט א לעקציאן און אין דיא 18 יאהר וואס ער האט רעגיערט הערט מען פון קיינע נייע צרות אויף אידען. ווען ער איז ארונטער געווארפען געווארן פון טהראן האבען זיך אנגעפאנגען נאך ערגערע פערפאלגונגען. דער נייער קעניג ערוויג האט ארויפגעלייגט שרעקליכע שטראפען אויף דיא אידען וועלכע האבען ניט געוואלט אננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען און זיי דערנאך פארטריבען פון לאנד. דיא נייע קריסטען זינען אויך גע־פייניגט געווארען אויף אלערליי אופנים. אבער אין יענע האלב ווילדע צייטען ווען רעגיערונגען זיינען ניט געווען אזוי גוט ארגאניזירט וויא שפעטער, ווען דיא אדעל־לייט אדער הויכע בעאמטע האבען כמעט געהערשט אונאבהענגיג יעדער אין זיין געגענד און ווען דיא שטענדיגע קריעג האבען אכעמען געהאלטען בעשעפטיגט, זיינען געוועהנליך דיא געזעצע קיין מאל ניט דורכגעפיהרט געווארען מיט דיא גאנצע שטרייננקייט וויא מען האט זיי ארויסגעגעבען. דערפון קומט דאס עס האבען זיך נאך א־מער געפונען מאסען אידען אין שפאניען.

ערוויג'ס נאכפאלגער, עגיקא, איז געווען נאך ערגער פון איהם. ער האט פארבאטען דיא אידען און דיא נייע קריסטען צו זיין אייגענטהימער פון לאנד אדער פון הייזער און צו פיהרען געשעפטען מיט נארד אפריקא, וואו דיא מחמדנער האבען יעצט געהערשט און אידען האבען געלעבט פריי און גליקליך. דיא שפאנישע אידען פלעגען זיך אפט רעטען אין יענער געגענד (דיא יעצטיגע מאראקא און א־מגעגענד) און וויסענדיג דיא שוואכקייט פון דיא וועסט גאטהישע קעניגרייך פון שפאניען, האבען זיי געראטהען דיא מורען (מורינען) אדער אראבער פון יענער געגענד, זיי זאלען אריבער נאך שפאניען און איהר איינגעהמען. אין 694 האט קעניג עגיקא ענטדעקט א פערשווערונג פון אידען צו ברייננען דיא מחמדנער פיינדע אין זיין לאנד, און האט אלס שטראפע אלע אידישע איינוואוינער פון שפאניען

נעמאכט פאר שקלאפען און זיי צו שאַנקען צו פארשיעדענע הערען, מיט דיא בעשטימונג אז זיי טאָרען ניט בעפרייט ווערען. דיא אידישע קינדער זיינען אוועקגעגעבען געוואָרען צו קריסטען אויף ערציהונג. וואו זיי זאלען אין גאנצען פארגעסען אן דיא אמונה פון זייערע עלטערן.

אבער דיא ערנידריגונג פון דיא אידען האט ניט לאנג געדויערט. אונטער וויטיזאַ, עניקא'ס נאכפאָלגער, האבען דיא אידען פון שפאניען און דיא שפאנישע אידען פון אפריקא זיך נאך אמאָל פעראייניגט מיט דיא מחמדנער פון אפריקא, און דיעזעס מאָל איז דער פּלאן בעסער דורכגעפיהרט געוואָרען. דער אראבישער העלד טאריק איז אריבער מיט איין אַרמעע פון אפריקא נאך שפאניען, און מיט דיא הילפע פון דיא אידען האט ער געוואונען וואו ער איז געקומען. נאך דיא גרויסע שלאַכט פון כערעס, אין יולי 711 וואו דיא שפאניער זיינען געשלאָגען געווארען, און ראדעריק, דער לעצטער וועסט-גאָטהישער קעניג פון שפאניען איז געפאלען, האט זיך אנגעפאנגען דיא אראבישע הערשאפט אין שפאניען. יעדע שטאָדט וואס דיא אראבער האבען איינגענומען האבען זיי איבערגעגעבען אין דיא הענד פון דיא אידען, און זיינען אליין אוועק ווייטער בעזיעגען דיא איבריגע טהיילען פון לאנד. דיא אידען וועלכע זיינען ערשט מיט א קורצע צייט צוריק געוועז שקלאַפען זיינען יעצט געוואָרען דיא בעלי בתים, דיא אמת'ע הערשער פון אזעלכע וויכטיגע שטעדט וויא קארדאווא, גראנאדא, מאלאגא, און פיעלע אנדערע פלעצער.

אידען האבען פאר טאריק מיט זיין ארמעע געעפענט דיא טויערען פון טאָלעדאָ, די דאמאָליגע הויפטשטאָדט פון שפאניען און איהם אויפגענומען מיט שמחה אלס ווילקאָממענער ערלייזער פון דיא מערדערישע אונטערדריקונגען וואס זיי האבען געליטען פון דיא קאטהוילישע קעניגע אין דיא לעצטע הונדערט יאהר זייט רעקאַרעד. א קורצע צייט נאכדעם איז מוזא איבן נאשייר, דער גאָווערנאָר פון אפריקא געקומען מיט א צווייטע ארמעע ענדיגען איינצעמען שפאניען, און ער האט אויך אלע געפאלענע שטעדט איבערגעגעבען אין דיא הענד פון דיא געטרייע אידען. דיא פראָווינצען פון דרום זייט פון שפאניען האבען אבגעלעבט אונטער דיא מילדע הערשאפט פון דיא אראבער. אידען האבען גענאָסען ניט נור גלייכע רעכטע און רעליגיאָנס פרייהייט, זאָנדערן אויך דיא רוהיגקייט און זיכערהייט וואס איז נייטיג צו ענטוויקלונג און פאָרטשריט. דיא אידען האבען אנגענומען דיא אראבישע שפראך אלס זייער מוטערשפראך, און זיינען געקומען אין געהענטערע פערבינדונג מיט די אידען פון אראביען, פון פערזיען און פון בבל, וועלכע האבען געלעבט רוהיג און גליקליך אונטער דיא הערשאפט פון דיא קאַליפען. בבל אונטער דעם ריש גלותא וועלכער איז יעצט געוועז איין אמת'ער פירסט, איז בעטראכטעט געוואָרען פון אלע אידען אלס דער מיטעלפונקט פון יודענטהום, און דאָרטען האט דער אידישער גייסט ערהייבט דיא העכסטע שטופע איידער עס פאנגט זיך אָן דיא גלאַנצפעריאָדע פון דיא אידען אין שפאניען.

דריטער קאפיטעל.

ענן און דיא קראים.

דיא מחמדנישע האלבע לבנה איז געוועזן א שטערן פון האָפנונג פאר אידען און וואו איהר הערשאַפט האט זיך פארשפרייט האבען זיי אויפגעלעבט. דיא קליינע קריסטליכע פירסטען און קעניגע וועלכע האבען זיך געהאלטען אין דיא ברענעס פון שפאַניען און האבען געקעמפפט יאהרהונדערטע נאך אנאנד צוריק צו געווינען דאס לאנד פון דיא אראבער, האבען זיך אויך אויסגעלערנט צו קוקען אויף דיא אידען מיט רעספעקט און זיי בעסער צו בעהאנדלען. אפילו אין פראנקרייך, וואו אידען האבען אין דעם 7טען יאהר־הונדערט שטארק געליטען אונטער קעניג קלאָטער II (אונגעפעהר אין 615) און אונטער זיין נאכפאָלגער דאגאָבערט וועלכער האט נעפאָלגט דעם ראטה פון ביצאנטינישען קייזער הערעקליוס צו פארפאָלגען אידען, איז שפעטער אויך געוואָרען בעסער. דיא אידען וועלכע זיינען גוט בעהאנדעלט געוואָרען האבען מיט זייערע פעהיגקייטען און מיט זייער פערקעהר מיט דיא אידען פון אנדערע לענדער געבראכט פיעל נוצען דעם לאנד וואו עס איז זיי געוועזן גוט, און קלוגע פירשטען פון אנדערסוואו האבען אויך איינגעזעהן אז עס איז בעסער זיך מיט אידען גוט צו פערטראָגען.

דיא אידישע שבטים פון אראביען וועלכע האבען זיך פארשפרייט איבער פרס, בבל און ארץ ישראל מיט דעם הערשאַפט פון זייערע לאנדסלייט דיא אראבער, האבען ניט נור געהאָלפען פארברייטען דיא אראבישע שפראך אונטער דיא אידען פון אזיען, זאָנדערן האבען אויך פיעל בייגעטראָגען צו ערוועקען א געפיהל פאר שעהנהייט און פאר פאָעזיע. דער פייעריגער גייסט פון דיא אראבישע פאָעטען האט אנגעפאנגען צו ווירקען אויף דעם האלב איינגעשלאָפענעם גייסט פון דיא אידען, און דיא אידישע מוזע וועלכע איז געוועזן שטיל זייט פיעלע יאהר־הונדערטע האט אנגעהויבען צו וויזען צייכענס פון לעבען. דיא אראבישע פאָעטען האבען געזונגען פון דעם שטירמישען קריעגס־לעבען, פון דיא גבורות פון זייערע העלדען און דיאווילדע ליעבע פון דיא מדבריות. דיא נייע אידישע משוררים האבען געזונגען פון דיא גרויסקייט און מאכט פון אידישען גאָט און פון דיא

צרות וואס זיין אויסערוועהלטעס פאָלק האט צו ליידען זייט דיא הייליגע לאנד איז אריין אין גויעשע הענד. עס זיינען ענטשטאנען „פייטנים" וועלכע האבען געמאכט תפלות פול מיט אנשפּילונגען אויף פסוקים און מאמרי חז"ל, און פיעלע פון דיעזע פיוטים וועלכע ווערען נאך געברויכט ביז הייטיגען טאג זיינען געשריעבען מיט גרויס טאלענט און וויזען פּאָעטישע פעהיגקייט צוזאמען מיט גרויסע בקיאות. יוסי בר יוסי, ינאי און ר' אליעזר הקליר מקרית ספר זיינען דיא ערשטע פּאָעטען. זיי געהערען צו דיזע פעריאָדע פון דיא צייט פון דיא גאונים אונטער מחמדנישע הערשאפט, אבגלייך מען קען ניט בעשטימט פעסטשטעלען אין וועלכע צייט זיי האבען געלעבט. פיעלע אנדערע אונבעקאנטע פּאָעטען און פערלאָרען גע־גאנגענע פיוטים געהערען צו יענער צייט פון דעם אנפאנג פון מאָדערנע אידישע פּאָעזיע. עס איז אמת דאס עס זיינען דאָ מאנכע וועלכע בעהויפּטען אז אנדערע פיוטים שטאמען נאך פון דיא צייט פון דיא חכמי התלמוד, אבער עס איז קלאָר בעוויזען געוואָרען פון אמת פרומע געלעהרטע אז עס איז אונמעגליך דאס צו גלויבען.

מיט דיא הערשאפט פון איסלאם האט זיך דיא הערשאפט פון תלמוד בבלי איבער אידען אויך פערשפרייט פון אינדיען ביז שפאניען און פון קאווקאז ביז אפריקא, און די אידען אין אלע לענדער האבען אנערקענט די גאונים פון בבל אלס פאָרשטעהער פון גאנצען יודענטהום און געטהאן אלעס וואס זיי האבען געהייסען אין רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען. אבער גראדע אין דער צייט ווען דיא אויטהאָרי־טעט פון תלמוד איז פערגרעסערט געוואָרען אין פרעמדע לענדער, איז ער אין דער היים שטארק אנגעגריפען געוואָרען. דיא אראבישע אידען וועלכע האבען יעצט געהאט א גרויסען איינפלוס אין בבל און פרס זיינען געווען, וויא מיר האבען שוין פריהער בעמערקט, גאנץ קנאפע אידען און זיי האבען דיא דינים פון תלמוד גע־פונען פאר א ביסעל צו שווער. דיא גייסטיגע טהעטיגקייט פון דיא וועלכע האבען געדיינקט און שטודירט האט געבראכט צו אונטערזוכונגען, צו וכוחים און צו שפּאלטונגען. דיא אראבער האבען אין יענער צייט אנגעפאנגען שטארק צו שטו־דירען דעם קאראן און דאס האט בעאיינפלוסט אידישע געלעהרטע אויך בעסער צו שטודירען דעם תנ"ך, און זיך מעהר אריינצוקאָזען אין דקדוק און מסורה. דיא נייע אראבישע סעקטע וועלכע האט זיך ערקלעהרט געגען דיא ס ו נ נ א ה, אדער דיא טראדיציאָנען וואס האבען זיך אנגעקליבען ביי דיא מחמדנער אין דיא לעצטע 150 יאהר, האט אויך ניט פערפעהלט צו האבען איהר ווירקונג אויף אידען, און עס האבען זיך אנגעפאנגען צו בעוויזען סעקטען וואס האבען זיך אָפען ערקלעהרט גע־

נען דיא תורה שבעל פה, און האבען אויפגעוועקט דיא אלטע שפאלטונג פון דער צייט פון בית שני.

דער ערשטער אָפענער געגנער פון תלמוד אונטער אידען פון וועלכען מיר ווייסען עטוואס, איז געווען דער פאַלשער משיח מיט דעם נאמען סערענא אדער שריני, וועלכער איז אויפגעשטאנען אונגעפעהר אין יאהר 720 און האט פארפיהרט פיעלע אידען. זיין פלאן איז געווען אבצושאפען תורה שבעל פה און איינצונעהמען פאלעסטינא. דער קאליף אמאר יגיד האט איהם געכאפט און ווען ער האט אין איהם דערקענט א פשוטען שווינדלער האט ער איהם איבערגעגעבען צו דיא אידען זיי זאָלען איהם בעשטראָפען. מיר האבען נאך דיא תשובה פון רב נטרונאי גאון אין וועלכע ער בעשטימט אז דיא אידען וועלכע זיינען פארפיהרט געווארען פון שריני זאלען צוריק אריינגענומען ווערען אין דיא אידישע געמיינדען, און דאס קען דיענען אלס א בעוויז אז אנדערע האבען זיי געוואלט אין גאנצען ארויס־שטויסען.

דרייסיג יאהר נאך שריני איז אויפגעשטאנען א צווייטער פאלשער משיח מיט דעם נאמען אבו־איסא אין דיא פערזישע שטאָדט איספאהאן. ער האט זיך אויך ערקלערט געגען תלמוד און האט אויך וויא זיין פאָרגעגנער געוואָלט בעפרייען דיא אידען מיט דיא מאכט פון וואפען. ער האט אונגעפעהר אין יאהר 749 גע־מאכט איין ערנסטען אויפשטאנד, אבער ער איז שפעטער געפאלען אין א שלאכט און עס איז ניט בעקאנט אויב זיינע נאכפאָלגער האבען געהאט איינפלוס אדער וויכטיגקייט אין שפעטערע בעוועגונגען.

אבער דיא צייט פון א דריטע גרויסע שפאלטונג אין יודענטהום איז געווען געקומען. עס איז ניט געווען דיא צוטהיילונג פון א קעניגרייך, וויא דיא שפאלטונג צווישען ישראל און יהודה אין צייט פון בית ראשון; אויך ניט א צוטהיילונג אין פאָליטישע פארטייען וויא ביי דיא צדוקים און פרושים פאר'ן בית שני, זאָנדערן א רעליגיעזע שפאלטונג אונטער פרעמדע הערשאפט. דאך האט אויך דיעזע שפאלטונג געמאכט א געוואלדיגען איינדרוק אויף דעם אידישען לעבען און גע־בראכט פערענדערונגען אין אידישען גייסטיגען לעבען וועלכע האבען בעאיינפלוסט דיא גאנצע שפעטערע אידישע געשיכטע.

דער פיהרער פון דער נייער בעוועגונג איז געווען **ענן בן דוד**, א מאן פון דיא פירסטליכע פאמיליע פון ריש גלותא. עס איז פון איהם אליין גאָרנישט איבערגעבליעבען מען זאל קענען אורטהיילען אויב ער איז געווען א גרויסער קאָפּ־מענש אדער ניט, דאך צייגט דער איינפלוס וואס ער האט געהאט אויף זיין צייט

אז ער האט געמוזט האבען געוויסע פעהיגקייטען. ענן האט וויא אלע אידישע גע־לעהרטע אין זיין צייט, געלערנט תלמוד און איהם גוט פארשטאנען, אבער מען האט דאך געוואוסט אז ער סימפאטיזירט ווענינ מיט דיא תורה שבעל פה. ווען זיין פעטער, דער ריש גלותא שלמה איז געשטארבען אהן קינ'ער אונגעפעהר אין יאהר 760 איז ענן געווען דער קאנדידאט צו זיין זיין נאכפאלגער. *) דער בלינדער רב יהודאי גאון פון סורא און זיין ברודער רב דודאי פון פומבדיתא האבען אבער געקענט ענן אלס געגנער פון תלמוד און זיי האבען אנגעווענדעט זייער גאנצען איינ־פלוס און האבען אויסגעפיהרט דאס דער אינגערער ברודער פון ענן, חנניא אדער אחונא איז ערוועהלט געווארען ריש גלותא.

ענן איז דאן אפען ארויס געגען דיא גאונים און געגען דעם תלמוד אויף וועלכען זייער אויטאריטעט איז געווען געגרינדעט. זיין רייכטהום און זיין יחוס האָ־בען איהם געהאלפען צו האבען גרויס איינפלוס. דיא אנטי־תלמודישע נאכפאלגער פון שריני און פון אבו איסא, וויא אויך דיא אנדערע סעקטען און איינצעלנע פער־זאנען וואס זיינען געווען אונצופריעדען מיט דיא תורה שבעל פה אדער האבען גע־האט אנדערע אורזאכען זיך אבצו־ווארפען פון דיא אידישע געמיינדע, האבען אין איהם געפונען זייער אנפיהרער. עס האבען זיך ארום איהם פערזאמעלט א גרויסע מאסע אנהענגער און אזוי איז געגרינדעט געווארען דיא ערשטע גרויסע סעקטע אין יודענטהום זייט דעם חורבן.

ענן האט זיך ניט אנגעגעבען אלס משיח, אזוי וויא זיינע פארגעננער און דערפאר האט ער אויך ניט געהאט קיינע שוויריגקייטען מיט דער רעגיערונג. דאך ווערט פון קראים דערצעהלט אז ער איז געווען אין געפענגניס און דאס עס האט ניט פיעל געפעהלט מען זאל איהם הייננען. מען זאגט אויך דאס ער איז אוועק נאך ירושלים פארברייטען זיינע לעהרען און דאס ער האט דארט אויפגעבויט א שול וועלכע איז נאך געשטאנען אין דער צייט פון דיא ערשטע קרייץ־צינע. אבער אלעס ווענען איהם איז אונבעשטימט און אונגעוויס; זיינע נאכפאלגער האבען קיינמאל ניט געהאט קיין געפיהל פאר היסטאריע, און מען געפינט ווענען איהם פיעלע שבחים אבער קיינע פאקטען פון וועלכע מען זאל קענען אפלערנען וואס מיט איהם האט פאסירט.

*) אנדערע קוועלען גיבען אן אז ער האט געוואלט ווערען ריש מתיבתא אדער גאון, אבער דער פאקט דאס אין דיא קראישע ליטעראטור ווערט ער גערופען ענן ראש הגולה איז א בעוויז אז דאס איז דאס אמט צו וועלכע ער האט געשטרעבט.

אזוי ווייט וויא מען ווייס פון זיינע ערקלערונגען און פון זיינע בעשטימונגען וואס געפינען זיך אין דיא ספרים פון זיינע נאכפאָלגער קען מען אפלערנען דאס ער איז ניט געוועזן גרויס נענוג צו געבען זיין סעקטע מעהר פרייהייטען אין רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען, אדער ליבעראַלערע ערקלערונגען פון דער תורה וויא דיא רבנים. אין פיעלע הינזיכטען האט ער אויסגעקלערט אייגענע חומרות (וויא דיא בארבארישע אויסדייטונג פון „לא תבערו אש וכו'” אז עס טאָר שבת נאר אין גאנצען קיין פייער ניט ברענען אין א אידישע הויז) און געמאַכט ערקלערונגען פון פסוקים וועלכע שיקען זיך פיעל וועניגער וויא דיא פשטים פון תלמוד. זיין בעוועגונג וועלכע האט געזוכט אלץ צוריקצופיהרען אויפ'ן פשט פון פסוק האט אבער פיעל בייגעטראָגען אז דיא רבנישע אידען, זיינע געגנער, האבען אויך אנגעפאנגען צו שטודירען דעם תנ"ך מיט מעהר אויפמערקזאמקייט וויא פריהער או צו ווייזען דאס זיינע ערקלערונגען זיינען ניט דיא ריכטיגע. עס האבען זיך אנגעפאנגען שטרייטיגקייט וועגען פשטים און טייטש-ווערטער און זייענדיג פארטיפט אין דיא הייליגע שריפט האבען ביידע זייטען אויך אָפט בענוצט פסוקים אלס הומאָריסטישע פייַלען וועלכע איין זייט האט געשאָסען געגען אנדערען. אזוי צום ביישפיעל האט ענן געזאגט אז דיא צוויי ווייבער וועלכע זכריה הנביא שטעלט פאָר אז זיי פיהרען דיא זינד (הרשעה) איהר אויפצובויען א הויז אין בבל, זיינען דאס דיא גאונים פון סורא און פומבדיתא. זיינע געגנער האבען געענטפערט מיט דעם וואס זיי האבען אויף איהם און אויף זיין זוהן שאול געלייענט דעם פסוק: כלה ע נ ן וילך כן ירד ש א ו ל ולא יעלה.

דיא נאכפאָלגער פון ענן האבען זיך פריהער גערופען ענניים און זיינען געוועזן פיעל נעהענטער צו דיא רבנים אָדער תלמודישע אידען וויא דיא שפעטערע קראים. ביסלאכווייז זיינען ענטשטאנדען אנדערע סעקטען וועלכע זיינען געוועזן מעהר ראדיקאל אין זייער אָפּווייכונג פון אלטען יודענטהום. שפעטער האבען זיך אלע פאראייניגט און האבען אנגענומען דעם נאמען בני מקרא אדער קראים און מיט דיעזען נאמען זיינען זיי בעקאנט ביז היינטיגען טאג.

די רעליגיאָן פון די קראים וועלכע איז נאך שווערער אבצוהיטען און איז מעהר אבשטויסענד וויא דיא אידישע אָדער רבנישע, האט ניט געקענט מאכען אזא פאָרשריט אונטער אנדערע פעלקער וויא דיא קריסטליכע רעליגיאָן האט געמאכט ווען זיא האט פון זיך אראָבגעוואָרפען דעם יאָך פון תורת משה אין גאנצען. דיא קראים זיינען דארום געבליבען א אידישע סעקטע, א מין אידישע פראָטעסטאנטען, וועלכע מוזען בעטראכטעט ווערען אלס א טהייל פון יודענטהום און פערנעמען א

געוויסען פלאץ אין דער אידישער געשיכטע. זייערע פיהרער זיינען אין אנהויב געווען זעהר פראָדוקטיוו, און זייערע ערשטע שריפטשטעלער וויא בנימין אל האַ וואנדי אדער נהונדי, יוסף הרואה, סהל בן מצליח, סלמון בן ירוחם, יפת הכוי און זייערע קאמעראדען אין דיא ערשטע צוויי הונדערט יאהר נאך ענן, האבען געלייגט א פונדאמענט פון א קראישע ליטעראטור וועלכע האט פאר א צייט אויסגעזעהן כמעט וויכטיג גענוג צו פארדונקלען דיא גייסטיגע ארבייט פון דיא רבנים. אבער דאס האט ניט לאנג אנגעהאלטען, זייער פעסטהאַלטען אן דיא טויטע בוכשטאבען האט געמאכט דאס זייער גייסט איז אויך אזוי וויא פארגליווערט אדער פערשטיינערט געוואָרען, אין דער צייט וואס דיא רבנים וועלכע זיינען געווען אונטער דעם איינפלוס פון דיא ענטוויקלונג וואס טראדיציאָנען בריינגען גאנץ אונבעמערקט זיינען גייסטיג ארויף העכער און העכער ביז דיא קראים האבען אין פערגלייך מיט זיי פארלאָרען אלע וויכטיגקייט אדער בעדייטונג.

פיערטער קאפיטעל.

דיא בילדער־שטרייטיגקייטען. דיא כוזרים. קארל דער גרויסער.

אין אנהויב פון אכטען יאהרהונדערט האט זיך אין דיא ביצאנטינישע אדער איסט רומישע מלוכה אנגעהויבען צו פערשפרייטען א שטרייטינקייט צווישען קריסטליכע סעקטען פון וועלכע דיא אידען האבען געליטען אויף איין אופן וואס זייא האבען ניט ערווארטעט. דיא שטרייטיגקייטען זיינען געווען וועגען דיא „הייליגע“ בילדער, וועלכע דיא קריסטליכע מאסען האבען אין דיעזער צייט אזוי שטארק פארגעטערט, אז דיא קריסטליכע געלעהרטע און דיינקער וועלכע האבען נאך געוואוסט עטוואס פון דיא ביבעל און פון דיא אידישע פרינציפען מיט וועלכע דאס קריסטענטהום האט זיך אנגעפאנגען האבען אין דיעזע בילדער־פערעהרונג געזעהען א נייעם געטצען־דיענסט און האבען געארבייט דאגעגען מיט אלע כחות. עס פערשטעהט זיך דאס אזוי ווייט וויא אידען האבען זיך אין דיעזע שטרייטיגקייטען אין גאנצען אינטערעסירט, זיינען זייא געווען געגען דיא בילדער און דיא סטאטוען. עס איז אויך נאטירליך דאס ווען געזעטצע זיינען ארויסגעגעבען געווארען צו פערניכטען דיא הייליגע בילדער און סטאטוען, האבען אידען געהאלפען דיעזע געזעטצע דורכצופיהרען, און האבען אויך געזוכט צו ציהען נוצען פון דעם האנדעל מיט דיא ברוך־מעטאל פון דיא טהייערע „הייליגע“ סטאטוען. דיא פאנאטישע מאסע און דיא גלחים וועלכע האבען מיט דיא בילדער צוגעצויגען צו זיך דיא נידריגע קלאסען, האבען געהאלטען פאר דיא בילדער און עס איז קיין וואונדער אז זייא זיינען געווען דיא גרעסטע שונאים פון דיא אידען.

אבער דיא פערפאלגונגען זיינען געקומען גראדע פון דער אנדער זייט. אין יענע צייטען פון אונוויסענהייט, ווען פירשטען און גלחים האבען אפט ניט געקענט אונטערשרייבען זייערע נעמען, האט ניט איינער פון טויזענד געוואוסט וואס עס טהוט זיך אין דיא ביבעל און וועלכע ריכטיגע בעווייזע עס זיינען דא געגען דיא פערעהרונג פון דיא בילדער. אבער עס איז דיא מאסע לייכט געווען צו זעהען דאס

אידען אליין האבען קיינע הייליגע בילדער, דאס זייא האסען און פעראכטען דיא קריסטליכע בילדער, און ציהען נוטצען פון זייער פערניכטונג. עס האט זיך דארום פארברייט דער גלויבען אז אלע וואס זיינען געגען דיא בילדער זיינען אידען, און אז דיא גאנצע בעוועגונג צו פערניכטען דיא בילדער איז א פאן פון דיא אידען צו מאכען דיא קריסטען פאר אידען. קייזער לעא פון איסוריא וועלכער האט דאן גע־רעגיערט אין קאנסטאנטינאפאל און איז געווען דער ערגסטער פיינד פון דיא ביל־דער, איז דארום בעשולדיגט געווארען אז ער איז איין אפיקרוס און א איד אדער איין פערקויפט צו אידען. ער האט ניט געפונען קיין בעסערן מיטעל צו בעווייזען זיינע אונטערטהאנען אז ער איז א „גוטער" קריסט וויא מיט דעם וואס ער האט אונגעפעהר אין יאהר 723 אנגעהויבען דיא אידען זעהר שטארק צו פערפאלגען.

דיעזע פערפאלגונגען פון איין אונערווארטעטע זייט איז געווען נאך שווערער צו דערטראגען וויא ווען זייא פלעגען קומען פון דיא פאנאטישע גלחים און דיא נידריגע קלאסען וועלכע זיינען אימער געווען פיינדליך צו אידען. מאסען אידען פון קליין אזיען האבען אויפגעגעבען זייער היים און זיינען אוועק אויף דיא טורישע האלב אינזעל (טאווריא, קרים) און זיך בעזעצט צווישען דיא טאטערשע, די פינישע און דיא סלאווישע געמצען־דינער וועלכע האבען דארטען געוואוינט. יענע פעלקער, דיא אלאנען, דיא בולגארען און דיא כאזארען וועלכע האבען געוואוינט אויף דעם וועסטליכען ברעג פון קאספישען ים, וואו דיא וואלגא פאלט אריין, זיינען וויא דיא מייסטע היידען, געווען ליבעראל געגען פרעמדע רעליגיאנען און אידען האבען אונ־טער זייא געלעבט גאנץ רוהיג.

עס איז ניט בעקאנט אויב דיא איינוואנדערונג פון אידען אין זיין לאנד האט געהאט איין איינפלוס אויף דיא רעליגיעזע אנזיכטען פון בולאן, דעם קעניג פון דיא כאזארען, א פאלק פון דיא זעלבע ראסע וויא די פינלענדער. אבער עס איז געוויס דאס אונגעפעהר אין יאהר 740 איז ער געווארען אונצופרידען מיט זיין גלויבען און האט פעררופען צו זיך א אידישען, א קריסטליכען און א מחמדנישען געלעהרטען, אויסצוגעפינען פון זייא וועלכע פון דיא דרייא גרויסע וועלט־רעליגיאנען וועלכע ער ער האט געקענט, איז דיא בעסטע. ווען ער האט בייא יעדען פון זייא געפרעגט וואס ער דיינקט פון דיא אנדערע רעליגיאנען, האט ער לייכט אויסגעפונען אז דער קריסט דיינקט אז דיא אידישע רעליגיאן איז פיעל בעסער וויא דיא מחמדנישע, און דער מחמדנער דיינקט אז דיא אידישע איז פיעל בעסער וויא דיא קריסטליכע. דאס האט געגעבען דיא ענטשיידונג. קעניג בולאן און זיין פאמיליע, דיא העכערע קלאסען פון זיין פאלק און שפעטער גרויסע מאסען פון דיא גאנצע בעפעלקערונג

האבען אנגענומען דעם אידישען גלויבען. דער נאָמען פון דעם אידישען געלעהרטען וועלכער האט דעם קריגערישען קעניג איבערצייגט אז יודענטהום איז דיא בעסטע פון אלע רעליגיאָנען, איז אין שפּעטערע דורות אנגעגעבען געוואָרען אלס ר׳ יצחק סנגרי (פון דערבענד אין קאווקאז?) און איהם האָבען מיר צו פערדאנקען דאס אונגע־פעהר אין דער זעלבען צייט ווען דאָס יודענטהום איז צו שפּאָלטען געוואָרען דורך דעם נייעם אידישען פּראָטעסטאנטיזמוס פון ענן מיט זיינע קראים אין בבל, איז דיא זעלבע אמונה ארויף אויפן טהראן בייא א פאלק פאר וועלכע דיא הערשער פון יענע צייטען האבען געהאט גרויס רעספּעקט.*)

בולאן איז געוועזן איינער פון דיא מעכטיגסטע קעניגע פון זיין צייט. א קורצע צייט איידער ער איז געוואָרען א איד האט ער געוואונען א וויכטיגע מלחמה געגען אראבער און ארמעניער, און מען דיינקט דאס ער האָט אויך געהאט א פּאָליטישע אבזיכט אין אננעהמען יודענטהום. דער קריסטליכער קייזער פון קאסטאנטינאפעל און דער מחמדנישער קאליף זיינען געווען זיינע הויפּט געגנער אין דיפּלאמאטיע און אויפ׳ן שלאכט פעלד, און ווען ער וואלט אנגענומען איינע פון יענע צוויי רע־ליגיאָנען וואָלט ער געקומען מעהר אונטער דעם איינפלוס פון איינעם אָדער פון א:דערען. אלס איד איז ער אָבער געבליעבען אזוי אונאבהענגיג וויא פריהער, און האָט געקענט ווייטער פיהרען זיין פּאָליטיק וויא איהם האָט אם בעסטען געפּאסט. ער איז אבער געוועזן העכסט טאָלעראנט און ליבעראל צו אנדערע פעלקער אָדער אפילו צו דיא כוזרים וועלכע האָבען זיך ניט מגייר געווען. דיא רעגיערונג איז גע־ווען אין אידישע הענד און נור א איד האָט געקענט ווערען חאגאן אָדער קעניג. דיא אידישע כוזרים וועלכע האָבען זיך וואהרשיינליך פארמישט מיט איינגעוואנ־דערטע אידען, האָבען געמאכט פאָרטשריט אין האנדעל און אינדוסטריע, אין דער צייט וואס זייערע לאנדסלייט וועלכע זיינען געבליעבען היידען האבען געפיהרט א האלב ווילדען לעבען וויא פריהער. אָבער קיינער האט אונטער יענע אידישע מלוכה ניט געליטען די קלענסטע אונאנגענעהמליכקייט פאר וואָס ער האָט ניט די זעלבע

---

*) אונגעפעהר מיט 400 יאָהר שפּעטער האט איינער פון דיא גרעסטע אידישע פּאָעטען און פילאזאפען פון מיטעל אַלטער, ר׳ יהודה הלוי, בענוצט דיעזע וואונדערבאַרע געשיכטע פון דיא בעקעהרונג פון דיא כאַזאַרען צום יודענטהום, אַלס דיא גרונד לאַגע פאר זיין רעליגיאָנ׳ס־פילאזאפישעס ווערק, דעם ספר ה כ ו ז ר י. אבער דיא טענות אין דעם ספר זיינען דיא טענות פון ר׳ יהודה הלוי, ניט פון ר׳ יצחק הסנגרי, וועלכען ער רופט דאָרט מיט דעם מי־טעל חבר.

רעליגיאן וויא דיא רעגיערונג. דאס העכסטע געריכט אין לאנד איז געוועזן צוזאמענ־געשטעלט פון זיעבען ריכטער; צווייא אידען, צווייא מחמדנער, צווייא קריסטען, און איין געטצענדינער. דער לעצטער איז געוועזן דער פערטרעטער פון דיא היידנישע כאזארען און פון דיא מאסען בולגארען און רוססען וועלכע האבען דאן געוואוינט אין יענעם לאנד.

בולאן׳ס זאהן און נאכפאלגער וועלכער האט שוין געהאט דעם אידישען נא־מען עובדיה, האט איינגעלאדען געלערנטע אידען זיך צו בעזעצען אין זיין קעניגרייך. ער האט געגרינדעט ישיבות און שולען און האט געזוכט צו פערשפרייטען אין זיין לאנד דיא קענטניס פון תנ״ך און פון תלמוד. אבער קריעג און פאליטיק האבען דיא כוזרים צו פיעל בעשעפטיגט און דיא מעגליכקייט רייך צו ווערען פון האנדעל האט אפגעצויגען דיא בעסטע קעפ פון לערנען, אזוי דאס זייער פארטשריט אין גייסטיגען לעבען פון יודענטהום איז געוועזן ניט גרויס. דיא אידישע מלוכה האט דארט עקזיסטירט אין ערך פון 250 יאהר, דאך איז פון דיא גאנצע פעריאדע ניט איבערגעבליעבען קיין איינציגער ליטעראַרישער אנדענקען, אויסער א בריעף פון א שפעטערען קעניג, וועלכער וועט ווייטער דערמאנט ווערען. אבער אויך דיעזען בריעף גלויבען אנדערע אז ער איז ניט עכט.

אין אנדערע געגענדען פון אייראפא איז דיא אידישע לאגע אין יענער צייט, דאס הייסט אין ענדע פון אכטען און אין אנפאנג פון נייגטען יאהר־הונדערט אויך געוועזן ניט שלעכט. דיא געזעטצע געגען האבען קריסטליכע שקלאפען און געגען גע־מישטע הייראטהען און נאך אזעלכע ביצריכטע וואס זיינען איבער געבליעבען פון יענע צייטען זיינען א בעוויז אז עס זיינען געוועזן פיעלע וואהל־האבענדע אידען וועלכע האבען געהערט צו דיא העכערע קלאסען, און האבען געפיהרט גרויסע מסחרים. דער מעכטיגער קייזער קארל דער גרויסער (שארלמאַין) וועלכער איז גע־ווארען קעניג פון פראנקרייך אין 768 און איז ביסלעך־ווייז געווארען דער הערשער פון כמעט גאנץ אייראפא, איז געוועזן א צו גרויסער שטאאטסמאן צו פערפאלגען אידען. ער האט זיך זעהר אינטערעסירט אין דיא לאגע פון דיא אידען און האט זייא געגעבען אלע מעגליכקייטען צו פערברייטען דעם האנדעל אין דיא נייע וועסט־רוימישע אימפעריע וועלכע ער האט געגרינדעט. קארל דער גרויסער איז גע־ווען דער ערשטער קריסטליכער הערשער וועלכער האט פרובירט אויפבויען א ציוויליזאציאן אין אייראפא, און אבגלייך דיא גרעסטע טהייל פון זיינע ארבייט איז שפעטער פערניכטעט געווארען, דיענט ער דאך אלס א בעוויז וויא וויט א פעהי־

נער רעגיערער קען גוטעס טהאָן זיין לאַנד אפילו אין אַזעלכע פינסטערע צייטען וויא עס זיינען דאַן געווען אין אייראָפּאַ.

אידען זיינען אונטער קארל דעם גרויסען אויך געקומען צו הויכע עמטער. אין דיא האַפען־שטאַדט נארבאָן (נרבונא) איז אין יענע צייטען איינער פון דיא צוויא פּרעפעקטען אדער גאווערנארס א׳מער געווען א איד, און עס זיינען געווען מעה־רערע אידישע פינאַנס־בעאַמטע אין פערשיעדענע פירסטליכע הויפען. דער גרויסער קעניג האָט אויך געוואוסט וויא צו שעצען בילדונג און האָט וויא עס שיינט אויך נעהאַט איין אויג אויף אידישע געלעהרזאַמקייט. אין יאָהר 787 האָט ער געבראַכט ר׳ קלונימוס הזקן מיט זיין זוהן משה און זיין נעפעע פון לוקקא אין איטאליען און האָט זייא בעזעצט אין מאגענצא אדער מאינץ אין דייטשלאנד, וועלכע איז אויך נע ענען אונטער איהם.

אונגעפעהר מיט צעהן יאָהר שפעטער האָט דיעזער גרעסטער קריסטליכער קעניג פון מיטעלאַלטער זיך בעשלאָסען צו שיקען אַ פריינדליכע געזאַנדשאַפט צו דעם גרעסטען פון אַלע מחמדנישע קאַליפען, דעם בעריהמטען הארון־אל־ראשיד וועלכער האָט אין יענער צייט רעגיערט אין באַגדאַד. דיא געזאַנדטע זיינען געווען דיא צוויא גראַפען לאַנדפריעד און זיגיסמונד. און מיט זייא איז מיטגעגאַנגען אלס דאָלמעטשער, אַ איד מיט דעם נאָמען יצחק. ביידע קריסטליכע אדעלליים זיינען געשטאָרבען אויפ׳ן וועג און דער איד יצחק אליין איז אוועק נאָך באגדאד און איז אָנגענומען געוואָרען פון הארון־אל־ראשיד אלס דער פערטרעטער פון קארל דעם גרויסען מיט גרויס עהרע. יצחק איז צוריקגעקומען מיט וויכטיגע פּרעזענטען וואס דער קאַליף האָט געשיקט צו דעם אייראָפּייאישען מאנארך, און דיא אויסגעוויסענדע בעפעלקערונג האָט דיעזע שליחות צווישען דיא הויפען פון באגדאד און אאכען (קארל׳ס הויפּט שטאָדט) בעטראַכטעט אלס א זעלטענעם וואונדער און דעם אי־דען יצחק אלס איין איבערנאַטירליכען מענשען. קארל איז מיט יצחק׳ס דורכפיה־רונג פון די דיפּלאמאטישע פערהאנדלונגען מיט דעם קאַליף געווען אזוי צופריעדען דאָס ער האָט איהם אַ צווייטען מאָל געשיקט נאָך באגדאד. דיעזעס מאָל איז ער געווען זיין ריכטיגער געזאנדטער און דאָס האָט נאַטירליך דיא אידען געמאַכט פיעל עהרע.

איינע פון דיא זאַכען וואס קארל האָט געבעטען פון קאַליף איז געווען אז ער זאָל איהם שיקען א געלערנטען אידען. הארון־אל־ראשיד האָט איהם געשיקט א געוויסען רבי מכיר, וועלכען דער קייזער האָט געמאַכט צום פאָרשטעהער פון דיא אידישע געמיינדע אין נארבאָן. ר׳ קלונימוס און ר׳ מכיר זיינען דיא ערשטע תלמידי

חכמים פון וועלכע מיר וויסען אין דייטשלאנד און פראנקרייך און די אידישע געלעהרזאמקייט וועלכע איז שפעטער אין יענע לענדער פערשפרייט געווארען איז געווען די פרוכט פון די קלוגע דיפלאמאטיע פון קארל דעם גרויסען, וועלכער האט געבראכט געלערנטע אידען צו זיין די פארשטעהער פון אידישע געמיינדען.

די אידישע לאגע אין דאס נייע אייראפייאישע ו.עסט רוימישע קייזער־טהום וואס איז געגרינדעט געווארען פון קארל אין יאהר 800 איז אויך ניט פאר־ערגערט געווארען ווען ער איז געשטארבען אין יאהר 814. זיין זאהן און נאכפאל־גער, לואיס „דער פרומער" איז געווען נאך פריינדליכער צו די אידען וויא זיין גרויסער פאטער, און זיין הויפט ראטה געבער איז געווען זיין אידישער לייב־דאק־טאר צדקיה. אידען האבען דאן ערהייכט אזא הויכע שטופע דאס די וועלכע האַ־בען געדארפט עפעס אויסווירקען פלעגען זיך פריהער ווענדען צו זייא. דער קייזער האט זיי פארטהיידיגט געגען אלע אנגרייפער, בעזאנדערס געגען בישאף אגאבארד פון ליאָן, א גרויסער שונא ישראל וועלכער האט זיך בעקלאגט אז די אידישע שולען אין יענע שטאדט פארנעמען א וויכטיגערען פלאטץ וויא די קירכען און דאס די שעהנסטע טהייל פון שטאדט ווערט בעוואוינט פון אידען.

ערסט נאך דעם טויט פון קייזער לואיס דעם פרומען אין 840, ווען די נייע רוימישע מלוכה, וועלכע האט נאך אנגעהויבען צוריסען צו ווערען פאר זיין לעבען, איז צושפליטערט געווארען צווישען זיינע קינדער, איז די אידישע לאגע פארערגערט געווארען. אונטער קארל דעם קאהל־קאפ (פליכעוואטען) וועלכער איז געבליבען קעניג פון פראנקרייך, האבען זיך אנגעפאנגען גזירות אויף אידען און זייא האבען פארלארען דאס רעכט צו זיין בעאמטע פון דער רעגיערונג. בעזאנדערס איז אין יענע צייט די מאכט פון קעניגע און די הויפט רעגיערונגען בכלל געוואַ־רען אין אייראפא פיעל שוואכער. עס האט זיך אנגעהויבען די פיאדאלע הער־שאפט, וואו יעדער באראן אדער גרויסער לאנד־אייגענטהימער איז געווארען א הערשער פאר זיך און א טיראן איבער די וועלכע זיינען אונטער איהם געלעגען. דאס איז געווען די ערגסטע צייט פאר אידען, ווייל בייא דיעזע קליינע טיראנען איז געווען אונמעגליך צו דערגרעהען רעכט, און זייא האבען זיך אויך ניט געקימערט פאר די אלגעמיינע פרינציפען פון זיכערהייט און גערעכטיגקייט וועלכע א גרויסע רעגיערונג פלעגט אימער, פון איהר אייגענע טובה וועגען, זוכען צו בעשיצען.

פינפטער קאפיטעל.

אַראַבישע בילדונג. רב סעדיה גאון. ענדע פון דיא ראשי גלותא.

דער גרויסער קאליף הארון־אל־ראשיד, וואס אין זיין צייט איז באגדאד געווען דיא שעהנסטע און דיא וויכטיגסטע שטאָדט פון דער וועלט און פון וועמען עס ווערען דערצעהלט דיא אַראַבישע וואונדער געשיכטען אין אזעלכע ביכער וויא „טויזענד און איין נאַכט", איז דאָך געוועזן א שטרייננער הערשער און אידען האָבען זיך אונטער זיין צייט פיעל בעקלאגט וועגען שלעכטע בעהאנדלונג. דיא איינציגע שוואַכע נחמה וואס זיי האבען געהאַט איז דאס קריסטען האָבען פון איהם אויך געליטען גראָדע אזוי וויא אידען. נאָך זיין טוידט אין יאָהר 809 האט זיך אָנגעפאַנגען א קריעג צווישען זיינע צוויי זיהן וועלכער האָט געדויערט פיער יאָהר, און אין דיעזער צייט האָבען אידען און קריסטען אויך פיעל געליטען. ערשט ווען זיין זיעגרייכער זאהן אַל־מאמון איז ארויף אויפ'ן טהראָן, זיינען געקומען בעסערע צייטען. אל מאמון איז געווען טאלעראנט און האט ליעב געהאַט בילדונג, און מיט דיא 20 יאָהר וואס ער האָט רעגיערט (813—833) פאנגט זיך אן דיא צייט ווען דיא אַראַבישע בילדונג האָט אויפגעבליהט און אָנגעפאנגען צו טראָגען גלענצענדע פרוכט. דיא וויסענשאַפטליכע שריפטען פון דיא אַלטע גריכען זיינען יעצט איבערזעצט געוואָרען אין אַראַביש, און האָבען געבילדעט דעם פונדאַמענט פון דיא נייע בילדונג. באגדאד, קיירואן אין אפריקא און מערוו זיינען געוואָרען מיטעל־פונקטען פון וויסענשאפט, אזעלכע וויא דיא קריסטליכע אייראפא האט ניט געהאַט ביז פיעלע יאהר־הונדערטע שפּעטער.

דיא אידען אונטער דיא הערשאפט פון דיא קאַליפען האבען, וויא מיר האָבען שוין פריהער בעמערקט, אנגענומען אַראַביש אלס זייער מוטער שפּראָך, אין דיעזע פּעריאָדע האָבען זיי זיך בעטהייליגט אין דיא פאָרשונגען און ליטעראַרישע אַרבייט פון דיא אַראַבער, און מיר געפינען אידישע נעמען אונטער דיא גרעסטע געלעהרטע פון דיעזע פּעריאָדע. דער איד סאהאַל ראַבבאַן האט אונגעפעהר אין

יאָהר 800 איבערזעצט פון גריכיש אין אראביש פּטאָלעמי׳ס גרויסע אסטראָנאָמישע ווערק אלמאגעסט, וואס איז געוואָרען א טעקסט־בוך אין וועלכען מען האט געשטודירט אסטראָנאָמיע די גאנצע צייט פון מיטעל אלטער אין אלע לענדער. זיין זאהן סאהאל אלי איז גערעכענט געוואָרען אלס איינער פון די גרעסטע אויטהאָריטעטען איבער מעדיצין פון יענער צייט.

א צווייטער בעריהמטער אידישער געלעהרטער פון דיעזער פּעריאָדע איז יצחק בן סוליימאן הישראלי פון עניפּטען וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין 845 און האט געלעבט קרוב פון הונדערט יאָהר. ער איז געווען א בעריהמטער ארצט און זיינע מעדיציניש ווערקע זיינען איבערזעצט געווארען אין העברעאיש, אין לאַטיין און צום טהייל אויך אין שפּאניש, און זיינען שטודירט געוואָרען אין מעדיצינישע שולען. יצחק הישראלי איז געקומען אין קיירואן, אפריקא, אונגעפעהר אין 904 און איז דאָרט געוואָרען דער לייב דאקטאר פון פירסט ציאדעטה־אללאה. ווען אובייד־אללאא (אויף וועמען מען זאָגט אז זיין מוטער איז געווען א אידישע פרוי) האט אין 909 בעזיעגט ציאדעטה־אללאה און געגרינדעט א נייע מלוכה אין נאָרד אפריקא איבער וועלכע ער האט רעגיערט די נעקסטע 20 יאָהר, איז יצחק געווארען זיין ארצט און האט פון זיינט וועגען געשריבען אכט ביכער איבער מעדיצין. די פיכאזאפישע ווערקע פון יצחק הישראלי האבען ניט געהאט אזא גרויסען ווערטה, אָבער ער איז געווען איינער פון די ערשטע וועלכע האָבען איינגעפיהרט אונטער די רבנישע אידען צו לערנען נאך א וויסענשאפטליכע מעטהאָדע, און זיין איינפלוס איז געפיהלט געווארען אין די צייטען נאך איהם.

אין די אידישע ליטעראטור אליין האט זיך אין יענע צייט אויך אנגעהויבען צו בעווייזען צייכענס פון לעבען. אין אנפאנג זיינען די קראים אויף דיעזעם פעלד געווען שטארקער און האבען געשריעבען א סך מעהר, אין דער צייט וואס די רבנים האבען גאנץ ווענינ אויפגעטהאן אויסער די תשובות וואס די גאונים פלעגען שרייבען וועגען דינים. רב יהודאי גאון אין דער צייט פון ענן איז דער מחבר פון „הלכות פסוקות“. דיעזער ספר איז שפּעטער אריינגענומען געווארען אין ספר „הלכות גדולות“ וועלכען ר׳ שמעון קיירא האט פערפאסט מיט א דור שפּעטער. רב עמרם גאון פון סורא (881—869), האט אויפגעשריבען א פאָלשטענדיגען סידור תפלות פאר יצחק בן שמעון, דעם פאָרשטעהער פון די אידען אין שפּאניען. דיעזער סידור עקסיסטירט נאך איצטער. רב צמח גאון פון פּומבדיתא האט דער ערשטער פערפאסט איין ערוך אדער תלמודישען ווערטער־בוך און רב נחשון גאון פון סורא האט געשריבען א בוך איבער דעם חשבון פון אידישען לוח

(ספר העיגול). ביידע לעצטע ביכער זיינען פארלארען געגאנגען אין שפעטערע צייטען.

אין יענע צייטען האט זיך אויך אנגעהויבען צו פארברייטען אונטער אידען דיא מיסטיציזם אדער געהיימע וויסענשאפט וועלכע דיא שפעטערע חכמי הקבלה האבען ענטוויקעלט און פארברייטעט. גוטע קריטיקער גלויבען אז דער ספר יצירה און עהנליכע ספרי קבלה שטאמען פון יענער צייט. צו יענע צייטען געהערט אויך דער היסטארישער שווינדלער אלדד הדני וועלכער האט דורכגערייזט פרס, בבל און אפריקא און איז שפעטער אוועק נאך שפאניען וואו ער איז פארפאלען געווארען. אלדד איז ערשיענען אונגעפעהר אין 885 און דערצעהלט אז ער שטאמט פון שבט דן און קומט פון דיא עשרת השבטים. ער האט דערצעהלט נייעס פון דיא בני משה, פון אידישע מלוכות און אידישע גבורות. אבער הויפטזעכליך האט ער געזוכט צו פארברייטען דיא דינים פון יענע אידען וואס קיינער האט ניט געוואוסט וואו זיי זיינען, און דיזע דינים זיינען געווען שטארק עהנליך צו דיא דינים פון דיא קראים. מען גלויבט יעצט אז ער איז געווען א פערשטעלטער קראי און האט געמאכט פראפאגאנדא פאר זיין סעקטע. דערפאר האט ער אויסגעמידען דיא ישיבות פון בבל אויף זיינע רייזען, וויל דורך שריפטען האט ער עס געפונען לייכטער צו נארען אייניגע פון דיא גאונים, וועלכע האבען זיך געוויזען געניינט צו גלויבען זיינע וואונדערבארע מעשיות און בעזאנדערס דעם פאקט אז יענע אידען האבען געוויסע דינים בקבלה דירעקט פון משה רבינו.

אין דיא זעלבע צייט ווען דער אידישער גייסט האט אנגעפאנגען אויפצולעבען, איז דיא לעצטע ביסעלע פאליטישע וויכטיגקייט וואס דיא אידען האבען נאך געהאט אין זייער ה יפט מיטעלפונקט, בבל, געווארען שוואכער און שוואכער. דאס אמט פון ריש גלותא איז ניט מעהר געווען אזוי איינפלוסרייך וויא פריהער, און איז אויך ניט אזוי לייכט איבערגעגאנגען בירושה וויא אין עלטערע צייטען. דיא גאונים וועלכע האבען ניט צוגעלאזען אז ענן זאל ווערען ריש גלותא, האבען נאך זיין אפפאל פון רבנישען יודענטהום בעוויזען וויא וויכטיג עס איז אז מען זאל אכטונג געבען ווער איז דער מאן וועלכער זוכט צו ווערען דער פירסט פון דיא אידען אין גלות, און זיי האבען איינגעווירקט אויף דיא אידישע בעפעלקערונג אז א נייער ריש גלותא קען בעקליידען דאס אמט נור ווען ער האט דיא צושטימונג פון דיא ישיבות. אין דער צייט פון קאליף אל-מאמון, וועלכען מיר האבען שוין אויבען דערמאנט איז פארגעקומען א שטרייטיגקייט איבער דיא פראגע ווער זאל ווערען ריש גלותא און ביידע צדדים האבען אפעלירט צום קאליף. ער איז געווען א ליבעראלער מענש און

מען האָט איהם אין יענער צייט פיעל בעלעסטיגט מיט עהנליכע שטרייטיגקייטען צווישען קריסטליכע סעקטען אין זיינע פּראָווינצען. ער האָט דארום ארויסגענעבען איין ענטשיידונג אז ער וויל זיך ניט מישען אין דיא אינערע אנגעלעגענהייטען פון אידען אָדער פון קריסטען. יעדערע צעהן אידען, האָט ער ערקלערט, מעגען זיך ער־וועהלען א ריש גלותא און יעדערע צעהן קריסטען איין ערץ־בישאָף. דאָס האָט נאַטיר־ליך דאָס אמט פון ריש גלותא נאָך מעהר אָבגעשוואכט, און אָבגלייך איינער פון דיא צוויי שטרייטענדע קאנדידאטען, דוד בן יהודה איז שפּעטער דאָך געבליבען דער איינ־ציגער ריש גלותא, האָט ער ניט מעהר געהאט דיא מאכט און דעם איינפלוס פון זיינע עלטערע פאָרגענגער.

דיא ישיבה פון סורא איז אימער געווען דיא הויפּט־שטיצע פון ריש גלותא, און ווען דיא ישיבה פון פומבדיתא איז איהר איבערגעוואקסען איז דער ריש גלותא געוואָרען נאָך שוואכער אין זיין שטעלונג. ווען רב האי בן דוד דער פאָרשטעהער פון דיא אידישע געמיינדע אין דיא הויפּטשטאָדט באגדאד, איז געוואָרען גאון אין פומבדיתא. (890—897) האט דאס דיא אינגערע ישיבה נאָך מעהר פארשטארקט. אידען האָבען דאן געלעבט גליקליך און געהאט הויכע רעגיערונגס־עמטער אונטער דער גוטען קאליף אל־מוטאדיד (892—902) און זיין וויזיר אובייד־אללאה איבן סור־לייטאן, און דער איינפלוס פון באגדאד איז אימער אויסגענוצט געוואָרען פאר פומ־בדיתא און געגען סורא. שפּעטער האָט מר כהן צדק גאון, וועלכער איז געווען ראש ישיבה פון פומבדיתא פון 917 ביז 936 געהאט א שטרייט מיט דעם דאמאָליגען ריש גלותא, עוקבא, וועגען דיינים און וועגען איינגאהמען פון דיא ישיבות. מר כהן צדק איז אויך געווען פון בגדאד און זיינע פריינד האָבען אויסגעווירקט ביי קאליף אל־מוכתאדיר (932—908) אדער ריכטיגער ביי זיין וויזיר אבן פוראט, אז עוקבא האָט פערלאָרען זיין אמט און איז פארטריבען געוואָרען פון בגדד. דער דאמאָליגער גאון פון סורא, רב יעקב בר נטרונאי איז געווען צו שוואך צו האָבען איין איינפלוס אויף דיא שטרייטענדע פּארטיען און מר כהן צדק האט אויסגעפיהרט דאָס עס איז פאר א קורצע צייט גאָר ניט געווען קיין ריש גלותא.

אָבער דער פערטריעבענער עוקבא האָט ניט געשוויגען. ער איז געווען אראַ־ביש געבילדעט און האָט געשריבען גוטע אראבישע פּאָעזיע. דיא שיינע פּערזען וועלכע ער האָט געשריבען צום קאליף ערקלעהרענדיג זיין טרייהייט, האָבען איהם פערשאפט דיא גונסט פון קאליף, וועלכער האט איהם צוריקגעבראכט נאָך באגדאד און וויעדער געגעבען זיין אמט. עס איז אָבער געלונגען מר כהן צדק און זיין פּארטיי דעם ריש גלותא וויעדער ארונטער צו ווארפען און איהם (אין 919) צו פערטרייבען

נאך קיירואן אין אפריקא, וואו עס האָט געהערשט איין אנדער מחמדנישע דינאַ־סטיע. דער פילאָזאָף און ארצט יצחק הישראלי, וועלכער איז געשטאנען זעהר הויך אין קיירואן, האָט זיעם פערטריבענעם אידישען פירסט אויפגענומען בכבוד גדול. עוקבא איז אין אפריקא בעהאנדעלט געוואָרען וויא א ריש גלותא און האָט דאָרט געענדיגט זיינע יאָהרען אין רייכטהום און עהרע.

אין בבל איז נאָך אויך געווען צו פריה אז דאָס אמט פון ריש גלותא זאָל אונטערגעהן. דיא אידישע בעפעלקערונג האָט נאָך שטארק געהאלטען פון דיא פירסטען וועלכע האָבען זיך גערעכענט אז זיי שטאמען פון מלכות בית דוד, און זיך געפיהלט שטאָלץ אויף זייער הויכע ווירדע אין באגדאד, ווען צוויי יאָהר זיינען אריבער זייט עוקבא איז פארטריבען געוואָרען, האט רב יעקב בן נטרונאי פון סורא געפאסט מוטה און ערגאנט דוד בן זכאי, א קרוב פון עוקבא צום ריש גלותא. מר כהן צדק האט איהם ניט אנערקאנט און דער נייער ריש גלותא, ווען ער איז בעסטער געוואָרען אין אמט האָט אראָנטערגעוואָרפען דעם גאון פון פומב־דיתא. מען האָט זיך ארומגעריסען א פּאָר יאָהר ביז איין אלטער בלינדער מאן האָט געמאכט שלום צווישען ביידע אנפיהרער. מר כהן צדק האָט אנערקענט דעם ריש גלותא, און יענער ווידער האָט בעשטעטיגט דעם גאון אלס פאָרשטעהער פון דיא ישיבה אין פומבדיתא.

אָבער דוד בן זכאי איז ניט געווען דער מאן צו פארגעבען אָדער פארגעסען. אלע האָבען געוואוסט אז מר כהן צדק האָט ניט געזוכט קיין גרויסקייט פאר זיך און האָט נור געוואָלט דאָס דיא ישיבה און דיא גאונות זאָל ניט ליגען אונטער דיא פיס פון ריש גלותא וועלכער איז געוועהנליך געווען א פּאָליטיקער און זיך געקימערט נור וועגען גרויסקייט און איינגאהמען. דוד האָט יעצט געזוכט אָפּצושוואכען דיא ישיבה פון פומבדיתא און עס איז איהם ווירקליך געלונגען איהר צו פארדונקלען, דורך דעם וואָס ער האָט ביי דיא ערשטע געלעגענהייט אראָפּגעבראכט א בעריהמ־טען אויסלענדישען אידען און איהם געמאכט צום גאון פון דיא ישיבה אין סורא.

דיעזער מאן איז געווען רב **סעדיה בן יוסף אל־פאיומי**, פון פאיום אָדער פיתום אין עגיפּטען, דער ערשטער אידישער גרויסער דיינקער און פע־היגער שריפטשטעלער פון דיא נאך־תלמודישע ליטעראטור. ער איז געבאָרען געוואָרען אין 892 און איז בעריהמט געוואָרען אין זיין פאטערלאנד אלס דער גרעסטער תלמיד חכם, אלס איין אראבישער געלעהרטער און מייסטער פון אלע וויסענשאפטען פון יענער צייט און אלס דער בעסטער שרייבער געגען קראים אפיקורסים וואָס דיא רבנישע אידען האָבען ביז דאן פראָדוצירט. דוד בן זכאי

האט זיך ניט געענדערט אין רב סעדיה'ס גרויסקייט. דיא ישיבה פון פומבדיתא איז באלד געוואָרען אונבעדייטענד און מר כהן צדק גאון איז כמעט פארגעסען געוואָרען דורך דעם גלאַנץ פון דעם ריעזיגען גייסט פון דעם נייעם גאון פון סורא. אָבער דער ריש גלותא האט א טעות געהאט אויב ער האט געמיינט אז דער מאן וועמען ער האט ערהויבען צו דיא גאונות וועט זיין א ווערקצייג אין זיינע הענד און טהאָן וואָס ער וועט איהם הייסען. רב סעדיה איז געקומען נאָך בבל אין 928 און איידער פינף יאָהר זיינען אריבער איז פאָרגעקומען א צוזאמענשטויס צווישען איהם און דעם ריש גלותא. דוד בן זכאי האט ארויסגעגעבען א וויכטיגען פסק צו וועלכען ער האט גע־דאַרפט דעם גאון'ס אונטערשריפט. רב סעדיה האט געדיינקט אז ער האט געפסקנט פאלש און האט ניט געוואָלט אונטערשרייבען. עס איז ענטשטאנדען א ביטערער קאמפף און עס איז געקומען אזוי ווייט אז דער גאון און דער ריש גלותא האבען זיך מחרים געווען איינע דיא אנדערע. רב סעדיה וועלכער איז געווען איין אויסלענדער האט ניט געהאט אזוי פיעל רייכע אונטערשטיצער אָדער וויכטיגע אנהענגער וויא דיא פירסטליכע פאמיליע פון דוד בן זכאי און ער האט זיך דארום צוריק געצויגען פון סורא און פארבראכט פיער יאָהר אין באגדאד ביז דער שטורם איז אריבער.

דיעזע פיער יאָהר וואָס דער גרויסער מאן איז געווען באהאלטען אין באגדאד, זיינען געווען דיא פרוכטבארסטע פון זיין לעבען, ווייל דאן האט ער געהאט צייט און האט געשריבען דיא בעסטע פון זיינע ווערקע. דיא ליטעראַרישע ארבייט פון רב סעדיה גאון האָבען פארדונקעלט אלעס וואָס דיא קראים האָבען ביז יענער צייט אויפגעטהאָן, און מען קען זאָגען אז ער איינער האט אריבערגעצויגען דיא גע־וויכט אויף דיא רבנישע זייט און אָפגעהאלטען זייער אויפוואקסען אין דיא צייט ווען זיי זיינען געווען זעהר שטארק. זייט ער איז ערשינען זיינען דיא אנפיהרער פון דיא קראים געווען בעשעפטיגט נור מיט איהם און מיט זיינע שריפטען, און זייערע גרויסע מענער וויא סלמון בן ירוחם, סהל בן מצליח און יפת הלוי זיינען בעריהמט נור פאר זייערע ליטעראַרישע אנגריפע אויף דעם מאן געגען וועמען זיי האָבען אויס־געזעהן וויא קינדער געגען א ריעז.

רב סעדיה'ס ליטעראַרישע ארבייט איז אויך ניט געווען בעשריינקט אויף זיין געגנערשאפט צו דיא קראים. ער האט געשריבען א העברעאישען ווערטערבוך (אגרון), האט איבערזעצט דעם תנ"ך אויף אראביש און געמאכט אויף איהם פירו־שים. זיין הויפט ווערק איז דער ספר „אמונות ודעות" א מייסטער ווערק איבער רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע, וועלכעס האט א גרויסען ווערטה נאָך איצטער, ווען עס איז

שוין אוועק באלד טויזענד יאהר זייט עס איז פערפאסט געוואָרען. אויסער דעם האט ער געשריבען תלמודישע אָבהאנדלונגען, שירים, פיוטים, כללים פון סוד העיבור און א ווערק איבער דיא מסורה אין וועלכע ער איז ארויסגעטרעטען געגען דעם גרויסען בעל מסורה אהרן בן אשר.

דערווייל איז זיין פאָפולאריטעט געשטיגען און דיא צאהל פון זיינע אנהענגער געוואקסען. דער נייער קאליף אבראדהי איז געווען א מאן וואס האט ליעב געהאט גערעכטיגקייט און זיין וויזיר עלי אבן־איסא האט זיך געוויזען געניינט צו דיא זייטע פון דעם גרויסען געלעהרטען. עס איז דארום ניט שווער געווען פאר גוטע פריינד פוןביידע זייטען צו מאכען שלום צווישען רב סעדיה און דוד בן זכאי. רב סעדיה איז צוריק געוואָרען גאון אין 937 און סורא איז ווידער געקומען צו איהר הויכע שטופע און אהין זיינען געקומען שאלות פון אלע לענדער אויף וועלכע רב סעדיה האט געענטפערט זיינע תשובות אין לשון קודש אָדער אראביש. ער איז געוואָרען נאָך מעהר בעריהמט וויא פריהער אָבער דיא מחלוקות און דיא פערפאָלגונגען וועל־כע ער האט געליטען האָבען אונטערגראָבען זיין געזונדהייט. ווען דוד בן זכאי איז געשטאָרבען אין 940 האט רב סעדיה בענוצט זיין איינפלוס אז יהודה דער זאָהן פון זיין אמאָליגען געגנער זאָל ווערען ריש גלותא, דער נייער פירסט האט רעגיערט נור זיבען מאָנאט און איז געשטאָרבען לאָזענדיג א זאָהן 12 יאָהר אלט וועלכען רב סעדיה האט אָנגענומען אלס זיין אייגען קינד. מיט דיא האָפנונג איהם שפּעטער צו מאכען פאר ריש גלותא. אָבער ער האט ניט דערלעבט צו זעהן דעם טרויעריגען סוף פון דעם לעצטען פירסט פון מלכות בית דוד. רב סעדיה איז געשטאָרבען פון מעלאנכאָליע אָדער מרה שחורה אין יאהר 942 ווען ער איז געווען נור 50 יאָהר אלט.

נאָך זיין טוידט איז דיא ישיבה פון סורא צוריק אָבגעשוואכט געוואָרען. אין פּומבדיתא איז דאן געוואָרען דער גאון א רייכער געבילדעטער סוחר פון באגדאד, אהרן אבן סרגדא וועלכער איז אפילו ניט געווען קיין גרויסער תלמיד חכם, אָבער ער האט פערשטאנען וויא צו פיהרען גרויסע אונטערנעהמונגען און אונטער זיין געשיקטע פיהרונג איז דיא אינגערע ישיבה ווידער געוואָרען דער מיטעל פונקט פון תלמודישע געלעהרזאמקייט. זעקס יאָהר נאָך רב סעדיה׳ס טוידט איז סורא גע־וואָרען אזוי אָפגעשוואכט אז דער לעצטער גאון, רב יוסף האט איהר פארלאָזען און איז א וועק נאָך בצרה און דיא עלטסטע ישיבה פון בבל, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרען פון רב מיט מעהר וויא 700 יאָהר צוריק איז אויף אימער געשלאָסען געוואָרען.

די אידישע איינוואוינער פון סורא האבען שטארק בעדויערט דעם אונטער־גאנג פון אזא וויכטיגען אנשטאלט וויא די ישיבה און זיי האבען בעשלאסען צו מאכען אלע מעגליכע אנשטרענגונגען איהר וויעדער צו עפענען. זיי האבען אויסגע־קליבען פיער תלמידי חכמים וועלכע מען האט אוועקגעשיקט נאך אייראפא אלס שלוחים צו די אידישע געמיינדען צו בעטען אונטערשטיצונג פאר די ישיבה וועלכע זיי האבען בעאבזיכטיגט צו בעניייען. אבער די געזאנדטע פון סורא זיינען געפאנ־גען געווארען פון א שפאניש־אראבישען קאפיטאן נים ווייט פון ברעג פון איטאליען און ער האט זיי פארקויפט פאר שקלאפען אין פערשיעדענע לענדער. דער שיקזאל פון דיעזע פיער שקלאפען האט געהאט א וויכטיגען איינפלוס אויף דעם שיקזאל פון דעם גאנצען יודענטהום. די ישיבה פון סורא איז נים געעפענט געווארען און די ישיבה פון פומבדיתא האט אויך שנעל פארלארען איהר וויכטיגקייט דורך דעם וואס די פיער געפאנגענע לומדים האבען אנגעפאנגען צו פארשפרייטען די תורה אין לענדער וואס זיינען פריהער געווען אבהייגיג פון בבל. מען קען זאגען אז די גאונות אין גאנצען איז שפעטער אונטערגעגאנגען דורך די סבה וואס האט גע־טראפען מיט די לייטע וואס זיינען געשיקט געווארען צו פערשטארקען איינע פון די ישיבות.

אונגעפעהר אין די זעלבע צייט ווען די אלטע ישיבה פון סורא האט אויפ־געהערט צו עקזיסטירען, האבען אידען אויך פארלארען דעם לעצטען סימן פון איי־גענע הערשאפט וואס האט זיך נאך געהאלטען אין בבל—דאס אמט פון ריש גלותא. דוד בן זכאי איז אין אמת געווען דער לעצטער ריש גלותא וועלכער האט געשפיעלט א ראללע אלס אידישער פירסט. זיינער א קרוב וועלכער איז אויסגעקליבען געווא־רען צו בעקליידען דאס אמט אין דער צייט וואס זיין אייניקעל, דער תלמיד פון רב סעדיה גאון איז געווען צו יונג, איז אום געבראכט געווארען דורך א בלבול פון פא־נאטישע מחמדנער. עס איז געקומען די צייט ווען די הערשענדע קלאס אין באג־דאד האט נים געקענט מעהר צו זעהן אז א איד זאל שפיעלען די ראללע פון א פירסט און מען מוז אויך צוגעבען דאס די לעצטע ראשי גלותא האבען דורך זייי־ערע שטרייטיגקייטען מיט די גאונים און דורך זייער געלד־לוסט זיך געמאכט פער־האסט ביי אידע׳ און נים אידען צוגלייך. חזקיהו, דער אייניקעל פון דוד בן זכאי, איז געווען דער לעצטער וואס האט געטראגען דעם טיטעל. פאנאטישע מחמדנער האבען איהם אויך אומגעבראכט און די אידישע פארשטעהער וועלכע האבען נים געוואלט די שונאי ישראל מעהר אויפרייצען, האבען בעשלאסען נים מעהר צו ער־וועהלען קיין נאכפאלגער. די יונגע קינדער פון חזקיהו זיינען אוועק נאך שפאניען,

און זייט דאן זיינען פארלארען געגאנגען דיא שפורען פון דוד המלך'ס פאמילע אונטער אידען.

דער פאנאטיזמוס פון דיא קריסטען האט געמאכט איין ענדע צו דעם הויכען אמט פון נשיא אין ארץ ישראל אין פינפטען יאהרהונדערט און דער פאנאטיזמוס פון דיא מחמדנער אין אזיען האט געטהאן דאס זעלבע מיט דעם העכערען אמט פון ריש גלותא אין בבל אין צעהנטען יאהר-הונדערט. דיא ישיבה אין פומבדיתא אדער אין פרוז שבור וועלכע איז נאך געבליבען, איז אויך געווארען וואס וויטער שוואכער און איז אין נעקסטען יאהרהונדערט אויך אונטערגעגאנגען. עס האט זיך אנגעפאנגען א בעריאדע פון וויסענשאפט און פאעזיע; מדקדקים און משוררים, ערצטע און פילאזאפען האבען אנגעהויבען צו פארנעהמען דעם וויכטיגסטען פלאץ אין אידישען גייסטיגען לעבען. דער מיטעל פונקט פון דיא נייע טהעטיגקייט איז ניט מעהר געווען בבל, זאנדערן דיא לאנד אין וועלכע אידען האבען אין דער צייט פון מיטעל-אלטער געהאט פריהער מעהר נחת און נאכדעם מעהר צרות וויא אין יעדע אנדערע לאנד פון אייראפא — אין שפאניען.

זעקסטער קאפיטעל.

ר' משה בן חנוך. חסדאי אבן שפרוט און דיא שפאנישע קולטור. קאררעספאנדענץ מיט דיא כוזרים.

דיא פיער תלמידי חכמים וועלכע זיינען געפאהרען נאך אייראפא זוכען הילפע פאר דיא ישיבה פון סורא און זיינען אריינגעפאלען אין שקלאפעריי זיינען פערקויפט געווארען אין פיער פערשיעדענע פלעצער. עס איז דאמאלס געווען א גאנץ געוועהנליכע זאך צו פערקויפען געפאנגענע פאר שקלאפען און אידען אין אלע גרויסע שטעדט וואו זייא האבען געוואוינט, בעזאנדערס אין האפען־שטעדט, האבען אימער אפגעהיט דיא גרויסע מצוה פון פדיון שבויים צו אויסקויפען און בעפרייען דיא אידישע געפאנגענע וועלכע פלעגען געבראכט ווערען צום פארקויפען. עס איז דערפאר געווען א גאנץ נאטירליכע זאך דאס יעדער פון דיא פיער איז אויסגעלייזט און בעפרייט געווארען דארטען וואו מען האט איהם געבראכט. דער ערשטער ר' שמריה בן אלחנן איז פארקויפט געווארען אין אלעקסאנדריען אין עגיפטען. ווען מען האט איהם בעפרייט איז ער אוועק נאך קאירא און איז דארט געווארען דער גרעסטער פיהרער פון דיא געמיינדע. דער צווייטער, ר' חושיאל, (דער פאטער פון דעם בעריהמטען רבנו חננאל) איז פערקויפט און בעפרייט געווארען אין קיירואן, אפריקא, וואס איז דאן אויך געווען א וויכטיגער אידישער מיטעלפונקט און האט דארט געגרינדעט א ישיבה. וועגען דעם דריטען ווייס מען ניט קלאר, אבער מען דיינקט אז ער האט געהייסען ר' נתן בן יצחק הבבלי און איז געקומען אין נארבאן, פראנקרייך.

דיא הויפטוויכטיגקייט פאר דיא אידישע געשיכטע האט דער פיערטער פון דיעזע געפאנגענע משולחים, ר' משה בן חנוך, וועלכער איז פון דעם רויבער קאפיטאן אדער אדמיראל אבן־רומחים געבראכט געווארען נאך קארדאווא, דיא דאמאליגע הויפט שטאדט פון דיא מחמדנישע שפאניען. ר' משה האט דורכגעמאכט מעהר געפאהר ווי זיינע פאראונגליסטע קאמעראדען. ער האט אויף דער רייזע

מיט גענומען זיין שיינע פרוי און זיין יונגען זאהן. ווען זייא זיינען אריינגעפאלען אין דיא הענד פון אבן רומחים האט דיא שיינקייט פון דיא פרוי אויף זיך צוגעצויגען דיא אויפמערקזאמקייט פון דעם רויבער און ער האט איהר אנגעפאנגען צו בע־לעסטיגען. זיא האט נאטירליך ניט געקענט האפען זיך צו רעטען פון זיינע הענד אויף דיא שיף וואו ער איז געוועזן דער הערר, און זיא האט דארום נאר געפרעגט איהר מאן אויב דיא וועלכע ווערען דערטרונקען קענען אויפשטעהען תחית המתים. ווען ער האט איהר געענטפערט מיט דעם פסוק „אמר ה׳ מבשן אשיב אשיב ממצולות ים" האט זיא זיך אריינגעווארפען אין וואסער און איז דערטרונקען גע־ווארען. ווען דער אונגליקליכער ר׳ משה איז מיט זיין אינגעל חנוך געבראכט גע־ווארען נאך קארדאווא האבען זייא דיא רייכע אידען אויסגעלייזט וויא זייא פלעגען אימער טהאן און זיך ניט מעהר וועגען איהם געקימערט. דער בעפרייטער איז אוועק אין בית המדרש פון קארדאווא און זיך אוועקגעזעצט אין א ווינקעל. דארט איז געוועזן דער גייסטיגער פארשטעהער פון דיא אידישע געמיינדע א געוויסער דיין מיט דעם נאמען ר׳ נתן, איין עהרליכער מאן, וועלכער האט אבער וועניג פערשטא־נען דעם תלמוד און האט איהם דאך געזוכט צו לערנען. ר׳ משה האט געהערט ויא ער האט איינינע פלעצער ניט ריכטיג ערקלערט און האט געשוויגען, אבער ווען ר׳ נתן האט פארטייטשט „על כל הזאה טבילה" (אין די עבודה פון יום כפור) דאס צווישען איין שפריץ און דעם אנדערן דארף דער כהן גדול זיך טובל זיין אין וואסער, האט דער גרויסער תלמיד חכם פון בבל זיך ניט געקענט מעהר איינהאל־טען און זיך אויפגעשטעלט, בעטענדיג דעם עולם און דעם דיין אום פערציהונג און האט ערקלערט אז דער פשט איז דאס פאר יעדער שפריץ דארף דער כהן גדול איינטונקען דעם פינגער אין דיא בלוט. דיא פערזאמעלטע אידען זיינען ער־שטוינט געווארען ווען זייא האבען אויסגעפונען דאס דער איד אין דיא צוריסענע קליידער וועלכען זייא האבען אויסגעלייזט פאר א קליינע סומע נאר פאר רחמנות וועגען, פארשטעהט תלמוד בעסער וויא זייער דיין. ר׳ נתן אליין האט איהם גע־פרעגט אנדערע שווערע פונקטען אין תלמוד וואס ער האט ניט קלאר פערשטאנען און ר׳ משה האט אלעס אזוי געשיקט פארענטפערט אז ר׳ נתן האט גלייך אויפ׳ן ארט זיך אפגעזאגט פון זיין דיינות און זיך ערקלערט אלס א תלמיד פון דעם ארעמען בבלי. ער האט געראטהען די אידען פון קארדאווא זיי זאלען ר׳ משה׳ן אויפנעהמען אויף זיין פלאטץ און זייא האבען איהם גערן געפאלגט. דער עלענדער שקלאף איז געווארען פארשטעהער פון דיא אידישע געמיינדע אין קארדאווא; ער האט געקריגען רייכע פרעזענטען, א גרויסע געהאלט און איין עקיפאזש מיט דיענער. דיא

רייכע אידען פון קארדאווא זיינען געווען פול פרייד אז זייא האבען געקריגען א גרויסען תלמיד חכם אין זייער שטאדט און וועלען ניט מעהר דארפען אנקומען צו די גאונים פון בבל אין פראגען וועגען רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען.

ווען אדמיראל אבן־רומחים האט דערהערט אז דער ארעמער „שבוי" וועלכען ער האט אזוי בילינג פארקויפט איז געווארען אזא וויכטיגע פערזאן אין קארדאווא האט ער געוואלט חרטה האבען אויף דעם מסחר און האט פון די אידען פון קארדאווא געפאדערט א גרויסע סומע געלד. נאך די דאמאלינע בעגריפע פון גערעכטיגקייט וואלט ער וואהרשיינליך אויסגעפיהרט, אבער די אידען פון הויפט שטאדט האבען דאן געהאט אין הויף פון קאליף עבדול־רחמן III א מעכטיגען פערטרעטער אין די פערזאן פון דעם אידישען מיניסטער ה ס ד א י ב ן י צ ח ק א ב ן ש פ ר ו ט. דיעזער שטאטסמאן האט דעם עהרליכען קאליף לייכט איבער־ציינגט אז עס איז א טובה ניט נאר פאר די אידען פון שפאניען, זאנדערע: פאר שפאניען אין גאנצען, אז עס זאל זיך געפינען א גרויסער תלמיד חכם אין קארדאווא, ווייל דורך דעם וועלען די אידען פון שפאניען אויפהערען צו שיקען יעהרליך די סומען געלד וואס פלעגט ביז יעצט געהען פאר די אונטערשטיט־צונג פון די ישיבות פון בבל אין א לאנד וואס ליעגט אונטער איין אנדער הער־שער. עבדול־רחמן האט איינגעזעהען די גערעכטיגקייט פון די טענה און האט ענטשידען אז דער מקח וואס איז בעצאהלט געווארען פאר ר' משה מוז בלייבען מקח. אבגליך דער אויסגעלייזטער תלמיד חכם האט נור געפיהרט דעם טיטעל דיין איז ער אין אמת'ן געווען דער גאון פון שפאניען און האט די אידען פון לאנד געמאכט אונאבהעהנגיג פון די גאונות פון בבל. ר' חושיאל האט דאס זעלבע געטהאן אין אפריקא און די ישיבות פון בבל האבען ערליטען א פערקלענערונג אין זייערע איינגאהמען און זייער אויטהאריטעט דורך די פערפלאנצונג פון תורה אין אנדערע לענדער דורך זייערע משולחים.

חסדאי אבן שפרוט, וועלכער האט געהאלפען אז ר' משה זאל בלייבען אין קארדאווא און דארט גרינדען א מיטעל פונקט פאר תלמודישע קענטנים, האט אויך געטהאן פיעל פאר די פערברייטונג פון דקדוק, פאעזיע און וויסענשאפטען אונטער די אידען אין שפאניען. חסדאי, וועלכער איז געבארען געווארען פון זעהר רייכע עלטערען אין קארדאווא אין 915 איז דער ערשטער בעריהמטער אייראפייאי־שער איד וועלכער איז געווען דורכדרונגען פון דעם אייראפייאישען גייסט און מיט איהם פאנגט זיך אן די גלאנץ פעריאדע פון די אידען אין שפאניען. ער איז געווען זעהר געשיקט און געלערענט, און האט אויסער העברעאיש און אראביש

אויך פערשטאנען לאטיין, א שפראכע וועלכע נור קריסטליכע גייסטליכע האבען דאן פערשטאנען.

אין נארד אדער צפון זייט פון שפאניען האבען זיך אפילו אין דיא צייטען פון דיא אראבישע הערשאפט געפונען קליינע קריסטליכע קעניגרייכען, און דער קאליף עבדול רחמן האט אפט מיט זייא געהאט דיפלאמאטישע פערבינדונגען. הסדאי איז אין אנפאנג געוועזן דער דאלמעטשער פון דיא שלוחים וואס דער אראבער פלעגט שיקען צו דיא שפאנישע מלכים. אבער ער האט געצייגט אזוי פיעל פעהיגקייט אין דיפלאמאטישע פערהאנדלונגען דאס שפעטער איז ער אליין געשיקט געווארען אלס פערטרעטער פון קאליף און פלעגט אויך עמפפאנגען דיא געזאנדטע פון פרעמדע קעניגע וואס פלעגען קומען נאך קארדאווא. אזוי איז דער אידישער געלעהרטער מיט דער צייט געווארען א סארט מיניסטער פון אויסווערטיגע אנגעלעגענהייטען, אבגלייך אין יענער צייט האט נאך אזא אמט ניט עקזיסטירט. דיא אראבער זיינען נאך אויך דאן ניט געווען אזוי וייט פארטגעשריטען אז א איד זאל קענען האבען דאס אמט פון וויזיר אדער מיניסטער, דארום האט חסדאי אבן שפרוט גאר ניט געהאט קיין ספעציעלען אמט, אבער זיין דעה און זיין איינפלוס אין אנגעלעגענהייטען פון דיא רעגיערונג איז געווען גרעסער וויא פון דיא מיניסטארען וועלכע האבען געהאט דעם טיטעל אבער ניט דעם פערשטאנד פאר דיפלאמאטישע אונטערנעהמונגען.

חסדאי האט זיין רייכטהום און זיין הויכע שטעלונג אויסגעניצט צו טהאן גוטעס דיא אידען פון שפאניען און צו ענטוויקלען אונטער זייא אידישע און וועלטליכע געלעהרזאמקייט. ער איז בעטראכט געווארען אלס דער פארשטעהער פון דיא אידען אין שפאניען און ווערט אין דיא אלטע ליטעראטור גערופען ר׳ חסדאי הנשיא. ער איז געווען דער פריינד פון געלעהרטע אידען אין גאנץ וועלט, און האט בעשיצט און ערמוטהיגט דיא וועלכע זיינען געווען נאהענט צו איהם. ער האט קארעספאנדירט מיט ר׳ דוסא, דעם זאהן פון רב סעדיה גאון, וועלכער איז אויך געווען א וויכטיגע פערזאן אבער האט ניט געקענט, איבער אינטריגעס, ערדייבען דיא שטעלע פון גאון. חסדאי האט פון איהם געפאדערט א ביאגראפיע פון זיין בעריהמטען פאטער, וועלבען ער האט זעהר פערעהרט. דער גרעסטער געלעהרטער איד אין אפריקא איז דאמאלס געווען ר׳ אדונים בן תמים פון קיירואן (900-960) א תלמיד פון ר׳ יצחק הישראלי. ער איז, וויא זיין לעהרער אויך געווען א דאקטאר און אלס דער לייב דאקטאר פון קאליף ישמעאל אלמנסור אבן-קיים, האט ער געשפיעלט א גרויסע ראלע. חסדאי אבן שפרוט האט איהם ערזוכט ער זאל פאר

איהם אויסרעכענען איינינע אסטראנאמישע חשבונות וועגען דעם אידישען עיבור.

חסדאי האט אויך געהאָלפען פערשפרייטען וויסענשאפט אונטער דיא מורען אָדער שפּאנישע אראבער זעלבער. ער האט זיך געוויזען אַלס בעזאָנדערס וויכטיג אין דער צייט ווען דער שוואכער קייזער קאנסטאנטין VIII פון קאנסטאנטינאפּאל האט געשיקט א געזאנדשאפט נאך שפּאניען, בעטען הילפע פון עבדול רחמן געגען דעם קאליף פון באגדאד. דיא ביצאנטינישע אדער איסט־רוימישע מלוכה, דיא איינציגע וועלכע איז אין יענער צייט געווען אָפען אין איהר פריינדשאפט צו אידען, איז דאן געווען אזוי אפגעשוואכט אז זיא האט געמוזט זוכען א פערבינדונג מיט איין מחמדנישען פירסט זיך צו שיצען געגען א צווייטען. דיא געזאנדשאפט איז געקומען אין קארדאווא, און איז אנגעוויזען געוואָרען זיך צו ערשט צו ווענדען צו דעם אידישען שטאאטסמאן חסדאי, וועלכער האט זי פאָרגעשטעלט פאר׳ן קאליף. אונטער דיא מתנות וואס דער קייזער פון קאָנסטאנטינאפּאל האט געשיקט צו עבדול־רחמן איז געווען איין עקזעמפּלאר פון א גריכישען בוך איבער מעדיצין וועלכען דיא געלעהרטע אראבער האבען זעהר געוואלט קריגען. אָבער עס איז ניט געווען קיינער אין קארדאווא וואס האָט פערשטאנען גריכיש. און קאנסטאנטין האָט דארום שפּעטער צוגעשיקט א גלח וועלכער האָט פערשטאנען גריכיש און לאטייניש צו העלפען איבערזעצען דעם בוך. חסדאי איז געווען דער איינציגער געלעהרטער אין קארדאווא וועלכער האָט פערשטאנען לאטייניש און ווען דער גלח האָט פאר איהם איבערזעצט דעם בוך פון גריכיש אין לאטיין, האט חסדאי דאס נאכדעם איבערזעצט פון לאטיין אין אראביש. דיא אראבישע געלעהרטע האָבען דעם בוך אָנגענומען אלס א טעקסט בוך אין דיא מעדיצינישע שולען און דאס האָט דעם אידישען געלעהרטען געמאכט פיעל עהרע. חסדאי האָט אויך מיט זיינע דיפּלאָמאטישע פעהיגקייטען אויסגעפיהרט דאָס א שטרייטיגקייט איבער א בעליידיגונג צווישען דעם דייטשען קייזער אָטא I און עבדול רחמן האט זיך געענדיגט אויף א פריינדליכען אופן, אבגלייך ער האט דער דייטשען געזאנדטען אפגעהאלטען א יאָהר אין קארדאווא איידער ער האָט איהם פאָרגעשטעלט פארן קאליף.

חסדאי איז געווען דער פריינד און בעשיצער פון מנחם בן סרוק (970־910) דעם ערשטען בעל דקדוק פון שפּאניען און אויך פון זיין געגנער דונש בן לברט, דער ערשטער העברעאישער גוטער פּאָעט וועלכער האָט איינגעפיהרט דיא אייראָפּייאישע פאָרם פון פּאָעזי אין דיא הייליגע שפּראך. דיעזע צוויא געלעהרטע האָבען זיך דעם גאנצען לעבען ארומגעריסען, און זייערע פאלעמיקס אדער שטרייט־שריפטען וואס איינער האט געשריבען אויף דעם אנדערן און וואס דיא אנהענגער

פוןביידע זייטען האָבען געשריבען זיינען נאָך היינט אויך אינטערעסאַנט צום לעזען. דונש איז געווען רייך און מנחם ארעם. מנחם איז געווען דער עלטערער און איז פריהער געוואָרען אונטערשטיצט פון חסדאי׳ם פאָטער. ווען חסדאי איז גרויס געוואָרען איז מנחם בערופען געוואָרען פון זיין געבורטשטאָדט טאָרטאָזאַ נאָך קאָרדאָווא און איז געוואָרען אַ סאָרט הויף־פּאָעט בייא חסדאי. זיין בעשיצער האָט איהם ערמוטהיגט צו פאָרשען ווייטער אין דיא שרשים און בעדייטונגען פון העבּרעאישע ווערטער און דאָרט האָט מנחם געמאַכט זיין העברעאישען ווערטער־בוך (מחברת) וואָס האָט איבערטראָפען אַלעס וואָס איז ביז יענער צייט געשריבען געוואָרען. שפּעטער ווען חסדאי האָט געבראַכט פון באַגדאַד דעם פּאָעט דונש בן לברט איז מנחם געפאַלען אין אונגנאָדע. דיא וכוחים און זידלערייען צווישען ביידע צדדים, וועלכע זיינען געפיהרט געוואָרען אין העברעאיש האָבען פיעל געהאָלפען צו ענטוויקלען דיא העברעאישע שפּראַך און איהר מאַכען טויגליך צום געברויך אין אַזעלכע אַנגעלעגענהייטען צום ערשטען מאָל אונטער דיא רבנישע אידען. ביידע זייטען האָבען אימער אַפּעלירט צו חסדאי אַלס דיא העכסטע אויטהאָריטעט און דער איינציגער מאַן וועלכער קען געבען אַ גערעכטע ענטשיידונג. אָבער אַזוי וויא אַ טהייל פון יענע שריפטען זיינען פערלאָרען געגאַנגען קענען מיר ניט האָבען קיין ריכטיגען אורטהייל אויב חסדאי האָט געהאַנדעלט ריכטיג מיט דעם וואָס ער האָט שפּעטער זיך געוויזען מעהר גינסטיג צו דונש וויא צו מנחם.

ר׳ משה בן חנוך דער תלמודיסט, מנחם בן סרוק דער מדקדק און דונש בן לברט דער מדקדק און משורר זיינען דיא ערשטע גרינדער פון אידישע גייסטיגע גרויסקייט אין שפּאַניען. אַלע דרייא זיינען געשיצט און געהאָלפען געוואָרען פון חסדאי אבן שפּרוט, דעם פריינד פון בילדונג און שיצער פון דיא אידען. ר׳ משה בן חנוך איז געווען דער ערשטער פון דיא פיער גרויסע מענער צו פערלאָזען די וועלט. ער איז וואַהרשיינליך געווען דער עלטסטער פון זייא אַלע און איז געשטאָרבען אין יאָהר 965. עס איז באַלד פאָרגעקומען אַ גרויסע מחלוקה ווער עס זאָל ווערען זיין נאָכפאָלגער. איין קאַנדידאַט איז געווען זיין זאָהן ר׳ חנוך, וועלכער איז מיט איהם מיטגעקומען פון בבל און האָט אַלס קינד מיטגעמאַכט אַלע געפאַהרען פון דער מערקווירדיגער רייזע. דער צווייטער קאַנדידאַט איז געווען ר׳ יוסף בן אביתור, אַ תלמיד פון ר׳ משה, וועלכער איז געווען אַ געבאָרענער אין שפּאַניען, האָט געהאַט איינע אַראַבישע ערציהונג און איז געווען אַ צימליך גוטער פּאָעט. חסדאי האָט געהאַלטען מיט ר׳ חנוך, וועלכער איז אפילו געווען מעהר ניט וויא אַ תלמודיסט און קיין וועלטליכער געלעהרטער. דער איינפלוס פון פירסט האָט מכריע געווען און

ר' חנוך איז געוואָרען דער גייסטיגער פארשטעהער פון דיא אידען פון קאָרדאָווא, און דערמיט אויך פון גאנצען שפאנישען יודענטהום. נאך חסדאי'ס טויט איז ר' חנוך פאר א געוויסע צייט ארונטער געוואָרפען געוואָרען פון זיין אמט, אבער ער איז צוריק ארויף און איז געבליבען אין דיא הויכע שטעלונג ביז זיין טויט אין יאָהר 1024*)

דיא אידישע געשיכטע האט אויך צו פערדאנקען חסדאי אבן שפרוט פאר א וויכטיגען קאפיטעל וואס קען נור געשריבען ווערען ווייל ער האט גענומען אזא אינטערעסע אין דיא לאגע פון אידען אין גאנץ וועלט. אין יענע צייטען האָט מען אין איין טהייל פון דער וועלט געוואוסט זעהר וועניג וואָס עס קומט פאָר אין דיא אנדערע טהיילען, ווייל עס איז ניט געווען קיין דירעקטע פערבינדונג צווישען וויטע לענדער. דיא וואונדערבאָרע געשיכטען פון א אידישע מלוכה אין לאנד פון דיא כוזרים, וועלכע אלדד הדני האט פערשפרייט מיט א יאהר הונדערט פריהער, זיינען נאך אומגעגאנגען אין פאָלק, אָבער קיינער האט ניט געוואוסט וועגען דעם צו גע־בען א געוויסען בעריכט. ווען די געזאנדטע פון קאנסטאנטינאפאל זיינען אין 960 געקומען צום קאליף עבדול רחמן און חסדאי איז מיט זייא בעקאנט געוואָרען, האט חסדאי אנגעפאנגען אויסצופרעגען בייא זייא אויב זייא ווייסען עטוואס וועגען דיא כוזרים. זיין פרייד איז געווען זעהר גרויס ווען זייא האבען איהם דערציילט אז אין קאנסטאנטינאפאל וויים מען זעהר גוט פון דיא שטארקע קעניגרייך פון דיא כוזרים און דאס מען האט דארט פאר זייער קעניג יוסף פיעל רעספעקט. דיא גע־לעגענהייט צו טרעטען אין בריעפליכע פערבינדונג מיט דעם אידישען מלך האט זיך אויך באלד געמאכט. עס זיינען אנגעקומען אין קארדאווא געזאנדטע פון א סלאוויאנישען קעניג וועלכער האָט געהערשט ארום דיא אונטערסטע אדער נידריגערע טהייל פון דאָנוי, און מיט זייא זיינען מיטגעקומען צוויא אידען אלס דאלמעטשער. דיעזע אידען האָבען זיך אנגענומען דורכצופיהרען דעם אויפטראג פון חסדאי און צו בריינגען זיינעם א בריעף צום קעניג פון דיא כוזרים.

חסדאי האט אויפגעשריבען א שיינעם העברעאישען בריעף **) אין וועלכען ער האט וויא א קלוגער שטאאטסמאן מיט גרויס ענוה געגעבען צו פערשטעהען זיין

---

*) אנדערע זאגען אין 1014.

**) דיעזער בריעף און דער ענטפער פון יוסף מלך הכוזרים זיינען אפגעדרוקט אין דיא בעסערע לעצטע אויסגאבען פון דעם ספר הכוזרי פון ר' יהודה הלוי, א בוך וועלכען מיר האָבען שוין דערמאנט אין א פריהעריגע בעמערקונג.

איינענע וויכטינקייט און דיא וויכטינקייט פון דיא אידען אין שפאניען און האט נעבעטען דעם קעניג פון דיא כוזרים ער זאל איהם לאזען וויסען אלעס וועגען זיך און וועגען זיין פאלק. אין אנפאנג פון בריעף האט מנחם בן סרוק געשריבען א פיינעם שיר. דער בריעף איז אנגעקומען צו יוסף דורך א געוויסען יעקב בן אלעזר פון לאנד נמץ (ניעמעץ, דייטשלאנד) און דער קעניג האט אפגעשיקט צו חסדאי א לאנגען ענטפער וואס האט א גרויסען היסטארישען ווערטה (אויב מיר זאלען ניט גלויבען דיא וועלכע לייקענען דיא עכטקייט פון דיעזען וויכטיגען דאקומענט.)

יוסף האט ערקלערט חסדאי אז דיא כוזרים שטאמען ניט פון אידען, זאנדערען זיינען געווען געטצענדינער וועלכע האבען אנגענומען דיא אידישע רעליניאן אונטער דער צייט פון קעניג בולאן. ער אליין, יוסף, איז דער עלפטער אידישער קעניג זייט עובדיה בן בולאן, און וואוינט אויף איין אינזעל אויף דעם טייך וואלגא אין א פאלאץ מיט גאלדענע טויערען. דיא רוסען וועלכע האבען זיך פעראייניגט מיט דיא ווארינגען האבען דאן שוין נעהאט פון איהם צוגענומען איינינע שטיקער לאנד, דאך ווען דער בריעף איז געשריבען געווארען אין 960 איז יוסף געווען א שטארקער קעניג מיט איין ארמעע פון 12,000 סאלדאטען, וועלכע איז פאר יענע צייט געווען רעכט גרוים. ער שרייבט דאס ער און זיין פאלק ווענדען זייערע אויגען צו ירושלים און אויך צו דיא ישיבות פון בבל און דאס זייא האפען אויף משיח אזוי וויא אלע אנדערע אידען.

חסדאי און דיא אידען פון שפאניען האבען זיך געפרעהט איבער דיא וויכטינקייט פון דיא אידישע מלוכה אין דיא ווייטע לאנד, אבער זייא האבען וואהרשיינליך מעהר פון איהר ניט געהערט און אויך ניט געוואוסט דאס זיא איז עטליכע יאהר נאך דיא קארעספאנדענץ מיט חסדאי כמעט אין גאנצען אונטערגעגאנגען. דער רוסישער פירסט סוויאטאסלאוו פון קיעוו, וועלכער איז פריהער כמעט געווען איין אונטערטהאן פון דיא כוזרים, האט אין 965 איינגענומען איינעם פון זייערע גרעססטע פעסטונגען. אין 969 האט דער זעלבער סוויאטסלאוו בעזיעגט דיא כאזארישע הויפט שטאדט איטיל און זייער צווייטע גרויסע שטאדט סעמענדער. דיא כוזרים זיינען צולאפען א טהייל אויף איין אינזעל אין קאספישען ים, א טהייל נאך דערבענד אין קאווקאז און נאך דיא האלב אינזעל קרים, וועלכע האט דאן געקריגען דעם נאמען: „לאנד פון דיא כוזרים". באספארום (קערטש) איז געווארען זייער נייע הויפטשטאדט און זייא זיינען געווארען איין אונבעדייטענדעס פאלק וועלכעס איז מיט דער צייט פערשלונגען געווארען פון דיא ארומיגע שטארקערע שכנים.

ווען דער קאליף עבדול רחמן איז געשטאָרבען האָט זיין זאָהן אל־חכים, וועלכער איז געווען נאָך מעהר פריינד פון פּאָעזיע און געלעהרזאמקייט וויא זיין פאָטער, ערהויבען דעם אידישען שטאַאטסמאַ׳ן צו נאָך א העכערע שטעלונג וויא ער האָט פריהער געהאַט. חסדאי אבן שפרוט האָט געלעבט און געווירקט פאַר בילדונג און פאַר דיא אידען אין שפאַניע; און ווען ער איז געשטארבען, 55 יאָהר אלט, אין 970 איז ער בעטרויערט געווארען פון אלע קלאַסען. אידען און מחמדנער האָבען דערצעהלט זיינע שבחים און געטהאָן אלעס צו פערעוויגען דעם נאָמען פון דעם ערשטען גרויסען אידען און איינעם פון דיא וויכטיגסטע מענער פון שפאַניען אין יענעם יאָהר־הונדערט.

זיבענטער קאפיטעל.

רב שרירא און רב האי. ענדע פון דיא גאונות. אויפבלידונג פון אידישע געלעהרזאמקייט אין איירָאפּא.

דיא נייע ישיבות אין שפאניען און אין אפריקא, און דיא פארברייטונג פון דער תורה אין איטאליען, פראנקרייך און דייטשלאנד, האט אין גאנצען אפּגעשוואכט דעם איינפלוס וואס בבל האט אמאל געהאט איבער דיא אידען פון דער גאנצער וועלט. צווייא גרויסע גאונים וועלכע זיינען אין יענער צייט אויפגעשטאנען אין פומבדיתא אדער ריכטיגער אין פרוז־שבור האבען דורך זייערע פעהיגקייטען און גרויסען נאמען אויפגעהאלטען דיא ישיבות פאר אונגעפעהר נאך א האלבען יאהר־הונדערט, אבער אויך זייא האבען ניט געקענט אריינברייננען אין דעם אלטען קערפּער גענוג לעבען ער זאל קענען ווייטער עקזיסטירען נאך זייא.

דיעזע צווייא גאונים זיינען געווען רב שרירא און זיין זאהן רב האי. רב שרירא (920-1000) איז געווען איין אלט מאדישער גאון וועלכער האט זיך בעשעפטיגט מעהר ניט וויא מיט תלמוד, אבגלייך ער האט פערשטאנען גענוג אראביש צו ענטפערען אין דיעזע שפּראך אויף שאלות וועלכע זיינען געקומען פון מחמדנישע לענדער. זיין וויכטיגסטע ארבייט אויף דיא פעלד פון אידישע ליטראטור איז זיין בעריהמטער בריעף (אגרת רב שרירא גאון *) וועלכער בילדעט כמעט דיא איינציגע קוועלע פאר דיא געשיכטע פון דיא אידען אין בבל פון דער צייט פון תלמוד ביז דער צייט ווען דער בריעף איז געשריעבען געווארען. דער בריעף א ז איין אבהאנדלונג איבער דיא ארט און וויזע וויא אזוי דיא משנה און דער תלמוד זיינען געשריעבען געווארען, און ענטהאלטעט אויך א כראניק אדער פערצייכנים פון דיא נעמען פון דיא רבנן סבוראי, און דיא גאונים און דיא צייטען ווען זייא האבען

---

*) דער ריכטיגסטער טעקסט פון דיעזען וויכטיגען בריעף איז אפגעדרוקט אין פּילי־פּאוסקי׳ס אויסגאבער פון „ספר יוחסין“.

„רעניערט“ דאס הייסט ווען זייא זיינען געווען דיא פארשטעהער פון דיא ישיבות דער בריעף איז געשריבען געוואָרען אלס איין ענטפער אויף דיא פראגע פון ר׳ יעקב בן נסים, א תלמיד פון ר׳ חושיאל אין קיירואן אין אפריקא, וועלכער האט אין נאמען פון דיא דארטיגע געמיינדע געזוכט אויסצוגעפינען דיא פאקטען וועגען דיא פערגאנגענהייט פון דיא אידען אין בבל.

ווען זיין זאהן האי איז אלט געווארען 18 יאהר האט רב שרירא איהם גע־מאכט צום אב בית דין אדער צווייטען אונטער זיך׳ שפעטער (אין יאהר 997 אדער 998) האט מען אויף זייא געמאכט בלבולים ביא דעם קאליף אלקדיר און ביידע זיינען אריין אין געפענגניס. עס איז ניט קלאר בעוואוסט אויב רב שרירא איז גע־שטארבען מיט זיין אייגענעם טויט ; דיא קוועלען וועלכע מעלדען אז דער אלטער גאון איז אויפגעהאנגען געוואָרען פאר איין האנד ווערען ניט בעטראכט אלס זעהר ריכטיג. יעדענפאלס איז ער געשטארבען אונגעפעהר אין יאהר 1000 און רב האי וועלכער איז דאן געווען אונגעפעהר 30 יאהר אלט איז געוואָרען גאון אויף זיין פלאטץ.

רב האי גאון (969-1038) האט געהאט איינע פאלשטענדיגע אראבישע ביל־דונג און איז געווען אונטעררוכטעט אין מעהרערע וויסענשאפטען. ער האט גע־שריבען שירים און וויסענשאפטליכע אבהאנדלונגען, האט געמאכט ביאורים אויף תנ״ך און איז געווען ניט פריינדליך צו די געהיימע וויסענשאפטען אדער קבלה וועלכע זיינען שוין דאן געווען פערשפרייט אונטער געוויסע קלאסען. רב האי האט זיך גענומען רב סעדיה גאון צום מוסטער, אבגלייך ער האט זיך פיעל מעהר בע־שעפטיגט מיט תלמוד און האט דארום ניט געקענט דערגרייכען אזא הויכע שטופע אין רעליגיאנס־פילאזאפיע וויא דער עניפטישער דיינקער. רב האי איז געווען אנ־ערקענט אלס דער גרעסטער תלמודיסט אין זיין צייט, און דיא אידישע פארשטע־הער פון שפאניען פון אפריקא און פון דייטשלאנד האבען זיך צו איהם געווענדעט מיט שאלות אין וויכטיגע רעליגיעזע פראגען.

אין זיין צייט האט אויך זיך צוריק געעפענט דיא ישיבה אין סורא. זיין שווי־גער־פאטער רב שמואל בן חפני איז דארט געווען ראש ישיבה ביז זיין טויט אין יאהר 1034 ווען זיא איז צוריק געשלאסען געוואָרען, אויף אימער.

ווען רב האי גאון איז געשטאָרבען אין 1038 האבען דיא אידען פון בבל גע־מאכט דעם לעצטען פערזוך צו ערהאלטען דיא ישיבה און האבען אויפגעשטעלט חזקיהו, איין אוראייניקעל פון דעם ריש גלותא דוד בן זכי ער זאל זיין צו דער זעלבער צייט גאון און ריש גלותא. אבער דיא פעראייניגונג פון דיזע ביידע הויכע עמטע האט נאר געדיענט זייא ביידען צו בעגראבען אין איין קבר.

מען האט אויף חזקיהו אויך געטאכט בלבולים און דער קאליף עבד אולה האט איהם אריינגעזעצט אין געפענגנים און שפעטער אומגעבראכט אין יאהר 1040. זיינע צוויא זיהן זיינען אוועק נאך שפאניען און זיינען דארט שטארק רעספעקטירט געווארען אלס די לעצטע אויף וועלכע מען האט געגלויבט אז זייא שטאמען פון דיא פאמיליע פון דוד המלך.

שפאניען האט יעצט אין גאנצען גע'ירשנט בבל אלס מיטעלפונקט פון אידישע גייסטיגע טהעטיגקייט, דאך איז דארט ניט געווען דער איינציגער פלאטץ וואו תלמודישע קענטניסע האבען זיך פארשפרייט אין דער צייט פון די לעצטע גאונים. מיר פאנגען אן אין ע"דע פון צעהנטען יאהר־הונדערט צו הערען פון אידישע גדולים אין איטאליען, פראנקרייך און אויך אין דייטשלאנד. נאך אין דער צייט פון רב סעדיה גאון האט געלעבט אין איטאליען א בעריהמטער געלעהרטער איד, ר' שבתי דונולו, (913-970) וועלכער איז געווען לייב ארצט פון ביצאנטינישען וויצע קעניג פון איטאליען און האט געשריבען איניגע ווערקע. א בעריהמטער איטאליע־נישער איד מיט דעם נאמען קלונימוס איז געווען אונטער דיא בעגלייטער פון דייטשען קייזער אטטא II און האט איהם אמאל (אין יאהר 982) געראטעט דעם לעבען. אבער פון תלמודישע געלעהרטע פון יענע געגענדען האט מען ניט געהערט ביז יענער צייט. אין נארבאן, אין דרום זייט פון פראנקרייך איז געווען א ישיבה זייט דער צייט פון קארל דעם גרויסען, אבער עס שיינט אז עס איז דארט אויך ניט פיעל אויפגעטהאן געווארען ביז עס איז אהין געקומען ר' נתן בר' יצחק איינער פון דיא פיער געפאנגענע משולחים פון בבל. ער האט גע"האט א גרויסען תלמיד ר' יהודה בן מאיר ליאון אדער ליאונטין וועלכער האט אפילו ניט איבערגעלאזען קיין ווערק, אבער איז דאך בעקאנט אלס דער ערשטער גרויסער תלמיד חכם אין פראנקרייך. מיט זיין תלמיד ר' גרשום בר יהודה, פאנגט זיך אן דיא פער־יאדע פון תלמודישע גרויסקייט אויך אין אנדערע לענדער פון אייראפא, אויסער שפאניען.

דיא אידען אין פראנקרייך און דייטשלאנד זיינען דאן געשטאנען אויף א ניעדעריגערע שטופע וויא דיא שפאנישע אידען, אבגלייך דיא פעריאדע פון גרויסע פערפאלגונגען איז נאך דאן ניט געווען געקומען. דיא קריסטען זיינען קיינמאל ניט געווען אזוי טאלעראנט וויא דיא אראבישע מחמדנער און אידען האבען גע־בילדעט איין אפגעזונדערטע קלאס אויף וועלכע דיא אונוויסענדע אבערגלויבישע מאסען האבען געקוקט מיט האס און פעראכטונג. אין אזא לאגע קען בילדונג ניט ערגרייכען קיין הויכע שטופע און אפילו דיא תלמודישע געלעהרטע פלעגען אויך זיין

מייסטענס אויסלענדער. עס איז דארום קיין וואונדער דאס ווען איין אכת גרויסער תלמודיסט איז אויפגעוואקסען אין יענע לענדער האבען דיא דארטיגע אידען איהם געשעצט זעהר הויך. ר׳ גרשום בר יהודה האט זיך אליין בעטראכטעט אלס ניעדריגער פון רב האי גאון, אבער דיא אידישע געלעהרטע פון אייראפא האבען פון איהם געהאט א העכערע מיינונג און פלעגען זיך צו איהם ווענדען מיט אלע שאלות. זיין נאמען איז אזוי הויך געשטיגען דאס ער האט געקריגען דעם טיטעל רבינו גרשום מאור הגולה.

רבינו גרשום איז געבארען געווארען אין פראנקרייך אין 960 און האט שפעטער אויסגעוואנדערט נאך דייטשלאנד און געגרינדעט זיין בעריהמטע ישיבה אין מאינץ (מגנצא). ער האט צוגעצויגען צו זיך פיעלע תלמידים פון איטאליען און פון פראנקרייך און האט מיט זיין גרויסען איינפלוס אלס געלעהרטער אויך ניט ווילענדיג געהאלפען אפצושוואכען דיא גאונות פון בבל וועלכע האט אימער פערלארען איינאהמען און אנזעהען ווען א נייער תלמודישער מיטעלפונקט האט געמאכט א לאנד אונאבהענגיג פון דיא אלטע ישיבות. דיא צאהל פון דיא אידען אין דייטשלאנד איז אפילו אונטער דיא דאמאליגע שלעכטע אומשטענדע געווען ציעמליך גרויס. נאך אונטער דער צייט פון קארל דעם גרויסען און זיינע ערשטע נאכפאלגער אין ניינטען יאהר-הונדערט האבען געבליהט אידישע געמיינדען אין מאגדעבורג, מערסבורג, ראטיסבאן און אנדערע שטעדט אין מיטעל אייראפא. ביסלעכוויז האבען זיך אידען פון דארטען פערשפרייט אונטער דיא סלאווישע פעלקער פון יענער זייט טייך אדער, אין פוילען און בעהמען, לענדער פון וועלכע מען האט דאמאלס אין דיא מעהר ענטוויקעלטע לענדער זעהר ווייניג געוואוסט. דיעזע אלע קהלות האבען אנערקענט רבינו גרשום אלס זייער פארשטעהער, און זיינע בעריהמטע תקנות, בעזאנדערס דיא וויכטיגסטע פון זייא, דער איסור צו נעהמען מעהר וויא איין פרוי, זיינען מיט דער צייט אנגענומען געווארען פון אלע אייראפייאישע אידען אויסער דיא שפאניער. אידען האבען אפגעהיט דיא בעשטימונגען פון דעם איינציגען מאן וועלכער האט ניט געהאט קיין מאכט זייא צו צווינגען איהם צו פאלגען, פיעל בעסער וויא קריסטען האבען געהיט דיא פערשיעדענע ענטשיידונגען פון קירכענרעטהע אדער סינאדען פון בישאפס און פאפסטען, וועלכע פלעגען אונטערשטיצט ווערען פון דיא רעגיערונגען.

רבינו גרשום איז געוועזען דער ערשטער וועלכער האט געמאכט א קורצען און קלארען פירוש אויפ׳ן תלמוד, געשריעבען אין העברעאיש, וועלכער איז אנגענומען געווארען איבעראל און, איז ערשט פארדרייגגט געווארען ווען עס איז ערשינען דער

מייסטערהאפטער פירוש פון זיין תלמיד'ס תלמיד, ר' שלמה יצחקי (רש"י). רבינו גרשום האט זיך אויך בעשעפטיגט מיט דיא מסורה און מיט אנדערע צווייגען פון אידישע קענטניס. ער האט אויך געמאכט אייניגע תפילות און קינות אויף דיא פערפאָלגונגען וואס זיינען פאָרגעקומען אין דייטשלאנד אין זיינע לעצטע יאהרען. ער איז געשטאָרבען אין 1028.

אין דער צייט פון רבינו גרשום האט אין מאינץ געלעבט א צווייטער וויכטיגער איד, דער פייטן ר' שמעון בר יצחק אדער ר' שמעון הגדול, וועלבער איז אם מייסטען בעוואוסט דורך זיינע פיוטים פאר דיא צווייטע טעג יום טוב (יום טוב שני של גליות.*) ר' שמעון הגדול איז געווען רייך און האט געהאט א גרויסען איינפלוס אויף דיא רעגיערונג אין יענער צייט. דיא שבחים וואס דיא קהילה פון מאינץ פלעגט פון איהם דערציילען ווייזען אז ער האט פאר איהר פיעל געטהאן אין דיא צייט פון דיא ערשטע אידען־פערפאלגונג אין דייטשלאנד וועלכע איז פאָרגעקומען אין זיין צייט.

דיעזע ערשטע גזירות זיינען אויף פאָרגעקומען אין מאינץ. מען גלויבט אז דיא אורזאכע איז געווען וואס א גלח מיט דעם נאמען וועצעלינוס האט זיך אין יאהר 1005 מגייר געווען און האט אנגעפאנגען צו שרייבען שריפטען פול מיט זידלעריי געגען קריסטענטהום. אין 1012 האט קייזער היינריך דער צווייטער ארויסגעגעבען א בעפעהל אז אלע אידען וועלכע ווילען נים ווערען קיין קריסטען זאלען פערטריבען ווערען פון מאינץ. דיא גזירת האט זיך בעצויגען וואהרשיינליך אויף אנדערע קהלות אויך אבגלייך נור מאינץ ווערט דערמאנט אין די טרויער־געדיכטע וואס זיינען פערפאסט געוואָרען איבער דיעזער גזירה. ר' שמעון בר' יצחק האט דיא גזירה בטל געמאכט. דיא פערטריבענע אידען זיינען צוריקגעקומען נאך מאינץ און דיא וועלכע האבען לפנים אנגענומען דעם קריסטליכען גלויבען זיינען צוריק געוואָרען אידען. רבינו גרשום האט מתרה געווען אז ער וועט מחרים זיין אלע וועלכע מאכען פאָרווירפע דיא בעלי תשובה פאר זייער אָבפאל פון יודענטהום אין דער צייט פון דיא גזירות. זיין אייגענער זוהן וועלכער איז אויך געוואָרען א קריסט לפנים און איז געשטאָרבען איידער עס איז געקומען דיא מעגליכקייט צוריק צו

---

*) פון דיעזען ר' שמעון ווערט דערציילט דיא לעגענדע אז זיין אינגעל אלחנן איז פון איהם אוועק גע'גנב'עט געוואָרען און איז שפעטער געוואָרען פאפסט. דיא זאך איז אבער נים קלאר גענוג בעוואוסט זוא זאל קענען אויפגענומען ווערען אין היסטאָריע.

ווערען א איד, איז פון איהם בעטרויערט געווארען גראדע וויא ווען ער וואלט גע־לעבט און געשטארבען א כשר'ער איד.

דיא ישיבה פון רבינו גרשום האט עקזיסטירט א לאנגע צייט און פון איהר האבען ארויסגעשטאמט דיא שפעטערע ישיבות פון דיא חכמי צרפת ואשכנז וואו דיא תורה האט זיך פערברייטערט אונטער אידען אין שפעטערע יאהר־הונ־דערטע. דיא ישיבה פון ר' חושיאל אין קיירואן, אפריקא וועלכע איז שוין אויבען דערמאנט געווארען, האט נעהאט וועניגער גליק. זיא האט אויפגעבליהט אין דער צייט פון רבינו חננאל, דעם זאהן פון ר' חושיאל און זיין חבר, אדער ריכטיגער געזאגט זיין געגנער רבינו נסים בר יעקב (1015-1055). רבינו חננאל און רבינו נסים האבען געשריבען מעהרערע ווערק, דער ערשטער אין לשון הקודש, דער צוויי־טער אין אראביש. זייא האבען איבערגעלעבט רב האי גאון און דיא ישיבה פון בבל, אבער אויך זייער ישיבה איז נאך זייער טויט געווארען גאנץ אונבעדייטענד. דער גרעסטער פון זייערע תלמידים, ר' יצחק אלפסי (פון פאס אדער פעץ אין מא־ראקא) איז אוועק נאך שפאניען און איז דארט בעריהמט געווארען. זיין פלאטץ איז דארום אין דיא געשיכטע פון דיא שפאנישע אידען. קיירואן איז אין א קורצע צייט כמעט אזוי פערגעסען געווארען וויא בבל אין דער גלאנץ פון דיא שפאנישע קולטור האט אלעס פערדונקעלט.

אין דער צייט פון דיא ערשטע גזירות אין דייטשלאנד זיינען אויך פארגעקר־מען גרויסע פערפאלגונגען געגען דיא אידען אין דיא מחמדנישע לענדער וואס זיינען געלעגען אונטער דעם עגיפטישען קאליף חכים. דיעזער הערשער וועלכער האט רע־גיערט איבער נארד אפריקא, ארץ ישראל און סוריא, איז געווען א נעפעהרליכער פאנאטיקער און האט פערפאלגט אלע מחמדנער, קריסטען און אידען וועלכע הא־בען ניט געוואלט אננעהמען דעם גלויבען פון דיא מחמדנישע סעקטע (שיאיטען) צו וועלכע ער האט געהערט. אין 1008 האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל אז דיא אידען וועלכע נעהמען ניט אן דעם מחמדנישען גלויבען מוזען טראגען אויפ'ן האלז א בילד פון א קאלב אלס איין אנדענקען פון ענל. דיא וועלכע האבען דיעזען בע־פעהל ניט ערפילט זיינען פארטריבען געווארען פון לאנד און חכים האט צוגענומען זייער גאנצען פערמעגען. דיא קריסטען זיינען אויך ניט בעסער בעהאנדעלט געווא־רען. ווען ער האט אויסגעפונען אז אידען זיינען יוצא געגען זיין בעפעהל מיט דעם וואס זייא טראגען גאלדענע קעלבעלאך וואס זעהען אויס וויא א צירונג, האט ער בעפוילען אין 1010 אז יעדער איד מוז טראגען צום בילד פון דיא קאלב א שטיק האלץ וואס וועגט זעקס פונט און האבען קליינע גלעקלאך אנגעהאנגען אן זייערע

קליידער אז יעדער זאָל פון וויטען און אויך אין דער פינסטער דערקענען דיא אונ־
גלויבינע. דאס האט נאך אבער אויך ניט צופריעדען געשטעלט זיין משונעת און
אין יאהר 1014 האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל אז אלע אידישע שולען און
קריסטליכע קירכען זאָלען צושטערט ווערען און האָט דיא אידען און דיא קריסטען
באַלד נאכדעם אין גאנצען פערטריבען פון זיין קעניגרייך. חכים האָט אויך געהאט
פיעלע אנהעננער אין דיא לענדער וואס האבען געהערט צום קאליף פון באגדאד
און דיא אידען פון בבל און פרס האבען דארום אויך געליטען צרות אין דיא זעלבע
צייט. פיעלע אידען זיינען געצוואונגען געוואָרען לפנים אנצונעהמען דעם מחמדנישען
גלויבען און האבען געוואַרט אויף בעסערע צייטען. דיא ענדערונג איז געקומען ווען
דער פאנאטישער קאליף חכים איז געוואָרען אזוי פערריקט דאס זיינע איינענע
לייטע האָבען פון איהם מעהר ניט געקענט אויסהאלטען. ער איז ערמאָרדעט גע־
וואָרען אין יאהר 1020 און דיא אידען פון אזיען און נארד אפריקא האבען דאן
עטוואס פרייער אויפגעאָטהעמט.

אכטער קאפיטעל

ענדערונגען אין שפאניען. ר׳ יהודה חיוג. ר׳ שמואל הנגיד. ר׳ יונה אבן גנאח. ר׳ שלמה בן גבירול און רבינו בחיי.

נאך דעם טוידט פון חסדאי אבן שפרוט איז די קהלה פון קארדאווא און דיא אידען פון שפאניען בכלל געבליבען אהן א פאליטישען פארשטעהער. אין דיא שטרייטינקייטען צווישען ר׳ חנוך בן משה און זיין געגנער יוסף בן אביתור אבן שטנאש (וועלכער האט איבערזעצט דיא משנה אין אראביש) וועלכע זיינען ערנייערט געווארען נאך דעם טוידט פון חסדאי, וויא עס איז אויבען דערמאנט געווארען, האבען צוויי רייכע זיידען-העגדלער, דיא בריעדער יעקב און יוסף אבן גו, געשפענדעט גרויסע סומען געלד צו געווינען דיא גונסט פון דעם דאמאליגען וויזיר, דעם העלד מהמד אלמנצור, וועלכער האט געפיהרט דיא גאנצע רעגיערונג, פאר אבן שטנאש. יעקב אבן גו איז פון אלמנצור אין 985 געמאכט געווארען צום נשיא פון אלע שפאנישע אידען אין דיא פראווינצען פון קאליף, אבער ער האט געהאט ווערניג גליק. עס איז איהם ניט געלונגען צו ברייגנען דעם פערטריבענעם אבן שטנאש צוריק וויל אלע, אבן שטנאש אליין אויך דארונטער, האבען מורא געהאט פאר דעם חרם פון ר׳ חנוך. אלמנצור האט זיך אויך גענארט אין דיא האפנונג אז אבן גו וועט איהם שאפען גרויסע סומען אידישע געלד און האט דארום דעם אידישען נשיא אין 987 ארונטערגעווארפען פון אמט און אריינגעזעצט אין געפענגניס. דער קאליף אליין האט איהם בעפרייט און צוריקגעגעבען זיין טיטעל, אבער אזוי וויא אלמנצור איז געוועזען דער אמתער הערשער און איז געווען זיין געגנער האט אבן גו ניט געהאט דיא מאכט עטוואס אויפצוטהאן. עס שיינט אז ער איז ניט געווען גענוג גרויס צו קענען ווירדיג ערפילען דעם פלאץ פון א נשיא איבער דיא געבילדעטע און פארטגעשריטענע שפאנישע אידען. דיא איינציגע מעלה וואס ווערט פון איהם דערצעהלט איז דאס ער איז געווען א גרויסער בעל צדקה און דאס ווען ער איז געשטארבען האט זיין געגנער ר׳ חנוך נאך איהם געוויינט וויל יעצט איז ניט געבליבען ווער עס זאל שפייזען דיא ארעמע אידען פון קארדאווא.

דער דור נאָך ר׳ חסדאי איז אויך ניט אויסגעצייכענט דורך גרויסע תלמידישע געלעהרטע אין שפאניען, אויסער דעם ראש ישיבה ר׳ חנוך. מעהר פאָרטשריט איז געמאכט געוואָרען אין דקדוק דורך דיא שטרייטיגקייטען פון דיא תלמידים פון מנחם בן סרוק און דונש בן לברט. דיעזע וכוחים וועלכע זיינען געפיהרט געוואָרען אין פאָעזיע און פראָזא האָבען פיעל בייגעטראָגען צו ענטוויקלען דיא שפראך און האָבען אויך בעקאַנט געמאכט איינינע פעהיגע געלעהרטע. איינער פון זיי איז גע־ווען דער פּאָעט יצחק אבן גקטילא און דער צווייטער און פיעל וויכטיגערער איז געווען דער ערשטער וויסענשאפטליכער גראמאטיקער וואס אידען האָבען געהאט, ר׳ יהודה חיוג.

חיוג איז דער פּאָטער פון דקדוק און זיינע שריפטען פאַנגען אָן א וויכטיגע עפּאָכע אין דיא ענטוויקלונג פון קענטניס פון לשון קודש. ער האט דער ערשטער אויסגעפונען אז דיא מייסטע שרשים בעשטעהען פון דריי בוכשטאבען און האט פעסטגעשטעלט דיא ענדערונגען וואס קומען פאָר אין דיא פערשיעדענע פאָרמען וויא א וואָרט ווערט נעטהרויכט. אלעס וואס רב סעדיה, מנחם, דונש און דיא קראים האבען ביז איהם געשריבען איבער דקדוק איז אוועקגעליינט געווארען אן א זייט ווען זיין סיסטעם איז בעקאַנט געוואָרען, חיוג׳ס ווערקע זיינען געשריבען געווארען אין אראביש און זיינען גלייך אנגענומען געווארען ביי דיא שפאניש־אידישע געלעהרטע. אין שפעטערע צייטען האבען נור דיא אשכנזים און צרפתים (אזוי וויא רש״י) וועל־כע זיינען ניט געווען בעקאַנט מיט דיא אראבישע שפראך זיך געהאלטען אן דיא פריהערינע מדקדקים.

אין יענע צייטען זיינען פארגעקומען וויכטיגע ענדערונגען אין שפאניען. דיא אראבער וועלכע האבען ערהייכט א הויכע שטופע פון ענטוויקלונג האבען פערלארען דיא הערשאפט. גרויסע מחנות האלב ווילדע מורען זיינען אריבערגעקומען פון דיא בארבאריי (דיא איצטיגע טריפאלי, טוניס, אלזשיר און מאראקקא אין נארד אפריקא) און אין יאהר 1013 האט זייער פיהרער סוליימאן איינגענומען דיא הויפּט־שטאדט קארדאווא. דיא נייע בעזיגער האבען חרוב געמאכט דיא שיינע געביידען, בערויבט דיא הייזער און געשענדעט פרויען. זייט דאן האט קארדאווא פארלארען איהר וויכ־טיגקייט אלס אידישער מיטעל־פונקט, דיא מייסטע אידען זיינען אוועק נאך גראנאדא, נאך טאלעדא און אויך נאך סאראגאסא וואו זיי האבען זיך געפיהלט זיכערער.

איינער פון דיא אידען וועלכע זיינען אוועק פון קארדאווא איז געווען א יונגער מאן וועלכער איז דארט געבארען געווארען אין 993. זיין נאמען איז געווען שמואל הלוי אבן־נגרילה, א תלמיד פון דעם מדקדק חיוג. ער האט זיך בעזעצט אין מאלאגא

און האט דארט געעפענט א קליינעם געשעפט, אבער ער האט דערביי אויך פארט געזעצט זיינע שטודיען אין תלמוד, אין העברעאיש און אראביש. ווען איינער פון די בערבערישע פיהרער האט געגרינדעט א נייע קעניגרייך אין דרום זייט פון שפאניען האט ער אויסגעקליבען גראנאדא, א שטאדט וואו די מייסטע איינוואוי־נער זיינען געווען אידען, אלס זיין הויפטשטאדט. דער צווייטער קעניג פון דיעזע דינאסטיע האט געהייסען האבוס, און זיין וויזיר, אבולקאסים אבן־אלריף, האט גע־האט א פאלאסט אין מאלאגא, ניט ווייט פון שמואל׳ס געשעפטס־פלאץ. דער ארעמער אידישער סוחר האט אויפגעשריבען איינע אראבישע בריעף פאר א שקלא־פ׳ן פון אלריף, וועלכע זיינען איהר הערר אזוי געפעלען געווארען אז ער האט דעם שרייבער פאררופען צו זיך און איהם געמאכט פאר זיין פריוואט סעקרעטער. (1025) דער וויזיר האט באלד ענטדעקט דאס דער איד פון קארדאווא איז ניט נור א גע־לעהרטער און א שרייבער זאנדערן אויך א דיפלאמאט פון העכסטען גראד און האט זיך באלד אנגעפאנגען אויף איהם צו פארלאזען אין די וויכטיגסטע רעגיערונגס־אנגעלעגענהייטען. דער וויזיר האט פאלגענדיג די עצות פון זיין סעקרעטער געהאט גרויס ערפאלג אין אלעם וואס ער האט אונטערנומען.

צוויי יאהר שפעטער איז דער וויזיר אבן־אלריף געפעהרליך קראנק געווארען. קעניג האבוס איז געווען אין פערצווייפלונג וואס ער וועט טהאן אהן אזא פ ה גען מיניסטער. ליעגענדיג אויפ׳ן טוידטען בעט האט דער וויזיר ערקלערט דעם קעניג אז דער גאנצער ערפאלג פון זיינע פלענער איז געקומען דורך דעם פערשטאנד און די פעהיגקייטען פון זיין אידישען ראטהגעבער און האט געראטהען דעם קעניג ער זאל איהם נעהמען צו זיך. האבוס האט נאך אלריף׳ס טוידט ערהויבען ר׳ שמואל אבן־נגרילה צו די ווירדע פון כאתיב (מיניסטער) און איבערגעגעבען אין זיינע הענד אלע דיפלאמאטישע און מיליטערישע אנגעלעגענהייטען.

מחמדנישע הערשער האבען מייסטענס אליין זיך ניט פיעל געקימערט וועגען זייערע רעגיערונגען. אלעס איז געזען אין די הענד פון די מיניסטארען אדער וויזירען. די רעגיערונג פון גראנאדא איז יעצט געווען צום גרעסטען טהייל אין די הענד פון דעם אידישען וויזיר און ער האט עס געפיהרט אזוי גוט אז האבוס איז געווען פון איהם העכסט צופריעדען און האט אלעס איבערגעלאזען אין זיינע הענד. עס האבען נאטירליך ניט געפעהלט קיין שונאים וועלכע האבען געמאכט אלערליי אינטריגעס דעם אידישען מיניסטער אראפ צו ווארפען און צו פערניכטען, אבער ער האט זיך אימער גליקליך אויסגעדרעהט און האט זיינע מחמדנישע געגנער געמאכט צום נארען. די געפעהרליכסטע קריזיס וואס ער האט געהאט דורכצומאכען איז

געוועז ווען זיין בעשיצער קעניג האבוס איז געשטאָרבען אין 1037 און עס איז גע־וואָרען א שטרייטינקייט איבער דיא פראגע אויב זיין עלטערער זאהן, באדיס אדער דער איינגערער, באלקין, זאָל ווערען זיין נאכפאלגער.· פיעלע איינפלוסרייכע מחמדנער און אידען האָבען געהאלטען פאר דעם איינגערן וועלכער האָט געשיינט צו האָבען דיא שטאַרקערע פארטיי פאר זיך, אָבער דער אידישער וויזיר האָט געהאלטען מיט באדים. ווען באלקין אליין האָט זיך פלוצלונג ענטזאגט פון זיין רעכט אויפ׳ן טהראָן און באדים איז געוואָרען קעניג (אקטאבער 1037) האט דאס פארניכטעט דיא לעצטע האָפנונג פון ר׳ שמואל׳ס געגנער. דיא אנהענגער פון באלקין האָבען געמוזט פארלאָזען גראנאדא. איינער פון זיי, יוסף אבן מיגש איז אוועק נאך סעווילע און האָט פון דאָרטיגען קעניג וועלכער איז געוועז א פיינד פון באדים, געקריגען זעהר א הויכע שטעלע.

קעניג באדים האט ליעב געהאט פערגעניגען און האָט דיא גאנצע רעגיערונג איבערגעגעבען אין דיא הענד פון דעם אידישען וויזיר וועלכער האָט איהם געהאָל־פען ווערען קעניג. פאר דיא נעכסטע 18 יאָהר איז ר׳ שמואל אבן־נגרילה געוועז דער ווירקליכער קעניג פון גראנאדא און האָט געהאַט הצלחה אין וואס ער האָט אונטערנומען. עס איז אויך גאנץ נאטירליך אז ער איז פון דיא רעגיערונג און אויך פון דיא אידען בעטראכטעט געוואָרען אלס דער פאָרשטעהער פון דיא אידען פון לאנד. ער איז פון דיא אידען נאך מעהר געאכטעט געוואָרען וויא חסדאי אבן שפרוט מיט א יאהרהונדערט פריהער, ווייל אויסער וואָס ער האָט געהאט א הע־בערע שטעלונג אין דער רעגיערונג איז ער אויך אליין געוועז איינער פון דיא גרעסטע תלמודישע געלעהרטע אין זיין צייט.

ר׳ שמואל אבן־נגרילה אָדער וויא ער ווערט אין דיא אידישע ליטעראטור גערופען: ר׳ שמואל הנגיד פאנגט אָן דיא פעריאָדע פון רבנות אין דיא אידישע געשיכטע. דיא גאונות האָט זיך געענדיגט מיט דעם טוידט פון רב האי גאון אין 1038 און דיא אידישע געלעהרטע זייט דאן האָבען נור דעם טיטעל רבי אָדער הרב. ער איז געוועז א משורר, א מדקדק און א תלמודיסט און האָט ארום זיך אויך פערזאמעלט, אזוי וויא חסדאי בן שפרוט, פיעלע געלעהרטע און פעהיגע אידען. ער האָט אונטערשטיטצט ארעמע געלעהרטע אין פערשיעדענע פלעצער און אָלע שרייבער פון זיין דור און דעם דור נאָך איהם דערצעהלען פון איהם פיעל שבחים. ער האָט זיך געמאכט חסדאי בן שפרוט צום מוסטער און זייענדיג מעכ־טיגער און געלערנטער וויא דער ערשטער נשיא, האָט ער אויך געקענט מעהר אויפ־טהאָן. ער האָט געשריבען א מעטהאָדע וויא צו בעגרייפען דעם תלמוד (מבוא

התלמוד) און א פירוש. ער האט אויך געשריבען שירים און עפיגראמען (מכתמים) און האט נאכגעמאכט דיא ספרים פון שלמה המלך אין זיינע ווערק בן תהלים, בן משלי און בן קהלת. ער האט אויך געשריבען איינינע ביכער איבער דקדוק און אויף דיזעם פעלד איז ער געקומען אין צוזאמענשטויס מיט דעם גרעסטען מדקדק פון זיין צייט: ר' יונה מרינוס אבן גנאח.

אבן גנאח וועלכער איז געבארען געווארען אונגעפעהר אין 995 און איז אוועק פון קארדאווא אין דיא זעלבע צייט וויא ר' שמואל הנגיד, האט זיך בעזעצט אין סאראגאסא וואו ער איז געווארען א בעריהמטער ארצט. אין זיינע פארשונגען אין לשון קודש איז ער געגאנגען פיעל ווייטער וויא ר' יהודה חיוג און זיין הויפט ווערק אויף דקדוק, דער „ספר הרקמה" איז ביז יעצט איינע פון דיא וויכטיגסטע ביכער איבער דיזען געגענשטאנד. ער אליין איז געווען זעהר ליבעראל און אנשטענדיג נעגען זיינע געגנער און נור פון זייערע שריפטען, בעזאנדערס פון דיא שריפטען פון ר' שמואל הנגיד ערפאהרט מען דאס ער האט געהאט ביטערע געגנער. ער איז געשטארבען אין יאהר 1050.

אין דעם דור פון ר' שמואל הנגיד איז אויך אויפגעוואקסען דער גרעסטער פאעט וואס אידען האבען ביז דאן געהאט: ר' שלמה בן גבירול (—1020 1070). זיינע אונשטערבליכע געדיכטע זיינען נאך היינט דיא בעסטע מאדעלען פון העברעאישע פאעזיע און האבען ערפרעהט און געריהרט אידישע הערצער אין אלע דורות פון דיא לעצטע 800 יאהר. ר' שלמה בן גבירול איז געבארען געווארען אין מאלאגא און האט זיך שפעטער בעזעצט אין סאראגאסא וואו ער האט געפונען א בעשיצער אין דיא פערזאן פון יקותיאל אבן־חסאן, א מאן וועלכער האט וויא עס שיינט געהאט אזא הויכע שטעלונג ביים דארטיגען קעניג אזוי וויא ר' שמואל הנגיד אין גראנאדא. ווען דער קעניג פון סאראגאסא איז אומגעבראכט געווארען דורך זיין קאזין אבן־תכאם איז יקותיאל אויך געפאלען אַיין אפפער פון דעם נייעם טיראן, און ר' שלמה בן גבירול'ס טרויער נאך זיין פריינד, וויא עס איז אויסגעדריקט אין זיינע ערהאבענע שירים, איז געווען זעהר גרויס. איין אומעטיגער גייסט שוועבט איבער אלעס וואס בן גבירול האט זייט דאן געשריבען.

זיין גרויסקייט אלס פאעט ווערט נאך איבערטראפען פון דיא הויכע שטופע וועלכע ער האט ערדייכט אלס דיינקער. ר' שלמה בן גבירול איז אין אמת דער ערשטער וועלכער האט פארפלאנצט דיא גריכישע פילאזאפיע אין שפאניען, פון וואנען זיא איז שפעטער פארברייטעט געווארען אין גאנץ אייראפא. מען מערקט שפורען פון זיין טיעפען פילאזאפישען גייסט אין זיין „מבחר הפנינים" און אין דיא

ערהאבענע תפלה „כתר מלכות" אָבער זיין הויפט פילאָזאָפישעס ווערק „מקור חיים" וועלכע ער האָט געשריבען אין אראביש און פאָרגנעלייגט פאר אייראָפּא צום ערשטען מאָל אין א סיסטעמאטישע פאָרם דיא פרוכט פון דיא אַלטע פילאָזאָפישע גייסטער, איז פון אונז פערלאָרען געגאנגען. פאר דער וועלט איז זיא אָבער נים פארלאָרען געגאנגען. א גלח מיט דיא הילפע פון א געטויפטען אידען האָט דאס בוך איבער־זעצט אין לאטיין און עס א נאמען געגעבען Fons Vitæ (קוועל פון לעבען, דאס זעלבע וויא מקור חיים.) דער נאמען פון פערפאסער איז פערגרייזט געוואָרען פון אבן־גבירול אויף אוויסעבראָן און דאס ווערק איז אָנגענומען געוואָרען אלס איינע פון דיא בעסטע פילאָזאָפישע ביכער פון יענע צייטען. ערשט אין אונזער צייט האט א גרויסער אידישער געלעהרטער קלאָר בעוויזען אז דער בעריהמטער פילאָזאָף אוויסעבראָן וועלכער ווערט געבראכט אלס אויטהאָריטעט פון דיא גרעסטע קריסט־ליכע שרייבער פון מיטעלאַלטער איז קיין אנדערער וויא אונזער גרויסער משורר ר' שלמה בן גבירול.

רבינו בחיי אבן־בקודה, דער גרויסער מאָראליסט און רעליגיאָנס־פילאָזאָף, וויילכער האָט זיך אונשטערבליך געמאכט דורך זיין מוסר־ספר „חובות הלבבות" האָט אויך געלעבט אין יענער צייט. אין איהם זעהען מיר ענטוויקעלט דיא נייגונג צו אסקעטיזם אדער צו דעם גלויבען אז אום געפעלען צו ווערען גאָט דארף מען זיך צוריקציהען פון אַלע תענוגים פון דער וועלט און צוברעכען דיא לוסט צו אַלעס וואס עס ווילט זיך. אונטער מחמדנער און קריסטען זיינען דיזע אידעען אין מיטעלאַל־טער זעהר שטארק פערברייטעט געוואָרען און עס זיינען ענטשטאנדען סעקטען און אָרדענס וואס האָבען געלעבט אין פרישות און זיך געפייניגט אויף פערשיעדענע ארטען. אין דיא פראקטישע אידישע רעליגיאָן האָבען זיך אזעלכע געדאנקען נים געקענט איינוואָרצלען און עס איז בכלל קיין מאָל נים געקומען ווייטער וויא דיא שטרענגע טהעארעטישע מוסר פון רבינו בחיי. זיין ווערק איז אויך אינטערעססאנט דערמיט וואס דער ערשטער קאפיטעל (שער היחוד) גיט א גוטען בעגריף פון דיא אראביש־שפאנישע פילאזאפיע פון יענע צייטען.

נײנטער קאפּיטעל.

ר׳ יוסף הנגיד און זײן טרויעריגע ענדע. פערפאלגונגען אין גראנאדא. דיא פינף ר׳ יצחקס און יצחקי.

ר׳ שמואל הנגיד איז געבליעבען גרויס און געאכטעט פון אלע קלאסען ביז זײן ענדע און ווען ער איז געשטארבען, אין יאהר 1055 האבען איהם אלע אידען פון יענער צייט בעטרויערט אלס זייער גרעסטען מאן. זײן הויכע שטעלונג אין דער רעגיערונג איז איבערגעגאנגען צו זײן 24 יעהריגען זוהן יוסף, וועלכער האט ערהאלטען אונטער זײן פאטער דיא בעסטע אידישע און אראבישע ערציהונג וואס מען האט דאמאלס געקענט קריגען. ר׳ יוסף איז געווען א מאן מיט פעהיגקייטען און א גוטער מענש, אבער זײן גרויסקייט איז איהם געקומען בירושה און ער איז דארום געווען אביסעל צו שטאלץ און זיך געפיהלט צו זיכער. ער איז אויפגעצויגען געווארען וויא א פירשט און איהם האט געפעהלט דיא פארזיכטיגקייט און דיא אונטערטהעניגקייט פון זײן דיפּלאמאטישען פאטער. ער האט ניט אזוי גוט געפיהלט אז ער איז נאך אלעמען א איד צווישען פאנאטישע מחמדנער און האט זיך ערלויבט צו געבען גרויסע שטעלען צו זיינע אידישע פריינדע און אויך צו ווייזען זײן פיינדשאפט צו גרויסע מענער וועלכע ער האט ניט ליעב געהאט. ער האט זיך אויך אפט איינגעשפּארט דורכצופיהרען געוויסע זאכען געגען דעם ווילען פון קעניג דארטען וואו ער האט איינגעזעהן אז דער קעניג איז אונגערעכט.

אונאבהענגיגע שטאלצע מיניסטארען זיינען קיינמאל ניט בעליעבט אין דיא הויפען פון דעספּאטישע הערשער און דיא פיינדע פון אידישען וויזיר האבען דאס באלד אויסגעפונען. זייערע אינטריגען געגען זײן פאטער זיינען אימער ניט געלונגען אבער געגען רבי יוסף הנגיד האבען זיי געהאט מעהר גליק. מען האט געוואוסט אז דער יונגער וויזיר האט ניט ליעב דעם קרוין פּרינץ באלקין, און ווען יענער איז פּלוצלונג געשטארבען האבען שונאים פארשפּרייט דיא נאכריכט אז ר׳ יוסף האט איהם פערגיפטעט. שפּעטער האט זיך קעניג באדיס פערגלוסט אויסצומארדען דיא

אראבער פון גראַנאַדא אין קירך אין דער צייט פון זייער נאַטעם דיענסט, דערפאר וואס דיא אראבער אין סעווילע האבען ערמאָרדעט קעניג ראנדא וועלכער איז וויא באדיס געווען א בערבער. יוסף האט איהם אבגעהאַלטען פון אזא מערדעריי אבער דער קעניג האט ניט געוואָלט אויפגעבען זיין פלאַן און דער אידישער וויזיר האט אין געהיים מתרה געווען דיא אראַבער זיי זאָלען יענעם פרייטאג ניט קומען אין קירך. דיזער געוואַנטער שריט האט איהם שיער געקאָסט דאס לעבען, ער האט זיך אויסגעדרעהט מיט דיא הילף פון א בערבערישען פריינד וועלכער האט איבערציינט באדיס וויא גלייך ר׳ יוסף האט געהאַנדעלט אבער באדיס האט אנגעפאַנגען צו טראָגען אויף איהם א שנאה. ווען עס איז שפּעטער פארבריים געוואָרען דיא נאכריכט אז ר׳ יוסף הנגיד שטעהט אין פערבינדונג מיט אלמאטאסען פון אלמעריא, א פירסט וועלכער האט אנגעפאַנגען קריעג מיט גראַנאַדא, האט דער קעניג ניט מעהר געזוכט איינצוהאַלטען דיא שונאים פון דיא אידען און פון זיין וויזיר, זייער פארשטעהער. א ווילדע אויפגערעגטע מאסע איז בעפאַלען דעם פּאלאַץ פון אידישען מיניסטער און איהם ערמאָרדעט (30טען דעצעמבער 1066).

דיא פאַנאַטישע שנאה געגען אידען וועלכע איז געווען לאנג אונטערדריקט און וועלכע האט יעצט ארויסגעפּלאַצט מיט איהר גאַנצע ווילדקייט, האט זיך ניט צופריעדען געשטעלט מיט דעם טויט פון מיניסטער. דיא גאַנצע אידישע געמיינדע פון גראנאדא איז געפאלען איין אָפּפער פון דעם אויפשטאַנד געגען רבי יוסף און מעהר וויא 4000 נפשות זיינען אין יענעם שרעקליכען טאָג אומגעבראכט געוואָרן. דאס איז געווען דיא ערשטע גרויסע פערפאָלגונג וואס אידען האבען געליטען אין שפּאַניען זייט דיא אראבער האבען איהר איינגענומען מיט איבער 300 יאהר צוריק. דער שלאג וואס האט געטראָפען דיא אידען פון גראַנאַדא איז געווען אזוי גרויס דאס דיא אידען אין גאנץ שפּאַניען האבען זיך אויפגעכאַפּט וויא פון א זיסען חלום און זיינען געקומען צו דיא טרויעריגע איבערציינגונג אז דיא האלבע לבנה איז קיין בעסערער צייכען פון זיכערהייט וויא דער צלם — איבעראל איז דער איד אין גלות און אין שטענדיגע געפאהר.

עס האט זאגאר פאר א געוויסע צייט אנגעפאַנגען אויסצוזעהן אז דער צלם איז מילדער און מעהר בערייט זיך גוט צו פארטראָגען מיט אידען. אין דייטשלאַנד און פראַנקרייך האבען אידען דאמאלס געלעבט גאנץ רוהיג און אבגלייך זיי האבען ניט ערדייכט אזעלכע הויכע שטופען וויא אונטער דיא מחמדנער אין שפּאַניען, האבען זיי דאך געמענט האבען לאַנד און פיהרען אלערליי געשעפטען. אין שפּאַניען אַלְבַסט האבען דיא קריסטען זיך אויף אין יענער צייט געוויזען זייער פריינדליך צו

די אידען. די צושפּליטערונג פון דאס מחמדנישע שפּאניען אונטער פיעלע קליינע הערשער האט געגעבען די קריסטען פון נארד אדער צפון זייט פון שפּאניען די מעגליכקייט צו מאכען פארטשריט און צו פערגרעסערן זייער הערשאפט. אלפאנס IV, דער קריסטליכער קעניג פון לעאָן, קאסטיליען, גאליסיא און נאווארא האט אנגעפאנגען זיך גובר צו זיין איבער די מחמדנישע קליינע קעניגע און פיעלע פון זיי האבען איהם געמוזט צאהלען טריבוט. אין 1085 האט אלפאנס איינגענומען טאלעדא און איהר געמאכט פאר זיין הויפּטשטאדט. עס האט אנגעפאנגען אויס־צוזעהן אז די קריסטען וועלען אין קורצען צוריק געווינען גאנץ שפּאניען.

אלפאנס האט איינגעזעהן וויא ניצליך די אידען זיינען מיט זייער רייכטהום, מיט זייערע פעהיגקייטען און אויך מיט׳ן שווערד פאר די מחמדנער און האט געטהאן אלעס אין זיין מעגליכקייט אויך צו געווינען זייער פריינדשאפט. ער האט מבטל געווען די אלטע וועסט־גאטישע געזעצע געגען אידען און האט זיי געגעבען במעט גלייכע רעכטע מיט קריסטען. זעהר פיעל אידען האבען געדיענט אין זיינע ארמעען און עס ווערט בעריכטעט דאס א וויכטיגע מלחמה צווישען איהם און די אראבער איז איינמאל אבגעלייגט געווארען פון שבת אויף זונטאג צוליעב די פיעלע אידען וועלכע האבען זיך געפונען אין די ארמעען פון ביידע זייטען. פּאפּסט גרעגאר VII וועלכער האט רעגיערט אין יענער צייט און פאר וועלכען אלע קריסט־ליכע קעניגע פון אייראפּא האבען געציטערט, האט שטארק פּראטעסטירט געגען די גונסט וואס אלפאנס צייגט צו די אידען, אבער דער קעניג האט זיך ווענג איהם וועניג געקימערט. די שפּאנישע קריסטען וועלכע האבען אימער געקעמפּפט געגען מחמדנער האבען זיך דערפאר געהאלטען פאר מיוחסים און זיך געפיהלט אונאבהענגיג פון פּאפּסט.

די צייט פון אונטערגאנג פון די מחמדנישע הערשאפט אין שפּאניען איז אבער נאך דאן ניט געווען געקומען. מען מוז אויך צוגעבען דאס זייער שלעכטקייט געגען אידען איז דאמאלס נאך אויך ניט געווען אלגעמיין. אמת׳ע פערפאלגונגען זיינען מעהר וויא אין גראנאדא ניט פארגעקומען. אידען זיינען אויסגעוויזען געווארן פון יענעם לאנד, אבער אין בענאכבארטע לענדער האבען אידען געלעבט וויא פריי־הער. אין סעווילא און סאראגאסא האבען אידישע הויכע בעאמטע געפיהרט אדער געהאלפען פיהרען די רעגירונגען, און עס האט אפט געטראפען דאס א אידישער מיניסטער האט עמפאנגען א אידישען געזאנדטען וועלכער איז געקומען פון איין אנדער רעגיערונג צו אונטערהאנדלען וועגען דיפּלאמאטישע אנגעלעגענהייטען. אל־מוטאמעד, דער לעצטער אמת עדלער פירשט פון די שפּאנישע אראבער האט

דאן רעגיערט אין סעווילע און האט בעהערשט קארדאווא און אנדערע וויכטיגע פראווינצען. ער האט אויך געהאט א אידישען ראטה־געבער, אבן אלבאליא, וועל־כער וועט שפעטער דערמאנט ווערען, אבער עס שיינט דאס אין א קריטישע צייט האט ער צופיעל געבויט אויף זיך אליין. אלפאנס איז נאך זיין איינגעהמען טאלעדא געוואָרן זעהר שטאלץ. ער האט אראבגעוואָרפען דיא מאסקע פון פריינדשאפט צו אל־מוטאמעד און האט צו איהם געשיקט זיין ראטה־געבער, דעם אידען עמרם אבן־שלביב מיט 500 ריטער צו פאָדערן פון איהם נייע צייכענס פון אונטערטהעניג־קייט. אלפאנס האט דעם אידישען געזאנדטען אנגעזאגט ער זאל זיין זעהר פרעך און וויזען דאס אל־מוטאמעד ווערט פון איהם געהאלטען זעהר ניעדריג. אבן שלביב האט געפאָלגט דעם בעפעהל פון זיין העררן, און האט דערפאר בעצאָהלט מיט זיין לעבען. אל־מוטאמעד איז אזוי אויפגערייצט געוואָרען דורך דיא בעליידי־גונגען דאס ער האט איבערטרעטען דיא געזעטצע פון ציוויליזירטע פעלקער צו שיצען דעם פערזאָן פון א געזאנדטען. ער האט געלאזען אבן שלביב אומברענגען און האט דיא ריטער אריינגעוואָרפען אין געפענגניס. דער קערפער פון געזאנדטען איז אויפגעהאנגען געוואָרן אויף איין עפענטליכען פלאץ דיא וועלט זאל זעהן וויא שווער אל־מוטאמעד בעשטראפט זיינע בעליידיגער.

אל־מוטאמעד האט גוט געוואוסט אז דיזע געוואלטטהאט וועט איהם ניט געשווינגען ווערען און ער האט דארום בעשלאָסען צו מאכען א צווייטען שריט וועל־כער האט איהם פאר דער האנד געהאלפען, אבער וועלכער האט פיעל בייגעטראָ־גען צו אונטערגראָבען דיא מחמדנישע הערשאפט אין שפאניען. דיא קליינע שוואכע קעניגע פון זיד שפאניען האבען שוין לאנג געוואלט רופען מחמדנער פון אפריקא צו הילפע געגען אלפאנסא, אבער אל־מוטאמעד, דער שטארקסטער פון זיי איז פריהער געווען דאגעגען. יעצט האט ער דערצו צוגעשטימט און דיא בער־בערען פון דיא וויסטע זאהארא וועלכע זיינען אין יענער צייט געוואָרען מחמדנער זיינען איינגעלאדען געוואָרען צו קומען נאך שפאניען. זייער העלד יוסף אבן תושפינא קעניג פון דיא אלמאראווידען האט אנגענומען דיא איינלאדונג מיט פרייד. ער איז געקומען און אין יאהר 1086 האט אלפאנס פון איהם ערליטען אזא גרויסע מפלה דאס ער האט זייט דאן מעהר ניט געקענט אויפהויבען זיין קאפ.

דיא אידען האבען זיך ניט געפרעהט איבער דיזען זיעג פון מחמדנער איבער קריסטען, ווייל אלפאנס האט זיך אימער צו זיי געצייגט זעהר גוט. אויך דיא מחמדנער אליין האבען באלד געהאט אורזאכע צו בעדויערן דיא הילפע וואס זיי

אליין האבען געבראכט פאר זיך. יוסף איז געוואָרען דער הערשער פון מחמדנישען טהייל פון שפאַניען. אונטער איהם און זיינע נאכפאָלגער האבען דיא מחמדנישע גייסטליכע געקרינען דיא מאכט אין זייערע הענד און האבען אנגעפאנגען ניט נאר צו פערפאָלגען אידען, זאָנדערן אויך צו אונטערדריקען געלעהרזאמקייט און פילאָ־זאָפיע. דיא שריפטען פון איין אראבישען רעליגיאָנס־פילאָזאָף וועלכער איז גראדע געווען א פרומער נאר א ליבעראלער דיינקער זיינען פארברענט געוואָרען עפענטליך אין קאָרדאָווא; דאס איז געווען דער בעסטער צייכען אז פאנאטיזמוס רעגיערט און אז דיא גאלדענע צייט פון פריי פאָרשען און דיינקען איז אריבער אין יענעם טהייל פון אייראָפא. אין דיא אנדערע לענדער פון אייראָפא איז נאך פאָר־לויפיג נאך געווען רוהיג, אבער א שווארצער וואָלקען האט זיך אנגעהויבען צו פארשפרייטען און מען האט אנגעהייבען צו פיהלען דעם אנפאנג פון דיא שרעק־ליכע צייטען וואס זיינען באלד אנגעקומען.

o o
o

דיא פערפאָלגונגען אין אנדאלוזיען אדער סויטה־שפאַניען אין דיא צווייטע העלפט פון עלפטען יאהר־הונדערט האבען ניט אבגעהאלטען דיא וויטערע ענט־וויקלונג פון תלמודישע און וועלטליכע קענטניסע אונטער שפאַנישע אידען. איינער פון דיא בעסטע אראבישע פאָעטען פון יענער צייט איז געווען דער איד אבן פאדל חסדאי, וועלכער איז אזוי בעריהמט געוואָרן דאס דער קעניג אל־מוכתדיר בילאאה פון סאראגאָסא האט איהם ערהויבען צו דער שטעלע פון וויזיר (1066). די אראַ־בישע פאָעטען זיינען געוואָרען אייפערזיכטיג אויף דיא אידישע און עס איז דא א לעגענדע דאס איינער פון זיי האט פון קנאה ערמאָרדעט דעם משורר און פילאָזאָף ר׳ שלמה בן גבירול וועלכער האט זיינע לעצטע יאהרען געלעבט אין וואלענסיא און בעגראָבען זיין קערפער אונטער א פייגענבוים. דער בוים האט פלוצלונג אנ־געהויבען ארויסצוגעבען מערקווירדיגע בליהונגען וועלכע האבען צוגעצויגען דיא אויפמערקזאמקייט פון אלע שכנים און דיעזעס האט געפיהרט צו דיא ענטדעקונג פון מאָרד און דיא בעשטראָפונג פון מערדער.

אין יענעם דור וועלכער רעכענט זיך פאר דעם צווייטען דור פון רבנות האבען אויך ניט געפעהלט לייטע וועלכע האבען אין זיך פעראייניגט וועלטליכע קענטניסע מיט תלמודישע. דער וויכטיגסטער פון דיעזען סאָרט איז דאן געווען ר׳ יצחק בן ברוך אבן אלבאליא, וועלכער איז שוין אויבען דערמאנט געוואָרען. ער איז געווען איין אסטראָנאָם, א פילאָזאָף און א תלמודיסט. יצחק (1094—1035) איז געבאָרען

געוואָרען אין קאָרדאָווא און האט שפּעטער אונטער ר׳ שמואל הנגיד און זיין זוהן געלעבט אין גראַנאַדאַ. נאָך רב יוסף׳ס ערמאָרדונג איז ער צוריק אוועק נאָך קאָרדאָווא און איז דאָרט בעקאַנט געוואָרען מיט דעם פּרינץ אבול קאַססים מחמד וועלכער איז שפּעטער (אין 1069) געוואָרען קעניג פון סעווילע און האט אנגענומען דעם טיטעל אל־מוטאַמעד. דער נייער קעניג האט צו זיך בערופען זיין פריינד דעם אידישען געלעהרטען און האט איהם געמאַכט פאַר זיין אסטראָנאָמער אָדער ריכטיגער געזאָגט, פאַר זיין שטערן־זעהער. אין יענע צייטען איז די אמונה אין אסטראָלאָגיע (אַז מען קען פון די שטערן אויסגעפינען די צוקונפט) געווען שטאַרק פאַרבּרייטעט און דער אסטראָלאָג איז געווען איינער פון די וויכטיגסטע פּערזאָנען אין קעניגליכען הויף.

ר׳ יצחק אבן אלבאליא האט אויך געקריגען פון קעניג דעם טיטעל פאָר־שטעהער פון די אידען און האט זיך גערופען נשיא אָדער נגיד. סעווילע איז יעצט געוואָרען א מיטעלפּונקט פון אידישע געלעהרטע וויא קאָרדאָווא אונטער חסדאי אבן שפּרוט און גראַנאַדאַ אונטער ר׳ שמואל אבן־נגרילה און וויא אל־מוטאַמעד איז געווען דער גרעסטער מחמדנער פירשט אין זיין צייט, אַזוי איז אויך ר׳ יצחק אלבאליא געווען דער ערשטער אונטער די אידען אין שפּאַניען.

א צווייטער גרויסער מאַן פון יענעם דור איז געווען ר׳ יצחק בן יהודה אבן גיאת פון לוצענא (1030—1089). ער האט געשטאַמט פון א רייכע און עדעלע פאַ־מיליע און איז ווא אלע געלעהרטע פון יענער צייט אין שפּאַניען געווען איין אנ־הענגער פון ר׳ שמואל און ר׳ יוסף הנגיד. נאָך דעם אונגליק אין גראַנאַדאַ האט זיך ר׳ יוסף׳ס פרוי (א טאָכטער פון רבינו נסים בן יעקב פון קיירואן) געראַטעוועט מיט איהר קליינעם זוהן עזריה נאָך לוצענא און ר׳ יצחק אבן גיאת האט אנגע־ווענדעט זיינע בעסטע קרעפטען איהם צו ערציהען אלס א ווירדיגען נאָכפאָלגער פון זיינע בעריהמטע עלטערן. עזריה איז אָבער געשטאָרבען יונג און די געמיינדע פון לוצענא וועלכע האט געהאָפט איהם צו ערוועהלען אלס איהר פאָרשטעהער, האט דיעזע שטעלע געגעבען צו זיין לעהרער אבן גיאת.

ר׳ יצחק בן ראובן אַלבּרגלוני (פון באַרצעלאָנאַ) א גרויסען תלמודיסט און א פּייטן, וועלכער האט פערפאַסט „אזהרות" און א ספר איבער הלכות פון תלמוד האט אויך געלעבט אין יענער צייט און האט געוואוינט אין דער שטאָדט דעניא. אין דערזעלבען שטאָדט האט אויך געלעבט א תלמודיסט מיט דעם נאָמען ר׳ יצחק בן משה אבן סכני, וועלכער איז ניט געווען אַזוי גרויס וויא די פאָריגע. ער האט געפיהלט אַז די קהלה פון דעניא האט איהם ניט בעהאַנדעלט וויא ער האט

פערדיענט און איז פון דארט אוועק נאך בבל. ער איז אנגעקומען אין פומבדיתא און איז דארט אויפגעשטעלט געווארען אלס „גאון" אדער ראש ישיבה אויף דיא קליינע ישיבה וואס איז דארט דאן געווען. אזוי פאלשטענדיג האבען זיך די צייטען געענדערט אין א האלבען יאהרהונדערט נאך דעם טויט פון רב האי גאון. דער שוואכסטער פון דיא גרויסע געלעהרטע פון שפאניען איז יעצט געווארען פאר־שטעהער אין דער לאנד וואו דער תלמוד איז בעשאפען געווארען.

דער פינפטער און דער גרעסטער תלמודיסט פון יענעם דור אין שפאניען איז געווען ר' יצחק בן יעקב אלפסי דער תלמיד פון רבנו חננאל און רבנו נסים פון קיירואן. ער איז געבארען געווארען אין קלעה המאד ניט ווייט פון פעץ אין דאס יעצטיגע מאראקקא אין 1013 און נאך דעם טויט פון זיינע בעריהמטע לעהרער (אונגעפעהר אין 1056) איז ער געווארען דער פארשטעהער פון א ישיבה און דער הויפט פערטרעטער פון תלמודישע געלעהרזאמקייט אין נארד אפריקא. זיין הויפט ווערק, דיא „הלכות רב אלפס" איז דיא וויכטיגע פערפאסונג פון איהר ארט וועלכע איז ביז דאמאלס געמאכט געווארען. אלעס וואס עס איז געשריעבען געווארען איבער דיא הלכות פון תלמוד אין דיא לעצטע 300 יאהר זייט רב יהודאי גאון איז אוועקגעלייגט געווארען ביי זייט אזוי שנעל וויא רב אלפס' גרויסע ווערק איז ער־שינען. זיין נאמען איז געווארען אזוי בעריהמט דאס ווען ער איז אויף דער עלטער געקומען נאך שפאניען און זיך בעזעצט אין לוצענא (1088) איז ער אנערקענט גע־ווארען אלס דער גרעסטער פון אלע רבנים פון לאנד.

אין נארד פראנקרייך איז אין דעמזעלבען דור אויפגעוואקסען א מאן וועלכער איז געווען אזוי גרויס אלס תלמודיסט וויא דיא גרעסטע שפאניער רבנים פון זיין צייט און איז דערצו בעזעסען א פעהיגקייט צו ערקלערן אלעס אין א קורצע דייט־ליכע שפראך וועלכע האט איהם געמאכט צום גרעסטען פון אלע מפרשים אין דיא אידישע ליטעראטור. דיעזער מאן איז געווען ר' שלמה יצחקי אדער וויא מען רופט איהם געוועהנליך: רש"י. ער איז געבארען געווארען אין טראיע (טרויש) אין דיא פראנצעזישע פראווינץ שאמפאין אין יאהר 1040. זיין פאטער איז געווע א למדן און א צדיק און זיין מוטער איז געווען דיא שוועסטער פון ר' שמעון הגדול פון מאינץ וועלכער איז שוין פריהער דערמאנט געווארען. זיינע פאמיליען־פערביני־דונגען מיט דייטשלאנד זיינען וואהרשיינליך געווען דיא אורזאכע וואס האט איהם אהין געבראכט צום שטודירען תלמוד. דיא ישיבות פון דייטשלאנד אין עלפטען יאהרהונדערט, נאך דעם טויט פון רבינו גרשום מאור הגולה זיינען געווען אונבע־דייטענד און דיא נעמען פון רש"י'ס לעהרערס וויא ר' יצחק הלוי פון ווארמס

אדער ר׳ אליקום פון שפייער זיינען בעקאנט נור דורך דיא וויכטיגקייט פון זייער תלמיד. נאך זייער טויט אונגעפעהר אין 1070 איז רש״י אנערקענט געוואָרען אלס דער גרעסטער תלמודיסט אין פראנקרייך און דייטשלאנד און פון אלע זייטען האט מען זיך צו איהם געווענדעט מיט שאלות וועגען רעליגיעזע פראגען. נאָרד פראנק־רייך איז געוואָרען אזא וויכטיגער מיטעלפונקט פון תלמודישע געלעהרזאמקייט וויא שפאניען און איז שפעטער געוואָרען נאך פיעל וויכטיגער. דיא שפאנישע אידען זיינען נאך אימער געבליעבען גרויס אין וועלטליכע בילדונג און פאָעזיע און דקדוק וויא אויך אין רייכטהום און איינפלוס, אבער דיא תורה איז אונטער רש״י און זיינע תלמידים מעהר פארברייטעט געווארען אין פראנקרייך און דייטשלאנד און תלמודישע געלעהרטע זיינען פון דאָרטען אָפט אראָבגעבראכט געווארען נאך שפאניען צו לערנען מיט דיא שפאנישע אידען.

רש״י׳ס גרויסקייט רוהט אויף זיינע מייסטערהאפטע פירושים, הויפטזעכליך אויף זיין פירוש אויפ׳ן תלמוד. זיינע ערקלערונגען זיינען אנגענומען געוואָרען פון אלע אידען אלס דיא קלערסטע, איינפאכסטע און דערפאר דיא ריכטיגסטע און פאר דיא לעצטע 800 יאהר האבען זיי געהאלפען אידען צו פארשטעהן דייטליך דיא דונקעלע און פארוויקעלטע פלעצער פון תלמוד. זיינע פירושים אויף תנ״ך זיינען ניט ווייניגער פאפולאר, אבגלייך ער האט זיך ניט אימער געהאלטען אן פשט און איז אויך ניט געווען בעקאנט מיט דיא גראמאטישע ארבייטען פון חיוג און אבן גנאח וועלכע האבען געשריעבען אין אראביש. דיא בעסטע קריסטליכע גע־לעהרטע וועלכע האבען געשריעבען לאטיינישע פרושים אויף דער ביבעל האבען זעהר פיעל גענומען פון רש״י און ביז דיא צייט פון דיא רעפאָרמאציאָן אין דיא קריסטליכע רעליגיאָן און דיא קריטישע אונטערזוכונגען וועלכע מען האט זייט דאמאלס אנגעפאנגען צו מאכען אין דיא הייליגע שריפטען, האט גאנץ אייראָפא, אידען און קריסטען כמעט ניט געוואוסט פון קיין אנדערע ערקלערונגען פון תנ״ך וויא דיא ערקלערונגען פון דיא אידישע מפרשים, הויפטזעכליך פון רש״י.

רב אלפס האט געלעבט 90 יאהר און איז געשטאָרבען אין 1103. רש״י וועלכער האט געלעבט נור 65 יאהר איז געשטאָרבען מיט צוויי יאהר שפעטער.ביידע זיינען בעטרויערט געוואָרען פון זייערע לאנדסלייטע און פון כלל ישראל, יעדער אויף איין אנדער אופן. אין שפאניען האבען צוויי יונגע משוררים, ר׳ משה בן עזרא און ר׳ יהודה הלוי געשריעבען טהייערע שירים אין וועלכע די הויכאכטונג אין וועלכע ר׳ יצחק אלפסי איז געהאלטען געווארן איז אויסגעדריקט געווארן אין א

מייסטערהאפטע פאָעטישע שפראכע. די פראנצויזישע און דייטשע אידען וועלכע זיינען ניט געוועזן אזוי געבילדעט האבען אויסגעטראכט וואונדערבארע לעגענדען פון נסים וואס האט געטראָפען מיט רש״י׳ס עלטערן איידער ער איז געבאָרען געוואָרען און פון מופתים וואס ער אליין האט בעוויעזען. דיעזע ערצעהלונגען וועלכע דאס פאָלק קלערט אימער אויס ווענען בעליעבטע פערזאָנען זיינען דער בעסטער בעוויז אז דער מאן וועגען וועמען מען דערצעהלט די וואונדער איז גע־האלטען געוואָרען ביים עולם אזוי גרויס דאס געוועהנליכע שבחים זיינען ניט גענוג אויסצודריקען זייער מיינונג וועגען איהם.

אין די לעצטע יאהרען פון דיעזע גדולים האט זיך אנגעפאנגען די בלו־טיגסטע פעריאָדע פון מיטעל אלטער, די צייט פון די קרייצציגע.

פיערטער טהייל

ערשטער קאפיטעל.

דיא קרייצפאהרער. (גזירות תתנ"ו). אנפאנג פון אידישע געשיכטע אין בעהמען און ענגלאנד.

דיא דריי הונדערט יאהר וועלכע זיינען באלד אוועק פון דער צייט פון קייזער קארל דעם גרויסען ביז דיא פעריאדע בייא וועלכע מיר האלטען איצטער, איז געווען דיא צייטען וועלכע קריסטענטהום האט זיך איינגעווארצעלט אין דיא בלוט און דיא מארך פון דיא אייראפייאישע פעלקער. דיא ציוויליזאציאן וועלכע קארל האט אנגעפאנגען צו גרינדען אין אייראפא איז אונטערגעגאנגען ווען זיין גרויסע מלוכה איז צו שפאלטען געווארען אויף שטיקלעך נאך זיין טויט און קונסט, וויסענשאפט און ליטעראטור זיינען געווארען אונבעקאנטע זאכען אין דיא קריסטליכע לענדער. אויסער די בלוטיגע מלחמות צווישען לענדער און צווישען פירסטען וועלכע האבען זיך געראנגעלט וועגען הערשאפט, איז רעליגיאן געווען דיא איינציגע זאך וועגען וואס דיא בעפעלקערונג האט זיך אינטערעסירט. דיא מייסטע קריסטליכע סעקטען וועלכע האבען ניט אנערקענט דיא אויבער־הערשאפט פון רוימישען פאפסט זיינען אונטערדריקט געווארען און קריסטענטהום האט אנגעהויבען צו האבען דיא זעלבע בעדייטונג וויא קאטהאליציזמוס. דיא גלחים האבען דיא אונגעוויסענדע מאסען אונטערהאלטען מיט דיא הייליגע בילדער, מיט ביינדלאך אדער שטיקלאך קליידער פון הייליגע וואס האבען בעוויעזען וואונדער און דאס האט נאטירליך געהאלפען צו פערגרעסערען דעם אבערגלויבען און דעם פאנאטיזמוס.

אין דיעזע צייטען ווען קריסטענטהום האט וואס ווייטער אלץ מעהר בעהערשט דעם גייסט פון געוועהנליכען מענשען, זיינען אידען געווארען אימער מעהר דערווייטערט פון אלגעמיינעם לעבען און מעהר בעטראכטעט אלס א בעזונדערע פעראכטעטע און פערהאסטע קלאסע. אין אנפאנג איז דיא שנאה צו אידען נור געווען „אפיציעל". נור דיא קירך און דיא רעגיערונג האבען זייא אפגעזונדערט פון אלעמען דורך אלערליי אויסנאהמס געזעצע; דיא פאפסטען, דיא בישאפס און דיא גלחים האבען געטהאן אלעס וואס זייא האבען געקענט איינצוטהיילען דיא בעפעלקערונג אין קריסטען און ניט־קריסטען און דיא רעגיערונגען וועלכע האבען געפאלגט וואס דיא גייסטליכע האבען געהייסען, האבען געמאכט דיא צוטהיילונג נאך שטאר־

קער מיט דעם וואס זיא האָבען ארויפגעליינט אויף דיא אידען אלערליי שפּעציעלע אָפּגאבען און זייז פאַרקויפט דיא פּריוויליעגיען צו מאכען געלד פון דיא בעפעלקערונג און עס אוועקגעגעבען דיא רעגיערונג. דיא אַלגעמיינע נייגונג צו בעטראכטען אידען גלייך וויא אנדערע מענשען איז ביסלעכווייז פערשוואונדען געווארען און דאס געפיהל אז אידען האָבען מענשענרעכטע איז אָפּגעשוואכט געוואָרען. אייראפּא איז געוואָרען קריסטליך אין ערנסטען זין פון דעם וואָרט קריסטענטהום.

צום ענדע פון עלפטען יאהר-הונדערט איז דער רעליגיעזער פאַנאטיזמוס שוין געוועזן אזוי פערשפּרייט אז עס איז געקומען דיא צייט פון אַלגעמיינע רעליגיעזע בעוועגונגען און אויך פון איין עפּענטליכען אַלגעמיינעם אויסדרוק פון דעם האס געגען אידען וואָס דיא קירכע האָט פערפלאנצט אין דיא הערצער פון דיא פעלקער. איין אורזאכע דערצו האט זיך באלד געמאכט. א פראנצויזישער מאנאך, פּעטער פון אמיאן, האָט אָנגעפאנגען צו פּרעדיגען אין אייראפּא פון דיא צרות וואָס קריסטליכע בעזוכער צום קבר פון יעזוס אין ירושלים ליידען פון דיא מחמדנער וועלכע האָבען דאַן בעהערשט ארץ ישראל. זיינע פייעריגע רעדען זיינען געווען דער פונק וואָס האָט אנגעצונדען דעם פלאקער פון רעליגיעזען ענטהוזיאזמוס. דיא ווילדקייט און דיא בלוטדורשטיגקייט פון דיא אונויסענדע מאסען האָט געפונען איין עפענונג דורך וואָנען ארויס צו פלאצען און דער געשריי אז דער קבר פון גאָט'ס בן יחיד מוז אריין אין קריסטליכע הענד האָט זיך פערברייט איבער גאַנץ אייראָפּא.

אויף דעם קירכענראטה אדער פערזאמלונג פון גייסטליכע וואס איז אָפּגעהאלטען געוואָרען אין קלערמאָן פראנקרייך אין יאָהר 1095 וואו פּאפּסט אורבאן דער צווייטער איז געוועזן פאָרזיצענדער, איז בעשלאָסען געוואָרען אז עס איז דיא פליכט פון דיא קריסטען איינצונעהמען דאס הייליגע לאַנד און צו פערניכטען דיא אונגלויביגע. יעדער וואס האָט זיך אָנגענומען צו געהען נאָך ארץ ישראל קעמפּפען מיט דיא מחמדנער האָט געמאכט דעם צייכען פון א קרייץ אדער צלם אויף זיינע קליידער און דערפאר רופט זיך דיעזער צוג אין דער געשיכטע מיט דעם נאָמען ק ר י י צ צ ו ג א־ער דיא נסיעה פון דיא מענער מיט'ן צלם.

אין 1096 האָט זיך דיא מערקווירדיגע רייזע אנגעפאנגען. אין אנפאנג האָבען אידען געקוקט מיט גרויס פערוואונדערונג אויף דיא גרויסע מאסען פאנאטישע קריסטען וועלכע האָבען זיך געלאָזען אהן ארדנונג און אהן ריכטיגע פיהרערס צו געווינען דאס לאַנד וואו אידישע מלכים האָבען אמאָל רעגיערט און אידישע העלדען האָבען פערגאָסען זייער בלוט אין פערטהיידיגונג פון זייער פאָטערלאַנד. אידישע געשעפטסלייט האָבען אין אָנפאנג אויך געמאכט געלד פון דיא פאָרבערייטונגען

וואס דיא וואנדערער האבען געמאכט אבער באלד האט זיך אלעס געענדערט. ווען דיא וועניגע גוט ארגאניזירטע קעמפפער זיינען אוועק האט זיך אנגעזאמעלט א זעהר גרויסע מאסע פון דיא נידריגסטע קלאסען אהן דיסציפלין און אהן ארדנונג און האט זיך אויך גענומען לאזען נאך אזיען זיך שלאגען מיט דיא אונגלויביגע. די מאסע האט זיך פערזאמעלט אין טריוויר (טרעוועס, אין דאס יעצטיגע רהיין־פרייסען) פעטער דער גלח און וואלטער דער בעטלער זיינען געווען דיא קאמאנדירען. זייא האבען אוועקגעלאזען אויפ'ן וועג א באק און א סטאדע גענז און געזאגט אז דיעזע שטומע בעשעפניסען וועלען זייא ווייזען דעם וועג נאך ירושלים. פלוצלונג האט זיך אונטער דיא ווילדע מאסע פערשפרייט דער פלאן אז איידער מען געהט איינגעהמען דיא פיינדע פון קריסטוס אין אזיען, דארף מען דערווייל זיך אפרעכענען מיט דיא אונגלויביגע וואס מען האט דא דערביי — דיא אידען.

מיט ווילדע געשרייען זיינען גרויסע מאסע פון די קרייצפאהרער בעפאלען די שטאדט און אנגעפאנגען צו רויבען, צו פערגוואלטיגען און צו מארדען. דיא זעלבע שרעקליכע סצענען האבען זיך ווידערהאלט אין דיא מייסטע גרויסע שטעדט פון דייטשלאנד בייא דיא טייכען רהיין, מאזעל, מאין און אזוי ווייט וויא דיא דאנוי. קייזער היינריך דער פיערטער וועלכער האט אליין געהאט געליטען שרעקליכע צרות פון פאפסט (גרעגאר VII) איז געווען אין איטאליען אויף א מלחמה און די אידישע געמיינדען זיינען געווען אין גאנצען אין דיא הענד פון דיא בישאפס. אין טריוויר האבען א טהייל פון דיא וואס האבען זיך גערעטעט אין פאלאסט פון בישאף געמוזט לפנים אננעהמען קריסטענטהום. אין שפייער האט בישאף יאהנסען פארטהיידיגט דיא אידען און איז געגאנגען אזוי ווייט אויפצוהייגען עטליכע קרייצפאהרער אלס א ווארנונג און דאס האט דיא דארטיגע אידען עטוואס געהאלפען. אין ווארמס, אין מאינץ אין קעלן און אין ראטיסבאן זיינען טויזענדע אידען מיט זייערע פרויען און קינדער אומגעקומען אויף קידוש השם. מען רעכענט דאס אין דיא פאאר מאנאטע פון מאי ביז דשולאי אין 1096 (תת:"ו) זיינען איבער צוועלף טויזענד אידען אומגעקומען אין דיא רהיין־פראווינצען. דיעזע אפפער זיינען ניט אלע אומגעקומען פון דיא מערדערישע הענד פון דיא קרייצפאהרער. אין פילע פלעצער האבען דיא אידען אליין געקוילעט זייערע פרויען און קינדער און דאן זיך אליין, אום ניט אריינצופאלען אין דיא מערדערשע הענד. מיט דיא אויסנאהמע פון איינינע גוטע גלחים וויא בישאף הערמאן פון קעלן וועלכער האט געהאלפען בעהאלטען פילע אידען פון דיא ווילדע וואנדערער, האבען דיא גלחים מייסטענס נאך מעהר אויפגערייצט דיא מערדער און רויבער, און בענוצט דיא געלעגענהייט

צו צווינגען דיא אידען מיט א שוואכערען כאראקטער אנצונעהמען קריסטענטהום. דיא קריסטליכע רעליגיאן איז אין דיעזע בארבארישע סצענען פון גרויזאמקייט ניט געווען נור א תירוץ אדער איין ענטשולדיגונג, וויא עס האט זיך אפט געטראפען אין שפעטערע צייטען. דא איז קריסטענטהום געווען דיא הויפט אורזאכע. דיא רעגיערונג איז געווען געגען דיא מערדערייען. אבער זיא איז דאן געווען שוואך און דיא בישאפס זיינען געווען דיא אמת'ע הערשער. דער ערשטער אויסברוך פון ווילדען האס געגען אידען איז געווען דיא פרוכט פון דיא ארבייט פון דיא קריסטליכע קירך דיא לעצטע עטליכע הונדערט יאהר.

ווען קייזער היינריך דער פיערטער איז צוריק געקומען פון איטאליען אין 1097 האט ער אויסגעדריקט זיין צארן און האט פערדאמט דיא מערדערייען פון די קרייצפאהרער. ער האט ערלויבט דיא געצוואונגענע געטויפטע זייא זאלען צוריק עפענטליך ווערען אידען און האט דערמיט אויף זיך געבראכט נייע שטרייטינקייטען מיט דיא פארשטעהער פון קירך. דיא העכערע קלאסען זיינען אפילו דאן נאך אויך ניט געווען אזוי דורכדרונגען פון יודענהאס וויא זייא זיינען געווארען שפעטער ווען זייא האבען זיך ארומגעזעהען וויא גוט דאס בעצאהלט זיך. נאך דיא שרעקליכע פאסירונגען פון יענעם יאהר זיינען דיא אידען אין דייטשלאנד א ביסעל געקומען צו זיך און מען הערט ניט פון קיין נייע גזירות פאר א רעכטע צייט. נור דאס געפיהל פון לאסט פון גלות איז געווארען דריקענדער און איין אומעטהיגער טאן הערשט אין אלעם וואס עס איז פון יענער צייט געשריבען געווארען. אידען זיינען אויך געווארען מעהר פרום און זיך אין גאנצען אריינגעלאזען אין תלמודישע סטודיען, זובענדיג אין אידישקייט טרייסט און האפנונג וואס זייא האבען ניט געקענט געפינען אין דיא בארבארישע אויסען־וועלט אין וועלכע זייא האבען געלעבט. ווען דיא נאכריכט איז געקומען דאס פון דיא 200,000 קרייצפאהרער וואס זיינען בעגאנגען דיא מייסטע מערדערייען אין דייטשלאנד, זיינען דיא מייסטע געפאלען אין אונגארן און נאר א קליינער הויפען עלענדע און פערהונגערטע האבען זיך גערעטעט צוריק נאך דייטשלאנד, האבען דיא אידען און אויך פיעלע פון דיא בעסערע קריסטען דאס בעטראכטעט אלס א פערדיענטע שטראף פון גאט. אבער עס איז ניט געווען קיין געלעגענהייט זיך צו פרייען, ווייל וויא ווייט מען האט דאן געקענט וויסען אין איין לאנד וואס עס קומט פאר אין איין אנדערע, זיינען דיא נייעס פון אומעדום, אויסער פון שפאניען, געווען זעהר טרויעריג.

ווען גאטפריעד פון בוילאן מיט דיא מעהר מיליטערישע אפטהיילונג פון די קרייצפאהרער האט זיך ענדליך דערשלאגען נאך ארץ ישראל און האט אין יאהר

1099 איינגענומען ירושלים האָבען דיא קריסטען געפייערט זייער זיעג מיט דעם וואָס זייא האָבען אויסגעמאָרדעט אַלע מחמדנער און דאן צוזאַמענגעטריבען אַלע אידען, דיא רבנישע און דיא קראים אין א שול וועלכע איז אָנגעצונדען געוואָרען און אַלע זיינען פארברענט געוואָרן. אידען זיינען ווידער אויסגעשלאָסען געוואָרען פון זייער אמאָליגע הויפטשטאָדט און ווען דיא מחמדנער האָבען צוריק געוואונען ירושלים מיט 50 יאהר שפּעטער זיינען דאָרטען ניט געווען קיין אידען וואס זאָלען זיך קענען פרייען איבער דיא מפלה פון זייערע בלוט פיינד.

אין דער צייט פון דיא קרייציגע ערפאהרען מיר אויך צום ערשטען מאָל עט־וואס וועגען דיא אידען אין בעהמען, וועלכע האָבען דארט ביז דאן געלעבט רוהיג און געפיהרט גרויסע געשעפטען, בעזאָנדערס אלס שקלאַפען-הענדלער. דיא בעה־מען זיינען שוין געווען קריסטען אבער דאס קריסטענטהום איז אין דיא סלאווישע לענדער דאן נאך ניט געווען אזוי איינגעוואָרצעלט וויא אין דיא מיטעל און וועסט אייראָפּעאישע לענדער און אידען פערפאָלגונגען זיינען געווען אונבעקאַנט. ערשט דיא בעוועגונג פון דיא קרייצפאהרער האָט דאָרט אויפגעוועקט דעם פאנאַטיזמוס און דעם האס געגען אידען. ווען דיא מערדערישע וואַנדערער האבען דורכגערייזט בעהמען איז דער מעכטיגער הערשער פון לאַנד, הערצאָג ווראַטיסלאוו דער צווייטער געווען בעשעפטיגט מיט א קריעג און האָט, וויא קייזער היינריך פון דייטש־לאַנד, ניט געקענט שיצען דיא אידען געגען דיא גלחים און דיא פאַנאטישע מאסע. בישאָף קאסמאס פון פּראָג האט די דאָרטיגע אידען געגעבען דיא ברירה פון טויט אָדער קריסטענטהום. פיעלע האָבען זיך לפנים געטויפט, אבער ווען זייא האבען נעקסטעס יאהר ערפאהרען אז קייזער היינריך האט ערלויבט דיא געצוואונגענע גע־טויפטע צוריק צו ווערען אידען האָבען זייא צוריק אנגענומען זייער אַלטען גלויבען. זייא האבען זיך אבער ניט געפיהלט זיכער און האָבען בעשלאסען צו מאכען אַלעס וואס זייא האבען צו געלד און אויסוואַנדערן נאך פּוילען אָדער אונגארן. ווען ווראַ־טיסלאוו איז צוריקגעקומען און געהערט אז דיא אידען פון פּראַג ווילען אַוועק, האט ער ביי זייא גערויבט אלעס וואס זייא האבען זיך אנגעגרייט מיט צו נעהמען. א שרייבער פון יענער צייט דערצעהלט אז ווראַטיסלאוו האט דאן ביי דיא אידען פון בעהמען צוגענומען מעהר גאָלד וויא פיעל דיא גריכען האָבען געפונען ווען זייא האָבען איינגענומען טראָיא.

אין עלפטען יאהר־הונדערט פאַנגט מען אן אויך עטוואס צו הערען פון דיא אידען אין ענגלאנד. עס ווייזט אויס אז אידען האבען דארט געוואוינט נאך פון דער צייט ווען ענגלאנד האט געהערט צו רוים. אבער אין דיא שפּעטערע יאהר־הונ־

דערטע נאך דעם אונטערגאנג פון רוים ווערען זייא דארט זעהר וועניג דערמאנט. אבער איינצעלנע פאקטען וויא למשל דער בעפעהל פון ענגבריטהט, ערצבישאף פון יארק און 740 אז קריסטען זאלען ניט בעזוכען קיין אידישע מאהלצייטען ווייזט אז זייער לאגע איז דארטען וואהרשיינליך געווען ניט זעהר שלעכט. אין יאהר 1041 האט דער דאמאליגער ענגלישער קעניג, עדווארד III ערקלערט אז דיא אידען זיי־נען דיא איינענטהום פון קרוין. ווען וויליאם פון נארמאנדיע האט איינגענומען ענג־לאנד און איז געווארען קעניג (1066) איז דיא צאהל פון אידען דארט געווארען גרע־סער. פיעלע זיינען מיט איהם מיטגעקומען פון פראנקרייך. און עס ווערט בעריכ־טעט אז אידען האבען בייא איהם געקויפט דאס רעכט זייא זאלען זיך דארט מע־נען בעזעצען. זיין זאהן וויליאם רופוס וועלכער איז געשטארבען אין יאהר 1100 האט וועניג געהאלטען פון קריסטענטהום און האט אמאל געשטראפט דאס אויב דיא רבנים וועלען מנצח זיין דיא בישאפס אין א דעבאטע וואס ער האט פעראנ־שטאלטעט, וועט ער אליין ווערען א איד. אזוי וויא דיא אידען האבען געצאהלט אבגאבען צו דער רעגיערונג און דיא קריסטען צו דער קירכע האט ער זיך וועניג געפרעהט ווען א איד פלעגט זיך מויפען און מען דערצעהלט פעלע וואו ער האט האט געצוואונגען משומדים צוריק צו ווערען אידען כדי דיא קירך זאל ניט געווי־ווינען דיא איינגאהמען וואס ער האט פערלארען.

אידען האבען אונטער זיין רעגיערונג געוואוינט אין לאנדאן און אין אקס־פארד. אין דיא לעצטע שטאדט האט דיא גרעסטע טהייל פון דיא הייזער געהערט צו אידען. דאך האט מען זייא דארט ניט ערלויבט צו האבען קיין בית הקברות און זייא האבען געמוזט פיהרען זייערע מתים צו דער קבורה אין לאנדאן. אקספארד איז שוין דאן אויך געווען א מיטעלפונקט פון בילדונג און דיא דארטיגע שולען אדער עפענטליכע פערזאמלונגס פלעצער פון יענער צייט וועלכע זיינען גערופען געווארען „מאזעס האלל“ און „דשייקאבס האלל“ זיינען איין אנדענקען פון אידישע טהעטיג־קייט. אין ענדע פון עלפטען אין אנפאנג פון צוועלפטען יאהרהונדער הערט מען פון זייא גאנץ וועניג, און דאס איז וויא געוועהנליך א סימן אז עס איז זייא ניט שלעכט געגאנגען, דאס הייסט ניט ערגער וויא געוועהנליך אין יענע בארבארישע צייטען.

צווייטער קאפיטעל.

העכסטע שטופע פון שפאניש־אידישע ליטעראטור. ר' יהודה הלוי, אבן עזרא. בנימין פון טודעלא.

דיא צייט ווען דיא אידישע ליטעראטור אין שפאניען האט עררייכט איהר העכסטע שטופע קומט אויס ווען דיא לאנגע פון דיא אידען האט שוין אנגעפאנגען צו ווערען ערגער. דיא אראבער פון שפאניען זיינען ניט מעהר געווען אזוי ליבעראל און אזעלכע פריינדע פון פאעזיע און וויסענשאפט וויא אין דיא צייטען פון חסדאי אבן שפרוט אדער ר' שמואל הנגיד און דיא מורען וועלכע זיינען פון צייט צו צייט אריבער געקומען פון נארד אפריקא האבען מיט געבראכט פאנאטיזמוס און פערפאלגונגען. שפאניען איז ניט מעהר געווען אזוי זיכער און אידען האבען גע־מוזט אפט אוועק פון איין שטאדט אין דיא אנדערע אדער פון איין געגענד אין אנ־דערען צו רעטען זייער לעבען אדער זייער פערמעגען פון די הענד פון די מחמדנישע פערפאלגער. דאך האט דיזע פעריאדע (אין צוועלפטען יאהר־הונדערט) ארויס־געבראכט דיא טהייערסטע פרוכט פון שפאניש־אידישען גייסט. דיא גלענצענדסטע נאמען פון דיא אידישע ליטעראטור פון מיטעלאלטער געהערען צו יענער צייט.

דיא נייע פערפאלגונגען געגען אידען האבען זיך אנגעפאנגען אין מאראקקא, דיא היים פון דיא מורען (מורינען אדער דונקעל־הויטיגע איינוואוינער פון נארד אפריקא) פון וואנען נייע בעזיעגער און הערשער זיינען איינינע מאל געקומען נאך שפאניען. א נייע פאנאטישע סעקטע וועלכע האט זיך גערופען אלמאחאדען אונ־טער דיא אנפיהרערשאפט פון עבדלה אבן תומרת האט זיך דארט פארשפרייט און האט געזוכט צו פערברייטען דעם איסלאם מיט פייער און שווערד. אידען און קריסטען האבען געמוזט ווערען מחמדנער אדער פערלאזען דאס לאנד. פיעלע אי־דען זיינען לפנים געווארען מחמדנער. דער נאכפאלגער פון אבן תומרת, עבדול מומן האט זיך שוין געפיהלט שטארק גענוג אריבער צו קומען נאך שפאניען, וויא יוסף אבן תושפינא האט געטהאן אונגעפעהר מיט 60 יאהר פריהער.

דיא אלמאראווידען אדער דיא בערבערען וואס זיינען געקומען מיט יוסף זיי־נען שוין געשטאנען אין א שלעכטען צושטאנד. זייא זיינען ניט געוואהנט געוועז צום לייכטען לעבען און די תענוגים פון אנדאלוזיען אדער סויטה פון שפאניען און דאס האט זייא אפגעשוואכט. דער קריסטליכער קעניג פון קאסטילען אין נארד שפאניען, אלפאנס רייםודעץ, האט אנגעהויבען צו ווערען שטארקער. ער האט אויך געהאט געגוג שכל צו וויסען דעם ווערטה פון דיא אידישע פריינדשאפט און האט זיך געוויעזען אלס זייער שיצער ווען מחמדנער האבען זייא פערפאלגט. אין מיטען פון צוועלפטען יאהר־הונדערט איז עבדול מומן געקומען אין שפאניען און האט אין יאהר 1148 איינגענומען קארדאווא. זיינע פאנאטישע מיליטער האבען בערויבט די שטאדט. אידען און קריסטען וועלכע האבען ניט געוואלט אננעהמען דעם מחמדני־שען גלויבען האבען זיך מיט שוויריגקייטען גערעטעט און דער גרעסטער טהייל פון זייא איז אוועק נאך נארד, צו זוכען שוץ אין דאס קריסטליכע קאסטילען.

אלפאנס רייםודעץ האט דיעזע געלעגענהייט געוואוסט וויא צו בענוצען. ער האט דיא גרענץ־פעסטונג קאלאטראוויא איבער געגעבען אין דיא הענד פון א אי־דישען קאמאנדאנט, דעם דיפלאמאט יהודה אבן עזרא, וועלכער האט גוט אכטונג געגעבען אז אלע אידען און קריסטען וואס האבען זיך גערעטעט פון דיא אלמא־חאדען זאלען געפינען א זיכערען פלאץ אין קאסטיליען. דיא הויפט שטאדט טא־לעדא (אין דיא שפאניש־אידישע ליטעראטור ווערט זיא גערופען טוליטולה) איז יעצט געווארען דער אמת'ער מיטעל פונקט פון שפאנישען יודענטהום. יהודה אבן עזרא האט געהאט א הויכען אמט אין קעניגליכען הויף און האט פיעל געטהאן פאר אידען. ער ווערט נור בלאטירט פאר וואס ער האט געברויכט זיין מאכט צו צוזינגען קראים אין קאסטיליען אנצונעמען דעם רבנישען יודענטהום. עס איז אבער כמעט אונמעגליך צו אורטהיילען דיא האנדלונגען פון א דיפלאמאט אין מיטעל־עלטער נאך אונזער איצטיגען בעגריף פון פרייהייט און טאלעראנץ.

דיא גרעסטע צווייא פערזאנען וואס דאס שפאנישע יודענטהום האט געהאט אין דיא ערשטע העלפט פון צוועלפטען יאהר־הונדערט זיינען אויך געוועזען פון קאס־טילען, פון דעם טהייל וואו אידען האבען דאן געלעבט רוהיגער און זיכ:ריער וויא אונטער דיא מחמדנער. דער ערשטער פון זייא, דער אונשטערבליכער פאעט און פילאזאף ר' יהודה בן שמואל הלוי איז געבארען געווארען אין טא־לעדא אין 1085 און האט געלערענט תלמוד בייא ר' יצחק אלפסי אין לוצענא, אין דער זעלבען צייט ווען דער נאכפאלגער פון רב אלפס, ר' יוסף בן מיגש, האט דארט געלערענט. ער האט אבער זיך ניט צופריעדען געשטעלט מיט תלמוד אליין און

האט געשטודירט מעדיצין, מאטהעמאטיק, פילאזאפיע און זיך פיעל בעשעפטיגט מיט פאעזיע. שפעטער האט ער זיך בעזעצט אלס ארצט אין טאלעדא און האט פערזאמעלט ארום זיך פיעלע אנהענגער און פערעהרער. ער איז געווען רייך און הויך געאכטעט און זיינע פאעזיע האט גלייך פון אנפאנג צוגעצויגען אויף זיך די אויפמערקזאמקייט פון די געלערנטע פון זיין צייט.

ר׳ יהודה הלוי האט געשריבען דאס בעסטע ווערק איבער די אידישע רע־ליגיאנ׳ס־פילאזאפיע זייט רב סעדיה גאון. דיעזעס ווערק דער ספר הכוזרי וועלכען ער האט געשריבען אין אראביש שטעלט פאר א דעבאטע איבער די גרונדלאגען פון די אידישע רעליגיאן, צווישען בולאן דעם קעניג פון די כוזרים און ר׳ יצחק סנגרי דעם אידישען געלעהרטען וועלכער איבערצייגט איהם אז די אידישע אמונה איז די בעסטע. דיעזעס ווערק איז שפעטער איבערזעצט געווארען אין לשון קודש און אין פיעלע אנדערע שפראכען און איז א וויכטיגע בייטראגע צו די אידישע ליטעראטור.

אבער די הויפט גרויסקייט פון ר׳ יהודה הלוי ווערט אונז בעוויעזען אין זיינע פאעטישע ארבייטען. ער ווערט גערעכענט פאר דעם גרעסטען פאעט אין די העברעאישע ליטעראטור און עס איז די אלגעמיינע מיינונג פון קריטיקער דאס קיינער פון די משוררים פון גלות — אויסער פיעללייכט ר׳ שלמה בן גבירול — קענען זיך צו איהם ניט גלייכען. ער האט געזונגען איבער די נאטור, איבער די ליעבע, איבער מענשליכע נארישקייט און איבער דעם טויט פון פריינד אדער גרויסע מענער. אבער קיין טהעמא האט איהם ניט אזוי דערוואַרעמט און ביי קיין גע־לעגענהייט האט זיך זיין פאעטישער גייסט ניט ערהויבען אזוי הויך און זיך ניט ארויס געוויזען אין זיין גאנצע ערהאבענהייט, וויא ווען ער האט געזונגען פון ציון און דאס הייליגע לאנד. זיין בעגייסטערונג פאר ציון איז געווען אָהן גרענעצען און זיין בע־ריהמטע טרויער ליעד, די קינה „ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך" האט געריהרט די הערצער פון מיליאנען אידען אין די לעצטע 750 יאהר און איז איבערזעצט געוואָרען אין די מייסטע אייראפעאישע שפראכען.

עס ווערט דערצעהלט, אבגלייך דאס איז ניט היסטאריש געוויס, דאס ער האט פאר זיין שטארקע ליעבע צו ציון בעצאהלט מיט זיין לעבען. ווען ער האט געענדיגט זיין הויפט־ווערק, דעם ספר הכוזרי אין 1140 האט ער זיך בעשלאסען צו מאכען א רייזע נאך ארץ ישראל און האט זיך ניט געלאזט איבערריידען פון זיין פאמיליע אדער פריינדע אויפצוגעבען זיין פלאן. ער איז אוועק פריהער נאך עגיפ־טען און פון דארט נאך דאס הייליגע לאנד. די לעגענדע דערצעהלט דאס ליגענ־

דינג אויף דער ערד פאר דעם טויער פון ירושלים און זינגענדיג אין היילינע בעגיי־סטערונג איינע פון זיינע ציון ס ליעדער איז ער צוטראטען געווארען אויף טויט פון א טירקישען רייטער וועלכער איז אויף איהם ארויף. דיא צייט פון זיין טויט איז ניט קלאר בעוואוסט. אנדערע גיבען אן דיא דאטע אלס 1141 און אנדערע—1146.

דער דור פון ר׳ יהודה הלוי — דיא גלאנץ פעריאדע פון שפאניש־אידישע ליטעראטור — איז געווען רייך אין נאך אנדערע פאעטען און פילאזאפען. דער גרעסטער פאעט, נאך ר׳ יהודה הלוי, אין יענעם דור איז געווען ר׳ משה בן עזרא (געבארען 1070 געשטארבען 1139) א ברודער פון דעם דיפלאמאט יהודה אבן עזרא. א צווייטער פאעט ר׳ יוסף בן צדיק פון קארדאווא, וועלכער האט געלעבט פון 1070 ביז 1149 האט זיך אויך בעריהמט געמאכט מיט זיין ספר עולם קטן. א זעהר וויכטיגע פערזענליכלייט פון יענער צייט איז אויך געווען ר׳ אברהם אבן דאוד הלוי (דער ערשטער ראב״ד) וועלכער איז געבארען געווארען אין יאהר 1110 און איז אומגעקומען אויף קידוש השם אין 1180. ער האט געשריבען א קורצע היס־טארישע כראניק (ספר הקבלה להראב״ד) אין וועלכע ער האט געזוכט צו בעוויי־זען דאס דיא איבערליעפערונג פון דיא תורה שבעל פה איז געגאנגען אהן אונטער־ברעכונג פון איין דור צום צווייטען, פון דיא צייט פון יהושע בן נון וועלכער האט געלערענט תורה פון משה רבינו ביז דער צייט פון ר׳ יוסף בן מיגש, דעם גרעסטען הכמודיסט אין דער צייט פון שרייבער. דער קליינער „ספר הקבלה" האט א גרוי־סען היסטארישען ווערטה אבגלייך ער איז ניט פרייא פון טעותים. ער איז דיא איינציגע קוועלע פאר געוויסע היסטארישע פאקטען וואס מיר וואלטען ניט גע־וואוסט ווען דער פערפאסער וואלט זייא אונז ניט איבערגעגעבען. דאס בוך איז געשריבען געווארען געגען דיא קראים וועלכע לייקנען אין גאנצען אפ דיא איבער־ליעפערונג. דער זעלבער פערפאסער האט אויך געשריבען, אין אראביש, א בוך איבער אידישע רעליגיאנס־פילאזאפיע, וועלכעס איז נאכדעם איבערזעצט געווארע־ אין לשון קודש אונטער דעם נאמען „אמונה רמה".

מעהר בעריהמט וויא דיעזע אלע און די פיעלע אנדערע געלעהרטע פון יענע צייט איז געווען דער פיעלזייטיגער געלעהרטער, קריטיקער און פאעט ר׳ א ב ר ה ם בן מ א י ר א ב ן ע ז ר א. ער איז געבארען געווארען אין טאלעדא אין 1092 און איז געווען איינער פון יענע אונרוהיגע גייסטער וועלכע זוכען אימער ענדערונגען און קענען זיך לאנג ניט האלטען אין איין פלאטץ אדער ביא איין געדאנקען. ער איז געווען ארעם אבער ער האט געמאכט שפאס פון זיין דלות און האט פאר קיי־נעם ניט מורא געהאט. זיין טיעפער אונאבהענגיגער גייסט האט זיך פון קיין זאך

ניט צוריק געהאלטען, און מען ערשטוינט נאך היינט וועלכע פרייהייטען ער האט זיך אין יענע צייטען ערלויבט אין דיא ערקלערונגען פון געוויסע פסוקים אין זיינע וואונדערבארע פירושים אויף תנ״ך. זיינע ספרים איבער דקדוק און זיינע פירושים פאנגען אן א נייע פעריאָדע אויף דעם פעלד פון דיזע פאָרשונגען און פיעלע ווערקע זיינען אין שפעטערע צייטען געשריבען געוואָרען צו ערקלערען דיא טיעפע געניאלע געדאנקען וועלכע ער האט אמאל פארשטעקט הינטער איינינע ווערטער, ווען ער האט געדיינקט אז עס לוינט זיך ניט אלעס צו ענטדעקען אין יענער צייט. ער איז אויך געוועזען א בעריהמטער אסטראנאם און איינער פון דיא גרעסטע מא־טהעמעטיקער אין זיין צייט.

עס איז ניט גענוי בעקאנט אויב ר׳ אברהם אבן עזרא איז געווען פערוואנדט צו דיא רייכע פאמיליע אבן עזרא פון טאלעדא וועלכע איז פריהער שוין דערמאנט געוואָרען. זיין פערהעלטניס צו ר׳ יהודה הלוי איז אויך ניט ריכטיג בעוואוסט. איין קוועלע ערקלערט אז זייא זיינען געווען קאזינס, דיא זיהן פון צוויא שוועסטער. אנדערסוואו ווערט דערצעהלט אז ר׳ יהודה הלוי איז בייז געוואָרען פאר וואס זיין פרוי מאהנט איהם שטענדיג א חתן פאר זייער טאכטער און האט אין האסט גע־שוואָרען אז ער וועט נעהמען פאר איין איידעם דעם ערשטען מאן וואס וועט אריין אין זייער הויז. דיא טהיר האט זיך געעפענט און עס איז אריין א יונגער ארעמאן בעטען א נדבה. עס איז געוואָרען א טרויער און דיא פאמיליע. ר׳ יהודה האָט ער־קלערט אז ער מוז האלטען זיין שבועה אָבער ער האט פערשפראָכען זיין פרוי אז ער וועט דעם ארעמאן מאכען פאר א גדול. דער ארעמאן וועלכער איז געווען קיין אנדערער וויא ר׳ אברהם אבן עזרא, האָט זיך אין אנפאנג ניט ארויסגעגעבען און זיך געמאכט פאר א גרויסען עם הארץ מיט א גראָבען קאָפּ און ר׳ יהודה איז גע־ווען אין פערצווייפלונג. נאר איין מאל ווען ר׳ יהודה האט זיך געמאטערט צו ענ־דיגען א שיר און איז אוועק לאזענדיג זיין ארבייט ניט געענדיגט האט דער אבן עזרא אין געהיים צוגעשריבען א פּאָאר מייסטערהאפטע צייל̇ען. ווען ר׳ יהודה איז געקומען און געפונען דעם סוף פון שיר איז ער געווען ערשטוינט און געזוכט ווער איז דאס דער גאונישער משורר וואס האט אזוי גוט געמאכט דאס וואס איהם אליין איז שווער אנגעקומען. דער פאָרשטעלטער אונוויסענדער ארעמאן האט איהם דאן ענטדעקט אז ער איז דאס דער בעריהמטער אבן עזרא און אלעס איז געווען שמחה וששון.

אין דיא אינגערע יאהרען האט ר׳ אברהם אבן עזרא וועניג געשריבען. ווען ער איז אלט געוואָרען פערציג יאהר האט ער פערלאזען זיין פאטערלאנד און האט

אנגעפאנגען ארום צו וואנדערן איבער פערשיעדענע לענדער. אלע זיינע ביכער זיינען געשריבען געווארען אין די נעקסטע פינף און דרייסיג יאהר ווען ער האט זיך ארומגעטריבען פון איין לאנד צום אנדערען. עס האבען איהם אין די גרויסע געמיינדען נאטירליך ניט געפעהלט פריינדע און פערעהרער און ער האט אויך גע־קריגען וויכטיגע תלמידים אין פלעטצער וואו ער איז פארבליעבען א לייגגע צייט. ער האט פערבראכט א רעכטע צייט אין רוים, אויך אין אנדערע געגענדען אין איטאליען וויא מאנטוא און לוקקא. ער איז אויך פריהער געווען אין אבעסיניען, מאראקקא און עגיפטען. שפעטער איז ער געווען אין סויטה פראנקרייך וואו ער האט בעזוכט דעם גרעסטען תלמודיסט פון יענער צייט, ר׳ יעקב בן מאיר (רבינו תם) און מיט איהם געהאט וכוחים אין שירים. ער איז אויך געווען אין ענגלאנד און פערבראכט א פאאר יאהר אין לאנדאן. מען גלויבט דאס אויף דער עלטער האט ער בעשלאָסען צוריק צו קומען אהיים און איז געשטארבען אויפ׳ן וועג, אין קאלאהארא אויף דעם גרענעץ פון נאווארא און אררגאן, אין יאהר 1167 ווען ער איז אלט געווען 75 יאהר.

אין אנדער וויכטיגע היסטארישע פערזענליכקייט פון יענער צייט איז געווען דער רייזענדער ר׳ בנימין בן יונה פון טודעלא אין נאווארא, נארד שפאניען. ער האט געמאכט א רייזע אין אייראפא אזיען און אפריקא און האט בעזוכט די אי־דישע קהילות פון אלע לענדער וועלכע זיינען בעקאנט געווען אין יענע צייטען. די רייזע האט גענומען פון 1160 ביז 1173 און אלעס וואס ער האט געזעהען און גע־הערט האָט ער פערשריבען אין זיין בוך „מסעות בנימין“. דיעזע רייזע בעשרייבונג וועלכע איז, וויא דער שטייגער פון יענע צייטען, פערמישט מיט לעגענדען און אנ־דערע זאכען וואס עס איז ניט לייכט יעצט צו גלויבען, האט דאך א גרויסען היס־טארישען ווערטה. זיא איז אזוי גוט און איז אין פיעלע פונקטען פיעל בעסער וויא די בעשרייבונגען פון קריסטליכע רייזענדע פון יענע צייטען און ווערט געברויכט אלס א קוועלע פאר די געשיכטע און די געאגראפיע פון יענע צייטען. די מסעות בנימין איז איבערזעצט געוואָרען אין לאטיין, אין פראנצויזיש אין האָלענדיש און אין ענגליש. א צווייטער רייזענדער, ר׳ פתחיה פון רעגענסבורג, האָט אויך גע־לעבט אונגעפעהר אין יענער צייט. זיינע רייזען זיינען בעשריעבען געוואָרען זעהר קורץ אין אַ קליינעם ביכעלע פון עטליכע בלעטלאך וועלכער הייסט „סבוב רב פתחיה“. א דריטער רייזענדער, דער פאָעט און איבערזעצער ר׳ יהודה בן שלמה אלחריזי, געהערט צו אַ שפעטערען דור.

אין נאָרד־פראנקרייך און אויך אין דייטשלאנד האָט די תורה דאן געבליהט

אין פערשיעדענע געמיינדען וואו עס האבען געלעבט דיא בעריהמטע תלמודישע געלעהרטע וועלכע זיינען בעקאנט אונטער דעם אלגעמיינעם נאמען „בעלי תוספות“ פון דיא ווייטערע ערקלערונגען צום תלמוד וואס זייא האבען געמאכט אלס צוגאב צו דעם פירוש פון רש״י. דיא בעריהמטעסטע פון זייא זיינען געוועזען רש״ים איי־ניקלעך: ר׳ שמואל בן מאיר (רשב״ם) וועלכער איז אויך געוועזען א קענער אין העב־רעאיש און געמאכט א וויכטיגען פירוש אויף דער תורה; ר׳ יעקב בן מאיר (רבינו תם) פון ראמערו (רומרוג) איז געוועזען זיין איננערער ברודער. ער איז געבארען גע־בארען געווארען אין 1100 און געשטארבען אין 1171. אויסער זיינע גרויסע תלמוד־אישע קענטניס איז ער אויך געוועזען א מדקדק און אויך אמאל געשריבען שירים. ר׳ יצחק (ר״י הזקן), ר׳ שמשון פון שאנץ, ר׳ משה מקוצו דער מחבר פון ספר מצות גדול (סמ״ג) און ר׳ יצחק פון קורביל וועלכער האט דעם סמ״ג אפגעקירצט אין זיין ספר מצות קטן; ר׳ טוביה בן אליעזר פון מאינץ דער מחבר פון דיא פסיקתא זוטרתא, ר׳ שמעון קרא וועלכער האט צוזאמענגעשטעלט דעם ילקוט שמעוני און ר׳ יוסף קרא, וועלכער האט געמאכט פירושים נאך דעם קלארען פשט, געהערען אלע צו דיעזער צייט.

דריטער קאפיטעל.

דיא וויטערע קרייצציגע. ערשטע אויסוויזונג פון פראנקרייך. פערפאלגונגען אין ענגלאנד.

אין צוועלפטען יאהרהונדערט איז דיא אידישע געשיכטע רייך אין בעריהמטע מענער און אויך אין פערפאלגונגען. דיא מחמדנישע אלמאחאדען פון מאראקקא זיינען ניט' געווען דיא איינציגע וועלכע האבען אנגעטהאן צרות דיא אידען פון יענער צייט. דיא קריסטען פון פראנקרייך, דייטשלאנד און ענגלאנד זיינען ניט געווען אין דיא זעלבע לאגע וויא קעניג אלפאנס פון קאסטיליען וועלכער האט אויסגעפונען אז איהם לוינט צו לעבען גוט מיט אידען ווען מחמדנער פארפאלגען זיי. אידישע בלוט האט דארום געפלייצט אין פערשיעדענע פלעצער און דאס איינגענטהום פון אידען איז גערויבט געווארען ווען עס האט זיך נאר געמאכט א געלעגענהייט. דער שוטץ פון רעגירונגען און פון גוטע מענשען איז אפט געקומען צו שפעט און האט נור אין איינציגע פעללע גערעטעט פון געפאהר אדער ביז־שטראפט דיא מערדער און רויבער וויא זיי האבען פערדיענט.

אין 1146 האט דאס קריסטענטהום פון אייראפא זיך בערייט געמאכט צו א צווייטען קרייצצוג איינצונעהמען דאס הייליגע לאנד וועלכע איז ווידער אריין אין מחמדנישע הענד. פאפסט אייגעניוס III האט ערקלערט אז אלע וועלכע געהען אויף דיא הייליגע מלחמה זיינען פטור פון צו בעצאהלען זייערע חובות צו אידען. דיא פאנאטישע גייסטליכע האבען זיך מיט דיעזע רויבעריי נאך ניט צופריעדען געשטעלט. נייע העטצערייען האבען זיך אנגעהויבען אין זיד־דייטשלאנד. דער גלח פעטער פון קעלן איז ארויס מיט דיא טענה פון דיא ערשטע קרייצפאהרער אז איידער מען נעהט הרג'נען די אונגלויביגע אין פאלעסטינא דארף מען אומברייננגען דיא אונגלויביגע אידען אין דער היים. א געוויסער רודאלף וועלכער איז אנטלאפען פון א מאנאסטיר איז געגאנגען פון שטאדט צו שטאדט אויפרייצען דיא בעפעל־קערונג געגען אידען. מויזענדע אידען זיינען ערמארדעט געווארען אין קעלן, מיינץ, שפייער, ווארמס און שטראסבורג. דיא בלוטפערגיסונגען וואלטען וואהרשיינליך

געווען נאך גרעסער וויא אין דעם ערשטען קרייצוג ווען געוויסע גרויסע פערזענליכ־קייטען וואלטען זיך ניט שטארק אנגענומען פאר אידען.

קייזער קאנראד III פון דייטשלאנד און קעניג לודוויג VII פון פראנקרייך האבען געטהאן אלעס מעגליכע צו פארטהיידינען דיא אידען געגען דיא אנגריפע פון דיא קרייצפאהרער. אבער זייער שוטץ איז ניט געווען אזוי וויכטיג וויא דיא הילפע פון דעם גוטען גלח בערנארד (סאינט בערנארד) פון קלערוואו אין פראנק־רייך. זיין איינפלוס איז געווען זעהר גרויס און ווען ער איז ארויס מיט פייערינע רעדען און שריפטען אין וועלכע ער האט פערדאמט דיא רויבערייען און מערדע־רייען, האבען די רעגיערונגען און אויך דער פאפסט זיך גזועהן געצוואונגען בעסער צו בעשיצען דיא אידען. דער אויפהעצער רודאלף איז צוריק איינגעשפארט געווארן אין זיין מאנאסטיר און דיא געפאהר איז אריבער.

דער דריטער קרייצצוג וועלכער איז פארגעקומען אין 1188 איז ניט געווען אזוי געפעהרליך פאר אידען, וויל דער מעכטיגער קייזער פרידריך בארבאראסא האט זיי געשיצט וויא וויט ער האט געקענט. זיין נאכפאלגער היינריך דער זעקס־טער איז אויך געווען פריינדליך צו אידען און האט שטרענג בעשטראפט איין עליכת דם וואס איז פארגעקומען אין שפייער 1196. מען האט דארט געפונען איין ערמארדעטען קריסט און דיא שולד, איז וויא געוועהנליך, ארויפגעווארפען געווארן אויף אידען. א ווילדע מאסע האט געשענדעט דעם קערפער פון א טויטע אידישע מיידעל וועלכע איז ארויסגענומען געווארען פון קבר און א טאג שפעטער האבען זיי ערמארדעט דעם רב מיט נאך אכט אידען. דיא איבריגע אידען פון שפייער זיינען אנטלאפען און דיא שול וויא אויך זייערע הייזער זיינען בערויבט און פאר־ברענט געווארען. א קורצע צייט נאכדעם איז אטא, דער ברודער פון קייזער היינריך געקומען און האט חרוב געמאכט דיא דערפער און דיא פעלדער וואס האבען געהערט צו דיא גלחים און ריא בירגער וועלכע האבען ניט ערפילט זייער פפליכט צו שיצען דיא אידען. דיזע שטרענגע שטראף האט געהאט איהר ווירקונג און דיא בעאמטע פון שפייער האבען שנעל בעשטראפט דיא באנדיטען וועלכע האבען געמארדעט אידען אדער גערויבט און צושטערט אידישע הייזער. דיא שול און דיא הייזער פאר אידען זיינען צוריק אויפגעבויט געווארען פאר שטעדטישע געלד און אידען האבען ווידער געלעבט רוהיג אין שפייער ביז דיא נעקסטע פער־פאלגונגען.

אזעלכע צופעלע וויא אין שפייער זיינען זעהר אפט פארגעקומען אין איי־ראפא אין דער צייט פון מיטעלאלטער. מייסטענס איז דאס געווען דיא ווילדע

אויפגערעגטע מאַסע וועלכע איז אויפגעהעצט געוואָרען פון דיא גלחים. מאַנכעס מאָל איז אבער אויך דיא רעגיערונג אַליין געווען פּאַרמישט אין דיא רציחות און קעניגע און פירסטען זיינען מיט קאַלטע איבערלעגונג בעגאַנגען ערגערע פערברעכען וויא דיא פאַנאַטישע אונדענקענדע בעפעלקערונג. אין פראַנקרייך וואו אידען האָבען געלעבט עטוואָס רוהיגער אונטער לודוויג דעם זעקסטען און דעם זיבענטען האבען זיך אויך צום סוף פון צוועלפטען יאהרהונדערט אנגעפאַנגען פערפאָלגונגען. אין בלאָא (בליזי) זיינען אין 1171 פאַרברענט געוואָרן 34 אידען און 17 אידישע פרויען איבער אַ בלבול וואָס איז געמאַכט געוואָרען זיך נוקם צו זיין אן דיא אידישע געליעבטע פון אַ הויכע פּערזאָן. פיליפּ אויגוסטוס, וועלכער איז געוואָרען קעניג אין 1180 איז אין אנפאַנג אויך געווען פריינדליך צו אידען, אבער די גייסט־ליכע האבען איהם באַלד איבערגעמאַכט און אין נעקסטען יאהר האט ער אַ גע־וויסען שבת (14טען פערברואר 1181) געלאָזען איבערפאַלען דיא שול פון פּאַריז און נעהמען אלע אידען געפאַנגען. ער האט קאָנפיסקירט זייערע הייזער, האט בטל געמאַכט דיא חובות וואָס מען איז זיי שולדיג, אויסער אַ פינפטעל וואָס ער האט צוגענומען פאַר זיך. און האט ארויסגעגעבען אַ בעפעהל אַז זיי מוזען פערקויפען אלץ וואָס זיי האבען און אוועק פון לאַנד.

דאָס איז געווען דיא ערשטע אַלגעמיינע אויסווייזונג פון אַ גרויסע לאַנד אין מיטעל אַלטער. דיא פירשטען פון סוטה פראַנקרייך האבען דעם קעניג'ס בעפעהל ניט געהאָרכט און אידען זיינען דאָרט געבליבען וויא פריהער, אבער אין די נארט וואו פיליפּ אויגוסט האט ווירקליך געהערשט, איז דער גירוש געווען פאָל־שטענדיג. אידען זיינען געבליעבען ווייט פון פראַנקרייך אונגעפעהר צוואַנציג יאהר אבער אין 1198 האט דער זעלבער קעניג מיט זיי אנגעהויבען צו אונטערהאַנדלען ווענען זיי צוריק אריינלאָזען. ער האט בעשטימט געוויסע גאַסען אין פּאַריז וואו זיי מעגען וואוינען און זיי זיינען צוריק געקומען און זיך בעזעצט און געפיהרט דיא געשעפטען פון געלד-פּארלייהען וויא פריהער. דער קעניג האט ערלויבט צו נעמען הויכע ציינזען (43 פּון הונדערט אַ יאהר) כדי זיי זאָלען גיך קענען אנזאַמלען געלד. ער זאָל זיי ווידער קענען בערויבען. דאָס איז געווען די געוועהנליכע פינאַנס-פּאָליטיק פון יענע צייטען. דיא רעגיערונג האט געגעבען דיא אידען אלע מעגליכקייט אנצוזאַמלען געלד און עס דאַן צוגענומען אָהן צערעמאָניעס. דיא רייכע אידען זיינען נאַר געווען אַ סאָרט קאָלעקטאָרס פאַר דיא געלד-זיכטיגע הערשער און האבען זיך גע־שעצט גליקליך ווען זייער לעבען איז ניט צוגענומען געוואָרען פון זיי צוזאַמען מיט דאָס געלד וואָס זיי האבען אנגעזאַמעלט. אבער אין יענע צייטען איז דעם אידען'ס

לעבען געווען אזוי אונזיכער און דיא צרות אין אלע לענדער זיינען געווען אזוי גרויס אז עס איז קיין וואונדער דאס דיא אידען האבען בענוצט יעדע געלעגענהייט, אפילו דיא ערגסטע זיך צו בעזעצען אין א שטאדט וואו זיי האבען פריהער נים געקענט קומען און האבען זיך דארום אויך נים ענטזאגט צוריק צו קומען נאך פאריז און פראנקרייך, אונטער דעם זעלבינען קעניג וואס האט זיי בערויבט און ארויס־געטריבען.

אין ענגלאנד האבען דיא אידען געלעבט רוהיג אונטער וויליאם רופוס און אויך אונטער זיין נאכפאָלגער הענרי דעם ערשטען. אונטער זיין נאכפאָלגער סטיפען, וועלכער האט רעגיערט פון 1135 ביז 1154 האבען זיך אנגעפאנגען פער־פאָלגונגען. מען האט געמאכט א בלבול אז אידען האבען ערמאָרדערט א באָי מיט דעם נאָמען וויליאם און דיא שטאָדט נארוויטש; דער באָי איז געמאכט געוואָרען פאר א היילינען און מען האט אנגעהויבען צו בערויבען דיא אידען אין נאמען פון „סאינט וויליאם“. אונטער דיא לאנגע רעגיערונג פון קעניג הענרי II איז קיינע וויכטיגע נייעס פאָרגעקומען און וויא געוועהנליך אין רוהיגע צייטען האבען דיא אידען אנגעזאמעלט פערמעגען און צוגעצויגען אויף זיך דיא אויפמערקזאמקייט פון דיא גלחים און דיא רעגיערונג. ווען הענרי איז געשטאָרבען און זיין בעריהמטער זוהן, דער העלד ריטשארד וועלכען מען האט גערופען דער לעווענהערציגער האט געדארפט ארויף אויפ'ן טהראָן, האבען דיא אידען געהאָפט אויף גוטע צייטען און פיעלע פון זיי זיינען געקומען צו זיין קרוינונג אין יאהר 1189 מיטברייגנענדיג גרויס־ארטיגע מתנות. עס איז מעגליך אז דער רייכטהום פון די דעלעגאטען פון דיא אי־דישע געמיינדען וועלכע האבען געבראכט דיא געשענקע האט אויפגעוועקט דיא געלד לוסט פון דיא מאסען. דער ערצבישאָף פון קאַנטערבורי האט געגעבען זיין צושטימונג און מיטגעהאָלפען אין דיא אינטריגען צו פארברייטען דעם קלאַנג אונ־טער דיא פערזאמעלטע מאסען אז דער נייער קעניג הייסט בעפאלען און הרגענען דיא אידען. דעם טאג פון דיא קרוינונג (3טען סעפטעמבער 1189) זיינען א טהייל פון דיא פערזאמעלטע מאסען בעפאלען אויף דיא לאנדאנער אידען און אויס־געמאָרדעט אלע וואס זיינען אריינגעפאלען אין זייערע הענד. דיא שולען און דיא אידישע הייזער זיינען פארברענט געוואָרען נאכדעם וויא דיא באנדיטען האבען צו־גענומען אלעס וואס האט געהאט א ווערטה. עס איז אמת אז ווען קעניג ריטשארד איז ערפאהרען פון דיא רציחות איז ער געווען זעהר בייז און האט איינע פון דיא אנפיהרער בעשטראפט, אבער ער איז געווען צופיעל בעשעפטיגט מיט זיינע מיליי־טערישע אונטערנעהמונגען צו בעשיצען דיא אידען. דיא געוואלטטהאטען פו

לאנדאָן זיינען געווען א סיגנאַל דאס דיא צייט פון בלוטיגע פערפאָלגונגען געגען אידען אין ענגלאנד איז געקומען. א קורצע צייט שפעטער האבען זיך דיא זעלבע שרעקליכע סצענען אפגעשפּיעלט אין לינקאָלן, אין נארוויטש, אין סטענפאָרד און אין אנדערע ענגלישע שטעדט. אידישעס בלוט האט געשפּריצט אין דיא גאסען. פייער האט פערצעהרט אלעס וואס עס איז געבליעבען ווען דער רויבער און דער מערדער האט געענדיגט זיין ארבייט. אם מייסטען האט געליטען דיא רייכע קהלה פון יאָרק. דיא גאנצע אידישע בעפעלקערונג האט זיך געראטעוועט אין קעניגליכען שלאָס און זיך דארט פערטהיידיגט זעקס טעג ביז עס איז זיי אויסגעגאנגען דיא שפּייז. אויף'ן זיבענטען טאג האבען זיי זיך בעשלאָסען אויסצוהרגענען איינע דיא אנדערע איידער אריינצופאלען אין דיא הענד פון דיא בלוט דורסטיגע קריסטען. זיי האבען פריהער אויסגעקוילעט זייערע פרויען און קינדער און דערנאך איינע דיא אנדערע. דיא עטליכע וועלכע זיינען איבערגעבליבען זיינען ערמאָרדעט געוואָרען פון דיא קריסטען וועלכע זיינען אריין אין שלאָס און האבען צו זייער ערשטוינען געפונען טויטע קערפּער שווימענדיג אין בלוט. דיא צאהל פון דיא וועלכע זיינען יענעם טאג (דען 17טען מערץ 1190) אומגעקומען ווערט אנגעגעבען אלס 500. אנדערע קוועלען בעהויפּטען אז דיא צאהל פון אָפּפער איז געווען 1500.

איניגע פון דיא פיהרערס פון דיא אנגריפע אויף אידען זיינען בעשטראָפט געוואָרען אבער ניט זעהר שטארק און דיא שטראף איז אויך מייסטענס געווען ניט פאר מאָרדען דיא אידען נור פאר דיא צושטערונג פון אייגענטהום וואס האט לויט דאמאָליגע געזעצע געהערט צו דיא קרוין. ווען ריטשארד איז צוריקגעקומען פון זיין קרייצצוג און פון זיין געפאנגענשאפט אין עסטרייך האט ער געזוכט צו ברייגגען ארדנונג אין בעציהונגען צו אידען. ער האט ערקלערט אלע אידען אלס דאס איי־גענטהום פון קרוין, האט אויסגעמאכט פערצייכניסען פון זייער פערמעגען און ארויפגעליינט אויף זיי שווערע אבגאבען. דאס איז געווען אָפענע רויבעריי, וועלכע דיא אידען האבען געקענט זעהן פאראויס און זיין פאָרבערייטעט עס אָבצוגעבען און שלעכט וויא דאס איז געווען האבען דיא אידען דאך עס בעטראכטעט אלס בעסער וויא דיא בלוטיגע איבערפאלען ווען זיי פלעגען פערליערען דעם גאנצען פערמעגען און אפט אויך דעם לעבען.

ריטשארד'ס רעגיערונג מיט איהר רוהיגקייט און זיכערהייט פאר דיא אידען פון ענגלאנד האט זיך שנעל געענדיגט און נאך זיין טויט אין יאהר 1199 איז גע־קומען דיא אונזיכערע צייט פון זיין קאפּריזנעם ברודער דשאהן וועלער האט קיין מאל אליין ניט געוואוסט ריכטיג וואס ער וויל. אין אנפאנג האט ער זיך בענומען

גאנץ פיין גענען אידען און זיי האבען זיך געפיהלט אזוי זיכער אז רייכע אידען פון אנדערע לענדער האבען זיך בעזעצט אין ענגלאנד. אבער אין 1210 האט ער פּלוצלונג געלאָזט ארעסטען אלע אידען פון ענגלאנד און זיי געהאלטען אין געפענגניס און פיעלע פון זיי אויך געפייניגט ארויסצוקריגען פון זיי א טהייל פון זייער פערמעגען. ער האט געדיינקט אז זיי האבען שוין אנגעקליבען גענוג געלד אין פעראכטענדיג דיא סיסטעמאַטישע מעטהאָדען פון זיין העלדענמוטהיגען ברודער, האט ער עס געמאכט קורץ און שארף און צוגענומען מיט געוואלט אזוי פיעל וויא ער האט געקענט קריגען. עס איז א היסטאָרישער פאקט דאס קעניג דזשאָהן האט א רייכען אידען פון בריסטאל געלאָזט ארויסרייסען יעדען טאג א צאָהן א גאנצע וואָך נאך אנאנד, ביז דער אונגליקליכער האט זיך אויסגעקויפט מיט א גרויסע סומע געלד וואס דער טיראן האט פון איהם געפאָדערט. ווען דשאהן איז געשטאָרבען אין 1216 איז דיא אידישע לאגע אויך ניט פיעל פערבעסערט געוואָרען. פערפאָלגונגען, ערפרעסונגען און עלילות דם זיינען געווארען אין ענגלאנד גאנץ געוועהנליכע זאכען און אידען האבען געלעבט אין שטענדיגע געפאהר, מיט ווייניג אויסזיכטען אויף בעסערע צייטען,

פיערטער קאפיטעל.

רבינו משה בן מיימון (רמב"ם) און זיין איינפלוס אויף דעם יודענטהום.

אין דער צייט ווען דיא אידישע לאגע האט זיך איבעראל, אפילו אין שפאניען, אימער פערערגערט און ווען עס האט אויסגעזעהן אז דיא האפנונג פון ישראל זיך צו ערהאלטען צווישען דיא פעלקער ווערט שוואכער, איז אויפגעוואקסען א מאנן וואס האט געהאט א געוואלטיגען איינפלוס אויף דיא אידען פון זיין צייט און אויף אויף דיא שפעטערע דורות. דיעזער מאן, דער שטאלץ פון שפאנישען יודענטהום און דער גרעסטער פון מיטעל-אלטער איז געווען ר' משה בן מיימון אדער וויא ער ווערט געוועהנליך גערופען ביי אידען, דער רמב"ם.

ער איז געבארען געווארען אין קארדאווא, דיא אמאליגע הויפטשטאדט פון דיא אראבישע שפאניען דען 30טען מערץ 1135. זיין פאטער, דער דיין ר' מיימון בן יוסף איז געווען א תלמיד פון ר' יוסף אבן מיגש און האט איהם געגעבען דיא בעסטע תלמודישע און וועלטליכע ערציהונג. ווען משה איז אלט גע' ע' 13 יאהר האבען דיא אלמאחאדען אונטער עבדול מומן איינגענומען קארדאווא און אונטער דיא נייע פאנאטישע הערשאפט האבען אידען געמוזט אננעהמען דעם מחמדנישען גלויבען אדער פערלאזען דאס לאנד. ר' מיימון מיט זיין פאמיליע האבען זיך עט־ליכע יאהר ארומגעטריבען אין שפאניען, דאן זיינען זיי אוועק נאך נארד אפריקא. פריהער האבען זיי געוואהנט אין פאס (פעץ אין מאראקקא) און פאר א קורצע צייט זיינען זיי געווען געצוואונגען אנצונעהמען לפנים דעם מחמדנישען גלויבען. שפעטער איז דיא פאמיליע אוועק נאך ארץ ישראל און געלעבט א געוויסע צייט אין ירושלים און אין עכו. דאן זיינען זיי ווייטער אוועק נאך אפריקא און זיך צום סוף בעזעצט אין פאסטאדט אדער אלט-קאירא אין עגיפטען. פריהער האט זיך דיא פאמיליע ערנעהרט פון א יובעלן האנדעל וואס איז געפיהרט געווארען פון דוד בן מיימון, דעם עלטערן ברודער פון רמב"ם. דוד מיט דעם גאנצען פערמעגען פון דיא פאמיליע זיינען אונטערגעגאנגען מיט א שיף אויף וועלכע ער איז געפאהרען וועגען געשעפט און משה, וועלכער האט זיך אבגעגעבען מייסטענס מיט לערנען און שרייבען האט איבערגענומען צו שפייזען דיא פאמיליע דורך זיין פראפעסיאן

אלס דאָקטאר. זיינע זעלטענע פעהינקייטען האבען איהם באלד זעהר בעריהמט געמאכט אין דיא מעדיציניש וועלט און ער איז געוואָרען לייב־דאָקטאָר פון אל־פאדהעל דעם וויזיר פון דעם מעכטיגען סולטאן סאלאדין וואס האט דאן געהערשט אין עגיפטען. שפעטער איז דער רמב"ם אנגעשטעלט געוואָרען אלס איינער פון דיא רעגעלמעסיגע דאקטוירים פון סאלאדין'ס הויף, וועלכען ער האט געמוזט בע־זוכען יעדען טאג און האט אויך געקריגען א יעהרליכעס געהאלט. עס ווערט דער־צעהלט דאס קעניג ריטשארד פון ענגלאנד האט דעם בעריהמטען אידישען דאָקטאָר געוואָלט אָבריידען פון סאלאדין און איהם מיטנעהמען נאך ענגלאנד; אבער דער רמב"ם וועלכער האט געהאט א פאָראורטהייל געגען קריסטען האט נים געוואָלט פארלאָזען זיין וויכטיגע שטעלע אונטער דעם גרויסען סולטאן. אין 1177 איז ער געווארען דער רב פון דיא אידישע געמיינדע אין קאירא און איז אנערקענט געוואָרען אלס פאָרשטעהער אדער נגיד פון דיא אידען פון מצרים. ער איז שוין דאן געוועזען אזוי בעריהמט אונטער דיא אידען פון אלע לענדער דאס ווען ער האט מיט דריי יאהר שפעטער געענדיגט און פארעפענטליכט זיין גרויסע זאמלונג פון דינים, דיא „משנה תורה" אדער „יד החזקה" וואו אלע הלכות פון דיא תורה שבבעל פה זיינען קלאסיפיצירט און צוזאמענגעשטעלט געוואָרען אין אָרדנונג וויא אין א געזעץ־בוך, איז דאס ווערק אנגענומען געוואָרען איבעראל און אלע אידישע גע־לעהרטע האבען אנגעפאנגען ארויסצוגעבען זייערע פסקי דינים אין רעליגיעזע פראַ־גען לויט דיא בעשטימונגען פון רמב"ם.

דער רמב"ם האט אין זיך פעראייניגט דיא גאנצע אידישע און וועלטליכע געלעהרזאמקייט פון זיין צייט. זיין קלאָרער מעטהאָדישער גייסט האט אלעס בע־גריפען און געבראכט אין אָרדנונג. וואס עס איז נור דורכגעגאנגען דורך זיין האנד איז צוריק ארויס דייטליכער און לייכטער צו פערשטעהן. ער האט געשריבען וועגען מעדיצין, וועגען אסטראָנאָמיע, וועגען מאטהעמאטיק און דעם קאלענדאר און וועגען פיעלע אנדערע געגענשטענדע. איבעראל בעגעגענט מען דעם זעלבען דורכ־דרינגענדען גייסט און דעם העלען אומפאסענדען פערשטאנד וועלכער מאכט קלאָר דיא שווערסטע זאכען און ברענגט אָרדנונג און בעשטימטהייט אין אלע פערוויקעל־טע און פארדונקעלטע פראגען. אזוי וויא אין „יד החזקה" האט ער צוזאמענגענומען אלעס וואס עס איז אויפגעטהאָן געווארן אין דיא ערקלערונגען פון דער תורה שבעל פה און האט עס פאָרגעלייגט פאר דער וועלט אין איין איינפאכע פאָרם אָהן וכוחים, אָהן טענות, אזוי האט ער אין א פריהערעס ווערק, דעם פירוש אויף משניות וועלכען ער האט געשריעבען אויף אראביש, געגעבען איין איינפאכע קלאָרע ער־

קלערונג פון דיא משנה, וועלכע האט געצפענט דיא אויגע; פון אלע וועלכע האבען שטודירט דעם תלמוד. זיינע קלענערע שריפטען וויא דער טרייסט בריעף צו דיא אידען אין יעמען (אגרת תימן) דער בריעף צו פערטהיידיגען דיא וועלכע האבען לפנים אנגענומען דעם מחמדנישען גלויבען (אגרת השמד און מאמר קדוש השם) און אנדערע ווערקע איבער אלערלייא געגענשטענדע ווייזען אלע דיא צייכענס פון דיא טיעפקייט און קלארהייט פון זיין גייסט, און גיעבען אונז א בעגריף פון דעם געוואלטיגען איינדרוק וואס זייא האבען געמוזט מאכען אויף זייער צייט. ווען זיינע הויפט ווערקע זיינען בעקאנט געווארען האבען אידען איהם אנערקענט ניט נאר פאר דעם גרעסטען אין זייער צייט, זאנדערן אויך פאר דעם גרעסטען מאן וואס אידען האבען ווען געהאט. דער שפרוך „מימות משה ועד משה לא קם כמשה" (בון משה רבינו ביז משה בן מיימון איז ניט געווען אזא מאן וויא ער) גיט א ריכטיגען בעגריף וויא הויך ער איז געשעצט געווארען.

ווען ער איז אלט געווען איבער 55 יאהר האט ר' משה בן מיימון געענדיגט זיין פילאזאפישעס מייסטערווערק דעם „מורה נבוכים" וועלכעס ער האט געשריבען פאר זיין בעליעבטען תלמיד ר' יוסף בן עקנין. אין דיעזעס ווערק האט ער איבער געפלאנצט דיא פילאזאפיע פון אריסטאטעלעס אין יודענטהום און האט געזוכט אויסצוארבייטען א סיסטעם פון אידישע רעליגיאנס־פילאזאפיע נאך די גריכישע מעטהאדע פון אריסטאטעלעס. ער האט געזוכט אין דיעזעס ווערק צו בריינגען ארדנונג אין אידישען רעליגיעזען דיינקען, פונקט וויא ער האט אין „יד החזקה" געזוכט צו בריינגען ארדנונג אין דיא רעליגיעזע האנדלונגען אדער דינים. אבער דער מורה נבוכים איז ניט אנגענומען געווארען פון אידען אזוי איינשטימיג וויא דער יד החזקה. עס האבען זיך אנגעפאנגען, נאך פאר דעם לעבען פון פערפאסער, צו געפינען געגנער צו זיינע טהעאריען איבער מעטהאפיזישע אדער פילאזאפישע פראגען און בעריהמטע גדולים האבען ניט געוואלט אננעהמען זיינע בעשטימונגען אין וואס א איד מוז גלויבען און אין וואס ניט. אלע אידישע געלעהרטע פון דעם דור און פון דיא עטליכע דורות נאכדעם זיינען צוטהיילט געווארען אין געגנער און אין אנהענגער פון רמב"ם און דיא שטרייטיגקייטען זיינען אין איינינע פעלע אוועק אזוי וויט דאס ספרים זיינען פערברענט געווארען און מענשליכע בלוט איז פערגאסען געווארען.

מען מוז אויך צוגעבען דאס ער האט מיט דעם „יד החזקה" אויך ניט ערבייכט זיין הויפט צוועק, וואס איז געווען אז מען זאל אין גאנצען אוועק ווארפען צו שטודירען דעם תלמוד און זיך בעגנוגענען מיט אויסגעפינען דיא דינים אין זיין

נר׳יסען ספר. דער תלמוד איז געווען צו טיעף איינגעוואקסען אין דיא הערצער פון אידען זייא זאלען איהם אוועקווארפען און זיך צופריעדען שטעלען מיט אויסקערנגען דיא טרוקענע הלכות וויא ער האט זייא צוזאמענגעשטעלט. מען האט געלערענט דעם רמב״ם און אויך ווייטער דעם תלמוד און ווען עס זיינען שפעטער פערפאסט געוואָרען נאך אנדערע „פוסקים״ אדער זאמלונגען פון הלכות, האט מען זייא אויך שטודירט און דעם רמב״ם אויך און דעם תלמוד נאך מעהר וויא אימער. אזוי איז עס ביז א געוויסען גראד געגאנגען ביז היינטיגען טאג.

ר׳ משה בן מיימון האט אָרגאניזירט דעם גייסטיגען יודענטהום און פעסט געשטעלט קלאר וואס אידישקייט איז. ער האט אויסגעארבייט דינים און עקרים אדער דאגמאס אין וואס מען זאל גלויבען און דיזעס האט געבראכט אז די פרייע ענטוויקלונג פון יודענטהום האט זיך כמעט געענדיגט מיט איהם. ער האט אזוי קלאר אנגעוויזען וואו יעדער זאך הויבט זיך אן און וואו זיא ענדיגט זיך אז ענדערונגען האבען ניט מעהר געקענט לייכט געמאכט ווערען. דער אידיישער גייסט איז נאך איהם אזוי וויא פארגליווערט געוואָרען. מען האט בעטראכט און בעוואונדערט די רעליגיעזע געביידע וואס ער האט פאלשטענדיג געמאכט; מען האט איהר אנגעגריפען, פערטהיידיגט, בעוואונדערט אדער פערדאמט, אבער קיינעם איז ניט געלונגען אויפצובויען איין אנדערע אדער צו ארגאניזירען דעם רעליגיעזען און גייסטיגען טהייל פון יודענטהום אויף איין אנדערער אופן. דיא דיינקער און שרייבער פון דיא שפעטערע דורות בעשעפטיגען זיך נור מיט דיא פראגען וואס ער האט געשטעלט און האבען זייערע גייסטיגע נאהרונג נאר פון איהם. זיינע עקרים ווערען מיט דער צייט אנגענומען בייא אלע אידען און דאס יודענטהום וואס דיא פרומע אידען קענען יעצט איז דאס יודענטהום פון רמב״ם. פאר זיין צייט און נאך א קורצע צייט נאך איהם האבען זיך געפונען גרויסע תלמודישע געלעהרטע וועלכע האבען געגלויבט אין נשמות הבורא (אז גאָט איז א קערפער וואס מען סען אנטאפען מיט׳ן האנד). דעם רמב״ם'ס איינפלוס האט אבער אזוי געווירקט אז דער גלייבען „שהבורא אינו גוף ולא ישיגוהו משיגי הגוף״ איז אנגענומען פון אלעמען אזוי וויא דאס וואלט געשטאנען אויסדריקליך אין דער תורה.

פערזענליך איז ר׳ משה בן מיימון געווען געלאסען און גוט־מיטהיג וויא א וואהרער פילאזאף. ער איז געווען העפליך נעגען נעגנער און האט געראטהען אז מען זאל זיך בענעהמען פריינדליך נעגען דיא קראים. דיא לעצטע יאהרען פון זיין לעבען האט ער פערבראכט אין עושר און כבוד. זיין פעהיגקייט צו ארבייטען איז געווען ערשטוינענד. אין א בריעף וואָס ער האָט געשריבען אין יאהר 1199 צו ר׳

שמואל בן תבון, וועלכער האט שפעטער איבערזעצט דעם „מורה נבוכים" פון אראביש אויף העברעאיש, נים ער א בעשרייבונג פון זיין טעגליכע ארבייט וועלכע ווייזט דאס זיינע פליכטען אין סולטאנ'ס הויף און זיין גרויסע פראקסיס האבען איהם געלאזען צייט צו עסען נור איין מאל א טאג. זיין בעלעזענהייט און זיין בעקאנטשאפט מיט דיא וויסענשאפטען פון יענער צייט, און די פיעלע וויכטיגע ווערקע מינו דיא קלענערע שריפטען וואס ער האט געשריבען ווייזען דאס דיעזער גייסטעגער ריעז האט דעם גאנצען לעבען געארבייט אהן איין אויפהער און האט זיך פערגונען זעהר ווייניג צייט פיר פערגניגען אדער צייט פערטרייב.

ר' משה בן מיימון איז געשטארבען אין יאהר 1204 איינע מאנאט ווייניגער וויא 70 יאהר אלט. דאס גאנצע יודענטהום איז געוועזן אין טרויער ווען דיא נאכריכט פון זיין טויט האט זיך פערברייטעט. זיין קערפער איז אוועקגעפיהרט געווארען אין ארץ ישראל און איז בעגראבען געווארען אין טבריא. זיין זאהן ר' אברהם האט גע'ירשנט זיין אמט אלס נגיד פון מצרים און שפעטער איז דער טיטעל איבערגעגאנגען צו זיין אייניקעל ר' דוד.

דער אמת'ער גלאנץ פון שפאנישען יודענטהום ענדיגט זיך מיט דעם רמב"ם. נאך איהם פאנגט זיך אן א פעריאדע פון ריקשריט און פון גייסטיגע פינסטערניס, אין וועלכע דיא אינערע אנגעלעגענהייטען פון יודענטהום זיינען אזוי טרויעריג וויא דיא אויסערליכע. דיא קרייצציגע און דיא אונטערדריקונגען פון דיא קריסטליכע און פאנאטישע מחמדנישע רעגיערונגען האבען געהאט דיא ווירקונג צו אונטערדריקען דעם אידישען גייסט און איהם געטריבען אין זיין פערצווייפלונג צו זוכען טרייסט אין דיא שטרייטיגקייט פון רעליגיאן, אין דיא פלפולים פון תלמוד אדער אין דיא געהיימע לעהרען פון דיא קבלה. פאעזיע און וויסענשאפט זיינען געווארען וואס וויטער מעהר אונבעקאנט אונטער אידען און עס האט זיך אנגעפאנגען איינע פון יענע טרויעריגע פעריאדען ווען אלע קוקען צוריק אויף דיא פערגאנגענהייט און בעשעפטיגען זיך נור נאכצוטהאן וואס גרויסע מענער אין פריהערע צייטען האבען געטהאן. אין דיעזע צייטען פעהלען געוועהנליך דיא אריגינאליטעט און דער מוטה זיך צו ערהויבען צו א העכערע שטופע און אזוי לאנג וויא דאס פעהלט איז אמת'ער פארטשריט אונמעגליך.

פינפטער קאפיטעל.

שטרייטיגקייטען וועגען רמב"ם'ס ספרים. וכוחים. שריפות. רמב"ן און מהר"ם רוטנבורג. אידען אין אונגארן.

דער 13טער יאהר־הונדערט פאנגט זיך אָן זעהר טרויעריג פאר אידען אין זייערע אינערליכע און אויסערליכע אנגעלעגענהייטען. פאפסט אינאסענס III וועלכער האָט געהערשט פון 1198 ביז 1216 האט אויסגעפיהרט אז דיא טיראַנישע געזעצע געגען אידען, בעזאָנדערס דיא בעשטימונגען פון קירכען ראטה פון לאַטעראַן (1215) זאָלען דורכגעפיהרט ווערען אין דיא מייסטע קריסטליכע לענדער פון אייראפא. דער צייכען וואס דיא פאנאטישע מחמדנער האָבען פריהער געצוואונגען אידען צו טראָגען אויף דיא קליידער מען זאל זייא דערקענען פון ווייטען איז פון דיעזע פערזאמלונג פון גייסטליכע אונטער דעם פאָרזיטץ פון פאפסט אָנגענומען געוואָרען אלס א קריסטליכעס געזעץ פאר אידען. אידען זיינען געצוואונגען געוואָרען, אמאָל פאר מורא פאר אנגריפע און אמאָל דורך געזעץ, צו וואוינען נור אין געוויסע טהיילען פון שטאָדט און אזוי האָבען זיך לאנגזאם ענטוויקעלט דיא „געטאס" וועלכע האָבען געמאכט דיא אידען נאָך מעהר וויא פריהער פאר איין אָפגעזונדערטע פאלק וואס אלע האָבען פערהאסט און פעראכטעט. עס האָבען זיך אָנגעהויבען צוזאמענצוציהען דיא שווארצע וואָלקענס פאר דעם שטורם פון בלוטיגע פערפאָלגונגען און אויסוויזונגען פון 14טען און 15טען יאהר הונדערט. עס האָט אויסגעזעהען וויא דיא גאנצע וועלט וואלט זיך צוזאמען גערעדט צו יאָגען און צו ערנידריגען דיא אידען אין נאמען פון דיא קריסטליכע אדער מחמדנישע רעליגיאָן. נור אין אָפגעלעגענע געגענדען פון וועלכע מען האָט דאן ווייניג געוואוסט, וויא צום ביישפיעל פוילען אדער קרים, האָבען אידען געלעבט אמת רוהיג, אבער זייא זיינען נאָך דאן געווען אזוי ווייט פון אידישע מיטעל־פונקטען און פון פערבינדונג מיט דעם אידישען גייסטיגען לעבען אז זייא האבען גאר ניט אויפגעטהאן און האָבען אין יענע צייטען א גאנץ קליינע בעדייטונג פאר דיא אידישע געשיכטע.

דיא איבזויינינסטע אונגעלענינהייטען פון דיא אידען זיינען אויך געווען אין א טרויעריגען צושטאנד. מיט דעם רמב"ם איז דיא אמתע גרויסקייט פון דיא שפאנישע אידען אבגעשטארבען. ר' יהודה אלחריזי (1170—1230) וועלכער איז שוין פריהער דערמאהנט געווארען אלם רייזענדער, איז דער לעצטער גוטער פאעט פון שפאנישען יודענטהום זיין "תחכמוני" איז א בעוויז אז מען קען דיא העברע־אישע שפראכע בענוצען צו וואס מען וויל און אז דער וואס פארשטעהט איהר גוט פעהלט איהם ניט קיין ווערטער צו קיין אויסדרוק. בכלל אבער האט דער פאנאטיזמוס פון דיא שפאניער אויך געהאט איין איינפלוס אויף אידען. ווען דיא אויסענוועלט האט זיך געציינט שלעכט, האט דער אידישער גייסט זיך צוריקגע־צוינען פון וועלטליכע וויסענשאפטען און זיך אנגעפאנגען מעהר צו בעשעפטיגען מיט תלמוד און מיט רעליגיעזע פראגען. דיא געהיימע לעהרען פון קבלה האבען זיך אויך מעהר פערבריימעט.

דער וויכטיגסטער מיטעל פונקט פון אידישע געלעהרזאמקייט איז אין דיעזער צייט געווען פראוואנס (פרובינציה) אין סויטה-איסט פון פראנקרייך. דארט האבען געבליהט דיא פאמיליע א ב ן ת ב ו ן אין ליאנעל, וועלכע האבען איבערזעצט פיעלע וויכטיגע אידישע און ניט אידישע ווערק פון אראביש אין לשון הקודש. דארט האט אויך געלעבט דיא געלעהרטע פאמיליע ק מ ח י אין נארבאנא וועלכע האבען בעקאנט געמאכט אין פראנקרייך און דייטשלאנד דיא נייעס אין דקדוק וואס דיא פריהעריגע שפאנישע גדולים האבען אויפגעטהאן. דער גרעסטער פון זיי איז געווען ר' דוד קמחי (רד"ק, 1160-1232) אבער אויך זיין פאטער ר' יוסף קמחי און זיין ברודער ר' משה קמחי האבען געשריבען וויכטיגע ווערק. אין די שטריי־טיגקייטען וועלכע האבען זיך פארברייט צווישען געלעהרטע אידען איבער דעם רמב"ם'ס שריפטען, בעזאנדערס איבער דעם ספר מורה נבוכים, האבען זיך אין פראוואנס געפונען פאר איהם מעהר און װארעמערע פארטהיידינער וויא אין זיין אייגענע פאטער לאנד — שפאניען. אין 1232 האבען דיא געגנער פון רמב"ם ארויסגעגעבען א חרם אויף אלע וועלכע װעלען לערנען דעם מורה נבוכים און אנדערע פילאזאפישע ווערק. דיא אנהענגער פון רמב"ם אין ליאנעל, נארבאנא און בעזיער האבען פון זייער זייט מחרים געווען דיא וועלכע האבען דעם חרם ארויסגעגעבען. ביידע זייטען זיינען געווארען אזוי ערביטערט דאס מען האט זיך מעהר פון קיין זאך ניט צוריקגעהאלטען. ר' שלמה פון מאנטפעליע און זיין תלמיד רבינו יונה גירונדי זיינען געווען דיא אנ־פיהרער פון דעם רמב"ם'ס געגנער אין פראוואנס. אין פאריז איז דאמאלס אין 1133 געזעסען איין אונטערזוכונגס געריכט (אינקוויזיציאן) פון קריסטליכע געלעהרטע

נייסטליכע צו פערהאנדלען וועגען א קריסטליכע סעקטע (אלביניעזער) וועלכע דיא קירכע האט געזוכט צו אונטערדריקען. ר׳ שלמה פון מאנטפעליע האט זיך געווענ־דעט צו דיא קריסטליכע רעליגיאָנס־ריכטער און זיי ערקלערט אז עס זיינען ביי אידען אויך דא אפּיקורסישע אידעען און ווערקע וואס דארפען אונטערדריקט ווער. דיא גלחים פון דיא אינקוויזיציאָן *) האבען מיט שמחה אנגענומען דיא ארבייט און האבען נאך א קורצען ישוב הדעת ארויסגעגעבען א בעפעהל צו פערברענען דעם רמב״ם׳ס ווערק. די צערעמאָניע פון פארברענען דיא טהייערע ביכער עפענט־ליך איז פאָרגעקומען אין פאריז און מאנטפעליע אין 1234. ר׳ שלמה האט געזיענט אבער דיא אידישע בעפעלקערונג בכלל האט זיך געוויעזען שטארק אונצופריעדען פון דיא אריינמישונג פון דיא קריסטליכע קירך אין אידישע רעליגיעזע אנגעלעגנ־הייטען. אייניגע אידען וועלכע האבען אנגעוויזען וואו פערבאָטענע ספרים געפינען זיך זיינען דורך אנשטרענגונגען פון אידען שווער בעשטראָפט געוואָרען.

דיא קריסטליכע פאנאטיקער האבען אבער ניט אויפגעהערט זייערע אונטער־זוכונגען וואס זיי האבען אנגעפאנגען אויף דעם פערלאנגען פון אידישע פאנאטיקער. דיא גלחים האבען זיך ניט געקימערט פון וואנען א מסירה אויף אידישע ספרים קומט ווען דאס האט זיי נור געגעבען א געלעגענהייט צו אונטערזוכען און צו פער־אורטהיילען ניט־קריסטליכע ווערק. אין 1239 האט דער משומד ניקאלאס דונין געבראכט צו פאפּסט גרעגאָריוס IX איין אנקלאגע געגען תלמוד. דער פּאפּסט האט אנגענומען דיא אנקלאגע אז דער תלמוד איז אונמאָראליש און בעליידיגט קריסטוס. ער האט פונאנדערגעשיקט דיא אויפפאָדערונג צו פערשיעדענע קריסט־ליכע לענדער זיי זאלען מאכען אונטערזוכונגען וועגען תלמוד, אבער נור דיא רע־גיערונג פון דעם „היילינגען“ לואי IX פון פראנקרייך און זיין מוטער בלאנש פון קאסטיליען האט איהם געפאָלגט. דאָרטען וואו מען האט ערשט מיט עטליכע יאהר צוריק „פּראָצעסירט“ דעם מורה נבוכים, האט זיך יעצט אנגעפאנגען א פּראָצעס וואו דער תלמוד, דער שטאָלץ און דאס היילינגטהום פון דיא אידען, איז געווען דער אנגעקלאָגטער. דאס איז ניט מעהר געווען א פּארטיי־פראגע צווישען געלערנטע אידען, זאנדערן א גרויסע גזירה. דיא גרעסטע אנשטרענגונג וואס אידען האבען געמאכט אבצוהאלטען דיא אונטערזוכונג האט ניט געהאָלפען און דער פּראָ־

---

*) דאס וואָרט „אינקוויזיציאָן“ האט נאך דאן ניט געהאט אזא שרעקליכע בעדייטונג וויא עס האט שפּעטער געקריגען, ווען דיא אונטערזוכונגען אדער „נאכפראגען“, בעזאָנדערס אין שפּאניען זיינען געפיהרט געווארען מיט דיא גרעסטע אכזריות.

צעם האט זיך אנגעפאנגען אין יוני 1240. רבינו יחיאל פון פאריז, איינער פון די בעריהמטע בעלי תוספות, איז אויסגעקליבען געווארען אלס פארטהיידינגער פון תלמוד געגען דוניז'ס אנקלאגען. עס איז פארגעקומען א לאנגער וכוח אבער יעדער האט געוואוסט פון פריהער וואס דיא ענדע וועט זיין. דיא טענות פון ר' יחיאל האבען ניט געקענט ענדערן דעם בעשלוס פון דיא גייסטליכע וועלכע האבען גלייך פון אנפאנג ביי זיך אבגעמאכט אז דער משומד איז גערעכט. דער תלמוד איז פאראורטהיילט געווארן צום פארברענען.

דיא רעגיערונג האט וויא געוועהנליך דורכגעפיהרט דעם אורטהייל פון דיא אינקוויזיציאנס-געריכט. קאפיטעל פון תלמוד זיינען קאנפיסקירט געווארען וואו מען האט זיי געפונען און צוזאמענגעבראכט געווארען אויף איין פלאץ. אין יאהר 1242 זיינען פיער און צוואנציג וועגען געלאדען מיט תלמודים געבראכט געווארען נאך פאריז וואו מען האט דיא גאנצע לאדונג עפענטליך פארברענט אויף דעם זעלבען פלאץ וואו עס זיינען מיט אכט יאהר פריהער פערברענט געווארען דיא ווערק פון רמב"ם. דיעזער אומשטאנד איז געקומען וויא א דונערשלאג פאר דיא געגנער פון רמב"ם וועלכע האבען ערשט איינגעזעהן צו וואס זייער ערשטע מסירה געגען דיא פילאזאפישע ווערק פון דעם בעריהמטען דיינקער האט געפיהרט. רבינו יונה איז געריהרט געווארען צו טהאן תשובה און האט זיך בעשלאסען צו פאהרען נאך ארץ ישראל אויף דעם קבר פון רמב"ם זיך מתודה זיין אויף דיא גרויסע זינד וואס ער איז בעגאנגען. ער איז אבער געשטארבען איידער ער האט זיין פלאן דורכגע-פיהרט.

דער גרעסטער תלמודישער געלעהרטער אין יענע צייט אין שפאניען איז געוועזען רבינו משה בן נחמן (רמב"ן, געבארען 1194 — געשטארבען 1270). אין דיא שטרייטיגקייטען וועגען רמב"ם האט ער זיך געהאלטען אונפארטייאיש און ער האט זיך מעהר בעשעפטיגט מיט דיא ווערקע פון פריהערע גדולים, בעזאנדערס מיט דיא הלכות רב אלפס. שפעטער האט ער זיך אויך אבגעגעבען מיט קבלה און זיין נאמען ווערט דערמאנט אין פערבינדונג מיט דעם ספר הזוהר וועלכער איז אין ענדע פון דרייצענטען יאהרהונדערט פערעפענטליך געווארען פון ר' משה די ליאון, (1250—1305). אויף דער עלטער איז דער רמב"ן אויך געצוואונגען גע-ווארען צו פערטהיידיגען די אידישע רעליגיאן אין א וכוח מיט דעם מומר לחבעים פאבלא קריסטיאנא. דער וכוח איז פארגעקומען אין בארצעלאנא אין דער געגענ-ווארט פון קעניג דשיים I פון אראגאן אין יולי 1263 ווען דיא קריסטליכע ריכטער האבען ערקלערט אז דער משומד האט געזיעגט אין דיא דעבאטע, האט דאס ר'

משה בן נחמן אזוי פערדראָסען; אז ער האט בעקאנט געמאכט דיא טענות פון ביידע צדדים צו ווייזען וויא ער האט צושלאָגען אלע ראיות וואס פאבלאָ האט גע־בראכט נעגען יודענטהום. דער קעניג איז איבער דעם שטארק בייז געווארען און ר׳ משה וועלכער איז שוין געוועזען באלד 70 יאהר אלט האט געמוזט פערלאָזען דאס לאנד. ער האט אונטערנומען א רייזע נאך ארץ ישראל, א געפעהרליכע אונ־טערנעהמונג אין יענע צייטען. אנקומענדיג דארטען בשלום האט ער זיך בעזעצט אין עכו וואו ער האט פערברענגט דיא לעצטע יאהרען פון זיין לעבען אין פריעדען.

איין אנדער גדול וועלכער האט אין יענער צייט אונטערנענומען א רייזע נאך ארץ ישראל, האט געהאט ווענינער גליק. דיעזער מאן איז געוועזען ר׳ מ א י ר פ ו ן ר א ט ה נ ב ע ר נ (מהר״ם רוטנבורג) וועלכער איז געבאָרען געווארען אונגעפעהר אין 1230 און איז געוועזען דער גרעסטער תלמודיסט אין דייטשלאנד אין צווייטען העלפט פון דרייצעהנטען יאהר־הונדערט*). דיא אידישע לאגע אין דייטשלאנד איז אין יענע צייטען געוואָרען אונערטרעגליך און ר׳ מאיר מיט פיעלע אנדערע אידען פון דיא רהיין־פראווינצען זאָבען בעשראסען אוים צו וואנדערען נאך ארץ ישראל. זייא זיינען אוועק (אין 1286) ביז לאמבארד אין איטאליען, וואו א משומד האט ר׳ מאיר׳ן פערראטהען צום בישאָף פון באזעל וועלכער האט זיך דארט אויפגעהאלטען. דער בעריהמטער געלעהרטער איז ארעסטירט געוואָרען און דער בישאף האט איהם איבערגעגעבען אין דיא הענד פון קייזער רודאָלף פון האפסבורג. דער קייזער האט מורא געהאַט אז דיא אויסוואנדערונג פון דיא אידען וועט פארקלענערען זיינע איינ־נאהמען און ער האט דארום דעם גרעסטען פון זייא, ר׳ מאיר מרוטנבורג, גענומען אלס משכון און איהם אוועקגעזעצט אלס געפאנגענעם אין פעסטונג פון ענזיסהיים אין עלזאס.

די אידען פון דייטשלאנד האבען אנגעפאנגען צו זאמלען גרויסע סומען געלד אויסצולייזען דעם גרויסען מאן, אבער ער אליין האט זיי פארבאָטען דאס צו טהאן. ער האט זייא ערקלערט דאס ווען מען זאל איהם אויסלייזען וועט דאָס זיין א גוטע לעהרע פאר פירסטען און קעניגע וויא צו בערויבען דיא אידען דורך דעם וואס זייא וועלען ניעהמען געפאנגען דיא גרעסטע רבנים און זייא האלטען צו קריגען אויסלייז געלד. ר׳ מאיר איז געבליעבען אין פעסטונג זיבען יאהר. זיין געפאנגענשאפט איז

---

*) ער איז אויך דער פערפאסער פון דיא קינה „שאלי שרופה באש״ וועלכע ער האט געשריבען אין דער יוגענד איבער דיא פערברענונג פון תלמוד אין פאריז וואס איז איבען דערמאנט געווארען.

ניט געווען שטרענג; ער האט דארט עמפפאנגען בעזוכערס און תלמידים און פלעגט ארויסשיקען תשובות איבער פערשיעדענע געגענשטענדע. דיא פערבינדונג צווישען איהם און דיא אידען איז ניט אונטערבראָכען געוואָרען און איהם האט מעהר ניט געפעהלט וויא דיא פרייהייט דעם פלאטץ צו פערלאזען. אבער דאס האט ער ניט געקריגען ביז זיין טויט. ער איז געשטארבען אין פעסטונג אין 1293 און זיין קערפער איז דארט פערבליעבען 14 יאהר ליינגער. דאן האט זיסקינד אלעקסאנדער ווימפפען, א רייכער סוחר פון פראנקפורט אם־מיין בעצאהלט א גרויסע סומע ארויסצוקריגען דיא ביינער פון ר׳ מאיר, וועלכע ער האט געלאזט מקבר זיין מיט גרויס כּבוד אין וואָרמס. די איינציגע בעלוינונג וואס דער סוחר האט פערלאנגט פון דיא אידען פון דייטשלאנד פאר זיין גוטע טהאט איז געווען דעם פערשפרעכען אז ער אליין זאל נאך זיין טויט בעגראבען ווערען אין דעם נעבסטען קבר נעבען דעם גרויסען צדיק.

o o

o

אין דיזער צייט פאננען מיר אויך אן עטוואס צו הערען פון אידען אין אונגארן. זייא האבען דארט געלעבט רוהיג און גליקליך זייט פיעלע יאהר־הונדערטע און האבען זיך זעהר גוט פארטראגען מיט זייערע שכנים. דיא בעפעלקערונג פון אונגארן איז געווען געמישט מיט מחמדנער און גריכישע קאטהאליקען (פראוואסלאווניע) און עס האָט געהערשט שלום צווישען דיא פערשיעדענע רעליגיאנען ווייל די בעפעלקערונג איז נאך ניט געווען אין גאנצען ארויסגעוואקסען פון געטצענדיענסט און זיער קריסטענטהום איז געווען נור אויבערפלעכליך. דערצו איז אונגארן נאך דאן געשטאנען אזוי ניעדעריג אין ענטוויקלונג דאס זיא האט ניט געקענט אויסקומען אהן די אידישע האנדעלסלייט אדער בעלי מלאכות. אידען און קריסטען זיינען זיך געשטאנען אזוי נאהענט איינע צו דיא אנדערע, אז געמישטע הייראטען איז געווען א גאנץ געוועהנליכע זאך אין אנפאנג פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט. פאפסט גרעגאָריוס IX האט צום ערשטען מאָל אנגעפאנגען צו מאכען אנשטרענגונג אז דיא געזעצע געגען אידען וועלכע זיינען איינגעפיהרט געוואָרען אין אנדערע קריסטליכע לענדער זאלען אויך פארשפרייט ווערען איבער אונגארן. ער האט אויפגעפאָדערט קעניג אנדרעאס ער זאל אונטערדריקען אידען און מחמדנער. דער קעניג האט איהם ניט געפאָלגט און איז דערפאר געוואָרען עקסקאמוניקירט אדער ארייננעלייגט אין חרם פון דעם ערצבישאף פון גראן. עס איז געווען דיא אלטע געשיכטע וועלכע האט זיך אין מיטעל אלטער ווידערהאָלט אין פיעלע לענדער;

דער קעניג האט געפונען אז ער איז צו שוואך צו געווינען געגען דיא קירכע און ער האט געמוזט נאכגעבען. ער האט געמוזט געגען זיין ווילען איינפיהרען אין זיין לאנד געזעצע געגען אידען. ער האט פערבאטען געמישטע הייראטהען, האט פערבאָטען אידען צו האבען קריסטליכע שקלאַפען און איינגעפיהרט אז אידען מוזען טראגען א צייכען אויף זייערע קליידער.

די אידישע לאגע אין אונגארן האט זיך אבער באלד ווידער פערבעסערט. די מאָנגאלען אדער טאטארען וועלכע זיינען דאן אנגעקומען אין אייראָפא און האבען איינגענומען רוסלאנד און א טהייל פון פוילען, האבען אויך אנגעמאכט גרויסע חורבונות אין אונגארן. קעניג בעלא IV, וועלכער האט זיך געפונען זעהר פעראיינגט אין פינאנציעלע אנגעלעגענהייטען, האט אנגעשטעלט אידישע אגענטען איבער דיא אבגאַבען פון לאנד און האט איינגעפיהרט ליבעראלע געזעצע וועגען אידען עס זאל זיי קוינע צו בלייבען אין דיענסט פון זיין רעגיערונג. ער האט זיי געשיצט פון אנגריפע און זיי געגעבען אייגענע געריכטסבארקייט אדער דאס רעכט צו משפט'ן און בעשטראָפען זייערע אייגענע פערברעכער. אבער דיא קאטהוילישע קירך האט ניט געקענט צוזעהן דיא גוטע לאגע אין וועלכע דיא אידען האבען זיך יעצט געפונען אין אונגארן. א קאנסיל אדער קירכען־ראטה פון הויכע גייסטליכע אונטער דעם פאָרזיץ פון פיליפ, דעם פעפסטליכען געזאנדטען אין אונגארן און ארומיגע לענדער איז צוזאמענגערופען געוואָרען אין בודא אין יאהר 1279 וואו נייע גזירות זיינען ארויסגעגעבען געוואָרען אויף דיא אידען פון אונגארן און דעם טהייל פון פוילען וואס האט דאן געהערט צו אונגארן. זיי האבען מעהר ניט געטאָרט האבען קיין עפענטליכע עמטער, האבען ניט געטאָרט אָפדינגען איינגאהמען אדער גיטער אלס פאַכטערס און האבען ווידער געמווט טראָגען דעם צייכען אויף זייערע קליידער. דיעזע געזעצע פון בודא זיינען ארויסגעגעבען געוואָרן ניט נור געגען אידען, זאָנדערן געגען אלע ניט קאטהוילישע איינוואוינער פון אונגארן. דיא אידען האבען געמוזט טראָגען א רויטען צייכען אויף זייערע קליידער און דיא מחמדנער — א געלען. דיא גריכישע קאטהאָליקען זיינען געוועזען פטור פון דעם שאנד־צייכען אויף זייערע קליידער, אבער זיי זיינען אויך אויסגעשלאָסען געוואָרען פון עפענטליכע עמטער וויא דיא ערשטע צוויי. דיא קאטהאָלישע קירכע האט אנגעווענדעט אלע איהרע קרעפטען דיעזע געזעצע פון דעם בודא'ער קירכענראטה דורכצופיהרען. אין אנפאנג איז דיא מאניארישע בעפעלקערונג געוועזען אונצופריעדען מיט דיא רדיפות געגען דיא וואס גלויבען אנדערש וויא זיי, אבער דיא גייסטליכקייט האט זיי בעאיינפלוסט ביז זיי האבען זיך צוגעוואוינט צו בעטראכטען דיא ניט־קאטהאָליקען אלס מענשען וואס

עס איז א מצוה צו פערפאָלגען. א שפּעטערער קעניג, לאדיסלאוס IV וועלכע האט זיך געלאזט פיהרען פון גלחים האט בעשטעטיגט דיא בעשטימונגען פון קירכענ־ראטה פון בודא און זיי אנערקענט אלס לאנדעס־געזעצע. אזוי איז דער יודענהאס פערפלאנצט געוואָרען אין אונגארן כמעט מיט געוואלט געגען דעם ווילען פון דיא ליבעראלע איינוואוינער און אנפאנגס אויך געגען דעם ווילען פון דער רעגיערונג. אבער פאָלק און רעגיערונג זיינען דאן מייסטענס געווען אזוי וויא א שפּיעלצייג אין דיא הענד פון דיא גלחים, וועלכע האבען בענוצט דיא אלגעמיינע אונוויסענ־הייט און אבערגלויבען וואס האט דאן איבעראל געהערשט, דורכצופיהרען זייערע פלענער געגען אלע וואס האבען ניט געוואָלט אנערקענען זייער אויבער־הערשאפט.

זעקסטער קאפיטעל.

איבערווייזונג פון ענגלאנד און פון פראנקרייך. ר׳ שלמה בן אדרת. ר׳ אשר בן יחיאל (רא״ש) און דער קאמפף געגען פילאזאפיע אין שפאניען.

דיא לאגע פון דיא אידען אין ענגלאנד האט זיך ניט פארבעסערט נאך דעם טויט פון דעם האלב־פעררייקטען קעניג דשאהן וועלכער ווערט גערופען אין דער וועלט־געשיכטע דשאהן־אהן־לאנד. אין דער צייט פון דיא לאנגע רעגיערונג פון הענרי III פון 1216 ביז 1272 האט דיא רעגיערונג אונטער אלערליי פרעטענזיעס גערויבט געלד פון אידען וויא וויט זיא האט נור געקענט. עס שיינט דאס דיא אידען זיינען דאן געווען ציעמליך רייך און האבען שטארק קאנקורירט מיט דיא קאארסיני אדער איטאליענישע געלד־הענדלער און שטייער־קאללעקטארס וועלכע האבען זיך בעזעצט אין ענגלאנד. אהרן פון יארק וועלכער איז געווען אנערקענט אלס אידישער פארשטעהער האט אין פערלויף פון זיבען יאהר געגעבען דעם קעניג דיא סומע פון 30,000 מארק זילבער, *) א געוואלטיגע סומע פאר יענע צייטען. פון א געוויסען היימאן פון הערעספארד האט ער גערויבט 5000 מארק און איינמאל האט ער צוגענומען א דריטעל פון דעם פערמעגען פון אלע אידען. ווען עס האט איהם שפעטער ווייטער געפעהלט געלד האט ער צוזאמענגערופען א אידישען פארלאמענט, דאס הייסט ער האט געהייסען דיא אידישע קהלות זיי זאלען אויסקלייבען זייערע רייכסטע מיטגליעדער אלס זייערע פערטרעטער און זיי שיקען נאך לאנדאן. ווען דיא נייע ערשטע אידישע „מעמבערס אף פארלאמענט" זיינען צוזאמענגעקומען אין לאנדאן (אין 1240) האט הענרי זיי ערקלערט אז זייער איינציגע אויפגאבע איז איהם גלייך צו שאפען 20,000 מארק און האט זיי פאנאנדערגעשיקט יעדערן א חיים אויפזאמלען דאס געלד.

הענרי האט בעטראכטעט „זיינע" אידען אלס א קוועלע פון איינגאהמען וואס שעפפט זיך קיין מאל ניט אויס. ווען ער איז אליין מיעד געווארען זיי צו בערייסען,

*) א מארק איז געווען וויא 13 שילינג מיט 4 פענס איצטיגע ענגלישע געלד.

האט ער זיי פארקויפט צו זיין ברודער ריטשארד פון קארנוואללים און שפעטער צו נאך אנדערע, אזוי וויא מען פערקויפט דיא איינגאהמע פון פעלדער אדער שטייערן. פערשיעדענע בלבולים זיינען אויסגעטראכט געווארען אויף אידען אום פון זיי נאך מעהר צו רויבען און זיי צו אונטערדריקען אויף פערשיעדענע אופנים. פאר זיין טויט האט ער בעשטימט אז מען זאל צונעהמען ביי אידען אלע לאנד וואס געהערט צו זיי און דאס אלע חובות וואס אנדערע זיינען זיי שולדיג אויף לאנד זאל אויך קאנפיסקירט ווערען פאר דיא רעגיערונג. זיין נאכפאלגער עדוואָרד I האט בעשטעטיגט דיעזע רויבעריי און האט אויך בעשטימט דאס דער צייכען וואס אידען מוזען טראגען אויף זייערע קליידער זאל ניט מעהר זיין א ווייסער, וויא ביז יעצט, זאנדערן א געלער.

עדוואָרד דער ערשטער האט זיך געצייגט פריינדליך צו דיא אידען אין דיא פראנצויזישע פראווינצען וועלכע האבען צו איהם געהערט, אבער דיא אידען פון ענגלאנד האט ער נעפייניגט אהן רחמנות. דיא גלחים האבען געהאט א גרויסען איינפלוס אויף עלעאנאר, דעם קעניג׳ס מוטער און זיי האבען צום סוף אויסגעפיהרט אז אלע אידען זאלען ארויסגעטריבען ווערען פון ענגלאנד. דער אויסרייד איז געווען אז מען האט נעהאפט געוויסע ארעמע אידען מאכענדיג פאלשעס געלד און אראפגנב׳נען מעטאל פון אמתע מטבעות. אין הערבסט פון יאהר 1290 זיינען אלע אידען פון ענגלאנד ארייגעווארפען געווארען אין געפענגנים און 300 זיינען אויפגעהאנגען געווארען. א בעפעהל איז ארויס פון קעניג אז אלע אידען מוזען אוועק פון ענגלאנד דען 1 נאוועמבער פון יענעם יאהר, און ווער עס וועט דארט געפונען ווערען נאך יענעם טאג וועט געהאנגען ווערען. אלע זייערע חובות און זייער אייגענטהום האט דיא רעגיערונג צוגענומען. אונגעפעהר 16,000 אידען זיינען ארויס פון ענגלאנד און א גרויסע טהייל זיינען אומגעקומען אויף דער נסיעה איבערן וואסער. דיא איבריגע זיינען אנגעקומען אין מיטעל־אייראפא, הויפטזעכליך אין דיא רהיין־פראווינצען וואו זיי האבען זיך מיט דער צייט פארמישט מיט דיא אידען פון דייטשלאנד.

דער גירוש פון ענגלאנד איז געווען פאלשטענדיג און פאר דיא נעקסטע 350 יאהר איז דארט ניט געווען קיינע אידען. ערשט אין מיטען פון 17טען יאהרהונדערט האבען אידען געמאכט דיא ערשטע אנשטרענגונג דארט צוריק צו קומען און דיא ערשטע אידישע געמיינדע וואס איז דארטען נאכהער געגרינדעט געווארען איז בעשטאנען פון פארטוגעזישע אידען וועלכע זיינען אהין געקומען פון אמשטערדאם. דיא ענגלישע אידען זיינען ניט געווען גרויס גענוג אין צאהל זיי זאלען בלייבען אפגעזונדערט פאר זיך אין דיא פרעמדע לענדער וואו זיי זיינען אנגעקומען נאך דעם

גירוש. מאנכע נעמען אן אויסדריקע פון אונזער אידיש־דייטש קענען דיענען אלס א בעוויז דאס א טהייל פון דיא ענגלישע אידען זיינען שפּעטער אַנגעקומען אין פּוילען און ליטא, וואו זיי זיינען אויך מיט דער צייט פארמישט געוואָרען מיט דיא דאָרטיגע אידען.

אין פראנקרייך איז אין דער זעלבער צייט אויך געגאנגען וואָס ווייטער ערגער. לואי IX אָדער „דער הייליגער" האָט זיי בערויבט און א נטערדריקט אויף אלערליי אופנים. איינמאָל האָט ער בטל געמאכט א דריטעל פון אלע שולדען וואָס קריסטען זיינען שולדיג אידען (1234). ביי איין אנדער געלעגענהייט האָט ער קאָנפיסקירט דעם גאנצען פערמעגען פון אלע וועלכע האָבען זיך בעשלאָסען אויס צו וואנדערן נאכדעם וויא דער תלמוד איז פארברענט געוואָרען (1242). דאס געזעץ פון קירך אז אידען זאָלען טראָגען א צייכען אויף דיא קליידער איז ביז זיין צייט דורכגעפיהרט געוואָרען נים רעגעלמעסיג אין נור אין איינינע פּראָווינצען. דער „הייליגער" לואי האָט דאָס געמאכט פאר א געזעץ פון גאנצען לאנד. אין דער צייט פון זיין רעגיערונג (1239) זיינען אויך פאָרגעקומען איבערפאלען פון דיא ווילדע מאסע אויף אידען אין פּאריז, ארלעאַן און אנדערע שטעדט, ווען הונדערטע אידען זיינען אומגעבראכט געוואָרען מיט דיא גרעסטע מערדעריען. זיין נאכפאָלגער, פיליפּ III איז געווען נאָך שטרייננער און טיראנישער וויא ער. נאך איהם איז געקומען פיליפּ IV אָדער „דער שיינער" וועלכער האָט זיך אָנפאנגס געצייגט עטוואס פריינדליכער און צום ענדע ערגער פון אלע פריהערינע. פאר זיין צייט (1298) זיינען אין בליזי אָדער בלאָא פארברענט געוואָרען 33 אידישע מענער און פרויען איבער איין עלילת דם. דיעזע שרעקליכע סצענען זיינען יעצט זעהר אָפט פאָרגעקומען אין פערשיעדענע טהיילען פון לאנד. אידען האָבען אָנגעפאנגען זיך צו רעטען דורך אנטלויפען און דיא אידישע בעפעלקערונג פון פּאריז האָט זיך שטענדיג געביטען. דער לעצטער שלאג איז געקומען אין יאָהר 1306. דען 22טען יולי (אויף מאָרגען נאך תשעה באב שנת ס"ו) זיינען אלע אידען פון פראנקרייך ארייננעזעצט געוואָרען אין געפענגניס. דאָרטען האָט מען זיי בעקאנט געמאכט מיט דעם בעפעהל פון קעניג פיליפּ אז זיי מוזען אלע פארלאָזען דאָס לאנד אין א מאָנאט צייט און זיי מוזען דאָרט איבערלאָזען זייער גאנצעס פערמעגען אויסער דיא קליידער וואָס זיי טראָגען אויף זיך און א קליינע סומע געלד פאר קאָפּ וואס עס איז זיי ערלויבט מיטצונעהמען.

דיא אויסווייזונג איז געווען אַזוי פאלשטענדיג וויא דער גירוש פון ענגלאנד מיט 16 יאָהר פריהער און דיא צאָהל פון דיא פארטריבענע איז געווען פיעל גרעסער. אונגעפעהר 100,000 אידען האָבען דאן פארלאָזען פראנקרייך און זיינען אוועק

נאך פראוואנס, סאוואיען, דאפינע און מאיארקא. נור וועניגע האבען אנגענומען קריסטענטהום לפנים. אייניגע זיינען אויך געבליעבען וויל זיי האבען פארשפראכען צו ענטדעקען דיא פלעצער וואו אידען האבען בעהאלטען אוצרות. אבער עס האט ניט לאנג געדויערט ביז דיא רעגיערונג האט זיך ארומגעזעהן אז אהן דיא אידען איז נאך ערגער. דער הויפט צוועק פון דיא אויסוויזונג, דיא בערויבונג פון דיא אי־דען, איז דאך געווען עררייכט און קעניג לואי X דער נאכפאלגער פון פיליפ, האט זעקס יאהר נאך דעם גירוש, אין 1315 איינגעלאדען דיא אידען צוריק צו קומען און זיך צו בעזעצען אין פראנקרייך. פון דיא איינלאדונג קען מען אפלערנען אז דיא קאארסינער און דיא לאמבארדער, וועלכע זיינען געבליעבען דיא איינציגע געלד־פערלייהער זייט דיא אידען זיינען אוועק, האבען דעם עולם נאך מעהר בעריסען וויא דיא אידען און עס איז דארום געווארען איין אלגעמיינעס פערלאנגען אז דיא פאר־טריעבענע זאלען קריגען דיא ערלויבנים צוריק צו קומען. עס איז אמת אז אידען האבען מורא געהאט זיך ווייטער צו פארטרויען אויף א רעגיערונג וואס האט זיי שוין אזוי פיעל מאהל בערויבט און צוויי מאהל אין גאנצען פערטריבען, אבער דיא אידישע לאגע אין אנדערע לענדער איז געווען אזוי שלעכט אז איין איינלאדונג צו קומען אפילו אין א פלאץ פון מערדער און רויבער איז אויך געווען א פרעהליכע נייעס. דאך האבען אין אנפאנג נור וועניג געוואגט צוריק צו קומען און ערשט מיט עטליכע יאהר שפעטער איז דיא אידישע בעפעלקערונג צוריק פארגרעסערט געווא־רען. אנדערע אידען איז עס נאך געלונגען צוריק אפצוקויפען זייערע הייזער און שולען וואס מען האט צוגענומען אין דער צייט פון גירוש. אבער דיא זיכערהייט און רוהיג־קייט איז געווען פארביי. אידען האבען דארט געלעבט נור וויא איינגעבעטענע און בלבולים, בלוטפערגיסונג און רויבערייען האבען געהערט צו דיא גאנץ געוועהנליכע פאסירונגען פון דיזע בארבארישע צייטען.

אויך אין שפאניען האבען אידען אנגעהויבען צו פיהלען דיא שווערע האנד פון דיא קריסטליכע רעגיערונגען וועלכע זיינען שטארקער געווארען אין דעם זעלבען גראד וויא דיא מחמדנער פון דער כויטה זיינען אפגעשוואכט געווארען. אין קאס־טיליען האט קעניג אלפאנס X „דער חכם“ וועלכער האט רעגיערט פון 1252 ביז 1284 אנגעפאנגען איינצופיהרען דיא שטריינגע געזעצע געגען אידען, אבגלייך ער האט געוואוסט וויא צו ציהען נוצען פון דעם רייכטהום און דיא פעהיגקייטען פון זיינע אידישע אונטערטהאנען. אלס פרינץ האט ער זיך בענומען צו אידען זעהר פיין. ווען ער האט איינגענומען סעווילע האט ער אוועקגעגעבען דיא אידען דריי מחמדנישע מאשעען אדער קירכען עס צו פערוואנדלען אין שולען. ער האט ביי

דיעזע געלעגענהייט אויך ערלויבט דיא אידען פון סעווילע וועלכע זיינען פון דיא אל־מאהאדען געצוואונגען געוואָרען צו ווערען מהמדנער יעצט עפענטליך צוריק צו ווע־רען אידען און ער איז אים אלגעמיין פון יענע אידען בעגריסט געוואָרען אלס זייער ערלייזער. ווען ער איז געוואָרען קעניג האט ער זיך ארומגערינגעלט מיט אידישע מיניסטאָרען און ראטהגעבער. דון מאיר דע מאלעא איז געווען זיין שאטצמייסטער אָדער פינאנס מיניסטער. דון יהודה בן משה איז געווען זיין לייב דאקטאר און דער חזן פון טאלעדא, ר׳ יצחק אבן סעיד, וועלכער איז געווען איינער פון דיא גרעסטע אסטראָנאָמען אין זיין צייט, איז פון איהם אָנגעשטעלט געוואָרען אלס הויף־אסטראָנאָם. ר׳ יצחק האָט פאר איהם אויסגעמאכט דיא בעריהמטע אלפאָנ־זישע טאבעלען פון דיא בעקאנטע שטערען. דיא אַסטראָנאָמען פון אייראָפא האָ־בען יאָהרען לאנג שטודירט אסטראָנאָמיע פון דיעזע טאבעלען וואָס דער חזן האָט געמאכט פאר דעם קלוגען קעניג פון קאסטיליען.

דאָך האָט דיעזע אנערקענונג פון אידישע פעהיגקייטען ניט געשטערט קעניג אלפאנס פון זיך צו לאָזען איבעררייידען פון פאפסט ניקאלאס דעם דריטען איינצו־פיהרען אין שפאניען דיא געזעצע געגען אידען וואָס זיינען ביסלאכוויז געקומען אין געברויך אין דיא מייסטע קריסטליכע לענדער. אלפאנס האט בעפוילען אז אידען מוזען טראָגען א צייכען אויף דיא קליידער, אז זיי טאָרען ניט האלטען קיין קריסט־ליכע דיענער און ניט בויען קיין נייע שולען. עס איז אמת אז דיא געזעצע זיינען ניט גלייך אין אָנפאנג דורכגעפיהרט געוואָרען מיט זייער גאנצע שטרייגקייט, אָבער דער פאקט דאס אזעלכע געזעץ האָבען עקזיסטירט אפילו נור אויפען פאפיער, האָט געבראכט דערצו אז אידען זיינען וואָס ווייטער מעהר פעראכטעט געוואָרען און מען האָט זיי אָנגעהויבען צו בעטראכטען אלס א ניעדריגע אָפגעזונדערטע קלאס געגען וועלכע מען מעג זיך אלעס ערלויבען. דאָס האָט דיא שפאנישע בעפעלקערונג פאָר־בערייטעט פאר דיא רדיפות און רציחות פון קומעדיגע צייטען, פאר דיא פערפאָל־גונגען וועלכע האָבען געמאכט אז דער נאָמען שפאניען אין דיא שפעטערע אידישע געשיכטע האָט דיא זעלבע בעדייטונג וויא א ווילדער פאנאטיזמוס, אונמענשליכע פייניגונגען און בלוטיגע פערפאָלגונגען פון אידען אין נאמען פון די קאטהאלישע רעליגיאָן.

ווען דיא מאטעריעללע לאגע און דער פאָליטישער צושטאנד האָט זיך אזוי פיעל פארערגערט, איז עס אויך נאטירליך דאס דיא גייסטיגע אנגעלעגענהייטען פון דיא אידען זיינען אויך ארונטער אויף א נידריגערע שטופע. אין אָנהויב פון פיערצעהנטען יאָהרהונדערט האָט אין שפאניען און אין פראָוואנס ווידער אָנגע־פאנגען שטרייטיגקייטען צווישען אידישע געלעהרטע איבער דיא פראגע אויב אידען

מעגען לערנען דיא פילאָזאָפישע ווערקע פון אידישע אָדער ניט אידישע דיינקער. ר׳ אבא מרי פון ליאָנעל איז געווען דער אָנפיהרער פון דיא געגנער פון פילאָזאָפיע און דער גרעסטער תלמודיסט פון שפּאַניען פון יענער צייט, ר׳ שלמה בן אדרת (רשב״א, געבאָרען 1235, געשטאָרבען 1310) איז אויסגעקליעבען געוואָרען צו ענט־שיידען צווישען זיי. גראדע אין יענער צייט איז דער גרויסער תלמודישער געלעהר־טער רבינו אשר בן יחיאל (רא״ש) געקומען פון דייטשלאַנד נאָך שפּאַניען (1305) און האט מכריע געווען אויף דעם זייט פון דיא געגנער פון פילאָזאָפיע. ר׳ שלמה בן אדרת האט פעררופען נאָך באַרצעלאָנא איין אסיפה פון 30 פון דיא גרעסטע רבנים וועלכע האָבען ארויסגעגעבען א חרם געגען אלע וועלכע זוכען אריינצובריינ־גען פילאָזאָפישע מיינונגען אין דיא הייליגע שריפטען. דיא פּירושים אויף תנ״ך וואס זיינען געשריעבען געוואָרען אין א פילאזאפישען זין זיינען פאראורטהיילט געווארען צום פערברענען, און עס איז בעשטימט געווארען מיט א חרם דאס דער וועלכער איז אונטער 25 יאהר אלט טאר איבערהויפט ניט לייענען קיין ספרי חכמה. דער בּיטול פון דיעזע אסיפה איז פאנאנדערגעשיקט געווארען און פארגעלעזען געוואָ־רען אין דיא שולען אין שפּאניען, פראנקרייך און דייטשלאַנד אונגעפעהר 100 יאהר נאך דעם טויט פון רמב״ם (26 יולי 1305 — ד׳ אב ה״א ס״ה) און איין יאָהר פאר דעם צווייטען גירוש פון פראנקרייך.

מיט דיעזע אסיפה פון באַרצעלאנא פאנגט זיך אָן דער אונטערגאנג פון אידישע גייסטיגע גרויסקייט אין שפּאניען. עס האבען זיך דארט צו יענער צייט אויך געפונען פערטהיידיגער פון פילאזאפיע און וויסענשאפט וויא ר׳ בחיי בן אשר פון סאראגאָססא און ר׳ יצחק אבן לאטיף (דער מחבר פון שער השמים און גנזי המלך) אָבער דיא בעסטע פארקעמפּפער פאר בילדונג און פרייע פארשונג זיינען געקומען פון פּראוואנס. צו דערמאנען זיינען ווערטה ר׳ שם טוב פאלקיירה וועלכער האט איבערזעצט ר׳ שלמה בן גבירול׳ס פילאזאפישעס מייסטערווערק „מקור חיים“; ר׳ משה נרבוני (געשטארבען אונגעפעהר 1262) און ר׳ יוסף בן כספּי וועלכע זיינען געווען ווארעמע אנהענגער פון רמב״ם און געשריעבען פירושים אויף דעם מורה נבוכים. העכער פון זיי אלע שטעהט ר׳ ידעיה בדרשי (פון בעזיע אין פּראוואנס) הפניני דער פאעט און דיינקער וועלכער האט זיך אונשטערבליך געמאכט דורך זיין ווערק „בחינות עולם“. ר׳ ידעיה (1280-1340) האט געשריבען צום רשב״א א בריף וועלכער איז אין דער אידישער ליטעראטור בעקאנט אלס אגרת „התנצלות הבדרשי“ און גילט נאך היינט אלס א מייסטערווערק אין פערטהיידיגונג פון פילאָ־זאפיע און וויסענשאפט. אין יענעם געגענד איז אויך אויפגעוואקסען דער איינציגער

איד פון יענעם דור וועלכער איז געווען גרויס ביי אידען און ביי ניט אידען גלייך; ר' לוי בן גרשום אדער לעאן דע באניאלאס (רלב"ג, געבארען 1288, געשטארבען 1340 *) וועלכער האט זיך ערווארבען אזא גרויסען נאמען אז פאבסט קלעמענס דער זעקסטער האט געלאזען זיינע אסטראנאמישע ווערקע איבערזעצען אין לאטיין. דריטהאלבען הונדערט יאָהר שפּעטער האָט דער בעריהמטער אסטראָנאָם קעפּלער געזוכט צו ציהען נוצען פון ר' לוי'ס אסטראָנאָמישע ענטדעקונגען. רלב"ג האט רייכער געמאכט דיא אידישע ליטעראטור מיט זיינע פירושים אויף טהיילען פון תנ"ך און מיט זיין „מלחמות ה'" וועלכעס ווערט פון פיעלע בעטראכטעט אלס דאס בעסטע ווערק איבער אידישע רעליגיאָנס-פילאָזאָפיע.

נאך דעם טויט פון רשב"א איז רבינו אשר אנערקאנט געוואָרען אלס דער גרעסטער פון דיא רבנים אין שפאניען ביז זיין טויט אין יאָהר 1327. ער און זיינע זיהן, ר' יהודה און ר' יעקב בעל הטורים (1280—1340) האָבען פיעל בייגעטראָגען אפּצושוואכען וועלטליכע בילדונג אונטער דיא שפּאנישע אידען און זיי נעהענטער צו ברייננען צו דיא רעליגיאָן פאר וועלכע זיי האָבען אזוי פיעל געליטען און וועלכע זיי האָבען געהאלטען אזוי טהייער. דיא היסטאָריע פון יענער צייט ניט אונז נור איין וויכטיגען נאמען פון א אידען וואס האט מיט זיין גייסט געמאכט איין איינדרוק אויף דעם שפּאנישען פאָלק. דאס איז געווען ר' שם טוב קאריאָן, א פאָלקס פּאָעט וועלכער האָט געשריבען אויסגעצייכענטע ליעדער אין שפאניש (קאסטיליאניש). ער האָט געבליהט אונגעפעהר אין 1330. ער איז אויך ניט געווען דער איינציגער אידישער פאָלקס-פּאָעט פון מיטעל-אלטער. אין דייטשלאנד וואו אידען זיינען געשטאנען אויף א נידריגערע שטופע וויא אין שפּאניען האט אונגעפעהר מיט א יאָהרהונדערט פריהער זיך בערהמט געמאכט דער מינעזינגער אדער פאָלקס-דיכטער זיסקינד פאן טרימבערג, וועלכער ווערט געשטעלט אין איין רייהע מיט וואלטער פאן דער פאָגעלוויידע, דעם גרעסטען דייטשען פּאָעט פון מיטעלאלטער.

*) אנדערע קוועלען גיבען אן אז ער האָט געלעבט ביז 1370.

זיבענטער קאפיטעל.

גרויסע פערפאלגונגען אין פיערצעהנטען יאהר־הונדערט.

דיא בלוטינע רדיפות פון פיערצעהנטען יאהר הונדערט פאנגען זיך אן אין פראנקרייך. דיא אידען וועלכע זיינען פארטריבען געווארען אין 1306 און האבען אנגעפאנגען צוריק צו קומען אין 1315 האבען זיך נור עטוואס איינגעארדענט אונ־טער דיא דריקענדע געזעטצע, ווען עס האבען זיך פלוצלונג אנגעהויבען נייע צרות פיעל ערגער וויא דיא פריהערינע. דער אויפשטאנד פון דיא בויערן אדער פאסטו־כער וואס איז בעקאנט אין דיא געשיכטע פון אידישע ליידען אלס דיא „גזירות הרועים" איז פארגעקומען אין 1320. גרויסע מאסען בויערן און פאסטוכער האבען זיך פערזאמעלט פון פערשיעדענע טהיילען לאנד, ניט וויסענדיג קלאר וואס זייא ווילען און וואוהין זייא געהען. זייא האבען אין אנפאנג געבעטעלט און צוגעצויגען צו זיך דיא נידריגע קלאסען פון יעדער פלאטץ וואו זייא זיינען געקומען. זייא האבען גערעדט פון געהן איינצונעהמען דיא הייליגע לאנד, אבער אין א קורצע צייט האבען זייא אנגעפאנגען צו רויבען און צו בעגעהן מערדערייען. דיא רעגיערונג איז געווען צו שוואך זיך געגען זייא צו שטעלען און האט זייא געלאזען טהאן וואס זייא ווילען. די ווילדע מאסע ו.על.ע האט זיך יעצט געפיהלט אהן הערשער אבער אויך אהן שפייז און אהן א ציעל האט זיך געווארפען אויף דיא אונגליקליכע אידען און זייא אומגעבראכט אויף דיא שרעקליכסטע ארט וואו זייא האבען זיך געפונען. אין אקוויטעין, אין גאסקאין און אין דיא גאנצע אומגעגענד פון סויטה פראנקרייך וואס איז דאן געריפען געווא־ען מיט דעם אינגעמיינעם נאמען לאנגעדאק, האט אידישעס בלוט געפלייצט וויא וואסער. אין דיא שטאדט ווערדין ביים טייך גאראן האבען 500 אידען זיך גערעטעט אין א פעסטונג וועלכער איז פון דיא בויערן אנגעגריפען געווארען און פון דיא אידען פארטהיידיגט געווארען מיט גרויס פערצווייפלונג. צום סוף האבען דיא פאנאטישע מערדער געמאכט א פייער ארום דעם טהורם און דיא פערצווייפעלטע אידען וועלכע האבען איינגעזעהען אז עס איז ניטא קיין רעטונג

האבען ארונטער געווארפען דיא קינדער צום ווילדען פיינד און זיך אליין אויסגע-קוילעט איינע דיא אנדערע. פון לאנגעדאק זיינען דיא בויערען אוועק נאך אראגאן אין שפאניען ווא פיעלע אידישע אפפער זיינען דורך זייא געפאלען ביז קעניג דשיים דער צווייטער האט זיך איבער זייא גובר געווען.

מיט א יאהר שפעטער איז אויסגעבראכען א פעסט און עס האט זיך פער-שפרייט דער גלויבען אז אידען האבען פארגיפטעט דיא ברונענס און דיא קוואלען זיך נוקם צו זיין אן זייערע פיינער. אין אקוויטעין האט מען פערברענט אלע אידען וואס מען האט געכאפט אהן אונטערשיעד. אין דער שטאדט שינאן (קינון) איז אויסגעגראבען געווארען א טיפע גרוב און אינווייניג אנגעלייגט האלץ און גע-מאכט א פייער אין וועלכען 160 אידישע מענער און פרויען זיינען פערברענט גע-ווארען. אין פאריז זיינען אויך פערברענט געווארען מעהרערע אידען וועלכע מען האט דורך שרעקליכע פיינינגונגען פריהער געצוואונגען זיך מודה צו זיין אויף פער-ברעכען וואס זייא זיינען קיינמאל נים בעגאנגען. דיא רייכסטע אידען זיינען ארייג-געזעצט געווארען אין געפענגניס און קעניג פיליפ .V האט פון זייא ארויסגעפרעסט א גרויסע סומע געלד. זיין נאכפאלגער שארל .IV האט ארויסגעלאזען דיא געפאנ-גענע זייא זאלען איהם צוזאמענקריגען נאך געלד און האט זייא דאן ערלויבט צו פארלאזען דאס לאנד.

אין יאהר 1328 איז פארגעקומען איין אויפשטאנד פון דיא פאנאטישע בע-פעלקערונג געגען אידען אין פראווינץ נאווארא. אין איסטיליע און ארומיגע שטעדט זיינען 6000 אידען געפאלען אויף קידוש השם און נור ווייניגע פון יענער געגענד האבען זיך געראטעט. אונטער דיא געראטעטע איז געווען ר' מנחם בן זרח דער פערפאסער פון „צדה לדרך". זיין פאטערס א פריינד האט איהם ארויסגענומען פון צווישען דיא גע'הרגעטע און איהם געבראכט צו זיך. ר' מנחם איז דאן אוועק נאך קאסטילען, וואו ער איז געווארען איינער פון דיא וויכטיגסטע רבנים אין יענער צייט.

דיא אידען וואס זיינען נאך דיעזע פערפאלגונגען געבליבען אין פראנקרייך האבען זיך דערוואַרט אויף נאך איין ערגערען שיקזאל וויא דיא וועלכע זיינען אוועק. דיא גרויסע מגפה וועלכע איז אויסגעבראכען אין אייראפא אין דיא יאהרען 1348 און 1349 און וועלכע איז בעקאנט אין דער געשיכטע אלס דער שוואר-צער טויט אדער דיא שווארצע פלאגע, האט פעראורזאכט דיא גרעסטע בלוט פערגיסונגען פון מיטעלאלטער. אידען זיינען פון דיעזע פעסט געשטארבען פיעל וועניגער אין פראפארציאן וויא קריסטען, וואהרשיינליך וויל אידען האבען געלעבט

מעסינגער און געגעסען ריינע כשרה שפייז. אָבער אנשטאט זיך אראפצונעמען א מוסר פון דיא אידען, האָבען קריסטליכע פאַנאַטיקער ווידער פערשפּרייט דעם קלאנג אז אידען פאַרגיפטען דיא וואסערן און מען האט דיא אונגליקליכע אידען אומגעבראַכט מיט אלערלייא מיתות משונות דערפאַר וואס זייא זיינען ניט געשטארבען פון דיא פּעסט אזוי פיעל וויא דיא גוים.

דיא מערדערייען געגען אידען אין דער צייט פון דיא שווארצע פּעסט זיינען געווען אין דייטשלאַנד פיעל גרעסער וויא אין פראנקרייך, וואהרשיינליך ווייל נאך דיא גרויסע פערפאָלגונגען און אויסווייזונגען זיינען אין פראנקרייך געבליעבען ווייניג אידען. כמעט אלע אידען פון דיא שטאדט סאן סאטורנען זיינען אויסגעהרג׳עט געווארען. אין שינאן זיינען ווידער פאַרברענט געוואָרען 28 פּערזאָן און אין וויטרי האָבען דיא בעלאגערטע אידען זיך אומגעבראַכט איינע דיא אנדערע אזוי וויא דיא מאַרטירער פון ווערדין האָבען געטהאן מיט 29 יאהר פריהער. דיא רעגיערונג האט בענוצט דיא געלעגענהייט פון דיא אויפרעגונג צו רויבען בייא אנדערע אידען דעם גרעסטען טהייל פון זייער פערמעגען. דיא אידען פון פּאַריז האָבען געמוזט שאַפען א גרויסע סומע געלד. דיא אידען פון דיא פראנצויזישע פּראַווינצען פראנש-קאנט און דאפינע זיינען אויסגעוויזען געוואָרען. זייער פּערמעגען איז געווארען קאנפיסקירט און א אידישער באנדיט מיט דעם נאמען אברהם קצין די מורנאס האָט געקריגען א זעקסטעל פון אלעס וואס ער האט אנגעזאמעלט אלס אנגעשטעלטער פון דער רעגיערונג דיא רויבעריי ריכטיג דורכצופיהרען.

אין יאהר 1360 זיינען אידען ווידער אריינגעלאזען געוואָרען אין פראנקרייך מיט דיא בעדינגונג זייא זאלען צאהלען א געוויסע סומע (7 פלארין) יעדעס יאהר און א דאָפּעלטע סומע פארען אריינגעלאזען ווערען אין לאנד. אין יענע טרויעריגע צייטען איז דאס בעטראכטעט געווארען אלס א גוטע קאָנדיציאָן און פיעלע אידען זיינען צוריקגעקומען און זיך בעזעצט אין פערשיעדענע געגענדען. מאניסי פון וויסול דער רייכער איד וועלכער האט דורכגעפיהרט דיא אונטערהאנדלונגען וועגען אריינלאזען פון אידען, און האט אויסגעווירקט אז זייא זאלען דאָרטען מעגען בלייבען 26 יאהר (דערנאך אויף נאך 10 יאהר) איז אנגעשטעלט געוואָרען אלס דער פאָרשטעהער פון דיא אידען אין נארד פראנקרייך איינצומאהנען דיא אידישע שטייערן פאר דיא רעגיערונג. אין לאנגעדאָק אין דיא סויטה האט דיא זעלבע שטעלע געהאט דער איד דענים קינאָן.

שארל VI איז אין אנפאנג פון זיין רעגיערונג געווען ניט שלעכט צו אידען, אבער זיין קראנקהייט און דער פאנאטיזמוס פון דיא גלחים האבען איהם אומגע־

מאכט און דעם 17טען סעפטעמבער 1394 האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל אז אלע אידען מוזען אין 6 וואכען פארלאזען גאנץ פראנקרייך. דיעזע אויסוויזונג אין געווען מילדער וויא דיא פריהערינע. דיא רעגיערונג האט געהאלפען דיא אידען אויפמאהנען זייערע חובות און זייא געגעבען בעשיצער מען זאל זייא ניט אנגרייפען ביז זייא וועלען אריבער דעם גרענעץ. אבער דערפאר איז דער גירוש געווען פאלשטענדיג און אויסער דיא העניגע פאמיליען וואס האבען געקריגען ערלויבענים צו בלייבען אין טולוז איז נאך א פאר פלעצער, זיינען דיא אידען דאן אוועק אויף א לאנגע צייט פון פראנקרייך און מען הערט דארט פון זייא ניט ביז א שפעטערע פעריאדע.

דיא אויסוויזונגען פון ענגלאנד און פון פראנקרייך האבען גרעסער געמאכט דיא אידישע קהלות אין דייטשלאנד. דיעזעס לאנד איז געווען נור נאמינעל אדער לפנים אונטער דיא הערשאפט פון א קייזער. אין דער אמת האט יעדער קליינער פירשט אדער בישאף געטהאן וואס ער האט געוואלט אין דעם טהייל פון לאנד וואס איז אונטער איהם געלעגען. דיא שטעדט האבען געוועהנליך אויך געהאט איינענע געזעצע און בעזונדערע אינטערעסען און דיא לאגע פון דיא אידען איז דארום קיין מאל ניט געווען גלייך אין אלע טהיילען פון לאנד. דאס איז אויך די אורזאכע פאר וואס עס איז אין דיא גאנצע צייט פון מיטעלאלטער ניט פארגעקומען קיין אלגעמיינע אויסוויזונג פון דייטשלאנד, אבגלייך אין קיין לאנד זיינען אידען ניט געווען אזוי אונטערדריקט און פעראכטעט און ניט געליטען אזוי פיעל וויא דארט. דיא קיסרים האבען זייא בעטראכטעט אלס קאמער-קנעכט דאס הייסט אלס זייער אייגענטהום און האבען אויף זייא ארויפגעלייגט פערשיעדענע אפגאהלונגען. דאך האבען זייא דיעזע שטייערן ניט געשיצט פאר אנגריפע פון די פאנאטישע מאסען. בלוט בלבולים אדער בלבולים אז אידען האבען דורכגעשטאכען אדער זאנסט „מחלל“ געווען דיא „האסטיע“ אדער הייליגע קיכלאך וואס דיא קאטהאליקען בעטראכטען אלס דיא פלייש פון קריסטוס, זיינען געווען גאנץ געוועהנליכע זאכען און יעדער בלבול האט געקאסט בלוט און געלד.

דיא בלוטיגע פערפאלגונגען אין דייטשלאנד האבען זיך אנגעהויבען פריה אין 13טען יאהר-הונדערט. אין 1225 איז געווען א בלבול אין מעקלענבורג, אין 1226 האט מען דיא אידען פון ברעסלוי בעשולדיגט אז זייא האבען אנגעמאכט א שריפה און ביידע בלבולים האבען געקאסט פיעלע אפפער. אין 1241 איז אין פראנקפארט געווען איין איבערפאל אויף אידען וואס האט זיך אנגעפאנגען דערפון וואס א אידישער איינגעל האט ניט געוואלט אריינגעהן אין א קריסטליכע קירך. 180

אידען זיינען דאן דערהרגעט געוואָרען. מען גלויבט דאס ר׳ א מ נ ו ן פון מאינץ דער מחבר פון „ונתנה תוקף“ איז אין יענעם יאהר פון דעם דאָרטיגען בישאף אומגעבראכט געוואָרען אויף דיא שרעקליכע ארט וויא עס ווערט געוועהנליך דערצעהלט.

דאן זיינען געקומען דיא בעשולדיגונגען אז די אידען פון דייטשלאנד האלטען מיט די מאנגאלען אדער טאָטערן וועלכע האבען דאן איינגענומען פיעלע פלעצער אין מזרח פון אייראפא און האָבען זיך גענומען פארשפרייטען אויך אויף געוויסע געגענדען אין מיטעל־אייראפא. עס קען זיין אז דיא דייטשען האָבען געהערט פון ד הויכע שטעלע וואס דער אידישער דאקטאר ס ע ד א ד ־ ד א ו ל ה האָט גע־האט אונטער דעם גרויסען מאנגאלישען חאן ארגון וועלכער האט געהערשט אין פערזיען אין יענער צייט אדער פון דיא אלגעמיינע פריינדשאפט צווישען דיא טאָ־טערן און דיא אידען. יעדענפאלס האבען דיזע נייע בעשולדיגונגען געדיענט אלס א תירוץ אויף נייע אנגריפע אויף אידען. אין עלזאס האָבען זיך געבילדעט באנדעס סאָלדאטען און בויערן וועלכע האבען זיך גערופען „יודענבראָטער“ און זיינען גע־גאנגען פון שטאדט צו שטאָדט און געמארדעט אלע אידען וואס זיינען אריינגע־פאלען אין זייערע הענד (1270). אין 1298 איז פארגעקומען א נייער רעליגיעזער בלבול אין פראנקאניען (אין דעם טהייל וואס געהערט יעצט צו בייערן) און א ווילדע מאסע אונטער דיא אנפיהרונג פון א געוויסען רינדפלייש האט אויסגעמארדעט און פארברענט דיא אידען פון רעטטינגען, ווירצבורג און אנדערע פלעצער. אין נירנ־בערג זיינען אומגעקומען 740 אידישע נפשות. אונטער דיא אפפער האט זיך אויך געפונען ר׳ מרדכי בן הלל, א חבר פון רא״ש, וועלכער איז דורך זיין תלמוד־אישעס ווערק בעקאנט אלס דער מ ר ד כ י. אין 1336 האבען זיך פארשפרייט אין דיא געגענד ארום רהיין באנדעס וועלכע האָבען זיך גערופען „יודענשלעגער“ און איבער 1500 אידען אין רופפאך, ענזיסהיים און דיא אומגעגענד זיינען פון זייא אויסגעמארדעט געוואָרען.

אלע רדיפות וואָס זיינען אויבען דערמאהנט געוואָרען ווערען פערדונקעלט פון דיא געוואלטיגע בלוטפערגיסונגען וואס זיינען פארגעקומען אין דייטשלאנד אין דער צייט פון דיא שווארצע פעסט דיזע שרעקליכע מגפה וועלכע האט אוועקגע־ליינט כמעט א פיערטעל פון דיא איינוואוינער פון אייראפא און האט פערוויסטעט גאנצע שטעדט, האט די ניעדריגע קלאסען פארוואנדעלט אין ווילדע חיות. זעהענ־דיג דעם טויט יעדען טאג פאר דיא אויגען און ניט האָבענדיג קיין מיטעל זיך צו רעטען, האט דער מענשליכער לעבען אין גאנצען פערלארען זיין ווערטה ביי יעדען

אין דיא אויגען און דער אבערגלויבען האט זיך פערשטארקט. דיא פלאגע איז נעווען אונבעקאנט; מען האט ניט געוואוסט פון וואנען זיא איז געקומען און מען האט ניט געוואוסט פאר איהר קיין רפואה. דיא פערהאסטע, אפגעזונדערטע אידען האבען פון איהר ניט אזוי געליטען וויא דיא קריסטען און מען האט דארום לייכט געגלויבט דיא פאלשע נאכריכט וואס האט זיך פערשפרייט אז דיא רבנים פון טאלעדא האבען אימפארטירט פון אזיען דיא גיפט צו פערפלאנצען דיא פלאגע אין די וואסערן פון סאוואיען, פון וואנען עס האט זיך פארשפרייט איבער דייטשלאנד. דאס איז נאטירליך געוועזן דער סיגנאל פאר איין אנגריף אויף אידען וואו זייא האבען זיך נור געפונען. אין יענע צייטען, ווען קיינער איז ניט געוועזן זיכער מיט'ן לעבען איז דער רעספעקט און דיא מורא פאר דיא רעגיערונגען אויך זעהר אפגעשוואכט געווארען. דער פאפסט קלעמענס VI. און דער קייזער קארל IV. האבען אומזיסט געמאכט אנשטרענגונגען איינצוהאלטען דיא ווילדע מאסען און צו בעשיצען דיא אידען. דיא קלענערע הערשער און דיא ריכטער פון פערשיעדענע שטעדט האבען אויך גאר ניט געקענט טהאן און אידישעס בלוט האט געפליצט וויא וואסער אין גאנץ סענטראל אייראפא.

דיא מייסטע מערדערייען זיינען בעגאנגען געווארען פון דיא רעליגיעזע פאנאטיקער וועלכע האבען זיך גערופען „פלאגעללאנטען“ (דיא וועלכע פלעגען זיך אליין שמייסען). דיא שרעקענס צייטען פון דער פלאגע האט ארויסגעבראכט דיא פינסטערסטע זייט פון מענשליכען כאראקטער. פיעלע מענשען האבען אין זייער טויט-שרעק אנגעהויבען צו זוכען מיטלען וויא אזוי צו געפינען גנאדע אין די אויגען פון גאט ער זאל זיי פארשוינען פון דעם געפירכטעטען טויט. זייא האבען געגלויבט אז זייא האבען פיעללייכט צופיעל הנאה געהאט פון דער וועלט דורך זייערע עבירות און האבען דארום זיך גענומען אליין פייניגען אויף פערשיעדענע ארטען. דיא פלאגעללאנטען פלעגען זיך צוזאמענקומען אויף דיא מארק פלעצער און זיך שלאגען אויף דיא נאקעטע רוקענס מיט יונגע צווייגען אדער מיט ריטער ביז דאס בלוט פלענט זיך פון זייא גיסען אויף דער ערד. עס פערשטעהט זיך דאס אזעלכע ווילדע בעלי תשובה האבען נישט געקענט רחמנות האבען אויף אנדערע און דיא מאסען וועלכע האבען געזעהען וויא זייא זיינען מקריב פאר פרומקייט זייער איינענע פלייש און בלוט האבען; זייא גערן נעפאלגט אנצופאלען אויף דיא „אונגלויבינע“ און אויף דיא „וואסער פערגיפטער“, דאס הייסט אויף דיא אונגליקליכע אידען.

דיא צאהל פון אידען וואס זיינען אומגעקומען אין דיא מערדערייען פון יענער צייט בעלויפט זיך אויף צעהנדליגע טויזענדע. אין פרייבורג זיינען אלע אידען פאר

ברענט געוואָרן אין באזעל זיינען א טהייל פערברענט און א טהייל דערטרונקען געוואָרען. דיא אידען פון דיא אלטע שטעדט וואָרמס, שפייער און אולם, וויא אויך דיא רייכע קהלה פון פראנקפורט זיינען כמעט אין גאנצען אומגעקומען אין פלאַמען. אין מאינץ האבען זיך אלע אידען פערזאַמעלט אין דיא יודען־גאַס און זעהנדיג אז עס איז ניטא פאר זיי קיין רעטונג, האבען זיי אנגעצונדען זייערע הייזער און זיינען פאַרברענט געוואָרען ביז איינעם. אין שטראַסבורג איז די גאַנצע אידישע געמיינדע ביז 2000 פערזאָ׳, מענער, פרויען און קינדער פארברענט געוואָרען אין איין טאָג. דיא זעלבע שרעקליכע סצענען האבען זיך אין דיא יאהרען 49–1348 ווידערהאָלט אין קעלן, האנאווער, ערפורט, ברעסלוי, וויען, אויגסבורג, נירנבורג און פילע אנדערע שטעדט. נור אין רעגענסבורג (ראַטיסבאָן) האבען דיא פיהרער פון שטאָדט זיך געשטעלט געגען דיא מערדער און גערעטעט דיא אידען פון טויט. דיא פערפאָלגונגען האבען זיך פארשפרייט ביז אונגאַרן און אויך ביז דאס יעצטיגע בעלגיען וואו דיא קהלה פון בריסעל איז אויסגעהרגעט געוואָרען.

דיעזע פערניכטונגען האבען אראָבגעדריקט דיא איבערגעבליבענע אידען פון דייטשלאַנד אויף זעהר א ניעדעריגע שטופע. זייער מוטה און זייער שטאָלץ איז אין גאנצען געזונקען און זיי האבען געלעבט אין שטענדיגע שרעק און אין גרויס עלענד. זייער לעבען אבגעזונדערט אין געהעטאָס, מיט דעם שאַנד־פלעק אויף דיא קליידער און ציטערנדיג פאר דיא מינדעסטע אויפרעגונג אונטער דיא בעפעלקערונג, האט זיי נישט געלאָזט אויפהויבען דעם קאָפּ פאר מעהרערע יאהרהונדערטע. דער שעפפונגס־גייסט איז אונטער זיי אין גאנצען אָבגעשטאָרבען און אבגלייך זיי זיינען געווען זעהר פרום האבען דאך זייערע רבנים ניט ערזייכט קיין גרויסקייט אפילו אין דיא תלמודישע ליטעראטור. דיא אונטערדריקונגען און דיא אונזיכערהייט זיינען געווען אזוי גרויס דאס זיי זיינען ניט מעהר פעהיג געווען צו קיין וויכטיגע טהאט וואס זאל פארדינען א פלאַץ אין דיא אידישע געשיכטע פון יענע צייטען.

אויסער דיא געוועהנליכע פערפאָלגונגען און ערנידריגונגען זיינען נאך אויך פאָרגעקומען אויסווייזונגען פון פערשיעדענע שטעדט און פראָווינצען. אין 1388 זיינען דיא אידען אויסגעוויזען געוואָרען פון שטראַסבורג און אין נעקסטען יאהרהונדערט פון פילע אנדערע שטעדט און פראָווינצען אין דייטשלאַנד און בעהמען אם ענדע פון 15טען יאהרהונדערט זיינען ווארמס, פראנקפורט און רעגענסבורג געווען דיא איינציגע שטעדט וועלכע האבען געהאט וויכטיגע אידישע קהלות אבער אויך דאָרט האבען דיא אידען געלעבט אין צרות. גרויסע מאַסען

האבען אויסגעוואנדערט נאך פוילען און ליטא, אנדערע אויך נאך איטאליען און טירקיי, וואו דיא רדיפות זיינען ניט געווען אזוי גרויס.

אויך אין שפאניען, וואו דיא אידען זיינען געשטאנען פערהעלטניסמעסיג אויף א העכערע שטופע וויא אין דייטשלאנד, איז עס אויך געגאנגען וואס ווייטער ער־גער. פעדרא דער גרויזאמער וועלכער האט רעגירט אין קאסטיליען פון 1350 ביז 1369 איז געווען דער לעצטער אונטער וועמען אידען האבען נאך געלעבט גוט. זיין שאצמייסטער איז געווען דער איד דון שמואל אבולעפיא, דער מאן וועלכער האט אויפגעבויט דיא אידישע גרויסע שוהל אין טאלעדא, וועלכע איז נאך דעם גירוש פארוואנדעלט געווארען אין א קירך און איז נאך היינט איינע פון די זעהענס־ווירדיגע זאכען פון יענע אלטע שטאדט. דער רייכער אידישער מיניסטער האט זיך אבער ניט לאנג געפרעהט מיט דיא גונסט פון זיין קעניג. פעדרא האט איהם שפעטער געלאזט אומברייננגען און האט קאנפיסקירט זיין גאנצעס פערמעגען. דאך שיינט אז דיא מערדעריי נעגען אבולעפא איז ניט געווען בענלייטעט פון פערפאל־גען נעגען אידען בכלל, וויל ווען עס איז שפעטער פארגעקומען א שטרייט צווישען פעדרא און זיין ברודער ענריקא איבער דיא מלוכה, האבען דיא אידען כמעט אהן אויסנאהמע געהאלטען מיט פעדרא. דיא אידען פון כטווילע און טאלעדא האבען פיעל געליטען פאר זייער טריהייט צו פעדרא. ווען ענריקא איז געווארען קעניג נאך פעדרא'ס טויט האט ער זיך פון דעסטוועגען געציינט אויך פריינדליך צו אי־דען. דון שמואל אברבנאל און דון יוסף פיכון זיינען געווען אונטער זיינע הויפ־לייטע.

עס שיינט דאס דון יוסף פיכון האט געברויכט זיין הויכע שטעללונג צו טהאן אידען שלעכטעס, און דיא רבנים האבען איהם דערפאר פאראורטהיילט צום טויט. צו אזא אורטהייל האט מען געדארפט דעם אונטערשריפט פון קעניג און דאס איז ארויסגעקריגען געווארען פון פיכון'ס פריינד, פון קעניג יואן I. אין דעם טאג פון זיין קרוינונג (אין 1380) ווען מען האט איהם ניט געזאגט ווער דער פעראור־טהיילטער איז. פיכון איז היננעריכטעט געווארען, אבער ווען דער קעניג איז ער־פאהרען אז מען האט בייא איהם אויסגענארט א טוידטעס-אורטהייל פאר זיין פריינד האט ער צוגענומען פון דיא אידען דאס רעכט צו משפט'ן דיני נפשות.

נאך דעם טויט פון יואן, ווען זיין 11 יעהריגער זאהן ענריקא III. איז געזעסען אויפ'ן טהראן און דיא רעגיערונג איז ניט געווען אין שטארקע הענד, האבען דיא פאנאטישע גייסטליכע זיך בערעכענט אז עס איז שוין געקומען דיא צייט אויצוהוי־בען אלגעמיינע העצערייען נעגען אידען וויא אין פראנקרייך אדער דייטשלאנד.

דער גלח פערנאנדא מארטינעץ האט אָנגעפאנגען צו האלטען פייערינע רעדען געגען אידען אין סעווילע און האט דיא מאססען אזוי אויפגערייצט אז זייא זיינען בע פאללען דיא אידען און ערמאָרדעט 4000 פערזאָן. (אין תמוז קנ"א—1391) דיא איבעריגע האבען לפנים אנגענומען קריסטענטהום. דאס איז געווען דער אנ־הויב פון א מאססע איבערפאללען אויף אידען אין אנדערע שטעדט אין שפאניען. טויזענדער זיינען ערמאָרדעט געוואָרען אין טאָלעדאָ,קאָרדאָווא,וואלענציא, פאלמא, בארצעלאנא און צעהנדליגע אנדערע פלעטצער. אין טאָלעדא האט ר' יהודה בן אשר, דער אור אייניקעל פון רא"ש געקוילעט זיין גאנצע פאמיליע און זיך אלליין דערשטאָכען, ניט אריינצופאללען אין דיא הענד פון דיאווילדע פאנאטיקער. אר־בער 200,000 אידען האבען דאן לפנים אָנגענומען קריסטענטהום, אונטער זייא האט זיך אויך געפונען דער מיניסטער דון שמואל אברבנאל.

דיעזע פערפאָלגונגען האָבען געווירקט צו ערנידריגען דיא אידען אין שפאניען כמעט אזוי טיעף וויא דיא אידען פון דייטשלאנד זיינען ארונטער נאך דיא גזירות פ׳ן דער צייט פון דיא שווארצע פעסט. אבער דיא שפאניער וועלכע זיינען היצי־גער און פאנאטישער וויא דיא דייטשען האבען דיא דאָרטיגע אידען ניט מעהר געגעבען קיין רוהע ביז דיא אלגעמיינע אויסווייזונג. דיא פערפאָלגונגען וועלכע הא־בען זיך אנגעהויבען צום סוף פון 14טען יאהרהונדערט זיינען פאָרגעזעצט געוואָרען אין אָנפאנג פון 15טען. 20 יאָהר נאך דיא הערערייען פון מארטינעץ האט דער דאָמיניקאנער גלח וויסענט פערער אָנגעפאנגען אויפצורייצען דיא שפאניער געגען אידען און מאראנען (אנוסים). דער משומד להכעיס פאָול דע סאנטא מאריא, וועלכער האט געהאט א הויכע שטעלע אין קעניגליכען הויף פון קאסטיליען, האט איהם געהאָלפען און דורך זייער אנשטרענגונג האט מען אָנגעהויבען איינצופיהרען אין קאסטיליען און אראגאָן געזעטצע אין וועלכע אידען האבען געמוזט וואוינען. מען האט זייא אויסגעשלאָסען פון עפענטליכע עמטער און פון געוויסע בעשעפטי־גונגען און פארבאָטען צו טראָגען וואפען.

אויב דיא מאָסס פון אידישע צרות אין שפאניען איז אין אנפאנג פון 15טען יאהרהונדערט נאך ניט געווען פול, איז נאָך צוגעקומען איין עפפענטליכע דעבאטטע וועלכע איז פעראנשטאלטעט געוואָרען אין טארטאָזא פון דעם פאלשען פאפסט בענעדיקט VIII*) און האט געדויערט 21 מאָנאטען, פון פעברואר 1413 ביז נאָ־

*) עס זיינען אין יענער צייט געווען דרייא פאפסטען פון וועלכע יעדער האט געזאגט אז ער איז דער ריכטיגער.

וועמבער 1414. דער משומד להכעים הירא̇נימוס דע סאנטא פע (יהושע הלורקי) דעם פאפסט'ס לייב-דאָקטאר, איז געוועזען דער אנקלאגער. און אלס פערטהיידיגער זיינען געוועזען 22 רבנים, פון וועלכע דיא בעריהמסטע זיינען געוועזען ר' יוסף בן ש"ם טוב, דון ווידאל בענעוועניסטע און דער פרומער רעלי גיאנס-פילאזאף ר' יוסף אלבו (1380-1444) דער מחבר פון „ספר העקרים". א פערגלייך פון דעם ער ניעדערינגטען און אונטערטהעניגען טאָן און דיא פאָרזיכטיגקייט פון די פערטהיידי־גער פון יודענטהום אין דיעזער דעבאטע מיט דיא מוטהיגע שלאגענדע ארגומענ־טען פון רמב"ן אין זיין ויכוח מיט 150 יאהר פריהער ווייזט וויא טיעף דיא אידען פון שפאניען זיינען אין פערלויף פון דיעזער צייט געזונקען. דער פאפסט איז ענדליך מיעד געווארען פון דיא טענות פון ביידע זייטען און האט אוועקגע־שיקט דיא רבנים אהיים און ארויסגעגעבען א נייעם פערבאָט געגען תלמוד און גע־גען אנדערע ווערקע וועלכע גרייפען אָן דעם קריסטענטהום.

דיא גרויסע פערפאָלגונגען פון שפאניען האבען אויך געהאט דיא געוועהנליכע פאָלגען. פיעלע אידען זיינען אויסגעוואנדערט נאך אנדערע לענדער און דאָרט פער־פלאנצט זייערע קענטניס און געבראכט נוטצען מיט זייערע פעהיגקייטען. דיא וויכטיגסטע אויסוואנדערונג פון שפאניען נאך דיא פערפאָלגונגען פון 1391 איז געוועזען נאך נארד אפריקא און דאָרט האט זיך באלד אין אלזשיר געגרינדעט א מיטעלפונקט פון תלמודישע געלעהרזאמקייט וואס איז געשטאנען העכער וויא דיא עלטערע מיטעלפונקטען פון שפאניען אָדער דייטשלאנד. אין דער שפיטצע פון די אידען איז דאָרט דאן געשטאנען דער שפאנישער גדול ר' יצחק בר ששת (1310—1406) וועלכער איז בעריהמט דורך זיינע תשובות וואס ער האט געשרי־בען איבער אידישע פראגען פון פערשיעדענע לענדער. זיין נאכפאָלגער אלס רב פון אלזשיר איז געוועזען ר' שמעון בר צמח דוראן (רשב"ץ 1361—1444) וועלכער האט אויך אין דיא צייט פון דיא גזירות אויסגעוואנדערט פון שפאניען. ער האט געשריבען פיעלע ווערקע איבער פערשיעדענע געגענשטענדע און מען גלויבט אז ער איז געוועזען דער ערשטער רב וועלכער איז דורך ארעמקייט געצוואונגען געוואָרען צו נעהמען א בעשטימטע געהאלט אדער שכירות פון דער קהלה פאר זיין אמט. ביז דאן איז רבנות נור געוועזען איין עהרענאמט און דער רב איז געוועזען געוועהנליך א געשעפטסמאן, א דאָקטאר און אמאָהל אויך א בעל מלאכה.

אונטער די וועניגע גרויסע מענער פון יענער צייט פארדיענט אויך דערמאָנט צו ווערן דער רעליגיאָנס-פילאָזאָף ר' חסדאי קרקש פון בארצעלאנא וועלכער

האט שפעטער געוואוינט אין סאראגאָססא (1340 1410). ער איז געוועזן דער לעהרער פון ר' יוסף אלבו און האט אויסער זיין הויפטווערק „אור ה'" אויך געשריעבען אין שפאניש א ווערק געגען קריסטענטהום וועלכעס דער איבערזעצער ר' יוסף בן שם טוב האט איבערגעזעצט אין לשון קודש.*)

*) אין אונזערע צייטען (1866) האט דר. מ. יאָעל פערעפענטליכט א דייטשעס ווערק אין וועלכע ער וויזט דעם גרויסען איינפלוס וואס דער אור ה' האט געהאט אויף דיא וועלט־פילאָזאָפיע פון דעם גרויסען אידישען פילאָזאָף ברוך שפינאָזא.

אכטער קאפּיטעל.

די אינקוויזיציאָן. דון יצחק אברבנאל. ארויסווייזונג פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל. ענדע פון מיטעלאַלטער. ענטדעקונג פון אַמעריקא.

אין דער צייט פון דיא פערפאָלגונגען וואס זיינען דערמאָנט געוואָרן אין פאָריגען קאפּיטעל האט גאַנץ שפּאַניען צוזאמען געהאט כמעט א מיליאָן אידישע איינוואוינער. דיא אייניגע הונדערט טויזענד וועלכע האבען דאמאָלס אנגענומען קריסטענטהום לפנים האבען געהערט צו דיא רייכסטע און פעהיגסטע וועלכע האבען געהאָפּט דורך דעם צו עררייכען העכערע שטעללען, אָדער צו בעהאלטען די הויכע שטעלען און דעם פערמעגען וואס זייא האבען געהאט. אזוי וויא די הויכע שטעלונגען און דיא רייכטהימער פון דיא אידען זיינען אבער געווען דיא אמתע אורזאכע פון דיא פערפאלגונגען, איז עס נאטירליך אז דיא נייע קריסטען אדער מאַראנען (אנוסים) זיינען נאך מעהר פארהאסט און פערפאָלגט געוואָרן וויא דיא וועלכע זיינען געבליבען אידען. וואס שטאַרקער דיא קאטהאָלישע קעניגע פון שפּאַניען זיינען געוואָרן, איז דיא לאגע פון דיא מאראנען אלץ געוואָרן ערגער. ווען קעניגין איזאבעללא פון קאסטיליען האט אין 1474 געהייראטהעט פערדינאנד פון אראגאָן און דאס גאנצע קריסטליכע שפּאַניען איז אונטער זייא פאראייניגט געוואָרן, האט דיא רעגיערונג זיך געפיהלט גענוג מעכטיג אנצופאנגען א סיסטעמאטישען אנגריף אויף דיא נייע יודענקריסטען. זייא האבען אויסגעווירקט בייא פּאפּסט סיקסטוס IV. דאס אין סעווילא איז אוועקגעזעצט געוואָרן א שטענדיגעס רעליגיעזעס אונטערזוכונגס געריכט, וועלכעס איז בעקאנט מיט דעם שרעקליכען נאָמען די א י נ ק ו ו י ז י צ י אָ ן, צו פערמשפּט'ן דיא מאראנען וואס מען וועט געפינען אז זייא זיינען אין דער שטיל נאך טריי צום יודענטהום. דיא רעגיערונג פלעגט דורכפיהרען דעם אורטהייל וואס דיא אינקוויזיציאָן האט ארויסגעגעבען און פלעגט צונעהמען דעם גאַנצען פארמעגען פון פאראורטהיילטען.

דיא אינקוויזיציאָן אין סעווילע האט אנגעהויבען צו האלטען איהרע געהיימע

זיצונגען און צו פיינינען איהרע אָפּפער מיט אלערליי מערדערישע אינסטרומענטען צום ענדע פון יאהר 1480. אויסער דיא וועלכע זיינען געשטאָרבען אונטער דיא הענד פון דיא פיינינער, זיינען פון יאנואר ביז נאָוועמבער 1481 פארברענט גע־וואָרן אין סעווילע אליין 398 מאראנען, און נאָהענט פון צוויי טויזענד אין פּראָ־ווינץ פון קאדיקס. אין 1483 איז טאָמאס דע טאָרקעמאדא, דער מאן וואס זיין אנדענקען ווערט געפלוכט פון אלע אידען אין אלע צייטען, געווארן גרויס אינקוויזי־טאָר. דיעזער ווילדער פאנאטיקער האט אויסגעארביים א געזעטץ בוך פאר דיא אינקוויזיציאָנס-געריכט און האט געגרינדעט א הויפּט געריכט מיט עלף אבטהיי־לונגען אין פערשיעדענע שטעדט פון שפּאניען. אין פערלויף פון 14 יאהר האט דיא אינקוויזיציאָן פערהאנדעלט איבער 80,000 פּראָצעססען און 6000 אידען און מורען זיינען געפאלען אלס איהרע אָפּפער. דיא פעראורטהייכטע זיינען מייסטענס געוועזן זעהר רייך און זייער פערמעגען האט ערמעגליכט פערדינאנד ווייטער צו פיהרען זיינע מלחמות געגען דיא שוואכע רעגיערונג פון די מחמדנער וועלכע האט זיך נאך געהאלטען אין א ווינקעלע פון שפּאניען—אין גראנאדא.

אין יאהר 1485 האט דער גרויסאינקוויזיטאר געצוואונגען דיא רבנים פון טאָלעדא צו שווערען אז זייא וועלען איהם אויסזאָגען פון דיא מאראנען וואס זייא ווייסען אז זייא היטען אָפּ אידישקייט אין געהיים. אין דעם זעלבען יאהר זיינען אידען ארויסגעטריבען געוואָרן פון פיעלע שטעדט אין אנדאלוזיען. אנדערע דיינ־קען אז אלע אידען פון שפּאניען וואלטען שוין אין יענעם יאָהר ארויסגעטריעבען געוואָרן, ווען דער איינפלוס פון א בעריהמטען אידישען שטאאטסמאן און געלעהר־טען, וועלכער האט געהאט א הויכע שטעללונג אין הויף פון פערדינאנד און אי־זאבעללא, וואָלט ניט געווירקט אָפּצולייגען דיא געוואלטיגע קאטאסטראָפע מינ־דעסטענס אויף נאך עטליכע יאָהר. דיזער מאן איז געוועזן **דון יצחק בן יהודה אברבנאל.**

דיא פאמיליע אברבנאל, וועלכע האט זיך גערעכענט אז זיא שטאמט אָפּ פון דוד המלך׳ס הויז, האט פריהער געוואוינט אין סעווילע און האט שפּעטער אויס־געוואנדערט נאך פּארטוגאל. דון יצחק איז דאָרט געבאָרן געוואָרן אין 1437. דיא רייכטהום פון זיין פאמיליע, זיינע געלעהרזאמקייט און זיין קלאָהרער פער־שטאנד האבען איהם שנעל פארהאָלפען גרויס צו ווער. ער איז געוואָרן דער פריינד און ראטהגעבער פון קעניג אלפאָנס V. וועלכער האט איהם געמאכט צום פינאנז־מיניסטער. דער מעכטיגער הערצאָג פון בראגאנצא און דיא גרעסטע מענער אין לאנד זיינען געוועזן דיא פריינדע און פערעהרער פון דעם אידישען מיניסטער. דא־

מאָלס האט ער געהאט דיא גליקליכסטע צייט פון זיין לעבען וויא ער אלליין דער־צעהלט אין איינע פון זיינע וויכטיגע ווערקע *) אבער זייא זיינען שנעל פאָראיבער. אין 1481 איז קעניג אלפאָנס געשטאָרבען. דער נייער קעניג, יואן .II האט גע־שטרעבט צו ווערן איין אבסאָלוטער הערשער און האט געלאָזט אומברייננגען פיעלע פון זיין פאטערס פריינד, אונטער זייא אויך אברבנאל'ס פריינד, דעם הערצאָג פון בראַגאנצא. דון יצחק אלליין איז אויך געוועז אין געפאהר. זיין גרויסעס פערמעגען איז קאָנפיסקירט געוואָרען און ער מיט זיין פאמיליע האבען זיך געראַטעוועט נאך טאָ־לעדאָ. אין 1484 האט קעניג פערדינאנד איהם געמאכט צום שאצמייסטער אדער ריכטיגער צום שטייער אייננעהמער פון שפאניען און אברבנאל איז ווידער גע־קומען צו רייכטהום און עהרע און האט געטהאן פאר אידען און פאר אידישע גע־לעהרטע אלעס וואס ער האט געקענט.

דיא אכט יאָהר וואס אברבנאל האט פארבראכט אלס בעאמטער אין הויף פון פערדינאנד און איזאבעללא זיינען געוועזען דיא לעצטע אכט יאָהר וואס אידען האבען געלעבט אין שפאניען. אברבנאל און טאָרקעמאדא האבען ביידע געמאכט דיא גרעסטע אנשטרענגונגען צו געווינען דעם הויפט איינפלוס איבער דעם קעניג און דער קעניגין. דער אידישער געלעהרטער האט געארבייט צו שיצען דיא אידען און דער גרויס־אינקוויזיטאָר — זיי צו פערניכטען.

אבער דער פאנאטיזמוס פון דיא קעניגין און דער געלד־לוסט פון קעניג האָ־בען צום סוף אריבערגעוואויגען די געדעכטע טענות און אויך דעם אנגעבאָט פון גרויסע סוממען געלד וואס דון יצחק אברבנאל האט געמאכט אין נאמען פון דיא אידען. ווען גראנאדא איז געפאלען אין אָנפאנג פון יאהר 1492 און גאנץ שפאנ־יען איז געוואָרען קריסטליך, האט דער זיעג איבער דיא מחמדנער און דיא אוצרות וואס זיינען פון זייא געראובט געוואָרען אזוי בערוישט פערדינאנד און איזאבעללא אז זייא האבען נאכגעגעבען דעם גרויזאמען אינקוויזיטאָר און ארויסגעגעבען א בעפעהל (ג' ניסן רנ"ב — 31 מערץ 1492) אז אלע אידען און מורען וועלכע ווילען ניט אנ־נעהמען קריסטענטהום מוזען פארלאָזען שפאניען אין פערלויף פון פיער מאָנאט.

דיא לאַגע פון דיא אויסגעוויזענע אידען איז געוועזען שרעקליך. דער האנדעל איז געלעגען אין גאנצען אין זייערע הענד אָדער אין דיא הענד פון מאראנען וועל־כע האבען מורא געהאט איבערצונעהמען דיא אידישע פערמעגענס ווייל דאס קען

---

*) אין דער הקדמה צו זיין פירוש אויף יהושע.

ארויפציהען אויף זיי א פערדאכט פון סימפאטהיע מיט אידען און זיי איבערגעבען אין דיא הענד פון אינקוויזיציאָן. באַרעס געלד איז פארבאָטען געוואָרען מיטצונעה־מען און מענשען וועלכע האבען געלעבט אין גרויס רייכטהום זיינען אוועק וויא בעטלערס. אין דיא פיער מאָנאט צייט האבען אזוי פיעל אידען געוואָלט פארקוי־פען אללעס וואס זייא האבען געהאט דאס דיא פרייזען זיינען שטארק געפאללען. אם ענדע האבען אידען זיך געזעהן געצוואונגען אוועקצוגעבען א פרעכטיגעס הויז פאר איין אייזעל, אדער א וויינגאָרטען פאר א זאק אין וועלכען איינצופאקען זאַ־כען אויף דיא טרויעריגע רייזע.

איבער 300,000 זיינען ארויס פון שפאניען און זיך צו שפרייט אין פערשידענע לענדער. דער שלאג איז געוועזען אזוי גרויס דאס דער נאציאָנאלער און רעליגיעזער גייסט האט זיך אונטער זייא אויפגעוועקט און נור גאנץ ווייניג האבען אָפּגעליי־קענט זייער רעליגיאָן צו קענען פארבלייבען אין דאס פארפלוכטע לאנד. דיא לאַ־גע פון דיא אויסגעוויזענע איז געוועזען אונבעשרייבליך טרויעריג מערדערישע שיפס־קאפיטאנס האבען פיעלע פון דיא וואנדערער פארקויפט אין שקלאפערייא, אדער זייא אויפגעשניטען דיא בייכער צו זעהן אויב זייא האבען ניט פארשלונגען קיין גאָלד געלד. דיא וועלכע זיינען אוועק נאך גאַווארא זיינען פון דאָרט באלד אויף ארויסגעטריעבען געוואָרן. אין מארסייל, פראנקרייך. האבען דיא דארטיגע אידען אויסגעלייזט דיא געפאנגענע שפאנישע אידען וועלכע מען האט דאָרט געבראכט. אין גענאָא, איטאליען, האט מען זייא ניט אריינגעלאזען און א גרויסע טהייל זיי־נען אומגעקומען אויף דיא פעלדער אונטערן שטאדט. אין רוים האבען דיא אידען אלליין מורא געהאט זייא אריין צו לאזען. דיא גרויסע מאסען וועלכע זיינען אוועק נאך נארד אפריקא האבען געליטען פון פייער, פון שווערד און פון שקלאפערייא. 80,000 זיינען אוועק אין פאָרטוגאל, וואו אידען האבען פאר דיא לעצטע פאאר הונדערט יאהר געלעבט גאנץ רוהיג. אבער קעניג יואַן האט זייא דאָרט געלאזט פארבלייבען נור אכט מאָנאט און דיא וועלכע זיינען געבליבען לייגנער האט ער פארקויפט אין שקלאפעריי און זייערע קינדער מיט געוואלט אָפּגעשמדט. קלענערע גרופען זיינען אוועק אזוי וויט וויא דייטשלאנד, בעהמען און פאלען און זיך פאר־מישט מיט דארטיגע אידען.

דיא פארוואנדעלטע פון שפאניען וועלכע זיינען אנגעקומען נאך טירקיי און ווייטער נאך ארץ ישראל האבען אם ווייניגסטען געליטען. דער סולטאן באיאזעט II. האט ערקלעהרט אז שפאניען איז בעגאנגען ניט נור א גרויסעס פערברעכען,

זאנדערן האט געהאט א געוואלטיגען טעות אין דיא פאלשע פאליטיק פון ארויס־טרייבען די אידען. ער איז געווען גענוג שטאאטסמאן צו פערשטעהן דאס דיא אידען האבען מיטגענומען פון שפאניען דעם גרעסטען טהייל פון איהר רייכטהום נים אין זייערע מאנענס, זאנדערן אין זייערע קעפ. ער האט געשיקט סאלדאטען דורך אלע זיינע אייראפייאישע פראווינצען אכטונג צו געבען אז דיא אידישע איינוואנדערער זאלען אריינגעלאזען ווערן און האט געהייסען שווער בעשטראפען אללע וועלכע וועלען זיי שלעכט בעהאנדלען. ר׳ משה קאפסאלי,דער אויבער־ראבינער פון טירקיי האט אויך געארבייט מיט אללע קרעפטען צו העלפען דיא עלענדע פארטריבענע. ער האט געזאמעלט גרויסע סומען געלד פון דיא רייכע אידען און האט דערמיט אויסגעלייזט פון שקלאפעריי און זאנסט געהאלפען דיא שפאנישע אידען וויא וויים עס איז געווען מעגליך.

אויך אין איטאליען, דאס לאנד וואו עס איז אין מיטע־אלטער געווען ווענינער פינסטער וויא אין אלע אנדערע קריסטליכע לענדער, האבען זיך געפונען געגענרען וואו דיא פארטריבענע פון שפאניען האבען געפונען א פריינדליכע אויפנאהמע. דון יצחק אברבנאל מיט פיעלע פון זיינע לאנדסלייטע זיינען אוועק נאך נעאפעל, וואו קעניג פערדינאנד .I האט איהם אריין גענומען אין זיין דיענסט און עס האט זיך דארט באלד געבילדעט א מיטעלפונקט פון געלעהרטע אידען וועלכע האבען געלעבט רוהיג און גליקליך אונטער דעם שוץ פון דעם אידישען שטאאטסמאן. פערדינאנד׳ס נאכפאלגער, אלפאנסא, איז צוזאממען מיט דון יצחק אנטלאפען נאך מעססינא ווען קעניג שארל .VII פון פראנקרייך האט איינגענומען נעאפעל. ווען אלפאנסא איז געשטארבען איז דון יצחק אוועק נאך קארפו און שפעטער נאך אפולענס, אין סויטה איטאליען. אין 1502 איז ער געקומען נאך וועניס (וויניציה אדער ווענעדיג) וואו ער האט געהאלפען שליסען פריעדען צווישען דיא וועגעציאנשע רעפובליק און פארטוגאל. ער איז געשטארבען אין וועניס 71 יאר אלט אין 1508 און איז בעגראבען געווארן אין פאדוא. ער האט געלאזען א בערימטען זאהן לעא העברעאוס, וועמענס ווערק „דיאלאגי די אמארע״ (וכוח איבער ליעבע) וועלכע ער האט געשריעבען אין איטאליעניש, איז איבערגעזעצט געווארן אין דיא מייסטע אייראפייאישע שפראכען.

אין פינף יאהר נאך דיא אויסוויזונג פון שפאניען איז אויך געקומען דיא צייט פון גלות פאר דיא אידען פון פארטוגאל. קעניג עמנואל, דער ברודער פון יואן, איז פריהער געווען פריינדליך צו אידען און האט געהאט אין זיין הויף דעם בע־

ריהמטען אסטראָנאָם ר׳ אברהם זאקוטי דער מחבר פון דאס היסטאָרישע ווערק „ספר יוחסין״, וועלכער איז פריהער געווען אויבער לעהרער פון אסטראָנאָמיע אין סאלאמאנקא (געשטאָרבען 1515). אבער ווען עמנואל האט געהייראטהעט דיא טאכטער פון איזאבעללא, האבען זיינע שוויעגער־עלטערן בייא איהם אויסגעפיהרט אז ער זאל אויך פארטרייבען אלע אידען און מורען פון פאָרטוגאל. דיא זעלבינע שרעקליכע סצענען האבען זיך ווידער אפגעשפיעלט מיט געוויסע פערענדערונגען. די מייסטע אידישע קינדער זיינען גערויבט געווארן אויף דעם בעפעהל פון עמנואל און צו שיקט געווארן אין אלע מהיילען פון לאנד ערצויגען צו ווערן אלס קריסטען. גרויסע מאסען אידען האבען אויך לפנים אנגענומען קריסטענטהום וויל דער קעניג האט געגעבען א בעפעהל דאס פאר דער צייט פון 20 יאהר זאל מען נים קענען פארקלאגען דיא אנוסים אויף דיא בעשולדיגונג דאס זייא האלטען אידישקייט אין געהיים. ער האט אויך בעשטימט דאס נאך דיעזער צייט זאל דאס פערמעגען פון די פעראורטהיילטע מאראנאס געהערן צו זייערע יורשים, נים צו דער רעגיערונג און דערפאר האבען אין פאָרטונאל אין דער צייט פון גירוש פיעל מעהר אידען אנגענומען קריסטענטהום וויא אין שפאניען.

דיא פירענעאישע האלב־אינזעל (שפאניען אין פאָרטוגאל) זיינען צום ענדע פון 15טען יאהרהונדערט געווען אין גאנצען פריי פון אידען און דאס קריסטענטהום האָט דארט געהערשט מיט איהר גאנצע מאכט. דיא ענטדעקונג פון אמעריקא, וועלכע איז פאָרגעקומען אין דעמזעלבען יאָהר וויא דיא אויסווייזונג פון שפאניען, האט דיעזעס לאנד געמאכט פאר די רייכסטע און מעכטיגסטע לאנד פון אייראָפּא. אבער גאר דאס גאלד פון דיא נייע וועלט און גאָר דיא תפלות פון ריינעם קריס־טענטהום האבען נים געקענט רעטען שפאניען פון זינקען וואס ווייטער טיעפער אין אונוויסענהייט און אָרעמקייט. דיא אידען און דיא מורען זיינען געווען דיא פעהיגע ארבייטער, דיינקער און געשעפטסלייט וואס א לאנד מוז האבען צו קענען געברוי־כען איהר רייכטהום. שפאניען מיט דעם וואס זיא האט זיי פארשטויסען האט זיך אליין רואינירט און בלייבענדיג פון הינטען, האט זיא מעהר נים געקענט טהייל נעהמען אין די גייסטיגע און מאטעריעלע פּאָרשריטע וואס אייראָפּא האט געמאכט אין דיא נעקסטע 400 יאָהר. זיא איז געבליעבען פארזונקען אין פינסטערנים אין דער צייט ווען אין אייראפא און אמעריקא זיינען לאנגזאם אנערקענט געוואָרן דיא פרינציפען פון גערעכטיגקייט און פון גלייכבערעכטיגונג פון אלע רעליגיאָנען; ווען אידען האבען צום ערשטען מאהל זייט דעם אונטערגאנג פון דיא הערשאפט פון דיא געטצענדיענער געקריגען גלייכע רעכטע מיט אללע אנדערע איינוואוינער און

האבען אנגעפאנגען צו פארנעהמען וויכטיגע שטעלונגען ניט דורך דיא גונסט אדער קאפריז פון א הערשער, זאנדערן וויל זייער רעכט אלס בירגער האט דאס מעגליך געמאכט. אם ענדע האט אין אונזער צייט א פרייע רעפובליק, וועלכע וויים קיין אונטערשיעד צווישען איד און קריסט, פאריאגט שפאניען פון דיא נייע וועלט אין צוגענומען דיא לעצטע קוועלע פון איהר אמאהליגען שנאלץ און רייכטהום. אזוי ווערט אין פערלויף פון דער צייט בעשטראפט יעדעם לאנד וועלכע אנערקענט ניט דיא געזעצע פון ווארהייט און גערעכטיגקייט און עס איז קיין ספק דאס דיא מעכטיגע לענדער וועלכע פערפאלגען אידען אין אונזער צייט מיט דיא פאלשע האפנונג אויפצובויען זייער גליק אדער זייער מאכט אויף דעם פרינציפ פון אונגלייכהייט און יודענהאס וועלין האבען אזא סוף וויא דיא פאראערמטע, צושלאגענע און פאר פינסטערטע שפאניען.

פינפטער טהייל

ערשטער קאפיטעל.

אנפאנג פון די אידישע געשיכטע אין פוילען, רוסלאנד און ליטא. אברהם דוכס. קאזימיר און אסתרקע.

דער אנפאנג פון דיא אידישע געשיכטע אין פוילען איז פארוויקעלט אין דונקעלהייט, וויא עס איז מייסטענהיילס דער פאל מיט דעם אנפאנג פון אלע היסטארישע פעריאָדען. עס זיינען דאָ היסטאריקער וועלכע בעהויפּטען דאס אידען האבען שוין צום ענדע פון אכטען יאהר־הונדערט, נאָך איידער דיא פוילישע הערשאפט איז געגריינדעט געווארען, געוואוינט אין געוויסע געגענדען פון דאס יעצטיגע פוילען. עס איז געוויס דאס אידען האָבען געוואוינט אין קאווקאז, אין קרים און אין אנדערע פראָווינצען וועלכע האבען אמאָל געהערט צו פערזיען און ליגען איצטער אונטער רוסלאנד, מיט איינינע הונדערט יאהר פריהער וויא די רוסען זיינען אהין אנגעקומען. אבער אין יענע צייטען זיינען דיא סלאווישע פעלקער געשטאנען אויף זעהר א נידריגע שטופע פון ענטוויקלונג. עס קען ניט זיין דיא רעדע פון היסטארישע פערצייכניסע און בעשטימטע דאטען אדער פאקטען. דיא געשיכטע פון פוילען און פון די אידען אין פוילען פאנגט זיך אָן, וויא אלע געשיכטעס, מיט לעגענדען און פון דיעזע לעגענדען מוזען מיר פרובירען זיך מאכען א בעגריעף פון דיא דאמאלינע לאגע פון לאנד און פון דיא אידען.

די ערשטע און אינטערעסאנטעסטע לעגענדע וועגען די אידען אין פוילען איז דיא זאגע וועגען א ב ר ה ם ד ו כ ס. עס ווערט דערצעהלט דאס אונגעפעהר אין מיטען פון 9טען יאהר־הונדערט איז קעניג פּאפּיעל געשטארבען און ניט איבערגעלאזען קיין יורשים. דיא פיהרער פון לאנד האָבען זיך פערזאמעלט אין קרושוויצא צו ערוועהלען א נייעם קעניג אבער זייא האָבען זיך ניט געקענט אייניגען. דער עלטסטער פון זייא האָט דאן פאָרגעשלאגען אז דער ערשטער מאן וואָס וועט מאָרגען אין דער פריה קומען אין שטאדט זאָל ווערען זייער קעניג. וועלכער זיינען אוועק געשטעלט געוואָרען אויפ'ן בריק וואס פיהרט צום שטאָדט זייא זאלען היטען ווער

וועט קומען דער ערשטער. פריה פאר טאג האבען זייא בעמערקט ווא אברהם „פראחאווניק״ (פלוואר־טייסטער) א איד וועלכער פלעגט שטענדיג ברייננען פוילּ־ווער אין שטאדט אריין, איז דער ערשטער ארויף אויפ׳ן בריק.

אברהם איז באלד ערקלעהרט געווארען קעניג פון פוילען, אבער ער האט דיא גרויסע עהרע ניט געוואלט אננעהמען. ווען ער האט געזעהען אז זייא מיינען דאס ערנסט און ווילען איהם אויף קיין פאל ניט אפלאזען, האט ער פערלאנגט מען זאל איהם אריינלאזען אליין אין א הויז וואו ער וועט תפלה טהאן און זיך מיישב זיין וואס צו טהאן. ער האט אנגעזאגט מען זאל איהם ניט שטערן א גאנצען טאג, אבער עס איז אוועק איין טאג און דער צווייטער און ער האט זיך אלץ ניט בעוויעזען. אויף דעם דריטען מארגען, האט זיינער א בעקאנטער, א לאנד־איינעגּ־טהימער מיט דעם נאמען פיאסט אויסגערופען: „אזוי קען דאס ניט בלייבען. פויּ־לען קען ניט זיין אהן א הערשער!״ און זעהענדיג אז קיינער שטעלט זיך איהם ניט אנטקעגען האט ער געפאסט מוטה און מיט א האק אויפגעבראכען דיא טהיר פון הויז וואו אברהם איז געווען פארשפארט. דער איד איז דאן ארויס און ערּ־קלערט דיא פארזאמעלטע פאליאקעס דאס פיאסט וועלכער האט דעם פערשטאנד צו זעהען אז א לאנד קען ניט זיין אהן א הערשער און דעם מוטה איינצוברעכען דיא טהיר, איז דער ריכטיגער מאן צו זיין זייער קעניג. פיאסט איז דאן איינשטימיג ערוועהלט געווארען צום קעניג און עס איז זיך לייכט צו דיינקען דאס אברהם האט אונטער איהם געהאט א וויכטיגע שטעלונג.

אין שפעטערע צייטען האט מען געפונען אין דער ערד פוילישע מטבעות אויף וועלכע עס געפינען זיך דיא ווערטער „אבראם דוכס״ (אברהם דער פירסט) מיט העברעאישע בוכשטאבען און אנדערע רעכענען דיעזעס אלס א בעשטעטיגונג פון דיא געשיכטע מיט אברהם פראחאווניק.

א צווייטע קוועלע — אויך ניט זעהר קיין זיכערע — מעלדעט דאס אין יאהר 893 האבען אידען פון דייטשלאנד געשיקט שלוחים צו לעשעק, הערצאג פון פוילען, דעם נאכפאלגער פון פיאסט, איהם בעטען ער זאל ערלויבען אידען זיך צו בעזעצען אין פוילען. עס ווערט אנגעגעבען אז דיא אידישע געזאנדטע זיינען געווען: ר׳ חזקיה ספרדי, ר׳ עקיבא עסטראמאדורי׳ ר׳ עמנואל אשקלוני, ר׳ לוי באקארי און ר׳ נתנאל ברצלוני, וועלכע זיינען אין יענעם יאהר אנגעקומען נאך גנעזן, וואו לעּ־שעק האט דאן געוואוינט. ער האט זייא פיין אויפגענומען און אבגלייך ער האט ענטזאגט זייער ביטע צו לאזען אידען זיך בעזעצען אויף א בעזונדערע שטיק לאנד און צו גרינדען איין איינענע קאלאניע, האט ער זייא ערלויבט צו קומען און זיך

בעזעצען צווישען דיא פוילישע בעפעלקערונג. אין 894 האָבען פיעלע אידען פון דייטשלאַנד בענוצט דיעזע ערלויבענים און זיינען איינגעוואַנדערט אין פוילען און זיך דאָרט בעזעצט. אין 905 האָבען זייא נעקריגען געוויסע רעכטען און פריווילעגיען. עס זיינען דאָ מאַנכע וועלכע בעהויפטען אז אין יענער צייט דאס הייסט כמעט טויזענד יאָהר צוריק, איז שוין געוועזען א אידישע שוהל אין גנעזען, בייא פּאָזען.

עס זיינען דא היסטאָריקער *) וועלכע בעהויפטען אז דיא ערשטע אידען זיי־נען געקומען אין פוילען ערשט אין 1096 אין דער צייט פון דיא ערשטע קרייצציגע, ווען זייא זיינען אנטלאפען פון דיא מערדערייען אין דייטשלאַנד. אבער די גרעסטע פוילישע געשיכטע־שרייבער וויא לעלעוועל און אנדערע האלטען דאס עס זיינען שוין געוועזען אידען אין פוילען אין 9טען יאהר־הונדערט, דאס זייא זיינען אהין גע־קומען פון בעהמען און פון אונגאַרן און דאָס זייא האָבען זיך בעשעפטיגט מיט שקלאַפען־האַנדעל. טהאמאס טרעטער שרייבט דאס מיעציסלאוו .I וועלכער איז ארויף אויפ'ן טראָהן אין 964 האָט אויפגענומען דיא ערשטע אידען אין פוילען. דער יעזואיט מאטטהיאס בעמבוס בעריכטעט דאס ערשט אונטער באָלעסלאוו דעם ערשטען, אין אנפאַנג פון עלפטען יאהר־הונדערט זיינען דיא ערשטע אידען אהין אנגעקומען. דיעזע אלע היסטאָריקער שטימען איין אין דעם איין פונקט אז דיא אידען פון פוילען קומען־פון וועסטליכע לענדער, דאָס הייסט מייסטענס פון דייטש־לאַנד גלייך, אדער שטאַמען פון דייטשע אידען וועלכע האָבען איינינע דורות גע־וואוינט אין בעהמען אָדער אונגאַרן איידער זייא זיינען געקומען נאך פוילען.

שפּעטערע פאָרשונגען האָבען אבער געבראַכט פיעלע געלעהרטע צו דער איבערציינונג דאס עס האבען זיך פון גאַנץ אלטע צייטען געפונען אין רוסלאַנד און פוילען א קליינע צאהל פון אידען וועלכע זיינען געקומען פון מזרח זייט, דאָס הייסט גלייך פון ארץ ישראל איבער פּערזיען, קאווקאז און דיא קרים. אין דער צייט ווען דיא מאכט פון דיא כוזרים איז געשטאַנען אויף איהר העכסטע שטופע, און זייער אידישער קעניג האָט געהערשט פון דיא וואָלגא ביז דיא דאנוי, איז עס גאַנץ נאַטירליך געוועזען דאס אידען וועלכע זיינען אהין געקומען פון א יען און פון די אייראפּעאישע פּראָווינצען וועלכע זיינען געלעגען אונטער דיא רעגיערונג פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, זאָלען זיך פאַרשפּרייטען פון דאָרט איבער דיא אונענ־טוויקעלטע געגענדען פון רוסלאַנד און פוילען וואו עס האָבען געוואוינט גע־צענדינער. דיא כוזרים אליין, בעזאָנדערס דיא כוזרים וועלכע זיינען געוואָרען אידען און האָבען זיך בעשעפטיגט מיט האַנדעל, האָבען אויך געוויס אָפט בעזוכט יענע

*) וואצלאוו גראַבאָווסקי און זיינע נאכפאָלגער אין דיעזען פונקט.

געגענדען. ווען דיא כוזרים זיינען בעזיעגט געוואָרען פון דיא רוסען און האָבען זיך צושפרייט אין פערשיעדענע געגענדען, זיינען גרויסע מאַסען פון זייא אויך געקומען אין רוסישע און פוילישע געגענדען. אין 965 ווען סוויאַטאָסלאַוו האָט איינגענומען דיא כוזרישע שטאָדט סארקעל האָט ער געבראַכט נאָך קיעוו פיעלע אידישע געפאַנגענע. אין 986 זיינען אידישע געזאַנדטע פון דיא כוזרים געקומען צו וולאַדימיר וועליקי איהם צו איבערציינגען אז דיא אידישע רעליגיאָן איז דיא בעסטע. אָבגלייך וולאַדימיר האט ניט אנגענומען זייער רעליגיאָן, האָט ער דאָך זייא ערלויבט צו וואוינען אין קיעוו און דאָרט צו פיהרען געשעפטען. אַלע אידען וועלכע זיינען געקומען פון דיעזער זייט האָבען גערעדט דיא סלאַווישע שפּראַכען פון דיא הערען פון לאַנד, רוסיש אָדער פויליש. ערשט פיעל שפּעטער ווען דיא איינוואַנדערונג פון דייטשלאַנד איז געוואָרען זעהר גרויס און די קינדער ערציהונג איז אַריין מייסטענס אין זייערע הענד, האָבען דיא דייטשע אידען דורך זייער מעהרהייט און געלעהרזאַמקייט ביסלאַכווייז פארשלונגען דיא סלאַווישע אידען און אַלע האָבען אנגעפאַנגען צו ריידען דעם אידיש-דייטשען זשאַרגאָן וואָס דיא אידען האָבען מיטגעבראַכט פון דייטשלאַנד.

אין דיא ערשטע צייטען האָבען אידען אין פוילען געהאַט בעסער וויא אין אַלע אַנדערע לענדער פון אייראָפּאַ. דאס לאַנד איז נאָך אַליין געשטאַנען צו ניעדעריג עס זאָלען דאָרט קענען אויפוואַקסען אידישע געלעהרטע, אָבער די מאַטעריעלע לאַגע פון דיא אידען איז געוועזען אַזוי גוט דאס אידען פון אַלע אַרומיגע לענדער האָבען אָפט אהין אויסגעוואַנדערט. מאַרטין גאַלוס, איינער פון דיא עלטסטע פּוילישע שרייבער, לויבט דיא פרוי פון קעניג וולאַדיסלאַוו הערמאַן וועלכער האָט רעגירט פון 1081 ביז 1102, דאס זיא האָט אויסגעלייזט קריסטליכע שקלאַפען פון אידישע הענד. דיעזעס בעווייזט דאס אידען האָבען זיך דאַן בעשעפטיגט מיט דיעזעם האַנדעל וועלכער האָט געשפּיעלט אַ גרויסע ראָלע אין יענע צייטען.

אין רוסלאַנד זעלבער האָבען זיך אידען קיין מאָל ניט לאַנג אויפגעהאַלטען און דאָס לאַנד איז זייא מייסטענס געווען פערבאָטען. נור אין אונאַבהענגיגע פּראָווינצען אָדער שטעדט, וויא אין קיעוו, האָבען זייא זיך איינגעוואָרצעלט פאַר אַ לייננערע צייט. קיעוו איז אַ לאַנגע צייט געווען איין אונאַבהענגיגע שטאָדט. דאַן האט זיא געהערט צו דיא טאַטאַרען, צו פוילען צו ליטאַ און ערשט אין 17טען יאהר-הונדערט איז זיא געוואָרען אַ טהייל פון רוסלאַנד און איז אין גאַנצען אַרונטער אונטער דיא הערשאַפט פון דיא רוסישע רעגירונג. דיא אידען פון קיעוו ווערען דאַרום זעהר אָפט דערמאָנט אין היסטאָרישע ווערקע פון אַלטע צייטען.

אונטער סוויאטאפאלק אין 1100 האט קיעוו געהאט א גרויסע אידישע קהלה. אין איין אויפשטאנד וואס איז דארט פארגעקומען אין 1112 זיינען אידען בערויבט געווארען. אין א שריפה אין 1124 האט אבגעברענט דיא גאנצע אידישע גאס אין קיעוו. עס שיינט אז עס זיינען דארט אויך געוועזן אידישע געלעהרטע. דער „הייליגער" קיריל וועלכער האט אין נייטנטען יאהר־הונדערט פארברייטעט קריסטענטהום אונטער דיא רוסען און האט אויך צוזאמענגעשטעלט זייער „אזבוק" אדער אלף־בית, דערצעהלט דאס ער האט זיך אויסגעלערנט העברעאיש ביי דיא כאזארען פון קרים וועלכע זיינען נאכהער געקומען נאך קיעוו. שפעטער ווערט דערצעהלט פון פעאדאסיוס. איינעם פון דיא גרינדער פון דיא בעריהמטע קיעווסקי פעטשערסקי לאוורא (מאנאסטיר אין א הייל) אז ער פלעגט אלע נאכט אוועק געהן אין דיא אידישע גאס האבען וכוחים וועגען רעליגיאן מיט אידישע געלעהרטע. א פראניקלער דערצעהלט דאס נאך קניאז וולאדימיר וואלינסקי, וועלכער איז געשטארבען אין 1288 האבען דיא אידען געקלאגט וויא זייערע עלטערן אין גלות בבל.

אידען פון קיעוו האבען זיך אויך בעזעצט אין ליטא, אבער שפעטער זיינען וויא פון דארט אויסגעוויזען געווארען און זייער פלאץ איז פארנומען געווארען פון אידען וואס דיא ליטווישע קניאזען האבען געבראכט פון פוילען. אין 1326 האבען אידען שוין געהאט א מין אייגענע בערזע אדער בעשטימטען פלאץ צו האנדלען אין דיא שטאדט ווילנא וואס איז מיט א קורצע צייט צוריק אויפגעבויט געווארען פון ליטווישען פירסט געדימין. אידען פון דיא סלאווישע לענדער זיינען אויך אפט אין יענע צייטען אוועק לערנען תורה אין פלעצער וואו אידישע וויסענשאפט איז געשטאנען אויף א העכערע שטופע. אזוי צום ביישפיעל דערמאהנט ר׳ יעקב בעל הטורים*) צוויי אידען פון רוסלאנד וועלכע זיינען געקומען נאך טאלעדא אין שפאניען לערנען תורה פון זיין פאטער רבינו אשר, וועלכער איז געשטארבען אין 1327. ר׳ משה מציוב (קיעוו) ר׳ מרדכי מארץ פוילען און ר׳ יצחק מארץ רוסיא געהערען צו דיא ערשטע תלמידי חכמים פון יענע געגענדען וועלכע ווערען דערמאהנט אין דיא תלמודישע אדער רבנישע ליטעראטור. אבער דיעזע שיינען נור צו זיין אויסנאהמען. ערשט אין 16טען יאהר הונדערט פאנגט זיך אן דיא צייט ווען אידען אין פוילען און ליטא האבען אין אייגענעם מיטעלפונקט פון תורה און חכמה.

נאכ׳ן פרייא פון פערפאלגונגען זיינען דיא אידען אין פוילען אויך ניט געוועזן

*) אין טור אבן העזר הלכות כתובות סימן ק״ח.

און דיא נוטסקייט פון זייער לאנגע בעשטעהט נור אין דעם וואס זייא האבען געלי־
טען ווענינער וויא דיא אידען פון אנדערע אייראָפּעאישע לענדער. אין 1176 איז
שוין געוועז איין איבערפאל אויף אידען אבער דער הערשער פון פוילען אין יענער
צ־יט, מיעציסלאוו „דער אלטער" האט זייא געשיצט וויא וויט ער האט געקענט.
אין דיא פריווילעגיען אדער בעזונדערע רעכטע וואס קאזימיר .II האט געגעבען די
אידען אין 1180 און וועלכע זיינען שפעטער בעשטעטיגט און פארגרעסערט געוואָ־
רען פון באלעסלאוו .V „וועליקאָפּאָלסקי" הערצאג פון קאליש אין 1264 גע־
פינען זיך פונקטען וועלכע ווייזען אז עלילות דם און אנגריפע אויף אידישע שולען
זיינען אין יענע צייטען אפט פאָרגעקומען. אָבער דיא פרייהייט צו האנדלען און צום
וואוינען וואו זייא ווילען, צום פארלייען געלד אויף לאנד און צו שטעהן אונטער
דיא געריכטסבארקייט פון דיא אייגענע רבנים זיינען געוועזן גענוג צו צוציהען נאָך
פוילען פארפאָלגטע אידען פון אנדערע לענדער. אין דיא צייטען פון דיעזען קעני־ג
האבען אידען אויך פיעל געליטען פון דיא איבערפאלען פון דיא טאטארען, וועלכע
האבען דאן איינגענומען איני־גע פלעצער אין פוילען. אין רוסלאנד האבען די א־
דען געהאט פיעל בעסער אין דער צייט פון דיא הערשאפט פון דיא טאטארען,
און מען גלויבט דאָס איינע פון דיא הויפּט זאכען פון דיא שנאה פון שפּעטערע
רוסישע הערשער און פון דיא בעפעלקערונג צו אידען איז וויל זייא זיינען געוועזן
דיא שטייער אננעהמער אדער קאלעקטארס פון טאקסעס פאר דיא טאטערשע
אונטערדריקער פון רוסלאנד. אָבער אין פוילען וואו דיא טאטארען האבען זיך
אויפגעהאלטען א קירצערע צייט און וואו די אידען זיינען געוועזן מייסטענס דייטשע
און האָבען זיך וואהרשיינליך נים געקענט מיט דיא טאטארען אזוי לייכט צוזאמענ־
ריידען, האָבען אידען פיעל געליטען. טויזענדע אידען פון פוילען זיינען פון זייא
אוועק געפיהרט געוואָרען און פארקויפט געוואָרען אין שקלאפעריי א אין אנדערע
לענדער. אונטער דער צייט פון באלעסלאוו זיינען אויך גרויסע מאסען דייטשען
איינגעוואנדערט נאָך פוילען און זייער קאנקורענץ האט פיעל געשאדעט דעם אידי־
שען האנדעל.

איינינע אונאבהענגינע הערשער פון פוילישע פראָווינצען האבען אָנגענומען
דעם פלאן פון דיא פריווילעגיען וואָס באלעסלאוו האט געגעבען דיא אידען און
האָבען עס מיט געוויסע פערענדערונגען געמאכט פאר א טהייל פון דיא געזעצע פון
זייער לאנד. באלקא .I הערצאָג פון סווידניץ האט געגעבען דיא אידען אונטער
איהם פריווילעגיען אין 1295 ; היינריך הערצאָג פון גלאגוי, האָט דיא זעלבע איינ־

געפיהרט בייא זיך אין 1299 און באַלקאַ. II האָט אין 1328 פאַרטעהרט און בע־
שטעטיגט דיא געזעצע פון באַלקאַ .I

אין דיא 25 יאהר נאָך דעם טויט פון באָלעסלאוו, וועלכער איז געשטאָרבען אין 1279 האָט אין פוילען געהערשט אונאָרדנונג און אונרוהען פון וועלכע אידען האָבען נאַטירליך פיעל געליטען. פשעמיסלאוו וועלכער איז ערמאָרדעט געוואָרען אין 1295 האָט זיך געלאָזט קרוינען פון אדעל, אָהן דיא צושטימונג פון פאַפּסט אין פוילען איז צוריק געוואָרען א מלוכה אנשטאַט וואס זיא איז פריהער געווען צו־טהיילט אין הערצאָגטהימער. וואצלאוו אָדער ווענצעל וועלכער איז געווען קעניג פון בעהמען און פוילען צוזאמען האָט רעגירט פון 1300 ביז 1305 און האָט אויך זעהר וועניג אויפגעטהאָן. וולאדיסלאוו לאָקיעטעק (דער קורצער) זיין נאכפאָלגער האָט געזוכט צו ברייגנען אָרדנונג אין לאנד און צו פארקלענערען דיא מאַכט פון דיא גרויסע אדעל לייט. ער האָט מבטל געווען אלע אידישע פריווילעגיען און האָט זייא דערפאר געגעבען גלייכע רעכטע מיט דיא איבריגע איינוואוינער אין דיא קאנסטיטוציאן וועלכע ער האָט געגעבען פאר דעם גאנצען לאנד. אונטער איהם האָבען אידען אנגעטהאָן דיא זעלבע קליידער וויא דיא פּאָליאקען, האָבען זיך אויפ־געפיהרט וויא אדעלליים און געטראָגען שווערדען און גאָלדענע קייטען. לאָקיעטעק האָט אויך בעשטימט דאָס אידען זאלען דיענען אין דיא פּוילישע ארמעע און דאָס איז וואהרשיינליך געווען דיא אורזאכע פון דיא גלייכע רעכטע וואָס ער האָט זייא געגעבען. אין דיא צייט פון דיעזען קעניג איז עס אויך געלונגען דעם פאַפּסט יאָ־האַן .XXII איינצופיהרען דיא אינקוויזיציאָן אין פוילען. איהר הויפט צוועק איז געווען צו אונטערדריקען קריסטליכע אפיקורסים און זיא איז פאר אידען קיין מאל ניט געווען אזוי געפעהרליך וויא דיא שרעקליכע אינקוויזיציאָן פון שפאניען. דאָך האָט זיא געפאָדערט איהרע אידישע אָפּפער, אָבגלייך זייער צאָהל איז ניט געווען גרויס. א איד מיט דעם נאָמען שלמה איז אין אַפּריל 1508 פון דעם אינקוויזיטאָר ניקאָלאס אין קראָקוי פאראורטהיילט געוואָרען צום טויט פאר „לעסטערן" דיא דיא קר סטליכע רעליגיאָן און איז פארברענט געוואָרען אויף'ן מארק־פּלאַץ. אין 1540 איז אין דיא זעלבע שטאָדט פארברענט געוואָרען דיא 80 יאהריגע קאטהע־רינע צעלאַצאַווסקא וועלכע האָט זיך מגייר געווען. מיט א יאָהר שפּעטער (1541) האָט דער סינאַד אונטער קעניג זיגיסמונד .I דיא אינקוויזיציאָן אין גאנצען אָפּ־געשטאַפּט.

דער זאהן פון וולאדיסלאוו לאָקיעטעק, קאזימיר .III דער גרויסער, וועלכער איז אַרויף אויפ'ן טהראָן אין 1333 איז געווען דער גרעסטער פון אלע קעניגע וואס

פוילען האט געהאט. ער האט וויא עס שיינט גלייך אין אנהויב איינגעזעהען אז דער פלאן פון דיא גלייך בערעכטיגונג וואס זיין פאטער האט געגעבען דיא אידען ארבייטעט ניט ריכטיג און האט אַ יאהר נאך זיין ארויפקומען אויפ'ן טהראן צוריק איינגעפיהרט דיא אידישע פריווילעגיען פון באלעסלאוו מיט דיא בעשטימונג אז זייא זאלען אויך גילטען פאר אלע אנדערע פראווינצען וואס זיינען זייט דאן געקרמען אונטער די פוילישע קרוין. עס קען זיין אז אין טהעאריע זיינען דיא פריווילעגיען ניט געווען אזוי גוט וויא דיא גלייכע רעכטע אונטער זיין פאטער, אבער גלייכבערעכטיגונג אונטער א שוואכערען קעניג וועלכער האט זיך מייסטענס בעשעפטיגט מיט קריעג פיהרונג און האט ניט געקענט אדער ניט געוואלט זיך אנשטריינגען צו שיצען זיינע אונטערטהאנען, זיינען ניט אזוי גוט וויא בעשטימטע געזעצע אונטער אזא הערשער וויא קאזימיר וועלכער האט אנגעווענדעט זיין גאנצע מאכט צו פארבעסערען דיא אינערליכע לאגע פון פוילען.

מען נעהמט געוועהנליך אָן דאס קאזימירס'ס פריינדשאפט צו אידען איז געקומען דורך דעם איינפלוס פון זיין אידישע געליעבטע, די שיינע אסתר'קע, אבער דאס איז ניט אמת. ער האט בעשטעטיגט דיא אידישע פריווילעגיען אין 1334, אבער זיין ליעבע מיט אסתר'קע פאנגט זיך אָן מיט 22 יאהר שפעטער, אין 1356 ווען זיין פרוי, דיא טאָכטער פון ליטווישען קניאז געדימין איז שוין געווען טויט. די וואהרהייט איז דאס קאזימיר וועלכער איז געווען א קלוגער און פראקטישער הערשער האט ארויסגעזעהן דעם גרויסען נוצען וואס פוילען וועט ציהען ווען דיא אידען זאלען האבען פרייהייטען צום האנדלען און זיין בעשיצט פון אנגריפע און פערפאלגונגען. וויסענדיג וויא שווער עס איז געווען אין יענע צייטען צו קריגען גערעכטיגקייט אין דיא אלגעמיינע געריכטס הייזער און וויא ווייט דער פאראורטהייל געגען אידען הערשט אונטער דיא בעפעלקערונג, האט ער פארשטאנען אז גלייכע רעכטע שטעלען דעם אידען אין איין ערגערע לאגע וויא דער שוץ פון שפעציעלע פריווילעגיען. דער בעסטער בעווייז אז ער איז געווען גערעכט איז דאס אידען האבען אונטער איהם געלעבט גליקליך און בעטראכטען נאך ביז היינט דיא צייט פון זיין רעגיערונג אלס דיא בעסטע צייט אין דיא געשיכטע פון אידען אין פוילען.

קאזימיר דער גרויסער איז געווען א גרויסער דאמען־פריינד און אויסער די פרויען מיט וועלכע ער איז געווען פערהייראטעט צו פערשיעדענע צייטען האט ער אויך געהאט פערשיעדענע געליעבטע. דיא בעריהמטעסטע פון זיינע געליעבטע איז געווען דיא אויבעך־דערמאנטע אסתר'קע, די טאָכטער פון א אידישען שניידער פון אפאטשנא. זיא האט געלעבט וויא א קעניגין אין זיינע שלעסער אדער פאלאצען

אין קראקוי, אין לאבטאוו און אין באפ־לינא בייא דער שטאדט קאזימיר ניט ווייט פון לובלין. דיא חורבות פון דעם פאלאטץ אויף דעם לעצטען פלאטץ וואו דער מעכטיגער קעניג פלעגט מיט איהר פארברייננגען דיא צייט ווען ער פלעגט זיך דערווייטערען פון אלע זארג פון דער רעגיערונג, ווערען נאך היינט בעטראכטעט אלס א מערקווירדינקייט. קאזימיר האט פון איהר געהאט דרייא קינדער; א טאכטער וועלכע איז אויפגעצויגען געווארען אלס אידיש קינד און צווייא זיהן, פעלקא און ניעמירא, וועלכע זיינען אויפגעוואקסען קריסטען. עטליכע אלטע פוילישע פאמיליען וויא דיא לובינסקים, ניעמיראווסקים און אנדערע יחסנען זיך אז זייא שטאמען אפ פון קאזימיר און אסתר'קע.

גרויסע מאסען אידען זיינען איינגעוואנדערט פון דייטשלאנד נאך פוילען אין דער צייט פון דיא שווארצע פעסט אין 1349 און 1350 און זייא האבען מיט זייער רייכטהום און האנדעלס-פעהיגקייטען פיעל ביינעטראגען צו ענטוויקלען דאס לאנד. קאזימיר האט געוואוסט דעם נוצען וואס זייא ברייננען פאר זיין לאנד און האט דיא איינוואנדערונג ערמוטהיגט. פון יענע צייט אן רעכענט מען דיא צאהל פון דיא אידישע איינוואוינער פון פוילען אויף מיליאנען און ביז היינטיגען טאג געפינען זיך דארט מעהר אידען וויא אין יעדע אנדערע לאנד פון דער וועלט.

צווייטער קאפּיטעל.

פאַרטזעצונג פון דיא אידישע געשיכטע אין פוילען און ליטא פון קאזימיר ביז זיגמונד. ערשטע גרויסע רבנים.

קאזימיר וועלכער איז געווען דער לעצטער פוילישער הערשער פון דיא פּיאסט פאמיליע, איז רייטענדיג אויף יאגד אראפּגעפאלען פון פערד און איז געהרגעט געוואָרען אין נאָוועמבער 1370 נאכדעם וויא ער האט רעגירט 37 יאהר. זיין נאכפאָלגער איז געווען זיין שוועסטער'ס זאהן קעניג לודוויג פון אונגארן וועלכער איז אלליין בעהערשט געוואָרען פון דיא גלח'ים און האט זיך ניט פיעל געקימערט וועגען זיין נייע קעניגרייך. אונארדנונג און אונגערעכטיגקייט האבען זיך פארשפּרייט אין פוילען און מען דערצעהלט דאס יאהרען לאנג פלעגען פוילישע בויערן פאָהרען צום קבר פון גרויסען קאזימיר דארט פארגיסען טרעהרן צום אנדענקען פון דיא גוטע צייטען וואס זייא האבען אונטער איהם געהאט און וועלכע זיינען אוועק מיט איהם צוזאמען. אונטער דיא רעגירונג פון לודוויג איז פאָרגעקומען איין אויפשטאנד אין וועלכען דיא שיינע אסתרקע איז ערמאָרדעט געוואָרען אין דעם פרעכטיגען פּאלאץ וואס זיא האט בעוואוינט נאך דעם טויט פון איהר געליבטען קעניג. מען גלויבט אז אונטער איהם איז אויך פאָרגעקומען דיא ערשטע אידענפערפאָלגונג אין פוילען אין יאר 1380. דער דאָמיניקאנער יאן ריצאוואל אלס אנפיהרער פון א פאנאטישע מאססע האט חרוב געמאכט דיא אידישע שוהל וועלכע איז אויפגעבויט געוואָרען געגענאיבער א קלויסטער און האט אויסגעהרגעט דיא אידען פון פּויזען צוזאמען מיט זייער רבי*).

לודוויג איז געשטארבען אין 1382 און זיין טאכטער העדוויג אדער יאדווינא האט גע'ירשנט זיין טהראָן. דורך איהר הייראטה מיט יאגעללא, דעם וועליקי

*) אנדערע געשיכטספאָרשער וויא דר. פּערלעס אין זיין „געשיכטע דער יודען אין פּויזען" לייקענען אָפּ דיעזע פערפאָלגונג און בעהויפּטען דאס דיא אידען ווערן צום ערשטען מאָל דער'מאָנט אין דיא ארכיוועז פון פּויזען ערשט אין יאהר 1399.

קניאז פון ליטא זיינען פוילען און ליטא פאראייניגט געווארן אין איין קעניגרייך, און יאגעללא וועלכער איז געווארן א קריסט און האט זיינע געטצענדינערשע אונטער-טהאנען אויך געצוואונגען צו ווערן קריסטען, איז געווארן קעניג פון ביידע לענדער און אנגענומען דעם נאמען וולאדיסלאוו .II. יאגעללא'ס נייע קעניגרייך האט פאר-נומען איבער 20,000 (איראפּיאישע) קוואדראט מייל‏ען און האט געהאט מעהר אלס צוואנציג מיליאן איינוואוינער. אויסער גרויס-פוילען, קליין-פוילען און ליטא זיינען אונטער איהם געלעגען שלעזיען, פאמערן, א טהייל פון פּרייסען, ביעלא-ראססיא, מאלא-ראססיא, וואלהין, פּאדאליע, אוקראינע, קורלאנד און ליפלאנד. דיא רעפובליקען אדער פרייע שטעדט פסקאוו און נאווגאראד אין נארד און מאל-דאווא און וואלאכיי (רומעניען) אין דיא סוטה זיינען אויך געשטאנען אונטער דעם שוטץ פון דיא פוילישע קרוין. דיא טאטארען פון קרים און דיא קאזאקען האבען אויך בעטראכטעט דעם פוילישען קעניג אלס זייער אויבער-הערשער. פון דעם באלטישען ים ביז דעם שווארצען און פון דעם טייך אדער ביז דיא דווינא און דעם דניעפּער איז דאן געווען איין קעניגרייך—פוילען. אבער יאגעללא איז ניט געווען דער מאן אזא גרויסע מלוכה צו פארפעסטיגען און איהר צו ברייננגען אין דעם צו שטאנד אז זיא זאלל מיט דער צייט זיך צוזאמענשמעלצען און ווערן איין גרויסע נאציאן. ער האט זיך מעהר אפּגעגעבען מיט זיין נייע רעליגיאן וויא מיט שטאאטס-אנגעלעגענהייטען. די גלחים האבען בענוצט זייער געלעגענהייט פון איין זייט צו בעאיינפלוסען דעם האלב-ווילדען ליטווין ער זאל אנווענדען געגען דיא אידען דיא קירכען געזעצע פון אנדערע לענדער און פון אנדערן זייט אויפצוהעצען דיא מאסען געגען דיא אידען. עס האט זיך אנגעפאנגען א צייט פון פערפאלגונגען און פייני-גונגען וועלכע זיינען געווען גאנץ נייא אין פוילען. אין 1399 זיינען 13 פּראמינענטע אידען צוזאמען מיט הינט לאנגזאם פארברענט געווארן אין פּוזען איבער א רעלי-גיעזען בלבול. אין 1401 זיינען אידען אין גלאגוי פארברענט געווארן דורך איין עהנליכע אורזאכע און אין 1407 האט דער גלח בודעק אין קראקוי אויפגעהעצט דיא מאסע צו איין איבערפאל אויף אידען און כמעט די גאנצע געמיינדע, מענער, פרויען און קינדער איז אומגעקומען דורך שווערד און פייער אין דיא וואך פון „איסטער" אדער קריסטליכען פסח.

צום גליק האבען זיך דיא פערפאלגונגען מיט וועלכע יאגעללא האט געשיינט צו זיין צופריעדען, ניט פארשפרייט איבער אלע פּראווינצען וואס זיינען אונטער איהם געלעגען. ווען ער האט אנגענומען דיא פוילישע קרוין האט ער זיך פאר-פליכטעט צו וואוינען אין פוילען און האט דיא רעגיערונג פון ליטא מיט דיא רר

סישע פראָווינצען וועלכע האבען געהערט צו ליטא איבערגעבען צו וויטאָלד, אדער וויטאָווט, דעם זאָהן פון זיין ברודער. דיעזער האט נור געדארפט אנערקענען דיא אויבערהערשאפט פון יאגעללא אין אויסווערטיגע אנגעלעגענהייטען, אבער אין לאנד האט ער געטהאן וואס ער האט געוואָלט. וויטאָלד איז געווען פיעל קליגער און בעסער וויא יאגעללא און האט געוואוסט צו שעצען דעם ווערטה פון דיא אידען און דעם נוטצען וואס זייא בריינגען דעם לאנד. אין 1388 האט וויטאָלד אין לוצק ארויסגעגעבען דיא אידען פון ליטא נייע פריווילעגיען וועלכע האבען זייא געגעבען האנדעלס-פרייהייט און זיכערהייט. דיעזע פריווילעגיען האבען אין געוויסע הינזיכ־טען געגעבען דיא אידען גלייכע רעכטע מיט דיא שליאכטעס, דאס הייסט מעהר רעכטע וויא זייא האבען יעצט אונטער רוסלאנדס הערשאפט. ער האט אויך גע־זוכט צו פארגרעסערן דיא צאָהל פון דיא אידישע איינוואוינער אין זיין לאנד און ווען ער האט געוואונען א קריעג געגען דיא טאטארען האט ער פון קרים געבראכט פיעלע קאראאימען און האט זיי בעזעצט אין טראָק און אין לוצק.

אין יענער צייט איז דיא רעגיערונג ניט געווען אזוי צוזאממענגענומען אדער סענטראליזירט אין דיא הענד פון דיא אויבערהערשער וויא עס איז שפעטער גע־וואָרן. דאמאלס האט יעדע קלאס און יעדע געגענד געהאט אייגענע פריווילעגיען און דיא אידען מיט זייערע פריווילעגיען האבען נישט געמאכט קיין אויסנאהמע. דיא גרעסערע שטעדט האבען געהאט זייערע אייגענע פריווילעגיען און זיינען רעגיערט געוואָרן אונטער דאס מאגדעבורגישע רעכט, נאך וועלכע דיא בירגער פלעגען אויסקלייבען זייער אייגענע שטאדטרעגיערונג אדער מאגיסטראט מיט א פאָרשטע־הער וועלכער האט זיך גערופען דער ווּאָיט. דיעזער שטאדט רעגיערונגען וועלכע זיינען געווען מייסטענס אונטער דעם איינפלוס פון דייטשען האבען געוועהנליך זיך געוויעזען פיינדליך צו אידען און אפילו צו די שליאכטעס אדער ניעדריגערע קלאַס פון פוילישען אדעל וועלכע האבען געוואָלט ווערען געשעפטסלייט. דיא אידישע פריווילעגיען האבען זייא בעפרייט פון צו שטעהן אונטער דיא געריכטסבארקייט (דשורים דיקשיאן, יורזשדיקי) פון וואָיט וועלכער האט געהאט צו זאָגען איבער די בירגער, געשעפטסלייט און דיא „צעכעס" פון בעל מלאכות. עס איז אויך געווען א צווייטעס געריכט, דער קאפיטאָל אדער קאפיטול וואו דער בישאף איז געווען דער הויפטריכטער און אונטער דיעזעס געריכט זיינען געשטאנען אלע וועלכע הא־בען געוואוינט אויף די גרויסע שטיקער לאנד וואס זיינען געלעגען אונטערן בישאָף. דאן איז געווען א דריטעס געריכט וועלכער האט רעפרעזענטירט דיא לאנדעס רע־גיערונג אדער דיא מיליטערישע הערשאפט און איהר פאָרשטעהער איז געווען דער

וואָיוואָד. דיא אידען זיינען געשטאנען אונטער זיין שוץ. אבער ער האט נישט נעהאט צו זאגען איבער פלעצער וואס זיינען געקומען אונטער דיא מאגדעבורגישע שטאדט געזעץ אדער אונטער דעם בישאף. עס איז נאַטירליך אימער געקומען צו צוזאמענשטויסען און צו פראגען איבער דיא אויטהאָריטעט אדער דעה אין פעלכע וואו עס איז ניט געווען קלאָר אויב דאס קומט אונטער דיא מאגדעבורגישע אדער אונטער דיא גייסטליכע אדער אונטער דיא קעניגליכע געריכטסבארקייט. דער ארעמער איד איז אָפט געווען דער שפּיעלבאלל צווישען דיעזע פערשיעדענע הערשער און האט געמוזט אויסשטעהן די משונעת פון אלעמען. עס האש זיך אָפט געטראָפען דאס א שטאדט איז געווען צוטיילט אונטער די דריי מינים רעגיערער. די שטאָדט אליין האט נעהאט דיא מאגדעבורגישע אדער בירגער־רעגיערונג; איין פארשטאדט איז געשטאנען אונטער דעם בישאף און א 2טע אונטער דעם וואָיוואָד. אין יעדען טהייל זיינען אידען אנדערס בעהאנדעלט געוואָרן. דא האבען זייא נעמענט האנדלען און דאָרטען ניט. אויף איין פלאַץ האבען זייא נעמענט האבען איינענע הייזער און אויף דעם צווייטען — גראדע דערבייא — האבען זייא ניט געטאָרט איבערנעכטיגען.

דאָך איז דיא לאגע פון דיא אידען אין אנדערע לענדער ראַן געווען אזוי שלעכט דאס דיעזע אונאָרדנונג און פערשיעדענארטיגע בעהאנדלונג איז געווען דאס בעסטע וואס זייא האבען נעהאט, און פוילען איז אין יענע צייטען בעטראכטעט געוואָרן אלס א גן עדן פאר דיא אידען פון איראָפּא. יעדע נייע פערפאָלגונג אין אונגארן, און בעהמען אדער אין דייטשלאנד האט נעבראכט נייע מאסען אידען נאָך פוילען און אלע האבען דאָרט נעפונען פרנסה און א פּלאַץ צום לעבען. אזוי וויא עס איז אין פוילען קיין זאך ניט געווען שטענדיג און סיסטעמאטיש איינגעפיהרט, האט מען דיא יודענפערפאָלגונגען אויך נעהאלטען פאר א צופאל אדער צרה וואס וועט שנעלל אריבער. אין אנדערע לענדער האבען אידען געלעבט בעדריקט און פעראכטעט אויך אין דער צייט ווען דיא געשיכטע דערצעהלט ניט פון איבערפאללען אדער בלוטפערגיסונגען, אבער אין פוילען האבען זיך דיא פערפאָלגונגען מייסטענס געענדיגט ווען דיא אויפרעגונג איז אריבער און אידען האבען געלעבט רוהיג און גליקליך אפילו נאכדעם וויא זייא האבען שוין פארזוכט דעם טעם פון צרות און רדיפות.

יאגיעללא איז געשטארבען אין 1434 און אויף זיין טהראָן איז געקומען זיין 10 יעהריגער זאָהן וולאדיסלאוו .III ווען ער איז אויפגעוואקסען האט ער זיך געצייגט פיעל פריינדליכער צו אידען וויא זיין פאטער און האט אנגעפאנגען איין

אונטערזוכונג אויסצופינען די אורזאכע פון דעם איבערפאלל אויף די אידען פון פאזען וואס איז פארגעקומען אין 1399 דאס הייסט א פירטעל יאהרהונדערט איידער ער איז געבארען געווארען. אבער דיעזער גוטער קעניג האט אין גאנצען רעגיערט נור 10 יאהר און נאכדעם וויא ער האט בעוויזען גרויסע גבורות אין קריעג געגען די טערקען איז ער געפאללען אין די שלאכט ביא ווארנא אין 1444. זיין נאכפאלגער איז געוועזען זיין ברודער קאזימיר .VI וועלכער האט בעשטעטיגט, מיט געוויסע פערבעסערונגען די פריווילעגיען וואס די אידען האבען געקריגען פון באלעסלאוו וועליקאפאלסקי און קאזימיר דעם גרויסען.

דאך איז די הערשאפט פון קאזימיר .VI ניט פארביא אן גרויסע רדיפות. דער מערדעריש-פאנאטישער גלח יאן קאפיסטראנא, וועלכער איז ארומגעפאהרען אויפהעצען די קריסטליכע בעפעלקערונג געגען אידען אין פערשידענע לענדער און האט פאראורזאכט פיעלע בלוטפערגיעסונגען אין דייטשלאנד, בעזאנדערס אין בעלגיען און שלעזיען איז אין 1451 געקומען נאך קראקוי. דארט האט ער זיך פאר בונדען מיט דעם פירשט-בישאף זבינגעוו אלעשניצקי און ביידע האבען אנגעהויבען צו אגיטירען געגען אידען. ווען קאזימיר האט אין 1454 פארלארען א שלאכט געגען די טאטארען און האט זיך אנגעפאנגען צו פיהלען שוואך אויפין טהראן, האט ער זיך אונטערגעגעבען אונטער די הערשאפט פון די קירכע און האט מבטל געוועזען די פריווילעגיען וועלכע ער האט די אידען געגעבען. די קירכענגעזעצע געגען אידען, דארונטער אויך דאס געזעץ אז זייא מוזען טראגען א צייכען אויף די קליידער, זיינען צוריק אריין אין קראפט. מען מוז אבער צוגעבען דאס דער קעניג אליין איז ניט געוועזען אזוי שלעכט וויא די גלחים וועלכע האבען איהם געהאט אין די הענד. אין 1464 ווען א באנדע פוילישע קרייצפאהרער וועלכע זיינען געגאנגען מלחמה האלטען מיט די טערקען זיינען בעפאלען די אידען אין קראקוי און האבען גערויבט און געמארדעט, האט קאזימיר נאכדעם די רעדעלפיהרער שווער בעשטראפט און האט אויף די שטאדט רעגיערונג (מאגיסטראט) ארויפגעליינט א שטראף פון 3000 גולדען פאר וואס די אידען זיינען ניט בעשיצט געווארן וויא מען דארף. ער האט אויך שווער בעשטראפט די שטאדט פויזען פאר איין איבערפאלל אויף אידען וואס עס איז דארט פארגעקומען אין 1463.

אונטער די הערשאפט פון דיעזען קעניג האט די פוילישע קאנסטיטוציאן זיך געענדערט און די מאכט פון קעניג און פון די גייסטליכקייט איז געווארן שוואכער. די נייע ענדערונגען האבען אויך געבראכט בעסערע צייטען פאר אידען און אין 1467 זיינען אלע געזעצע וואס זיינען געמאכט געווארן געגען אידען זיים

דער צייט פון יאגיעללא ערקלערט געווארן אלס בטל און דיא פריווילעגיען פון באָלעסלאוו און קאזימיר זיינען וויעדער געטרעטען אין קראפט. אידען האבען צוריק פרייא אויפגעאטהעמט און האבען אנגעפאנגען צו געהן געקליידעט אזוי צו לעבען וויא דיא בעסערע קלאסען. דיא ענדע פון דיא לאנגע רעגיערונגס-צייט פון קאזימיר IV. איז דארום געווען אזוי גינסטיג ווען דער אנפאנג און דיא שלעכטע עפּיכע יאהר פון מיטעל פון 15טען יאהרהונדערט זיינען שנעל פארגעסען געווארען.

קאזימיר איז געשטארבען אין 1492 און זיין זאהן יאָהאן אלברעכט (פויליש: יאן אָלבראַכט) איז געווען זיין יורש. ער האט אפילו אין יאהר 1496 בעשטעטיגט דיא אידישע פריווילעגיען, דאך האט ער זיך אין גאנצען ניט געוויזען פריינדליך צו אידען. ער האט בעשטימט דאס אידען זאללען מעגען וואוינען נור אין געוויסע טהיילען פון דיא גרויסע שטעדט. פון קראקוי זיינען זייא אין גאנצען אויסגעוויזען געווארען און עס איז זייא נור ערלויבט געווארען צו וואוינען אין דיא פאָרשטאדט קאזימיר. אין יענע פאָרשטאדט איז אונטער דיעזען קעניג אין יאָהר 1500 פארגעקומען איין איבערפאלל אויף אידען וועלכער האט געקאסט עטליכע און צוואנציג אידישע אָפּפער. מען גלויבט אז דיעזער איבערפאלל איז געווען דער לעצטער ווען א פוילישע מאססע האט פערגאָסען אידישעס בלוט. עס האבען שפּעטער אויך ניט געפעהלט קיין העמצער געגען אידען, אבער זייער פאנאטישע אנשטרענגונג האט ניט מעהר געהאט דיא ווירקונג צו פעראורזאכען איין איבערפאלל.

עס איז אויך דאָ צו פערצייכענען איין אנגריף אויף דעם פערמעגען פון דיא אידען וואס איז פאָרגעקומען אונטער יאן אלברעכט. דער „סיים" אדער רייכסטאג אין פּיאָטרקאָוו האט אין 1496 מבטל געמאכט אללע היפּאָטהעקען אדער מאָרטגיידשעס וואס אידען האבען געהאט אויף לאנד און הייזער, בעשטימענדיג דערבייא אז דער קרן און פּראָצענט מוז פון דעסטוועגען בעצאהלט ווערן. פון דאַן אָן און ווייטער איז אידען פערבאָטען געוואָרן צו קויפען ניטער אדער צו פארלייהען געלד אויף גרונד-אייגענטהום. עס איז זייא אבער ערלויבט געווארן צו פארלייהען געלד אויף משכנות אזוי וויא פריהער.

יאן אלברעכט איז געשטאָרבען אין טהאָרן אין 1501 און זיין נאכפאָלגער אלעקסאנדער יאגעללאָן איז געווען נאך ערגער צו אידען וויא ער איז געווען. אונטער איהם האט דער פוילישער קאנצלער לאסק צוזאממענגעשטעלט אללע פוילישע געזעטצע און האט אין דעם אריינגענומען דיא געזעטצע וועגען אידען. אלעקסאנדער האט זיך בעשלאָססען ארויסצוטרייבען דיא אידען פון פוילען און

אין דעם לעצטען יאהר פון זיין רעגיערונג האט ער ווירקליך געמאכט דעם אנפאנג מיט דיא אויסווייזונג פון דיא אידען פון גראָדנאָ*). צום גליק איז ער געשטאָרבען אין יאָהר 1506, איידער ער האט געקענט בעוויזען אנצוטהאן דיא אידען פיעל צרות. זיין נאכפאָלגער איז געווען קאזימיר׳ס דריטער זאָהן, זיגיסמונד I. אדער „דער אלטער״ וועלכער איז געווען פיעל בעסער און געשיידטער וויא ער. זיגיסמונד האט באלד אין אנהויב פון זיין רעגיערונג ערלויבט דא ארויסגעטריעבענע אידען פון גראָדנאָ צוריק צו קומען אהיים און האט אויך בעשטעטיגט דיא אלטע אידישע פריווילעגיען.

אונטער דיעזען קעניג פאנגען דיא אידען פון פוילען אויך אָן צו האבען א גייסטיגע געשיכטע. זיגיסמונד האט דיא אידען וואס זיינען געקומען נאך פוילען פון אנדערע לענדער אויך געגעבען דיא זעלבע רעכטע וויא דיא פוילישע אידען האבען געהאט און דאס האט נאטירליך געבראכט אז פיעלע אידען פון לענדער וואו זייא האבען געליטען צרות זיינען אהין איינגעוואנדערט. בעזאָנדערס גרוים איז געווען דיא איינוואנדערונג פון בעהמען און מען גלויבט אז דיא בעהמישע אידען האבען דיא ערשטע פארפלאנצט לומדות אין פוילען. אבער עס איז וואהרשיינליכער דאס דיא לומדות פון בעהמען האט אויך געשטאמט פון פוילען, אָבגלייך דיא ישיבה פון פראג איז געווען עלטער וויא דיא ערשטע פוילישע ישיבה וועלכע האט ארויסגעבראכט אידישע געלעהרטע וואס פארנעהמען איין אָרט אין דיא תלמודישע ליטעראטור. דער גרעסטער תלמודישער געלעהרטער אין אייראָפא אין יענער צייט און דער ערשטער גרויסער תלמודיסט פון דיא סלאווישע לענדער איז געווען ר׳ יעקב פאָלאַק (געבארן אונגעפעהר 1460, געשטארבען 1530), א פוילישער איד וועלכער האט זיך בעזעצט אין פראג און איז בעקאנט אלס ערפינדער פון פלפול. זיין תלמיד ר׳ שלום שכנא (געשטאָרבען 1558) האט געגרינדעט א ישיבה אין לובלין און ער, צוזאמען מיט ר׳ שלמה לוריא (מהרש״ל, געבאָרען אין פויזען 1510, געשטארבען אין אוסטרא 1573) און ר׳ משה איסרל׳ש (רמ״א׳ געבאָרן אין קראָקוי 1520, געשטאָרבען 1572) זיינען זייא דיא ערשטע גדולים פון

*) שפעטערע פאָרשער, בעזאָנדערס דר. הארקאווי פון סט. פעטערסבורג ברייננען ראיות דאס אונגעפעהר אין יענער צייט אין 1495 אדער עטוואס שפעטער איז געווען א גרויסער גירוש פון קיעוו און פון אנדערע פלעצער וואס זיינען געווען אונטער דיא הערשאפט פון רוים פירשט פון ליטא. אונטער דיא אויסגעוויזענע איז אם מייסטען בעריהמט געווען ר׳ משה בן יעקב (? 1449—1520) הגולה מכיוב אדער כארץ רוסיא וועלכער האט געשריעבען ווערקע איבער קבלה און געגען קראים. דיעזער גירוש האט געוויס שטאטגעפונדען אָבגלייך גראֶץ און אנדערע דייטשע אידישע היסטאָריקער ווייסען פון איהם ניט. (זעה אין צעדערבוים׳ס העברעאישע מאָנאטשריפט „מצפה״ אין דיא ערשטע צוויי נומערן.)

פוילען. דער תלמוד האט זיך אין דיעזעס לאנד פארשפרייט שפעטער וויא אין אנדערע אייראפייאישע לענדער, אבער אין א קורצע צייט האט ער זיך דארט אזוי איין געווארצעלט אז פוילען איז געווארן דער מיטעלפונקט פון תלמודישע גע־לעהרזאמקייט. דיא גרעסטע געמיינדען אין דייטשלאנד, בעהמען א.ז.וו. האבען אנגעהויבען צו נעהמען פוילישע רבנים און פוילישע מלמדים און ראשי ישיבה הא־בען זיך פארשפרייט איבער גאנץ אייראפא.

נאך איין זאך האט קעניג זיגיסמונד אויפגעטהאן וואס בריינגט זיין נאמען אין צוזאמענהאנג מיט דיא אידישע רבנות. גלייך אין דעם ערשטען יאהר פון זיין רעגיערונג אין 1506 האט ער געגעבען אידישע רבנים דאס רעכט צו משפטין אידען נאך זייערע אייגענע דינים און האט ערנענט ר' מיכאל יאזעפאוויטש פון בריסק צום אויבער ראבינער פון גאנץ ליטא און צום פערמיטלער צווישען דיא אידען און דיא רעגיערונג. ר' מיכאל האט געפיהרט דעם טיטעל „גאון“ און האט געהאט דאס רעכט צו ענטשיידען ניט נור איבער געלד פראגען זאנדערן אויך קרימינאל פראצעססען און פראגען פון לעבען און טויט.

עס איז זעהר מעגליך דאס דיעזע איינפיהרונג פון אידישע געזעצע וועלכע זיינען פערוואלטעט געווארן דורך דיא רבנים נאך דעם תלמודישען זינן, האט פיעל בייגעטראגען צום אויפבליהען פון תלמודישע געלעהרזאמקייט אין פוילען. דיא נייע גאונות האט אבער ניט לאנג עקזיסטירט. אין דיא צווייטע העלפט פון 16טען יאהרהונדערט געפינען מיר אז די אידישע אנגעלעגענהייטען פון פוילען און ליטא זיינען געפיהרט געווארן פון א סארט קאמיטעע פון רבנים און גדולים וועלכע האט זיך פריהער גערופען „ועד שלש ארצות“ (פוילען, ליטא און גאליציען) און שפעטער „ועד ארבע ארצות“ ווען פוילען איז פאר דיעזען צוועק צוטהיילט געווארן אויף צווייען, גרויס פוילען מיט פויזען אלס דיא הויפטשטאדט און קליין פוילען מיט קראקוי. דיעזע וויכטיגע קאמיטעטעס פלעגען זיך אמאל צונויפקלייבען אויף אלע וויכטיגע ירידען צו ענטשיידען אלע פראגען וואס זיינען נוגע צום כלל ישראל. מיט דער צייט איז איינגעפיהרט געווארן אז זיי פלעגען זיך נאר צוזאמענקומען אין לובלין ענדע ווינטער און אין יאראסלאוו ענדע זומער. דער ועד ארבע ארצות האט עקזיסטירט איבער 200 יאהר און איז ערשט אונטערגעגאנגען אין דיא צווייטע העלפט פון 18טען יאהרהונדערט.

דריטער קאפיטעל.

אויפלעבונג פון וויסענשאפט. רייכלין און דיא הומאניסטען. אידישע געלעהרטע אין איטאליען.

עס ווערט געוועהנליך גערעכענט אז מיט דעם יאהר 1492, ווען אידען זיינען ארויסגעטריעבען געווארען פון שפאניען און ווען אמעריקא איז ענטדעקט געווארען ענדיגט זיך דאס מיטעלאלטער. דיא צייט פון פינסטערניס און אונטערדריקונג, ווען דער מענשליכער גייסט איז געקומען אונטער א לאסט פון עלענד און אבערגלויבען און האט געפונען אזוי ווייניג טרייסט און מענשליכקייט אויף דער וועלט אז ער האט זיך אין גאנצען פארטיעפט אין דיא איינגעבילדעטע גליקזעליגקייט פון דיא גלויביגע אויף יענער וועלט, איז יעצט געוועזען צו ענדע און עס האט זיך אנגעפאנגען א צייט פון אונטערנעהמונגען, פון גייסטיגע בעוועגונגען און פון האפנונגען אויף בעסערע צייטען. דיא ערשטע פון דיא אורזאכען אויפצולעבען דעם גייסט פון אייראפא איז געוועזען דער פאל פון קאנסטאנטינאפאל אין דיא הענד פון דיא טערקען און דער אונטערגאנג פון דאס איסט רוימישע קייזעררייך. אין 1453. גריכישע געלעהרטע פון קאנסטאנטינאפאל און פון דיא גאנצע ביצאנטישע מלוכה האבען זיך דאן פארשפרייט איבער אייראפא און האבען אויפגעוועקט א נייע אינטערעסע אין דיא קלאסישע ווערקע פון דיא אלטע גריכען און רוימער. דאן איז געקומען דיא ערפינדונג פון בוכדרוקעריי וועלכע איז בעקאנט געווארען אין צווייטען העלפט פון 15טען יאהר־הונדערט און האט מעגליך געמאכט צו פארברייטען קענטניס אונטער א גרעסערע צאהל מענשען פון אלע קלאסען, וויא אין דער צייט ווען ביכער האבען געמוזט געשריבען ווערען מיט'ן האנד. דיא גייסטיגע לאגע איז פארבעסערט געווארען און עס האט ניט לאנג געדויערט ביז די מאטעריעלע לאגע פון אייראפא האט זיך אויך פיעל פארבעסערט.

דיא ענטדעקונג פון אמעריקא האט געבראכט פאר די אלטע וועלט בעסערע צייטען וויא עס זיינען געוועזען זייט פיעלע יאהר־הונדערטע. דיא גרויסע אוצרות

וואס זיינען פון דיא נייע וועלט געבראכט געוואָרען האָבען געמאכט געלד בילינער און לייכטער צו קריגען. דיא האָפנונג אויף נייע אוצרות און דיא גרויסע ענטוויקלונג פון האנדעל דורך דיא ענטדעקונג פון א וועג מיט'ן וואסער נאך אינדיען, האָבען אויפגעוועקט דעם אייראפעאישען אונטערנעמונגס גייסט און מענשען בכלל זיינען געוואָרען מעהר ליבעראל און אנגעהויבען צו האבען מעהר איינזעהענים איינע מיט דיא אנדערע וויא אין דער צייט ווען אלעס איז וויא פארגלייוערט און יעדער טהוט נור וואס זיינע עלטערן האָבען געטהאן פאר איהם. דיא אייראָפעאישע פעלקער וועלכע זיינען אין מיטעלאלטער געווען וויא אלטע לייט אָהן האפנונג וועלכע קלערען נור וועגען עולם הבא, זיינען אזוי וויא פלוצלונג יונג געוואָרען און דערפיהלט אז עס איז דאָ האָפנונג אויף בעסערע צייטען אויף דיזע וועלט. מיט דיזע אויפלעבונג פון מענשליכען גייסט, מיר דיא בעלעבונג פון וויסענשאפט און קונסט פאנגט זיך אן דיא איצטיגע, אדער וויא מען רופט עס געוועהנליך דיא מאָדערנע צייט.

נאטירליך איז דאס אלעס ניט געקומען מיט א מאל און עס איז כמעט אונמעגליך געווען דאמאלס פאָראויסצוזעהען דיא וואונדערבארע ענטוויקלונג פון דיא פאָרטגעשריטענע פעלקער אין דיא נעקסטע 400 יאהר. ענגלאנד איז נאך דאן געווען איין אפגעזונדערטע אינזעל און האלאנד איין אונטערדריקטע פראווינץ. אין דיא נייע וועלט האָבען דיא שפאנשיע טיראנען זיך געבאָדען אין דיא בלוט פון דיא אונגליקליכע אינדיאנער און אין דייטשלאנד און פראנקרייך זיינען דיא מיטעלאלטערליכע געזעצע געגען אידען נאך געווען אין פולע קראפט. נאר אין די צווייא לענדער וואָס זיינען געשטאנען אויף דיא ניעדריגסטע שטופע פון קולטור, אין פוילען און אין טירקיי, האָבען אידען געהאט ניט שלעכט. דיא אייראָפעאישע אידען זיינען אזוי אָרונטערדריקט געוואָרען פון דיא פערפאָלגונגען פון 14טען און 15טען יאהר־הונדערט און פון די לעצטע געוואלטיגע קאטאסטראָפע — די אויסווייזונג פון שפאניען — אז זייא האָבען זיך נור ווייניג בעטהייליגט אין דיא אויפלעבונג פון אייראָפייאישען גייסט און עס איז אריבער א לאנגע צייט איידער זייא האָבען אָנגעפאנגען צו ציהען עטוואָס נוצען פון אלגעמיינעם פאָרטשריט.

דאָך האָבען אידישע געלעהרטע שנעל דערפיהלט אז זייא האָבען מעהר צו האָפען פון דיא גערעכטיגקייט פון דיא קריסטען וויא אין דיא פריהערע פינסטערע צייטען. אין דיא ערשטע בעוועגונג געגען אידען אין 16-ען יאהר־הונדערט, ווען דער דאמיניקאנער גלח יאקאב פאן הוכשטראטען מיט דיא הילפע פון דעם משומד יוסף פעפערקאָרן האָבען אנגעפאנגען א נייע העטצע געגען תלמוד, האָט דער

תלמוד געפונען דעם מעכטיגסטען פערטהיידיגער אין דעם בעריהמטען קריסטליכען געלעהרטען ר י י כ ל י ן. דיעזער גרויסער געלעהרטער וועלכער האט געלערנט העברעאיש פריהער פון קייזער מאקסימיליאן׳ס אידישען לייב-דאָקטאר לואנס און שפעטער פון ר׳ עובדיה ס פ ו ר נ ו, דעם בעריהמטען פערפאסער פון א פירוש אויף תנ״ך, איז געווען דער אנפיהרער פון די „הומאניסטען" אָדער דיא געלעהרטע וועלכע האָבען געארבייטעט פאר די בעלעבונג און ענטוויקלונג פון קענטנים. ער האט אויסער העברעאיש אויך פארשטאנען קבלה און אבגלייך ער האט אין דער יוגענד נים ליעב געהאט קיין אידען איז ער מיט דער צייט געוואָרען דער בעסטער פער־טהיידיגער פון זייער ליטעראטור. אלס דער גרעסטער געלעהרטער אין דייטשלאנד אין זיין צייט איז רייכלין אויסגעקליבען געוואָרען פון קייזער אלס עקספערט אדער מומחה צו געבען זיין מיינונג איבער דער תלמוד און אנדערע ספרים זאלען פארברענט ווערען אדער ניט. רייכלין האט אין 1510 אָפגעגעבען זיין מיינונג דאָס אנשטאט צו פארברענען דיא אידישע ספרים זאָלען בעסער דיא קריסטליכע געלעהרטע זייא שטודירען, עס פערשטעהט זיך אז מען האָט איהם בעשולדיגט דאָס די אידען האָ־בען איהם אונטער געקויפט און עס האָט זיך אָנגעפאנגען א ביטערע ליטעראַרישע דעבאטע און אינטריגען געגען רייכלין און דיא הומאניסטען. אבער דיא גערעכטיג־קייט האט דיעזעס מאָל געזיעגט. רייכלין האָט איבערציינט דעם פּאפּסט (לעא .X) אז ער איז גערעכט און דיא דאָמאניקאנער אינקוויזיטאָרען האבען ערליטען דיא ערשטע מפלה אין זייער אנגריף אויף אידען.

דיעזער זיעג פון איין עהרליכען קריסטליכען געלעהרטען איבער פאנאטישע גלחים איז געווען נאך וויכטיגער וויל דאס האט געמאכט א וועג פאר א פיעל גרע־סערען און וויכטיגערן אנגריעף אויף דיא מאכט פון דיא קאטהוילישע קירך. נאך רייכלין איז געקומען ל ו ט ה ע ר, דער גרינדער פון די פּראטעסטאנטישע סעקטע וועלכע האט פון זיך אראָפּגעוואָרפען דעם יאָך פון פאפסט. לוטהער האָט אפילו אליין פיינד געהאט אידען און שפעטער ווען ער האָט זיך געפיהלט שטארק האָט ער געגען זייא געשריבען וויא איין אמתער פאנאטיקער; אבער דיא רעפאָרמאציאָן וועלכע האט אפגעשוואכט דיא קאטהאלישע קירך האָט געהאלפען צו פארברייטען ליבעראַלערע אידעען און האָט בייא געטראגען צו דיא ענטוויקלונג פון פרייהייט אין אייראָפּא בכלל. דיא פּראָטעסטאנטען האבען אנגעפאנגען צו שטודירען דעם תנ״ך, דיא קאטהאָליקען זיינען געצוואונגען געוואָרען זייא נאָכצוטהאָן אום זיך צו קענען געגען זייא פארטהיידיגען. דיעזעס האט צוגעצויגען דיא אויפמערקזאמקייט פון קריסטליכע געלעהרטע צו אידישע ווערק איבער תנ״ך און אויך איבער אנדערע

גענענשטענדע. אזוי געפינען מיר דאס העברעאישע ווערק ויינען אין יענע צייטען אפט איבערזעצט געוואָרען אין לאטייניש וויל קריסטען האָבען געוואָלט שטודירען וואס אין זייא געפינט זיך.

אין איטאליען איז אין דער צייט פון מיטעלאלטער אויך געווען וועניגער פינסטער וויא אין אנדערע לענדער און אידען האבען דאָרט אפט ערוואָרבען פיעל קענטניסע אין צייטען ווען אין אנדערע לענדער אויסער שפאניען איז דאס געווען כמעט אונמעגליך. אזוי געפינען מיר אין עלפטען יאהר־הונדערט רב נתן בן יחיאל פון רוים (געשטארבען 1106) דער מחבר פון תלמודישען ווערטער בוך „ערוך" וועלכער איז געווען א א טיכטיגער שפראך־קענער. אונגעפיזהר 200 יאהר שפעטער האט אין דיא זעלבע שטאָדט געלעבט דער פּאָעט ר' עמנואל הרומי (1265—1330) פערפאסער פון טחברת עמנואל אויף וועלכען מען דערצעהלט אז ער איז געווען א פערזענליכער פריינד פון דעם אונשטערבליכען איטאליענישען פאעט דאנטע. איטאליען איז געשטאנען העכער פון אלע קריסטליכע אייראפייאישע לענדער ווען דאס מיטעלאלטער האט זיך געענדיגט און די צייט פון ווידער־געבורט אדער אָפּלעבונג פון בילדונג איז גקומען. איז איטאליען שוין דאן געווען א מיטעלפונקט פון קונסט און וויסענשאפט. דאָרט האט זיך אויך דיא אידישע בוכדרוקערייא צום ערשטען ענטוויקעלט. רייכלין און אנדערע דייטשע געלעהרטע האָבען שטודירט אין איטאליען און אידען האָבען דאָרט אויך פארנומען א וויכטיגען פּלאטץ אין די געלעהרטען־וועלט. איינער פון וויכטיגסטע אידען אין איטאליען אין ערשטען העלפט פון 16טען יאהר־הונדערט איז געווען שמואל אברבנאל, דער איינגסטער זאָהן פון דון יצחק, וועלכער האָט בעקליידעט א הויכען אמט אונטער דעם וויצע קעניג אין נעאפּעל. ער איז געווען זעהר רייך און געלערנט און א פריינד פון געלערנטע. ער האָט געבראכט ארום זיך אידישע געלעהרטע און פּאָעטען פון פארשידענע געגענדען און קריסטען פלעגען אפט קומען הערען דיא פארטרעגע איבער אידישע געגענשטענדע וואָס פלעגען געהאלטען ווערען אין זיין הויז. צו יענער צייט (1521) האט אויך געלעבט אין איטאליען דער דאָקטאר און שפּראכקענער אברהם די בלמש. זיין ווערק „מקנה אברם" איז אָפּגעדרוקט געוואָרען מיט א לאטיינישע איבערזעצונג וואס א קריסטליכער געלעהרטער האָט געמאכט. אויך אידישע געלעהרטע האבען איינגעוואנדערט פון דייטשלאנד נאָך איטאליען און דער גרעסטער פון זייא, ר' אליהו בחור הלוי אדער וויא דיא קריסטען רופען איהם **עליא לעוויטא** (1468—1549) איז געווען דער לעהרער און פריינד פון פיעלע קריסטליכע געלעהרטע און אייניגע קארדינאלען. מעהרערע פון זיינע וויכטיגע ווערקע איבער העברעאיש

און תנ"ך זיינען ארויסגעגעבען געוואָרען מיט לאַטיינישע איבערזעצונגען. ר' יהודה מיסיר ליאון, דער טיעפער דיינקער ר' אליהו דעל מעדיגה פון קאנדיא (געשטאָר־בען 1498) און ר' יצחק נתן פון פּראָווענס, פערפאסער פון דיא „קאָנקארדאנץ" מאיר נתיב געהערען אויך צו יענעם דור.

צווישען דיא אידען אין איטאליען פון וועלכע פיעלע האבען זיך אָפּגעגעבען מיט וועלטליכע קענטניסע און מיט דיא ערפאָרשונג פון דיא העברעאישע שפּראך האָבען נאַטירליך אויך ניט געפעהלט גרויסע תלמודישע געלעהרטע. איינער פון זייא איז געווען ר' יוסף קולון, וועלכער האָט געשטאַמט פון פראנקרייך און איז ער־צויגען געוואָרען אין דייטשלאַנד און איז קומענדיג נאך איטאליען געוואָרען דער רב פון מאנטוא. דאָרט האָט ער אנגעפאנגען קריעג מיט דעם פילאָזאָף און מדקדק מיסיר ליאָן וועלכער איז געפיהרט געוואָרען מיט אַזוי פיעל ביטערקייט פון ביידע זייטען דאס דער הערצאָג פון מאנטוא האָט זייא ביידען ארויסגעטריבען פון שטאָדט. שפּעטער האָט דער זעלבער ר' יוסף קולון געהאַט א מחלוקה מיט דעם אבער־ראַבינער פון טירקיי ר' משה קאפסאלי. א צווייטער גרויסער תלמודיסט אין איטאַליען אין יענער צייט, אויך איין אויסלענדער, איז געווען ר' יהודה מינץ פון מאינץ אין דייטשלאַנד, וועלכער איז געווען רב פון פאדוא און איז געשטאָרבען אין 1509 הונדערט יאהר אלט. ער איז אויך געווען א שטרענגער פרומער תלמודיסט און האָט געפיהרט א מחלוקה מיט דעם פילאזאף ר' אליהו דעל מעדיגה. שפּעטער איז ר' מאיר קאצענעלענבויגען (מהר"ם פאדובה) דער איידעם פון ר' יעקב פּאָלאַק פון פּראַג געווארען רב אין פאדוא (געשטאָרבען 1555) און דער מדקדק ר' שמואל ארקיוואלטי איז געווען איינער פון זיינע תלמידים. ר' אברהם אריה פארטאלעאָנע (משער אריה) דער פערפאסער פון „שלטי הגבורים" איז געווען דער דאָקטאָר ביים הערצאָג פון מאנטוא און ר' יעקב מאנטיני און ר' יצחק די פומוס זיינען געווען בּעפּסטליכע ערצטע, דער ערשטער ביי פאפּסט פאול .III און דער צווייטער ביי פּיאוס .VI (1565).

אונטער דיא איבריגע אידישע געלעהרטע וועלכע האבען אין 16טען יאהר־הונדערט אין דער צייט פון אויפבליהונג פון וויסענשאַפט געלעבט אין איטאַליען פארדינען נאך דערמאהנט צו ווערען ר' אברהם פאריסאל (פריצול 1451—1525) וועלכער איז אין זיין ווערק איבער געאגראפיע „אגרת ארחת עולם" געווען דער ערשטער אין דיא אידישע ליטעראַטור צו דערמאנען דיא ענטדעקונג פון אמעריקא, א צווייטער אייגנעוואנדערטער געלעהרטער וועלכער האָט אויך וויא פאריסאָל גע־שטאַמט פון פראנקרייך, איז געווען ר' יוסף הכהן, דער ערשטער איד וועלכער

האט נעהאט דעם ריכטינען בעגריעף פון היסטאריע און דער פערפאסער פון דיא וויכטינע היסטארישע שילדערונג פון אידישע צרות „עמק הבכא" (געבארען 1496, געשטארבען 1575). אין איטאליען איז אויך אויפגעוואקסען דער ערשטער אמת'ער קריטיקער פון דיא אידישע ליטעראטור, ר' עזריה די ראססי (מן האדומים, געבאָרען 1514, געשטארבען 1578) וואס זיין ווערק „מאור עינים" איז איינע פון דיא וויכטיגסטע ביכער אין אונזער ליטעראטור.

דיא גרויסע גייסטינע טהעטינקייט פון דיא אידען אין איטאליען אין 16טען יאהר־הונדערט איז געווען דיא נאטירליכע פאלגע פון דיא טהעטינקייט פון דיא קריסטען און האט האָט נור געדויערט אזוי לאנג וויא מען האט דיא אידען געלאזען אין פריעדען. אבער וויא געוועהנליך האט מען זייא ניט לאנג געלאזען אין פריעדען. עס איז באלד געקומען א רעאקציאן צו וועלכע דער ניי־געגרינדעטער אר־דען פון דיא יעזואיטען האט פיעל בייגעטראגען. אין מיטען פון 16טען יאהר־הונדערט האט דער פאפסט איינגעפיהרט דעם בעקאנטען קאטהוילישען „אינדעקס" אדער אנווייזער פון ביכער וואס זיינען פארבאָטען. אונטער דיא פאר־באטענע ביכער האט זיך אויך געפונען דער תלמוד, דער זוהר און אנדערע אידישע ווערקע. דער תלמוד איז פארברענט געווארען אין רוים אין 1553 און אין קרימאנא 1559. עס זיינען אויך אין יענער צייט פארגעקומען פערפאלגונגען אין פערשיעדענע טהיילען פון איטאליען וואו דער שפאנישער איינפלוס האט זיך אנגעהויבען צו פארברייטען. בעזאנדערס אין דיא שטעדט וואס זיינען געלעגען אונטער דעם פאפסט פאול .IV און זיינע נאכפאלגער. פון איינינע שטעדט זיינען אידען אין גאנצען אויסגעוויעזען געווארען. נעאפעל האט פארטריבען דיא אידען אין 1541, גענוא אין 1550 און מילאן אין 1597. אנדערשוואו וויא אין וועניס זייט 1516 זיינען זייא געצוואונגען געווארען צו וואוינען נור אין געוויסע טהיילען שטאָדט*) דיעזע ערנידרינונגען האָט צוריק אראפגעדריקט דעם אידישען גייסט און אין דיא נעקסטע דורות געפינען מיר דיא אידען אין איטאליען געזונקען כמעט אזוי טיעף וויא אין אנדערע לענדער. אידישע געלעהרטע פון איטאליען מיט וועניגע אויסנאהמען וויא ר' יהודה אריה די מודינא (1571—1648) און ר' יוסף דעל מעדינה (יש"ר מקנדיא, 1591—1655), פארנעהמען ניט מעהר קיין וויכטיגען פלאץ אין דיא אידישע גע־שיכטע.

---

*) עס איז ניט קלאר בעוואוסט פון וואנען דאס ווארט „גהעטטא" שטאמט אפ, אבער עס איז געווים אז צו אונז איז עס געקומען פון איטאליען.

פיערטער קאפיטעל.

אידען אונטער טירקישע הערשאפט. ר׳ יוסף קארו אונזיין צייט. דון יוסף נשיא. שלמה אשכנזי.

אזוי וויא דיא אראבער אין שפאניען האבען אין אנפאנג זיך געצייגט זעהר פריינדליך צו דיא אידען וואס זיי האבען געפונען אין דיא קריסטליכע לענדער וואס זיי האבען איינגענומען, אזוי האבען אויך דיא טערקען, נאכדעם וויא זיי האבען איינגענומען קאנסטאנטינאפאל און דיא איסט רוימישע מלוכה אין 1453 בעהאנדעלט זעהר פריינדליך דיא אידען וואס זיינען יעצט געקומען אונטער זייער הערשאפט. דיא טירקישע רעגיערונג וועלכע האט געמאכט קאנסטאנטינאפאל צו איהר הויפט שטאדט איז דאן געוועזען דיא מעכטיגסטע אין אייראפא און אלע קריסטליכע פעלקער האבען פאר איהר געציטערט. איהר פריינדשאפט צו אידען איז דארום געוועזען פון גרויסען ווערטה און עס האט זיך באלד ענטוויקעלט אונטער איהר שוץ א אידישער מיטעלפונקט וועלכער איז פאר א צייט געוועזען וויכטיגער וויא דיא אידישע מיטעלפונקטען אין איטאליען און אין פוילען. דיא גוטע מאטעריעלע לאגע פון דיא אידען האט דא אויך ניט פארפעהלט זיי צו דערהויבען אויף א העכערע גייסטיגע שטופע, אבער אזוי וויא דיא טערקען אליין זיינען בעזעסען זעהר וועניג וועלטליכע בילדונג האט דיא אידישע ענטוויקלונג וועלכע איז פון זיי בעאיינפלוסט געווארען אויך אנגענומען א רעליגיעזען כאראקטער. דיא גרויסע מענער פון יודענטהום אונטער טירקיי אין יענער צייט זיינען מייסטענס בעריהמט געווארען דורך זייער תלמודישע און קאבאליסטישע געלעהרזאמקייט, אבגלייך אידען האבען אויך געמאכט גרויסע פארטשריטע אלס געשעפטסלייט, אלס ערצטע און אלס דיפלאמאטען. עס האט דיא טערקען געפעהלט דיא שאפזיניגקייט און דעם דורשט נאך וויסענשאפט וואס האט אויסגעצייכענט דיא ערשטע אראבער אין שפאניען און דערפאר איז עס אונמעגליך געוועזען פאר דיא דארטיגע אידען צו עררייכען אזא הויכע שטופע וויא דיא אידען אין שפאניען האבען עררייכט מיט איניגע הונדערט יאהר פריהער.

וואס אידען האָבען אָבער אין יענע צייטען אם מייסטען נייטהיג געהאַט איז געווען איין אָרט וואו מען זאָל זיי לאָזען צורוה און ניט אנטהאָן קיין צרות וועגע זייער רעליגיאָן. אזא אָרט איז טירקיי פאַר זיי געוואָרען און זיי האָבען שנעל געמאַכט געברויך פון איהר פריינדשאַפט. רייזענדע אידען זיינען באַלד אויפמערקזאַם געוואָרען אויף דיא גוטע בעהאַנדלונג וואָס אידען האָבען דאָרט און איינער פון זיי, א געוויסער ר׳ יצחק צרפתי, האָט אין 1475 (? 1456) געשריבען א בריף אין וועלכען ער האָט געראַטהען דיא פערפאָלגטע אידען פון אלע קריסטליכע לענדער אהין צו קומען. דיעזער בריעף איז פון זיינע פריינדע פאַרשפּרייט געוואָרען אלס איין אויפרוף אויס צו וואנדערן נאָך טירקיי און מאַססען אידען האָבען אָנגעפאנגען דאָרטען איין צו וואנדערן. איינינע יאהר שפּעטער איז געקומען דיא אויסוו יזונג פון שפּאַניען און דער דאַמאָלינער טירקישער סולטאַן, באַיאזעט האט געזאָגט: דער אונגלויבינער קריסט האט געטהאַן א גרויסע דומהייט. דיא טויערן פון מיין לאַנד זאָלען ברייט אויפגעעפענט ווערען פאר דיא פאַרטריבענע עס איז שוין פריהער בעמערקט געווארען דאס פון אלע אונגליקליכע פאַרטריבענע פון שפּאַניען און פּאַרטוגאל האבען געמאכט אם בעסטען דיא וועלכע זיינען אוועק נאָך טירקיי. דאס לאַנד האט פון זיי אויך געהאט פיעל נוצען ווייל זיי האבען מיטגעבראכט קענטניסע און פעהיגקייטען וואס האבען דיא טערקען געפעהלט. דיא שפּאַנישע אידען האבען ניט נור פארשפּרייט האנדעל און געלעהרזאמקייט, זאנדערן האבען אויך פאבריצירט וואפען און פּולווער און געלערענט דיא טערקען וויא דאס צו געברויכען. „מען זאגט אז פערדינאנד פון שפּאניען איז א קלוגער קעניג" -- האט דער סולטאן שפּעטער געזאגט — „אבער מיר שיינט ער צו זיין זעהר דום. ער האט ארעם געמאכט זיין לאנד און רייך געמאכט מיינע".

אין 1516 איז געווען א גירוש אין אונגארן און פיעלע פון דיא אידען וועלכע זיינען פון דארטען פארטריבען געווארען האבען זיך אויך געווענדעט נאך טירקיי און דארטען געפונען א פריינדליכע אויפנאהמע. אין 1517 האט סולטאן סעלים I צרגענומען עגיפּטען און סיריען מיט ארץ ישראל פון דיא מאמעלוקען וועלכע האבען דארט ביז יעצט געהערשט או, זייט דאן האט דיא אידישע געמיינדע אין ארץ ישראל אנגעהויבען צו וואקסען און האט שנעל עררייכט גרויס וויכטינקייט. סולטאן סעלים האט אין עגיפּטען אוועקגעזעצט דעם אידען אברהם דע קאסטרא אלס „מינץ פּאכטער" צו מאכען מטבעות אין נאמען פון דער רעגיערונג. דע קאסטרא האָט אָבער אויך פערשטאַנען פּאָליטיק און האָט צושטערט דעם פּלאַן פון אכמעד שאַיטאן פּאשא אָפּצורייסען עגיפּטען פון סולטאַן׳ס הערשאפט. סעלים׳ס פריינד־

שאפט צו אידען האט זיך דורך דעם נאך מעהר פארשטארקט. ער האט אויך נעהאט אידען אונטער זיינע ראטהגעבער און הויפליים און זיין לייב־דאקטאר איז געווען א שפאנישער איינוואנדערער, יוסף המון, דער פאטער פון ר׳ משה המון (1490—1565) דעם בעריהמטען לייב־דאקטאר פון סולטאן סאליימאן, סעלים׳ס זאהן און נאכפאל־גער, וועלכער האט רעגיערט פון 1520 ביז 1566.

אין יענע צייטען האט קאנסטאנטינאפאל נעהאט 30,000 אידישע איינוואוי־נער, 44 שולען און א רב א הכולל איבער גאנץ טירקיי. נאך דעם טויט פון ר׳ משה קאפסאלי (1420—1495) איז אויף דיעזע הויכע שטעללע געקומען דער בעריהמטער ר׳ אליהו מזרחי (רא״ם, 1455 — 1525). אבער דיא איינוואנדערער פון שפאניען האבען באלד געמאכט ארץ ישראל צום מיטעלפונקט פון אידישע געלעהרזאמקייט. ערשט מיט א קורצע צייט פריהער האט ר׳ עובדיה ברטנורא, דער פערפאסער פון דעם בעקאנטען פירוש אויף משניות (1450—1520) וועלכער איז איינגעוואנדערט פון זיין פאטערלאנד איטאליען נאך ארץ ישראל, געשריבען אז ער האט געפונען ירושלים אלס א נעסט פון רויבער און מערדער, וואו קיין אנשטענדיגער מענש איז ניט זיכער מיט זיין לעבען אדער איינענטהום. אבער דיא אויפוואקסענדע אידישע בעפעלקערונג האט שנעל געבראכט ארדנונג און זיכערהייט און עס האבען באלד אנגעהויבען צו בליהען געשעפטען און וועררק־הייזער ואו עס איז געזארגט געווארען פאר דיא ערנעהרונג פון קערפער און אויך ישיבות וואו דער אידישער גייסט האט געקריגען דיא נאהרונג ו אס איהם האט געפעהלט אין יענע צייטען.

איינער פון דיא ערשטע גרויסע רבנים אין ארץ ישראל פון שפאנישער אב־שטאממונג איז געווען ר׳ יעקב בירב (1474—1541) וועלכער איז, וויא פיעלע אנ־דערע, פריהער אוועק פון שפאניען נאך נארד אפריקא און דאן פון דארט נאך ארץ ישראל. ער האט זיך בעזעצט אין דיא יונגע שטאדט צפת וועלכע איז אין קורצען געווארען באלד אזוי וויכטיג וויא ירושלים. ר׳ יעקב בירב איז אם מייסטען בעקאנט אין דער אידישען געשיכטע דורך זיין אנשטרענגונג צוריק איינצופיהרען דיא סמיכה פון רבנים וועלכע האט אויפגעהערט פון א לאנגע צייט. זיין הויפט־געגנער אין דיעזע פראגע איז געווען אויך א שפאנישער איינוואנדערער, וועלכער איז געווען אין יענער צייט דער רב פון ירושלים. זיין נאמען איז געווען ר׳ לוי בן חביב, (דער זאהן פון ר׳ יעקב חביב דעם פערפאסער פון „עין יעקב״) און דיא מחלוקה צווישען זיי איבער דיא פראגע פון סמיכה האט אין יענער צייט געמאכט פיעל אויפזעהן אונטער רבנים פון אלע לענדער, אנדערע גדולים פון יענער צייט וועלכע פערדינען דערמאהנט צו ווערען זיינען: ר׳ אברהם זכות (זאקוטא) דער

אסטראָנאָם און היסטאָריקער, וועלכער איז אויך געוועז פון די פאַרטריבענע פון שפאַניען און האט פערפאַסט זיין היסטאָרישעס ווערק „ספר יוחסין“ אין 1504. ר׳ משה (מהר״ם) אלשאקאר, א פילאָזאָף און בעל קבלה וועלכער איז אויך וויא די פאַרינע אוועק פון שפאַניען נאָך אפריקא און שפּעטער פון דאָרט נאָך ארץ ישראל. מעהר בעריהמט פון זיי ביידען איז געוועז ר׳ דוד אבן זמרא (רדב״ז, 1470—1573) וועלכער איז פאַרבליבען אין אפריקא און איז געוואָרען דער בעריהמטעסטער רב אין עגיפּטען און איינער פון די גדולים פון זיין צייט. ער האָט געלעבט 103 יאָהר און האָט פיעלעס אויפגעטהאָן פאַר די אידען וועמענס פיהרער ער איז געוועזן. אָבער אַלע גדולים פון 16טען יאהרהונדערט זיינען פאַרדונקעלט געוואָרען פון צוויי לייטע וועלכע האָבען דאן געלעבט אין צפת און וואָס זייער איינפלוס אויף דעם יודענטהום איז געוועזן אונבעגרענעצט אין דער צייט פון זייער לעבען און איז נאָך זעהר גרויס אין דעם רעליגיעזען לעבען ביז היינטיגען טאָג.

דער ערשטער פון דיעזע צוויי איז געוועזן ר׳ יוסף בן אפרים קארו וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין שפאַניען אין 1488. אלס קינד איז ער געבראַכט געוואָרען נאָך טירקיי און ער האָט געוואוינט אין ניקאָפּאָל, אין אדריאַנאָפּאָל און דערנאָך אין צפת. ער איז דער לעצטער פון די גרויסע פּוסקים אָדער זאַממלער פון דינים וואָס בעשטימען וויא א פרומער איד דאַרף זיך פיהרען, און זיין הויפּטווערק. די פיער טהיילען פון שלחן ערוך (פאַר וועלכע ער האָט גענומען צום גרונדלאַגע, די טורים פון ר׳ יעקב בן אשר וועלכער איז פריהער דערמאָהנט געוואָרען) איז אנערקענט געוואָרען פון אַלע אידען אלס אויטהאָריטעט נאָך וועלכע רעליגיעזע פראַגען ווערען ענטשידען. *) אידישקייט אין א רעליגיעזען זינן האָט פון דאַמאָלס אָן אָנגענומען די פאָרם וועלכע ר׳ יוסף קארו האָט איהר געגעבען און צו זיין א פרומער איד מיינט זייט דאן צו היטען דאָס וואָס שטעהט אין זיין שלחן ערוך. אויף די עלטערע יאָהרען האָט ער זיך אָנגעהויבען אויך צו בעשעפטיגען מיט פאַנטאַזיען פון נבואה און קבלה וויא מען געפינט אין זיין ספר „מגיד מישרים“ אויף

---

*) ר׳ משה איסרלש פון קראקוי, וועלכער איז שוין פריהער דערמאָהנט געוואָרען אלס איינער פון די ערשטע גרויסע רבנים אין פּוילען האָט געמאַכט די הגהות וועלכע ער האָט גערופען מפה (טישטוך) אויף קארו׳ס שלחן אָדער טיש. דיעזע הגהות גיבען אָם מייסטען די דינים און מנהגים פון די אשכנזים דאָרטען וואו זיי אונטערשיידען זיך פון די ספרדים אָדער שפּאַניער פאַר וועמען ר׳ יוסף האָט זיך הויפּטזעכליך אינטערעסירט.

וועלכען אנדערע דיינקען אָבער אז איין אנדערער האָט איהם געשריבען אין זיין נאָ־מען. ער האָט געלעבט 87 יאָהר און איז געשטאָרבען אין 1575.

דער צווייטער בעריהמטער איד פון צפת אין יענער צייט איז געווען דער בעל קבלה ר׳ יצחק לוריא אשכנזי („אר״י הקדוש״) וועלכער האָט געשטאַמט פון א פאַ־מיליע וואָס איז איינגעוואנדערט פון דייטשלאַנד און איז געבאָרען געוואָרען אין ירושלים אין 1534. אלס קינד איז ער אוועק נאָך עגיפּטען צו א רייכען אָנקעל און האָט דאָרט געלערנט תלמוד. אָבער דער זוהר וועלכער איז דאַן צום ערשטען מאָהל געדרוקט געוואָרען, האָט איהם מעהר פאַראינטערעסירט און ער האָט זיך אריינגע־לאָזען אין שטודירען קבלה. ער האָט פיעל יאָהרען געלעבט אין איינזאמקייט, געהאַט ווענ׳ג צו טהאָן אפילו מיט זיין אייגענע פאַמיליע און זיך אויפגעפיהרט אויף א מערקווירדיגע אַרט. ער האָט אויסגעאַרבייט א נייע סיסטעם אין דיא געהיימע טהעאָ־ריען פון קבלה און האָט זיך בעשעפטיגט מיט דעם געדאַנקען פון גלגול נשמות און פון געהן אויף קברים פון בעריהמטע לייט מעהר וויא יעדער איד ביז זיין צייט. אין עגיפּטען האָט ער געפונען וועניג אנהעננער און ער איז דארום מיט זיין פרוי און קינד געקומען נאָך צפת וואו קבלה האָט דאַן געבליהט אונטער דיא פיהרער־שאַפט פון ר׳ שלמה אלקבץ (דער פערפאַסער פון „לכה דודי״) און דאַן פון זיין תלמיד ר׳ משה קורדובירו. אין אָנפאַנג האָט ר׳ יצחק לוריא דאָרט ניט געפונען קיין אנהעננער, נור שפּעטער ווען ער איז בעקאַנט געוואָרען מיט זיין בעריהמטען תלמיד ר׳ חיים וויטאל קאלאַברעזו (1543—1620) דער זאָהן פון א סופר וועלכער איז איינגעוואנדערט פון איטאַליען איז דיא נייע לעהרע שנעל פאַרברייטעט געוואָ־רען און דער אר״י האָט אָנגעהויבען בעטראַכטעט צו ווערען אלס א הייליגער מענש. דער פּלוצלינגער טויט פון ר׳ יצחק לוריא אין 1572 ווען ער איז אַלט געווען נור 38 יאָהר, האָט זיין נאָמען נאָך מעהר פאַרגרעסערט. ר׳ חיים וועלכער האָט געהאַט א מערקווירדיגע פאַנטאַזיע פאַר געהיימנים און אונבעגרייפליכע טהעאָ־ריען און האָט זיך איינינע יאָהר בעשעפטיגט מיט אלכעמיע*) האָט אויסגעאַרבייט דיא קאַבאַליסטישע סיסטעם פון לוריא אין זיין ווערק „פרי עץ חיים״ וועלכעס איז געוואָרען פאַר דיא נייע בעלי קבלה כמעט דאָס זעלבע וואָס דער „שלחן ערוך״ פאַר פרומע אידען. דיא נייע קבלה איז שנעל פאַרברייטעט געוואָרען און איז אריינגע־וואַקסען אין דעם רעליגיעזען לעבען פון אידען פיעל מעהר וויא אין פריהערע צייטען.

---

*) דיא אַלכעמיסטען האָבען געזוכט דעם סוד וויא צו פערוואַנדלען איינפאַכע מעטאַלען אין גאָלד, א סוד וועלכען זיי האָבען נאַטירליך קיינמאָל ניט געפונען.

אלע שפעטערע רעליגיעזע בעוועגונגען אין יודענטהום זיינען שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון דיא געהיימע טהעאריען פון קבלה.

דער פארטשריט וואס אידען אונטער דיא נייע טערקישע הערשאפט האבען געמאכט אויף דעם פעלד פון תלמודישע און קאבבאליסטישע געלעהרזאמקייט איז ניט געוועזען גרעסער וויא זייער פארטשריט אין דיא פאליטישע אנגעלעגנהייטען פון לאנד. סולטאן סאליימאן .I איז געוועזען זעהר פריינדליך צו אידען און ווען עס האט זיך געמאכט א געלעגנהייט האט ער געוויזען זיין פריינדליכקייט דורך אנטרויען הויכע שטעלען צו אידישע בעאמטע. ער איז געוועזען דער פריינד און בעשיצער פון דון יוסף נשיא, דער מאן וועלכער האט עררייכט דיא העכסטע פאליטישע שטופע צו וועלכע א איד איז ווען געקומען אין איראפא זייט דיא אידישע קעניגע פון לאנד פון דיא כוזרים.

דון יוסף נשיא איז געוועזען א מערקווירדיגער מאן מיט פיעל פעהיגקייטען און פיעל גליק. ער איז געבארען געווארען אין ליססאבאן, פארטוגאל אין א פאמיליע פון מאראנען אין 1515 און איז אויפגעצויגען געווארען אלס פארשטעלטער קריסט. זיין טאנטע איז געוועזען דאנא גראציא מענדוזא (אדער מענדעס) וועלכע האט געירשנט פון איהר מאן גרויסע אוצרות און פלעגט פארלייהען געלד צו קעניגע און פירסטען. דיא לאגע פון דיא מאראנען אין פארטוגאל איז קיין מאל ניט געוועזען זיכער און דאנא גראציא מיט איהר טאכטער רעינא און שפעטער אויך דון יוסף זיינען אוועק פון פארטוגאל. זיי זיינען אויסגעשטאנען פערשיעדענע געפאהרען אין דער הײם וויא אויך אין אנטווערפען און אין איטאליען ביז זיי זיינען איינציגווייז אנגעקומען אין קאנסטאנטינאפאל וואו זיי זיינען עפענטליך צוריק געווארען אידען. דון יוסף האט געהייראטהעט זיין טאנטע׳ס טאכטער און איז דאדורך געקומען אין בעזיץ פון גרויס רייכטהום. דער סולטאן האט זיך געצייגט זעהר פריינדליך צו דעם רייכען געשייד־טען אידען און דון יוסף וועלכער איז געוועזען א מוטהיגער אונטערנעהמער האט פון דיא פריינדשאפט געמאכט גוטען געברויך. ער האט פון סולטאן געקריגען א שטיק לאנד און דיא ערלויבניס צוריק אויפצובויען דיא שטאדט טבריא אין ארץ ישראל. ער האט דארט געגרינדעט פאבריקען און געפלאנצט בוימער פאר דיא זיידען־קול־טור. דיא געגענד וועלכע איז געוועזען א לאנגע צייט וויסט האט אונטער זיין גע־שיקטע פערוואלטונג שנעל אויפגעבליהט.

סאליימאן׳ס נאכפאלגער, סולטאן סעלים .II וועלכער האט רעגיערט פון 1566 ביז 1574 איז געוועזען נאך פריינדליכער צו דון יוסף וויא זיין פאטער און האט איהם געמאכט צום הערצאג פון דיא אינזעל נאקסאס און נאך אייניגע אינזלען בײ

גריבענלאנד וועלכע זיינען דאן איינגענומען געוואָרען פון טירקיי. דון יוסף איז געוועזן איינער פון דיא מיניסטאָרען פון סולטאַן און האָט דאָרום איבערגעגעבען דיא רעגיערונג פון זיין הערצאָגטהום אין דיא הענד פון א בעאַמטען אונטער איהם און האָט אַליין געוואוינט אין בעלוועדער, א פּאַלאַסט ניט ווייט פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל. זיין איינפלוס אוף דעם סולטאַן איז געוועזן אזוי גרויס דאָס אַלע אינטריגען וואָס זיינען אין הויף געגען איהם געמאַכט געוואָרען האָבען זיך אויסגעלאָזען מיט נאָרנישט. דון יוסף׳ס הויפּט געגנער איז געוועזן דעם סולטאַן׳ס גרויס־וויזיר סאקאָללי, א געוועזענער קריסט וועלכער איז אונטערשטיצט געוואָרען פון שלמה אשכנזי א איטאַליענישער איד פון ווענים וועלכער איז געוועזן איינער פון דיא דיפּלאָמאַטען פון הויף. אָבער דון יוסף האָט געהאַט אין האַנד דיא מייסטע דיפּלאָמאַטישע פערהאַנדלונגען פון סעלים׳ס רעגיערונג און סאקאלי האָט איהם ניט געקענט פיעל שאַדען. דון יוסף האָט געפיהרט קאָרעספּאָנדענץ מיט קייזער פערדינאַנד פון דייטשלאַנד, פלעגט עמפּפאַנגען פרעמדע געזאַנדטע און איז געוועזן דער אַנערקענטער פערטרעטער פון סולטאַן און זיינע בעציהונגען מיט אַנדערע לענדער. סעלים איז דאַן געוועזן דער מעכטיגסטער מאָנארך אין אייראָפּאַ און דער אידישער הערצאָג האָט זיך געפיהלט אַזוי שטאַרק אין זיין שטעלונג דאָס ער האָט אין אלעקסאנדריען פאַרהאַלטען אייניגע פראַנצויזישע שיפען און זיי ניט אַוועקגעלאָזען ביז דיא פראַנצויזישע רעגיערונג האָט איהם בעצאָהלט א סומע געלד וואָס זיא איז שולדיג געבליעבען זיין טאַנטע׳ס באַנקהויז פון ליססאַבאָן און אנטווערפּען. אלע פּראָטעסטען פון פראַנקרייך האָבען ניט געהאָלפען ווייל דער סולטאַן האָט ערקלערט אז דון יוסף איז גערעכט ווען ער מאַהנט אויף מיט געוואַלט וואָס ער קען ניט אָפּקריגען מיט גוטען.

דון יוסף האָט געזיעגט איבער זיין געגנער סאקאלי ווען ער האט אויסגעפיהרט אז סעלים זאָל פיהרען א קריעג מיט ווענים, אָבער סאקאלי׳ס איינפלוס איז געוועזן גרויס גענוג צו פאַרהינדערן דיא דורכפיהרונג פון דעם סולטאַן׳ס פּלאַן צו מאַכען דון יוס צום קעניג פון אינזעל ציפּערן. דאָך איז דער הערצאָג פון נאַקסאס געבליבען אויף זיין הויכע שטעלע. ווען סעלים איז געשטאָרבען אין 1574 האט ער אָנגעזאָגט זיין נאכפאָלגער מוראד. III. ער זאָל ניט צונעהמען פון דון יוסף זיין הערצאָגטהום אָדער זיין רייכטהום און מוראד וועלכער איז געשטאַנען מעהר אונטער דעם איינפלוס פון דיא געגנער פון אידישען פירסט, האָט דיא צוואה געפאָלגט. דון יוסף איז געבליבען הערצאָג אָבער זיין דיפּלאָמאַטישע גרויסקייט איז געוועזן צו ענדע. ווען ער איז געשטאָרבען אין 1579 האָט דער סולטאַן געפונען א תירוץ אוועקצונעהמען א גרויסען טהייל פון זיין פארמעגען און האט פאר דיא הערצאָגין .וו

געלאָזען דיא סומע פון 90,000 דוקאטען וואס זיא האָט געהאט איהר איינענס ווען זיא האָט געהייראטהעט דון יוסף.

דון יוסף נשיא האט זיך פיעל אינטערעסירט פאר אידען און פיעל געטהאָן פאר זיי. מען גלויבט אויך אז ער האָט געהאט אין געדאנקען צו גרינדען א אידישע מלוכה, אבער עס איז איהם ניט געלונגען דאס דורכצופיהרען. זיין שלאָס איז גע־ווען א זאמעל פלאץ פאר אידישע געלעהרטע. ער האט געהאט א שול און א גרוי־סע ביבליאָטהעק און האט אויך געגרינדעט א אידישע דרוקעריי. אידישע שרייבער פון יענעם דור לויבען איהם זעהר פיעל און איינער פון זיי *) בעמערקט דאס א איד האט ניט עררייכט אזא הויכע שטופע זייט יוסף הצדיק איז געווען משנה למלך ביי פרעה אין מצרים.

שלמה אשכנזי, דער נעגנער און ביז א געוויסען גראד דער נאכפאָלגער פון דון יוסף אלס דיפלאָמאט פון טירקישען האף איז געווען א תלמודיסט און א דאָק־טאָר און האָט זיך אָפט גערופען מיט דעם טיטעל „רבי". ער איז ניט געווען אנער־קענט אלס מיניסטער און האָט זיך אימער געהאלטען א ביסעל פון הינטען, דורכ־פיהרענדיג אלעס דורך זיין איינפלוס אויף דעם גרוים-וויזיר סאקאלי. נור איינמאל איז ער בעאויפטראגט געוואָרען אליין צו פיהרען א וויכטיגע דיפלאָמאטישע פער־האנדלונג. דאס איז געווען ווען ער און סאקאלי האבען אויסגעווירקט אז דער סול־טאן זאָל שליסען פריעדען מיט דיא רעפובליק וועניס און ענדיגען דעם קריעג וואָס איז אנגעפאנגען געוואָרען אויף דעם ראטה פון דון יוסף נשיא. דער סולטאן האט אויסגעקליבען ר' שלמה אשכנזי אלס זיין פערטרעטער צו פערהאנדלען וועגען פריי־ערען. דיא שטאָלצע רעפובליק האָט איהם אין אנפאנג ניט געוואָלט אָננעהמען און עס זיינען פאָרגעקומען לאנגע דעבאטען אין דאָרטיגען סענאט וועגען דעם. אָבער ענדליך איז מען צופריעדען געוואָרען מיט איהם און ווען ער איז געקומען נאך וועי־ניס איז ער אויפגענומען געוואָרען מיט גרויס פאראד אלס דער פערטרעטער פון גרויסען סולטאן. אשכנזי האט בענוצט דיא פריינדשאפט פון דיא ווענעציאנישע רעפובליק בטל צו מאכען דיא גזירה פון ארויסטרייבען דיא אידען פון דאָרטען וואָס איז בעשלאָסען געוואָרען אין 1573. אין דער זעלבער צייט האט ער זיך אויך בעט־טהיילינט אין דיא אינטריגען וואס דיא רעגיערונגען פון אייראָפא האבען דאן גע־פיהרט פאר דיא פערשיעדענע קאנדידאטען פאר דעם פוילישען טהראָן ווען ער האט ביינעטראָגען צו דיא ערוועהלונג פון דעם פראנצויזישען פרינץ הענרי פון

*) ר' אליעזר אשכנזי אין הקדמה פון „יוסף לקח" אויף מגילת אסתר.

אנזשו, וועלכער איז געווען דער קאנדידאט וואס טירקיי האט אונטערשטיצט. ווען דיזוער קעניג איז א פאאר יאהר שפעטער אנטלאפען פון פוילען צו ווערען קעניג פון פראנקרייך אויף זיין ברודער'ס פלאץ, איז מיט דיא הילף פון אשכנזי וויעדער דער קאנדידאט פאר וועלכען טירקיי האט געהאלטען, סטעפאן באטארי, ערוועהלט געוואָרען צום קעניג פון פוילען. דיא לעצטע דיפלאָמאטישע טהאט פון ר' שלמה אשכנזי וועלכע איז אונז בעקאנט איז געווען ווען ער האט מיט הילפע פון דעם מופטי (מחמדנישען גרויסען גייסטליכען) און מיט גרויסע מתנות דורכגעפיהרט אז דער איד עמנואל איז פון סולטאן געמאכט געוואָרען צום וואָיוואָד אָדער פערטרע־טער פון דער רעגיערונג אין מאלדאווא, א טהייל פון דאס יעצטיגע רומעניען (1591).

א אידישע פרוי מיט דעם נאָמען אסתר קיירא האט זיך אויך בעריהמט גע־מאכט אין דיא דיפלאָמאטישע אנגעלעגענהייטען פון טירקיי אין יענע צייטען. זיא איז געווען א פריינדין פון דיא סולטאנין וועלכע האט געהאט איינפלוס אויף סול־טאן מוראד III און האט זיך בעטהייליגט אין פיעלע אינלענדישע און אויסלענדי־שע פאָליטישע אינטריגעס און איז שפעטער ערמאָרדעט געוואָרען פון מיליטערישע בעאמטע וועלכע האָבען זיך נעגען איהר פארשוואָרען. אָבער דיא נייע גלאנץ פער־ריאָדע פון דיא אידען אין טירקיי האט ניט לאנג אָנגעהאלטען. זייער גרויסקייט אין דיפלאָמאטיע און אויך אין אידישע געלעהרזאמקייט האט זיך אזוי גוט וויא געענדיגט מיט דעם 16טען יאהרהונדערט. דיא טירקישע רעגיערונג האט זיך ביס־לאכווייז פארוואנדעלט אין איין אמתע אזיאטישע דעספאָטיע. דיא אינטריגען פון הארעם און פון דיא מיליטערישע בעאמטע האָבען פארנומען דעם פלאץ פון דיפ־לאָמאטישע פערהאנדלונגען. דער קאפריז פון טיראנען איז געוואָרען דאס איינציגע געזעץ פון לאנד. און דיא פראָווינצען זיינען איבערגעגעבען געוואָרען אין דיא הענד פון פאשאס וועלכע האָבען געמענט מאָרדען, רויבען און אונטערדריקען וויא פיעל זיי האָבען געוואָלט, אזוי לאנג וויא זיי האָבען נור געשיקט געגוג געלד נאך קאָנ־סטאנטינאפאָל. דיא ערשטע אָפפער פון דיא אונרעכט און דיא אונאָרדנונג וואס האט אָנגעהויבען צו הערשען אין דיא טירקישע פראָווינצען זיינען, וויא געוועהנליך, געווען דיא אידען. זיי האָבען ניט מעהר געהאט אזעלכע מעכטיגע בעשיצער וויא יוסף נשיא אָדער שלמה אשכנזי און האָבען געמוזט קויפען זיכערהייט און דיא מעגליכקייט צו לעבען און צו ארבייטען פון דיא רויבזיכטיגע און אפט אויך בלוט־דורשטיגע פאשאס אונטער וועמענס הערשאפט זיי זיינען געווען. אלעס ווערט דונקעל אין דער געשיכטע פון דיא אידען אין טירקיי אין אָנפאנג פון 17טען יאהר־

הונדערט און אויף דיא הייליגע לאנד פארליערט וויעדער איהר וויכטיגקייט אלס אידיישער מיטעלפונקט. צו געפינען צייכענס פון פארטשריט און ענטוויקלונג פון אידישען גייסט, אדער בעגעבענהייטען וועלכע האבען געהאט איין איינפלוס צו גוטען אויף דיא אידישע געשיכטע פון שפעטערע צייטען, מוזען מיר זיך צוריק ווענדען צו דיא קריסטליכע לענדער פון איירופא, וואו דיא אידען וואס זיינען אויפגעוואקסען אין דיא לעצטע פאר הונדערט יאהר האבען אנגעהויבען צו טראגען פרוכט און מענשען האבען אנגעהויבען צו זיין מענשליכער איינע צו דיא אנדערע.

פינפטער קאפיטעל.

דיא מאראנען אין שפאניען און פארטוגאל. אידען אין האלאנד. ר׳ יעקב טיראדא. אוריאל אקאסטא.

דיא לאנגע פון דיא אידען וועלכע זיינען געבליבען אלס פארשטעלטע קריסטע אין שפאניען און פארטוגאל איז געוועזען פיעל ערגער וויא די לאגע פון דיא וועלכע האבען זיך געראטעוועט נאך אפריקא, איטאליען אדער אין דיא טירקישע פראווינצען וועלכע וועלכע מיר האבען גערעדט אין דיא לעצטע קאפיטלען. פארטוגאל אליין האט דאן פריהער ניט געהאט זעהר פיעל אידען און איהר אידישע בעפעלקערונג איז גרויס געווארען ערשט ווען א גרויסער טהייל פון דיא פארטריעבענע פון שפאניען זיינען אהין אנגעקומען. ווען דיא אויסווייזונג פון פארטוגאל האט פארניכטעט דיא לעצטע האפנונג פון דיא אידען צו לעבען פרידליך און רוהיג אויף דעם פירענעענשין האלב אינזעל (וואס ענטהאלטעט שפאניען און פארטוגאל) און גרויסע מאסען זיינען געצוואונגען געווארען צו ווערן לפנים קריסטען, וויא עס איז דערמאנט געווארען אין ענדע פון פאריגען טהייל, האבען זיך אונטער דיע׳ע מאראנען געפונען פיעל מעהר אידען וועלכע האבען געשטאמט פון שפאניען וויא יענע וועלכע זיינען געוועזען אמתע פארטוגעזען דערפאר קומט דאס אבגלייך אין דער געשיכטע פון דיא אידען פאר דיא אויסווייזונג פארנעמען דיא אידען פון שפאניען א פיעל וויכטיגערען פלאץ וויא דיא אידען פון פארטוגאל, איז עס פערקעהרט אין דיא געשיכטע פון דיא מאראנען. דאס איז אויך דיא אורזאכע וואס דיא שפאנישע און פארטוגעזישע אידען וועלכע האבען זיך שפעטער פארברייטעט איבער פארשיעדענע לענדער ווערן צוזאמען גערופען בדרך כלל פארטוגעזען.

עס האט גענומען א לאנגע צייט ביז דיא מאראנען אין יענע לענדער האבען ריכטיג בעגריפען דיא טרויעריגע ראלע וואס זייא האבען צו שפיעלען אין דער געשיכטע, צו פארפלאנצען יודענטהום אין דיא גרעסטע פארבארגענהייט אונטער זייערע קינדער און קינדס-קינדער, אין דער זעלבען צייט ווען פאר דיא אויסען-

וועלט האָבען זייא זיך געמוזט אויפפירען וויא פרומע קאַטהאָליקען. א לאַנגע צייט האבען זייא זיך געטרייסט מיט דיא האָפנונג אז דיעזע אויסוויזונגען, וויא אנדערע גזירות וואס זיינען אָפט פאָרגעקומען אין דיא לעצטע עטליכע הונדערט יאהר פריה־ער, זיינען נור אויף א קורצע צייט און דאס שפּאַניען און פּאָרטוגאל, וויא אנדע־רע לענדער וועלכע האבען ארויסגעטריבען די אידען וועלען זיך באלד ארומזעהן זייער טעות און ערלויבען אידען צוריק צו קומען און צו האלטען עפענטליך זייער אלטע רעליגיאָן. אין עטליכע צעהנדליג יאהר איז אבער דיעזע האָפנונג פארשוואונ־דען און דיא געהיימע אידען האבען געמוזט אויסקלייבען צווישען פיהרען א דאָפּעלטעס לעבען און זיין אין שטענדיגע טוידט שרעק פאר די אינקוויזיציאָן אדער אנטלויפען פון דיא פארפלוכטע לענדער און זוכען א היים אין פלעטצער וואו זייא קענען זיין אידען אָהן געפאהר. אזעלכע פלעטצער זיינען דאן ניט געווען לייכט צו ערגרייכען. דיא פּאַפּסטען און דיא קעניגע און פירשטען פון איטאַליען זיינען מיים־טענס געווען אונפריינדליך און א געוועזענער קריסט האט דאָרט ניט געקענט מיט זיכערהייט צוריק ווערין א איד. פראנקרייך און ענגלאנד האבען איבערהויפּט ניט געוואָלט ארייגלאָזען קיין אידען און טירקיי איז געווען צו ווייט אין יענע צייטען ווען רייזען איז ניט געווען אזוי זיכער און בעקוועמליך וויא יעצט. דערצו האט דיא אינ־קוויזיציאָן און דיא רעגיערונג געהיט דיא מאראנען זיי זאָלען ניט אוועק פון לאנד. בעזאָנדערס האט מען אכטונג געגעבען אויף דיא רייכע און בעריהמטע און דער קלענסטער חשד דאס א ניי־קריסט אדער מאראנא וויל פארלאָזען דאס לאנד איז גענוג געווען איהם ארייגצובריינגען אין דיא גרעסטע געפאהר.

אין שפּאַניען איז די אינקוויזיציאָן איינגעפיהרט געוואָרן נאָך פאר דיא אוים־וויזונג, אָבער אין פּאָרטוגאל האט זיך דיעזעס בלוטיגע געריכטס־הויז ערשט גע־עפנט אין 1532. דאָך האבען דיא מאראנען געליטען גרויסע פערפאָלגונגען אויף איידער דיא אינקוויזיציאָן האט דאָרט אנגעפאנגען איהרע מערדערישע ארבייט. דאס געזעץ אז מאראנען טאָרען ניט פארלאָזען דאס לאנד איז זעהר שטרענג אפּ־געהיט געוואָרן נאָך אין דער צייט ווען מען האט ניט נאכגעפאָרשט אויב זייא היטען אָפּ אידישקייט אין געהיים. דיא בעפעלקערונג האט זיך אויך אויסגעלערנט צו האסען און צו פאראכטען דיא נייע קריסטען וועלכע אלע האבען געקענט אלס אידען מיט איינינע יאהר פריהער. ניין יאָהר נאָך דיא אויסוויזונג פון פּאָרטוגאל האבען די דאָמיניקאנער גלחים אויפגעהעצט די בעפעלקערונג געגען דיא נייע קרים־טען און איבער צווייא טויזענד מאראנען זיינען אומגעקומען דורך פייער און שווערד אין איין איבערפאל וועלכער האט געדויערט דרייא טעג נאָך אנאנד (אפּריל 1506).

דיא אינקוויזיציאָן איז אין פּאָרטוגאל איינגעפיהרט געוואָרן כמעט נעגען ווילען פון פּאפּסט און צווייא מאָהל האבען פארשיעדענע פּאפּסטען איהר בטל געמאכט אין שפּאניען און אין פּאָרטוגאל און דיא רעגיערונג האט יעדעס מאָהל איהר צוריק איינגעפיהרט. די פּאפּסטען וועלכע זיינען געוועזן פון וויטען האבען מעהר געהאנ־דעלט נאך דיא כללים פון גערעכטיגקייט וויא דיא רעגיערונג וועלכע האט געזוכט צו ירשנן דעם פערמעגען פון דיא פעראוטהיילטע. קייזער קארל דער פינפטער פון דייטשלאנד, דער אייניקעל פון פערדינאנד און איזאַבעללא, האט דיא אינקווי־זיציאָן אין שפּאניען צוריק איינגעפיהרט. ווען זיין זאָהן דער בלוטדורשטיגער טיראַן פיליפּ .II פון שפּאניען האט איינגענומען פּאָרטוגאל האט ערשט די אינקוויזיציאָן דארט אָנגעפאנגען צו ווערן מעכטיג און אריינצושלעפען אין איהר נעץ אזעלכע אָפּפער וועלכע זיא וואָלט פריהער ניט געוואגט אָנצוריהרען.

אין 17טען יאהרהונדערט, ווען עס איז שוין אוועק מעהר וויא א יאהרהונ־דערט זייט דיא אויסווייזונג פון אידען, האבען נאך אלץ גרויסע מאסען מאראנען אפּגעהיט אין געהיים דיא רעליגיאָן פון וועלכע זייא האבען מעהר ניט געקענט האבען קיין בעגריף וויא זיא ווערט פּראַקטיצירט דארט וואו אידען לעבען פרייא. דיא אָפּפער פון דיא אינקוויזיציאָן אין יענעם יאהרהונדערט האבען געהערט צו די העכסטע קלאסען, וועלכעס בעוויזט אז די מאראנען וועלכע האבען עררייכט הויכע שטעללונגען אין לאנד און אפילו אין דער קירכע, האבען ניט אויפגעגעבען זייער אלטע רעליגיאָן און איהר אָפּגעהיט אין געהיים, ניט קוקענדיג אויף די געפאהרען וואס דאס האט זייא געבראַכט. איינינע פון דיא וויכטיגסטע לייטע וואס האבען ערליטען דעם שרעקליכען פייער־טויט פאר זייער אמונה זיינען געוועזן: דער פראנ־ציסקאנער גלח דיעגא דעלא אססענסיאָן וועלכער איז פערברענט געוואָרן אין לי־סאַבאָן אויגוסט 1603. דער אוניווערזיטעטס־פּראָפעססאר אַנטאָניא האמען, וועלכער איז געוועזן א רב פון א קהלה פון מאראנען וואס פלעגט זיך פארזאמלען אין א פארבאָרגענעם פּלאַץ אונטער דער ערד. ער איז פארברענט געוואָרן דען 5טען מאי 1624. לאָפּע דע ווערא אי אלארסאָן, איין אדעלמאַן, איז פארברענט געוואָרן אין וואַללאדאָליד דען 25טען יולי 1644, שרייענדיג בידך אפקיד רוחי. איזאַק דע קאַסטרא, א יונגער מאראַנא פון 25 יאהר, איז פארברענט געוואָרן דען 22טען דעצעמבער 1647. דער געשרייא „שמע ישראל“ וועלכען ער האט ארויסגעלאָזען ווען ער איז שוין געוועזן אין גאנצען פארוויקעלט אין פלאַמען האט געמאכט אזא געוואלטיגען איינדרוק אויף דיא פארזאמעלטע מאסע, אז דיא אינקוויזיציאָן האט עס געפונען פאר נייטיג צו פארבאָטען צו דערמאָנען דיעזע צוויי

ווערטער. דאָן עמנואל פערנאנדעץ דע וויללערעאל, פּאָעט און פריהעריגער פּאָר־טוגעזישער קאנסול אין פּאַריז איז פארברענט געוואָרן אין ליססאבאן אין דעצעמ־ 1652. דיא לעצטע „אויטאָ־דאַ־פע״ (אקט פון גלויבען וויא דיא פארברענונג פון אָפּפער איז גערופען געוואָרן פון דיא רעליגיעזע מערדער) אין שפּאַניען איז פּאָרגע־קומען אין יאָהר 1682 און אין פּאָרטוגאל אין 1769.

0 0 0

באַלד א הונדערט יאהר איז אוועק נאָך דיא אויסוויזונג ביז דיא אונגליק־ליכע מאראנען האבען אויסגעפונען א פּלאַץ וואו זייא האבען געמענט קומען און ווערין אידען אָהן מורא און אָהן שטערונג. אין 1581 האט האללאנד זיך לויזגעריסען פון שפּאַניען און זיך ערקלערט אלס איין אונאבהענגיגעס לאנד. דיא אונ־געהיירע פערפאָלגונגען וואס דיא פּראָטעסטאנטישע האָלענדער האבען געליטען פון דיא קאטהויליישע שפּאַניער, האט זייא געגעבען א בעגריף פון דעם ווערטה פון זיין טאָלעראנט געגען אנדערע רעליגיאָנען. עס איז דארום ניט גאנץ שווער געווען בייא זייא דורכצופיהרען אז דיא וועלכע קענען זיך רעטען פון שפּאַניען און פּאָרטו־גאל זאָלען דארט זיך מעגען בעזעצען און ווערן צוריק אידען. דער קאמפּף צווישען האָללאנד און שפּאַניען האט זיך נאך געצויגען א לאנגע צייט אבער דיא האָללענ־דער האבען שוין געהאט זייערע וויכטיגסטע שטעדט אין זייערע הענד און דארט האבען דיא מאראנען געקענט געפינען שוץ. פּירשט וויהעלם פון אָראנזש, דער בעריהמטער בעפרייער פון דיא האָלענדער וועלכער איז ערמאָרדעט געוואָרן אין 1584 האט זיך אויסגעדריקט פריינדליך צו דעם געדאנקען דאס אנדערע רעליג־יאָנען זאָלען אין דאס בעפרייטע־האָללאנד ניט פארפאָלגט ווערן און זיין מיינונג האט געהאט א גרויסען ווערטה בייא דעם פאָלק וואס האט איהם מיט רעכט בעטראכטעט אלס איהר גרעסטען מאן.

אבער גאנץ לייכט איז דיא אריינלאזונג פון אידען אין האָלאנד אויך ניט אנגעקומען. דיא פאנאטישע שטרייטיגקייטען וועגען רעליגיאָן האבען אין יענע צייט־טען געמאכט דיא מייסטע מענשען פאר פאנאטיקער און נור דיא קליגסטע און בעסטע האבען געקענט גלייך איינזעהן די גערעכטיגקייט פון דעם פּלאן צו בעה־האנדלען אנדערע מיט דיא זעלבע מילדקייט וויא מען וויל אלליין בעהאנדעלט ווערין. עס איז דארום קיין וואונדער דאס דער ערשטער פערזוך צו בעזעצען אידען אין האָלאנד איז ניט געלונגען. דער פערזוך איז געמאכט געוואָרן ניט פון דיא מאראנען אלליין, זאָנדערן פון א בעריהמטען אידען פון מאראקא מיט דעם נאמען שמואל פּאַללאַשע, וועלכער איז געשיקט געוואָרן פון סולטאַן פון מאראקקא אלס

קאָנכול צו דיא נייע בעפרייטע מדינה. ער האט פאָרגעשלאָגען פאר דיא שטאדט רעגיערונג פון מידלבורג אין פראָווינץ זילאנד מען זאל דארט אריינלאָזען מאראַנען און האט פאָרזיכערט אז זייא וועלין מיט זייער רייכטהום און מיט זייערע פעהיג־קייטען שנעל פארבעסערען דיא געשעפטס־לאגע פון שטאָדט. דער שטאדט־ראטה האט זיך געצייגט גענייגט אנצונעהמען דעם פלאן אבער דיא פראָטעסטאַנטישע גייסטליכע פון שטאדט האבען זיך געוויזען ניט וועניגער פאנאטיש וויא דיא קאט־הולישע גייסטליכע פון אנדערע פלעצער און דער פלאן איז דורכגעפאלען.

דאך האבען די מאראנען ניט פערלארען דיא האפנונג צו געפינען א זיכערע היים אין דיא בעפרייטע נידערלענדישע פראָווינצען. אין 1593 זיינען איינינע מא־ראנען פון פאָרטוגאל אוועק אויף א שיף מיט דיא האָפנונג צו קומען נאך האָלאנד און זיך דארט בעזעצען. דער אנפיהרער פון דיא קליינע גרופע איז געווען א געווי־סער יעקב טיראדאָ און אין זיינע הענד האט א רייכע מאראַנישע פרוי אנגעטרויט איהר טאָכטער מאריע נונעץ וועלכע איז געווען א זעלטענע שיינהייט, מיט דיא האָפנונג אז איהר איינפלוס וועט בייטראָגען אז מען זאָל זיי בעסער אויפנעהמען וואו זייא וועלין קומען. דיא שיף איז אריינגעפאלען אין דיא הענד פון ענגלענדער וועלכע האבען דאן געפיהרט קריעג מיט שפאניען און דיא מאראנען זיינען אוועק־געפיהרט געווארען נאך לאָנדאָן. אויפען וועג האט דער קאפיטאן פון דיא שיף וואס האט זייא געפאנגען, איין ענגלישער דיוק (הערצאָג) געבעטען מאריא נונעץ זיא זאל ווערין זיין פרוי, אבער זיא האט איהם ענטזאגט און ערקלערט דאס איהר איינציגער צוועק אין לעבען איז צו קומען אויף א פלאץ וואו זיא זאל קענען עפענט־ליך אננעמען דעם אידישען גלויבען. אין ענגלאנד האבען דיא געבראכטע מאראַנען געמאכט פיעל אויפזעהן און דיא גרויסע יונגפער־קעניגין עליזאבעט וועלכע האט דארט דאן רעגיערט, האט זיך זעהר פאראינטערעסירט אין דיא שיינע פאָרטוגע־זערין וועלכע האט זיך צוליעב איהר אמונה ענטזאגט צו ווערין א הערצאָגין. דאך איז נאך ניט געווען געקומען דיא צייט פאר דיא אריינלאָזונג פון אידען אין ענג־לאנד און אלעס וואס דיא מאראנען האבען געקענט דארט אויסווירקען איז געוועזן מען זאל זיי פון דארט אוועקלאזען בשלום זוכען איין אנדער היימאטה.

נאך א שטירמישע רייזע אויף וועלכע פיעלע געפאהרען זיינען דורכגעמאכט געווארען איז יעקב טיראדא מיט זיינע בעגלייטער אנגעקומען נאך עמדען און איז דארט בעקאנט געוואָרן מיט א געלערנטען אידען ר׳ משה אורי הלוי (1544-1620) פון וועמען ער האט געפאָדערט ער זאל זייא מגייר זיין. ר׳ משה אורי האט גע־דיינקט אז אין א קליינע שטאדט איז עס צו געפעהרליך פאר געוועזענע קרים־

טען צו ווערין אידען און האט זיי געבראכט אוועקצופאָהרען נאך אמסטערדאם. זייא זיינען דארט אנגעקומען אין אפריל 1593 און משה אורי איז אין א קורצע צייט צו זיי אונטערגעקומען. יעקב טיראדא און דער קאנסול שמואל פאללאשע האבען ארגאניזירט דיא ערשטע געמיינדע וואו מען פלעגט זיך צוזאמען קומען און דאווענען, נאך אויך האלב אין געהיימניס. אזוי זיינען אוועק א פאָר יאָהר. אין יאהר 1596 האט דיא ענגלישע פלאָטע אונטער לארד עססעקס וועלכע האט גע־שלאגען דיא שפאניער ביין האפען פון קאדיקס געבראכט נאך איינינע מאראנען פון דארט נאך האָללאנד. איינער פון זיי וועלכער האט געשטאמט פון א גרויסע פאמיליע פון שפאנישע העלדען איז געווען אלאָנסא דע הערערא וועלכער איז גע־ווארען א איד אין אמסטערדאם און איז שפעטער געוואָרן א בעריהמטער קאבא־ליסט און האט פערפאסט אין שפאניש ספרי קבלה וועלכע זיינען איבערזעצט געווארן אין לשון קודש און לאטיין. אין דיא אידישע ליטעראטור איז ער בעוואוסט אלס ר׳ אברהם הערערא, וועלכער האט פרובירט פארגלייכען דיא לעהרען פון קבלה מיט דיא ניי־פלאטאנישע פילאזאפיע. ער איז געשטארבען אין 1639.

ווען דיא מאראנען זיינען געווען פארזאמעלט אין זייער פריוואט שול דעם פיערטען יום כפור וואס זיי זיינען געווען אין אמסטערדאם (אקטאבער 1596) זיינען זיי בעפאלען געווארן פון דיא דארטינע פאָליצייא וועלכע האט דיא אידען אין ווייסען בעטראכטעט אלס קאטהאליקען וועלכע האבען זיך פארזאמעלט אפצוהאל־טען זייערע פארבאטענע צערעמאָניען. א טהייל פון די פאָרטוגעזישע אידען וועלכע האבען געמיינט אז דער איבערפאל אין אמסטערדאם האט דיא זעלבע שרעקליכע בעדייטונג וויא איין איבערפאל אויף א בעהאלטענע שול אין שפאניען אדער פאָר־טוגאל, האבען זיך געזוכט צו רעטטען דורך אנטלויפען און דאס האט דעם חשד אויף זיי נאך פארגרעסערט. משה אורי און זיין זאהן זיינען ארעסטירט געווארן און זיינען געבראכט געווארן פאר געריכט. יעקב טיראדא איז ערשינען פאָר גע־ריכט און אין א לאטיינישע רעדע ערקלערט אז זיי זיינען קיינע קאטהוילישע שפיאָ־נען זאָנדערן אידען וועלכע זיינען אנטלאָפען פון דיא קאטהוילישע אינקוויזיציאָן, דיא אנשטאלט פון וועלכע דיא האָללענדער אליין האבען אויך פיעל געליטען אונ־טער שפאניען׳ס הערשאפט. דיא געפאנגענע זיינען בעפרייט געוואָרן און זיינען מיט גרויס פריידע אוועק צוריק צו זייער פערזאמלונגס פלאטץ ענדיגען זייערע תפלות. יעצט איז זייער רעליגיאָן געווען אלעמען בעוואוסט און אין א קורצע צייט שפעטער האבען זיי געשטעלט א ביטטע צו דיא שטאָדט רעגיערונג מען זאל זייא ערלויבען צו בויען א שול. טיראדא האט זייא איבערצייגט דאס זייער רייכטהום

און דיא רייכטהום פון אנדערע מאראנען וואס וועלין דארט קומען אויב אידען זאלען מעגען אפען האלטען זייער רעליגיאן, וועט ברייננען פיעל נוצען פאר דעם לאנד. נאך א לאנגען ישוב הדעת איז דיא ערלויבניס געגעבען געווארן און אין יאהר 1598 איז דיא ערשטע שול אין האללאנד אויפגעבויט געווארן און האט גע־קראגען דעם נאמען „בית יעקב”.

יעצט האבען דיא מאראנען צום ערשטען מאהל געהאט א זיכערן ארט וואו זייא האבען געקענט קומען און אננעהמען פרייא דיא רעליגיאן פאר וועלכע זייא האבען אזוי לאנג געליטען. יעדער וועלכער האט געקענט זיך ארויס רייסען פון דיא לענדער וואו דיא אינקוויזיציאן האט געהערשט איז געקומען נאך אמסטערדאם. ר' משה אורי האט דארט אין איינינע יאהר מגייר געווען 248 אנוסים. דיא שול בית יעקב איז באלד פאר זייא קליין געווארן און א גרעסערע און שענערע שול, „נוה שלום” איז אויפגעבויט געווארן אין 1610. דער חשד וואס דיא האלענדער האבען אין אנפאנג געהאט אז דיא מאראנען זיינען שפאנישע שפיאנען איז אין גאנצען פערשוואונדען. דיא אידען האבען פיעל בייגעטראגען צום אויפבליהען פון האללענדישען האנדעל. זייער רייכטהום, זייערע פעהיגקייטען און ערפאהרונגען און זייערע פערבינדונגען מיט מאראנען אין אינדיען און אמעריקא האט דיא האלענדער געבראכט פיעל נוטצען. אין 1619 האט דיא רעגיערונג בעשטעטיגט זייער רעכט צו וואוינען און האנדלען אין האללאנד אונגעשטערט. זיא האט זייא בעפרייט פון שפעציעלע אבגאבען אדער פון אנדערע בעלעסטיגונגען פון וועלכע אידען האבען דאן געליטען אין דיא מייסטע אייראפייאישע לענדער און זייא נור פארבאטען צו הייראטהען קריסטליכע פרויען און צו האבען עמטער פון דער רע־גיערונג.

דער נוטצען וואס דיא אידישע איינוואנדערער פון שפאניען און פארטוגאל האבען געבראכט דיא שטאדט אמסטערדאם איז געווען אזוי גרויס דאס דיא מא־ראנען זיינען גווארען וויללקאמענע געסט אויך אין אנדערע פלעטצער. אין 1615 האט האללאנד בעשלאסען דאס אללע שטעדט וועלכע וויללען ארייננעהמען אידען אונטער געוויססע בעדינגונגען מעגען דאס טהאן אבער זייא טארען ניט צווינ־גען דיא אידען צו טראגען א צייכען אויף דיא קליידער. האמבורג האט נאך מיט דרייא יאהר פריהער, אין יאהר 1612 געגעבען אידען דיא ערלויבניס זיך דארט צו בעזעטצען און א פארטוגעזישע געמיינדע פון אידען וועלכע זיינען אהין געקומען פון אמסטערדאם איז דארט יענעם יאר געגרינדעט געווארן. קעניג קריסטיאן IV. פון דענעמארק האט אין יאהר 1622 איינגעלאדען פארטוגעזישע אידען צו קומען זיך

בעזעצען אין זיין לאנד און דיא הערצאָגען פון סאוואָי און פון מאָדענא און איטאליען האבען אויך געטהאן דאס־זעלבע. שטראהלען האָפנונג האבען זיך אנגעפאנגען צו ווייזען פון פארשיעדענע זייטען פאר דיא פארפאָלגטע און געפייניגטע מאראנען און דיא אנדערע אידען האָבען אויך גענאסען דורך זייער זכות. דייטשע און פוילישע אידען זיינען אויך געקומען נאך אמסטערדאם און אנדערע פלעטצער וואו עס איז זייא פריהער געווען פארבאָטען צו קומען און האבען דארט געגרינדעט אשכנזי'שע געמיינדען נעבען דיא ספרדי'שע פון דיא פארטוגעזען.

דיא פארטוגעזישע אידען זיינען אויך געווען דיא ערשטע זיך צו בעזעצען אין דיא נייע וועלט. ווען דאס גרויסע לאנד בראזיליען אין סויטה אמעריקא איז געקרמען אונטער דיא הערשאפט פון האללאנד אין 1624 זיינען דיא פארטוגעזישע מאראנען וועלכע האבען דארט געהאלטען זייער גלויבען אין געהיים וויא לאנג פארטוגאל האט דארטען געהערשט, יעצט עפענטליך אריבער צום יודענטהום. אין 1642 זיינען איבער 500 פארטוגעזישע אידען אוועק פון האללאנד נאך בראזיליען אונטער דיא אנפיהרערשאפט פון ר' משה רפאל די אוינילאר און ר' יצחק אבוהב דיא אידען אין פערנאמבוק, בראזיליען האָבען געקעמפפט העלדענמוטהיג אין דיא שלאכטען צווישען האלאנד און פּ:רטוגאל און ווען פאָרטוגאל האט צוריק איינגענומען בראזיליען אין 1654 זיינען דיא אידען פון דאָרט פארטריבען געוואָרען. אין 1694 איז געגרינדעט געווארען א אידישע געמיינדע אין סורינאם, אין דעם האלענדישען טהייל פון גויאנא, אין סויטה אמעריקא. אין 1670 איז דיא אינזעל דשאמייקא אין וועסט אינדיען אריין אונטער ענגלישען שוץ און א אידישע געמיינדע איז דאָרט געגרינדעט געווארען פון וועלכע דניאל ישראל לאפעץ לאגונא איז געוועזן דיא בעריהמטעסטע פערזענליכקייט.

דער הויפט מיטעלפונקט פון יודענטהום איז יעצט געווען דיא אידישע קהלה פון אמסטערדאם וועלכע איז יעצט גערופען געוואָרען „ניי ירושלים". דאָרטען זיינען דיא אידען געווען רייך און געלערענט אין וועלטליכע וויסענשאפטען און עס האבען אויך ניט געפעהלט אונטער דיא רבנים תלמודישע געלעהרטע וויא ר' יצחק אבוהב, ר' שאול מארטיירא און א ביסעל שפעטער דער בעריהמטער ר' מנשה בן ישראל. אָבער דער מאטעריעלער פאָרשריט פון דיא אידען אין האללאנד איז געווען פיעל גרעסער וויא דער גייסטיגער. דער אידישער גייסט איז אין 17טען יאהר־הונדערט געשטאנען ניעדריג און זעהר וועניג וואס איז דאמאלס געשאפען געוואָרען האט א גרויסען ווערטה פאר'ן יודענטהום. אויף דעם פעלד פון דינים איז דער שולחן ערוך אנערקענט געוואָרען אלס דאס לעטצטע ווארט און וואס עס

בעלאנגט צו צערעמאניען, מנהגים און רעליגיעזע געדאנקען איז אלעס-געשטאנען אונטער דעם איינפלוס פון קבלה. דיא אידען פון פוילען וועלכע האבען אויסער דעם תלמוד זעהר וועניג געוואוסט פון דער וועלט און די אידען פון אמסטערדאם וועלכע זיינען געשטאנען אויף דיא העכסטע שטופע פון דיא דאמאליגע ציוויליזאציאן, האבען ביידע גלייך זיך פארטיעפט אין דיא לעהרען פון דער קבלה. דער דייטש-פוילישער ר׳ ישעיה הורוויץ, דער פערפאסער פון „שני לוחות הברית" (של"ה) וועלכער האט געלעבט אין יענער צייט האט דיזע געהיימע אונבעגרייפליכע פראגען, וועלכע פארהינדערן מעהר וויא זייא העלפען צו ענטוויקלען דעם מענשליכען גייסט, בעהאנדעלט נאך פיעל פערנינפטיגער וויא דער מאראנישער וועלטליך געלעהרטער אברהם הערערא, וואס איז אויבען דערמאהנט געווארען. אבער קיינער האט זיך געוואגט צו שטעלען עפענטליך געגען דיא קבלה אויסער דער אונענטשלאסענער צווייפלער אין אלעס, ר׳ יהודה אדער לעאן דע מאדענא פון איטאליען (געבארען 1571 געשטארבען 1649) אבער זיינע שריפטען האבען פאר זיין לעבען געמאכט א קליינעם איינדרוק.

אבער אין אפהיטען אידישקייט זיינען די אידען אין אמסטערדאם געווען ניט נור זעהר פרום, זאנדערן אויך ביז א געוויסען גראד פאנאטיש. דיא מייסטע פון זייא האבען פריהער געלעבט אין שפאניען און פארטוגאל וואו זייא זיינען אויסגעשטאנען טויט שרעק און געפאהר. אנדערע זיינען אויך געפייניגט געווארען אדער האבען געזעהען וויא מיטגליעדער פון זייער פאמיליע האבען זיך מקריב געווען פאר זייער רעליגיאן און עס איז קיין וואונדער דאס זייא האבען געזוכט צו באשיצען זייער רעליגיאן מיט דיא שטרייננסטע מיטלען. דער גייסט פון שפאניען און פארטוגאל האט זיך פארפלאנצט אונטער דיא אמסטערדאמער אידען און ווען עס איז אונטער זייא אויפגעשטאנען איינער וועלכער האט זיך געוואלט פיהרען נאך זיינע אייגענע זאנדערבארע געדאנקען, האט ער פון זייא געליטען באלד אזוי שווער וויא זייא האבען געליטען פאר זייערע איבערצייגונגען.

דיעזער מאן וואס זיין נאמען איז פארבונדען מיט איינעם פון די אונאנגענעהמסטע קאפיטלען אין דיא אידישע געשיכטע איז געווען גבריאל דא קאסטא אדער וויא ער האט זיך שפעטער גערופען אוריאל אקאסטא וועלכער איז געבארען געווארען אין אפארטא, פארטוגאל אונגעפעהר אין 1590. זיינע עלטערן האבען געשטאמט פון מאראנען, אבער זייא האבען אויפגעגעבען דיא אידישע רעליגיאן אויך אין געהיים און זיינען געווען פרומע קאטהאליקען. דא קאסטא האט פריהער שטודירט רעכטס וויסענשאפט און איז נאכדעם געווארען א בעאמטער

אין א רעליגיעזע אנשטאלט. זיין אונרוהיגער גייסט האט זיך אבער ניט צופרידע נעשטעלט מיט דיא קאטהאלישע רעליגיאן און ער האט אנגעפאנגען צו שטודירען דיא ביבעל. דאס האט איהם געבראכט צו דיא ענטדעקונג אז דיא אידישע רעליג־יאן איז דיא ריכטיגע און ער האט געטהאן וואס פיעלע אנדערע מאראנען אין יע־נער צייט האבען געטהאן, דאס הייסט ער איז אוועק נאך אמסטערדאם און איז געווארען א איד. אבער דיא אידישקייט פון אמסטערדאם, דיא דריי טויזענד יאהר אלטע אידישקייט מיט אלעם וואס עס איז צוגעקומען אין דער צייט פון תלמוד מיט דיא שפעטערע הוספות פון דיא גאונים, די פוסקים און דיא מקובלים איז גע־ווען זעהר ווייט פון דיא אידישקייט פון תנ״ך אליין וועלכע דא קאסטא האט זיך פארגעשטעלט אין פארטוגאל און ער איז יעצט געווארען נאך מעהר אונצופריעדען וויא פריהער. ער האט עפענטליך איבערטרעטען פיעלע דינים און האט פערעפענט־ליכט זיינע אפיקורס׳ישע געדאנקען איבער רעליגיעזע פראגען. מען האט איהם אנ־געפאנגען צו פארפאלגען און פאר אזא היים בלוטיגע נאטור וויא זיינע האט דאס געהאלפען איהם נאך מעהר צו פארביטערן. אין יענע צייטען איז דער געדאנקען פון פרייהייט און פון יעדערענ׳ס רעכט צו טהאן וואס ער וויל אזוי לאנג וויא ער שאדעט ניט אנדערע, נאך ניט געווען אזוי אנערקענט וויא היינט און אין הא־לאנד, וועלכע איז דאן געווען דיא מאלעראנטסטע פון אלע לענדער, איז עס אויך ניט געווען ערלויבט ניט צו גלויבען אין גאט. אוריאל אקאסטא איז געזעסען א קורצע צייט אין געפענגניס און האט בעצאהלט אייניגע הונדערט גולדען שטראף ווייל דיא רבנים וועלכע האבען איהם מחרים געווען האבען איהם פארמסרט אז ער גלויבט ניט אז דיא נשמה בלייבט לעבען נאך דעם מענשענס טויט. זיין שוואכע נאטור האט איהם געבראכט זיך אונטערצוגעבען נאכדעם וויא ער איז געווען 15 יאהר אין חרם און צו פארשפרעכען אז פון יעצט אן וועט ער זיין מינדעסטענס לפנים א פרומער איד. אבער אין א קורצע צייט שפעטער איז ער ווידער ארויס געגען אידען און יודענטהום און איז א צווייטען מאל אריינגעלייגט געווארען אין חרם און איז פארפאלגט געווארען נאך ערגער וויא פריהער, בעזאנדערס פון זיינע אייגענע קרובים.

אוריאל אקאסטא האט זיך א צווייטען מאהל געפיהלט געצוואונגען אונטער־צוגעבען צו זיינע פיינגער און אויף זיך צו נעהמען דיא שווערע תשובה וואס מען האט אויף איהם ארויפגעלייגט. ער האט זיך עפענטליך מתודה געווען אין שוהל, האט זיך געלאזט שלאגען מלקות און שפייען אין פנים און איז דאן געלעגען אויפ׳ן שוועל פון שול אלע זאלען איבער איהם אריבערטרעטען. דאס איז געווען א סארט

מילדער „אויטא דא פע“ פון דיא אידען געגען זייער איין איינענעם אונגלויבינען, אבער אקאסטא האט ניט געציינט דיא ענטשלאסענהייט און דיא איבערגעבענהייט צו איין איבערציינונג וואס באראקטיזירט דיא אמתע מארטירער. ער האט אויפ־געשריבען א ווערק אין וועלכע ער האט אויסגעלאזען זיין גאנצע ביטערע הארץ געגען דיא רבנים און געגען דיא אידישע רעליגיאן, אבער זיין דענקונגס־ארט וויא זיינע האנדלונגען איז געווען צוטומעלט און פארדרייט, און ענטהאלט קיין נייעם געדאנקען און אפילו ניט קיין אמת גוטען ארגומענט. דאן האט ער געמאכט א פערזוך צו ערמארדען זיין קרוב וואס האט איהם פארפאלגט, אבער זיין שאם האט פארפעהלט זיין ציעל גראדע וויא זיינע שריפטען. ער האט דאן געמאכט איין ענדע צו זיין שטירמישען און פארטומעלטען לעבען דורך זעלבסט מארד (אפריל 1640). דיא אידען פון אמסטערדאם פון זיין צייט האבען וועגען איהם כמעט גאר ניט גע־שריבען, וואהרשיינליך מיט דער אבזיכט זיין אנדענקען זאל פארגעסען ווערען. זיינע איינענע שריפטען האבען אויך ניט געגוג ליטערארישען ווערטה איהם צו דיענען אלס מאנומענט אין דער געשיכטע, אבער דיא צרות וואס ער האט דורכגעמאכט און זיין טרויעריגע ענדע זיינען זעהר גוטע מאטעריאל פאר דראמאטישע בעהאנד־לונג און אוריאל אקאסטא איז פון פארשיעדענע שרייבער גענומען געווארען צום העלד פון דראמען און נאוועלען. זעלבסטפערשטענדליך איז ער אין דיעזע ווערקע פארגעשטעלט געווארען בעסער וויא ער איז געווען אין דער ווירקליכקייט און איז פארפוצט געווארען מיט מעלות און מיט פעהיגקייטען וועלכע ער איז קיין מאל ניט בעזעסען.

זעקסטער קאפיטעל.

פארטזעצונג פון דיא אידישע געשיכטע אין האללאנד. ר׳ מנשה בן ישראל און זיין ארבייט פאר אידען. ברוך שפינאזא.

דיא רוה׳גקייט און דיא גוטע צייטען וואס דיא אידען אין האללאנד, בעזאנדערס אין אמסטערדאם געהאט האבען געבראכט די געוועה׳ליכע פרוכט און עס זיינען באלד ערשיענען לייטע וועלכע האבען ערלייכט א הויכע שטופע אין דיא גייסטיגע וועלט און געבראכט עהרע דעם אידישען נאמען. איינער פון דיא בעריהמטעסטע אידען וואס דיא דארטיגע פארטוגעזישע געמיינדע האט ארויסגעגעבען איז געוועזען ר׳ מנשה בן ישראל, דער זאהן פון א מאראנא וועלכער האט זיך געראטעט פון דיא אינקוויז׳ציאן אין פארטוגאל און איז געקומען מיט זיין פאמיליע נאך אמסטערדאם, לאזענדיג זיין פארמעגען אין דיא הענד פון דיא פערפאלגער. ר׳ מנשה וועלכער איז געבארען געווארען אין אמסטערדאם אין 1604 האט נאך אלס קינד געצייגט גרויסע פעהיגקייטען און ווען ער איז אויפגעוואקסען האט ער פארבונדען גרויסע אידישע געלעהרזאמקייט און בעקאנטשאפט מיט פרעמדע שפראכען און וויסענשאפטען, מיט א רעדנער טאלענט און דיא ענערגיע צו אונטערנעהמען און דורכצופיהרען אלעס וואס ער בעשליסט צו טהאן. ווען ער איז אלט געוועזען 18 יאהר איז ער געווארען פרעדיגער אויף דעם פלאץ פון זיין לעהרער ר׳ יצחק עוזיאל, דעם ערשטען רב פון אמסטערדאם וועלכער איז געקומען אהין פון נארד אפריקא. צו 23 יאהר האט ער געגרינדעט דיא ערשטע דרוקערייא אין אמסטערדאם וואו ער האט געדרוקט אויך זיינע איינענע העברעאישע ווערקע.

ר׳ מנשה איז געוועזען דער סארט מאן וואס האט זיך ריכטיג געפאסט פאר דיא צייטען אין וועלכע ער האט געלעבט און זיין נאמען איז דערפאר שנעל בעריהמט געווארען אונטער קריסטליכע געלעהרטע. קריסטליכע פילאזאפען און גייסטליכע פלעגען קומען הערען זיינע דרשות; זיין ווערק איבער דיא ערטער אין תנ״ך וואס זיינען זיך סותר איינע דיא אנדערע איז איבערזעצט געווארען אין לאטיין און

איטאליעניש און זיינע פילאזאפישע ווערקע, אבגליך ניט טיעף אדער אָריגי־על, זיינען דאך אויפגענומען געוואָרען מיט פיעל בעוואונדערונג. עס איז דאמאלס געוועזען דיא צייט ווען קריסטליכע געלעהרטע האָבען זיך גענומען צו שטודירען העב־רעאיש און זיך צו אינטערעסירען אין דיא אלטע אידישע ליטעראטור. סקאליגער אין האללאנד און בוקסטאָרף אין דייטשלאנד האָבען געעפענט דעם וועג פאר דיא פריינדליכע אינטערעסע אין דיא גייסטיגע אוצרות פון דיא אידען און דיא נאכפאל־גער זיינען ווִיא געוועהנליך נעגאנגען נאָך ווייטער וויא זייא און אנגעהויבען זיך שטארק צו בעשעפטיגען מיט פראגען וועגען דיא עשרת השבטים און וועגען משיח. דיא קריסטליכע געלעהרטע זיינען אין דיעזער הינזיכט געוואָרען תלמידים פון דיא אידישע געלעהרטע און געלערענט דורך זייא וויא דער תלמוד, דיא מדרשים אדער שפעטערע מפרשים ערקלערען געוויסע שווערע פּעצער אין דיא היילִיגע שריפטען. פאר זייא האָט ר׳ מנשה געעפענט א נייע וועלט און זייא האבען איהם גלויבט אין פראזא און פּאָעזיע אלס א זעלטענעם מאן.

עס איז אויך דאמאלס געוועזען דיא צייט ווען דיא האפנונג אויף איין איבער־נאטירליכע אומענדערונג אין דער וועלט האָט זיך שטארק פארברייטעט אונטער געלערנטע קריסטען. אייראפא איז דאן געוועזען אין זעהר א טרויעריגען צושטאנד. דייטשלאנד און איהרע פראווינצען זיינען פארוויסטעט געוואָרען דורך דעם דרייסיג יאָהריגען קריעג, ענגלאנד האָט געליטען פון איהרע גייסטליכע און פון דיא רעגיע־רונג און פראנקרייך האָט געליטען אונטער דיא שטרענגע הערשאפט פון קאר־דינאל רישעליע. אין דיא אומעטיגע צייטען ווען דיא האָפנונג אויף נאטירליכע פערבעסערונגען ווערט אָפגעשוואכט נעהמט מען זיך געוועהנליך צו פאנטאזיען. און דיא וועלכע האָבען שטודירט דיא ביבעל צוליעב שפּראך־קענטניס האָבען אָנגעהויבען זיך צו פעראינטערעסירען אין דיא פערשפּרעכונגען אויף איין ערלייזונג פון צרות וואָס געפינען זיך אין אלטען און נייעם טעסטאמענט. דיעזע געדאנקען וואָס האָבען בעשעפטיגט דיא בעסטע קעפּ אין אייראפא האָבען געפונען איין אָפּ־קלאנג אין ר׳ מנשה בן ישראל. ער האָט אליין געגלויבט אז משיח צייטען זיינען גע־קומען און אלס בעל קבלה האָט ער געפונען פיעלע רמזים אין דיא געהיימע לעה־רען אז דיא צייט פון הילף פאר אידען איז ניט ווייט. עס זיינען דאמאלס געוועזען צייטען וואו גרויסע געלעהרזאמקייט איז אָפּט געגאנגען האנד אין האנד מיט אבער־גלויבען. דער איד און דיא קריסטען האָבען געטרוימט און פאנטאזירט צוזאמען. דערוויל זיינען זייא געקומען נעהענטער איינער צום אנדערן און געקריגען איינער פון אנדערן א בעסערע מיינונג. ליבעראלע טהעאָריען האָבען וויא געוועהנליך גע־

בראכט ליבעראלע בעהאנדלונגען. דיא וועלכע האבען געגלויבט אז אידען וועלען האבען איין איינענעם משיח און וועלען אויסגעלייזט ווערען אויף דעם אופן וויא זייא אליין ווילען, האבען געוועהנליך געגלויבט אז אידען פארדיענען צו געניסען דיא זעלבע מענשענרעכטע וויא אנדערע.

דיא האפנונג פון דיא וואס האבען פאנטאזירט וועגען א וועלט וואס זאל זיך פיהרען וויא עס איז פאראויסגעזאגט געווארען אין דיא נבואות פון דיא ביבעל איז נאך געשטיגען ווען דיא פיוריטאנער וועלכע זיינען געווען מעהר רעליגיעזע וויא פאליטישע קעמפפער און האבען זיך בעטראכטעט אלעס א סארט ביבלישע סאלדאטען, האבען ארונטער געווארפען און שפעטער געקעפפט דעם ענגלישען קעניג טשארלס .I און דיא רעגירונג איז אריין אין דיא הענד פון דעם פרומען העלד קראמוועלל. ענגלאנד האט זיך אויך וויא דייטשלאנד, אין 17טען יאהר־הונדערט פארוואנדעלט אין א שלאכט פעלד, אבער דיא ענגלענדער האבען געוואוסט וואס זייא האבען געוואלט און דיא רעוואלוציאן פון דיא פיוריטאנער האט ביי גע־טראגען צו בעפעסטיגען דיא פרייהייטען פון פאלק און צו ווארנען טיראנען פאר אלע קומענדיגע צייטען אז דיא ענגלישע רעגירונג מוז רעשפעקטירען דיא רעכטע פון אלע בירגער. אין דיזע געוואלטיגע אומענדערונג אין ענגלאנד האט רעליגיאן געהאט אזא גרויסען איינפלוס וויא פאליטיק און דיא העלדענמוטהיגע פיוריטאנער האבען זיך בעטראכטעט אלס ביבלישע העלדען וועלכע קעמפפען געגען געטצענדי־נער, קראמוועלל האט זיך אליין געגליכען צו גדעון דעם „ריכטער אין ישראל" און צו יהודה המכבי. ער און זיינע ענטהוזיאסטיש־פרומע אונטערשטיצער האבען זיך שטארק פאראינטערעסירט אין „גאט'ס פאלק" און האבען אימער גענומען צום מוסטער דיא העלדען און פיהרער פון אלטען טעסטאמענט.

מנשה בן ישראל האט אכטונג געגעבען פון וויטען אויף דיא מערקווירדיגע ענדערונגען אין ענגלאנד און דאס האט פארגרעסערט זיין ענטהוזיאזם און זיין האפ־נונג אז דיא צייט פון דיא גאולה מוז זיין ניט וויט. עדווארד ניקאלס, א געוועזע־נער סעקרעטער פון ענגלישען פארלאמענט האט געשריבען א ווערק אין וועלכע ער האט אויפגעהויבען דיא אידען ביז צום הימעל. מנשה האט זיך ערקונדיגט פון געלעהרטע פריינדע אין ענגלאנד אז דיא שטימונג צו אידען איז זעהר א פריינד־ליכע און ער האט דארום בעשלאסען אז דיא צייט איז געקומען ער זאל עטוואס טהאן צו העלפען בריינגען דיא גאולה. ער האט אויפגעשריבען אין לאטייניש א ווערק איבער דיא „האפנונג פון ישראל" אין וועלכע ער האט געזוכט צו בעוויזען דאס אזוי וויא אלע צרות וואס דיא נביאים האבען פאראויס געזאגט אויף אידען

זיינען מקוים געוואָרען מוזען אויך דיא נחמות מקוים ווערען. אָבער דיא גאולה קען ניט קומען ביז דיא נבואה אז אידען זאָלען פאַרשפּרייט ווערען איבער אללע לענדער זאָל מקוים ווערען. ער ברייננט דאַן ראיות דאָס אומעדום זיינען דאָ אידען. דיא עשרת השבטים זיינען אין טשיינא און אמעריקא און נור ענגלאנד וואו עס זיינען ניטא קיין אידען זייט מעהר וויא 300 יאהר האלט דאָרום אָפּ דיא גאולה. דיעזעס ווערק איז אַוועקגעשיקט געווארען צום ענגלישען פּאַרלאמענט אין 1650 און איז דאָרט פאָרגעלעזען געוואָרען צוזאמען מיט א בריעף אין וועלכען מנשה האָט געבעטען דיא ערלויבניס פאר אידען צו קומען נאָך ענגלאַנד.

דיא שריפט מיט איהרע מערקווירדיגע אַרגומענטען האָט געמאכט אין ענג־לאַנד א גרויסען איינדרוק: לארד מידלעסעקס האָט געשריבען צו מנשה בן ישראל א דאנק בריעף וועלכער האָט אנגעפאנגען. „צו מיין טהייערען ברודער דעם איד־דישען פילאזאף״. מען האָט איהם צוגעשיקט א פּאספּאָרט צו קומען נאָך ענגלאנד, אָבער גראדע דאַן איז אויסגעבראָכען א קריעג צווישען האָלאַנד און ענגלאנד און די אונטערהאנדלונגען וועגען אריינלאָזען פון אידען זיינען אונטערבראָכען געוואָרען. ערשט אין 1654 ווען קראָמוועלל איז געוואָרען כמעט דער אבסאלוטער הערשער פון ענגלאנד און האָט געשלאָסען פריעדען מיט האָלאנד האָבען ר׳ מנשה׳ס האָפ־נונגען ווידער אויפגעבליהט און ער האָט אוועקגעשיקט זיין זאָהן נאָך ענגלאנד צו מאכען פאָרבערייטונגען פאר זיין אנקונפט. ער האָט געקריעגען דיא לאנג גע־ווינשטע ספּעציעלע איינלאדונג פון קראָמוועלל אין 1655 און אין אקטאבער האָט ער אונטערנומען דיא רייזע וועלכע ער האָט בעטראכטעט אלס איינע פון דיא וויכטיגסטע אונטערנעהמונגען פון דער וועלט.

קראָמוועלל האָט ר׳ מנשה׳ן פריינדליך אויפגענומען און אויסגעהערט זיינע טענות מיט אויפמערקזאמקייט. אבער די פערהאנדלונגען וועגען אריינלאָזען אידען האָבען ניט געקענט דורכגעפיהרט ווערען אזוי שנעל. ר׳ מנשה האָט דיא צייט וואס ער האָט פערבראכט אין לאנדאן בענוצט צו בעאיינפלוסען דיא עפענטליכע מיינונג צו גונסטען פון דיא אידען. ער האָט דורך דיא צייטונגען ארויסגעגעבען א לאנגע ערקלערונג אין וועלכע ער האָט קלאר פארגעלייגט דיא רעליגיעזע און דיא פּאָלי־טישע אורזאכען פאר וואָס אידען זאלען אריינגעלאזען ווערען אין ענגלאנד. דיא טענות וועגען דיא נבואות און וועגען משיח-צייטען זיינען געווען בעגלייטעט פון פאַרנינפטיגע קלארע ארגומענטען אז דיא אידען וועלען מיט זייער פערמעגען און האנדעלס-פעהיגקייטען בייטראָגען צום ענטוויקלונג פון ענגלישען האנדעל און דאס דיא אידען וועלכע ער פערטרעט, דיא פּאָרטוגעזען און איטאליענער, האסען הויכע

פראַצענט אזוי וויא דיא קריסטען און בעשעפטיגען זיך נור מיט ניצליכען האנדעל. ער האָט וויא א געשיקטער פארטהיידיגער געבראַכט דיא בעסטע ראיות פאר אידען און פאַרענטפערט דיא הויפּטאַנקלאַגען וואָס מען ברייננט אויף זייא.

אין דעצעמבער 1655 האָט קראָמוועלל אוועקגעזעצט א קאָמיסיאָן צו פערהאנדלען וועגען דיא פראגע פון ארייגלאָזען אידען אין ענגלאנד. זיא איז בעשטאנען פון צוויא ריכטער, זיבען בירגער און פיערצעהן גייסטליכע. אין דער צייט פון דיא פערהאנדלונגען פון דיעזע קאָמיסיאָן איז דיא איפּרעגונג אין לאָנדאָן געווען אונגעהייער גרויס. דער פאנאַטיזמוס פון די מאַסען איז אויפגעוועקט געווארען דורך דיא געגנער פון דיא אידען. אלע אפענע און בעהאלטענע פיינדע פון די נייע ארדנונג אין ענגלאנד זיינען געווען געגען דיא אידען. קראָמוועל איז געווען פאר זייא אבער דיא קאָממיסאָן האט זיך ארויסגעוויעזען ניט פריינדליך און ער האָט דען 18טען דעצעמבער געשלאָסען איהרע זיצונגען און בעשלאָסען דיא פראגע אליין צו ענטשיידען. ער איז אבער געווען זעהר בעשעפטיגט מיט אנדערע אנגעלעגענהייטען און דיא ענטשיידונג איז דארום פארצויגען געווארען מעהר וויא א יאהר. דערוויילע זיינען דיא אנקלאגען געגען אידען אימער געווארען מעהר פארשפרייט און עס זיינען פון אלע זייטען ערשיענען שריפטען צו בעווייזען דאס עס לוינט ניט ארייגצולאָזען אידען אין ענגלאנד. ר' מנשה בן ישראל וועלכער איז געבליבען אין לאָנדאָן די גאנצע צייט, האט אין אפּריל 1656 דארט פאַרעפענטליכט זיין בעסטעס ווערק Vindiciæ Judæorum (רעטטונג דער יודען) אין וועלכע ער שלאָגט אָפּ אללע בעשולדיגונגען וואָס ווערען געמאכט געגען אידען. דאָס ווערק איז געשריבען מיט הארץ און בעגייסטערונג און האט נאָך היינט א גרויסען ווערטה אלס איינע פון דיא בעסטע אידישע פארטהיידיגונגס שריפטען. אין דער צייט ווען זיא איז ערשיענען האט זיא געמאכט גרויס אויפזעהן און איז פון אונפּארטהייאישע מענגער אנגענומען געווארען אלס דער בעסטער ענטפער אויף דיא בעשולדיגונגען וואָס ווערען געמאכט געגען אידען.

דיעזעס ווערק האט אויך ניט פארפעהלט צו מאכען דעם געווינשטען איינדרוק. אידען זיינען ניט ארייגעלאָזען געוואָרען אין ענגלאנד אפיציעל מיט פאראד וויא ר' מנשה האָט זיך גערעכנט, אבער קראָמוועל האט געמאכט דעם אנפאנג זייערע אריינצולאזען, מען קען זאגען, דורך א זייטען טהיר. אין פעברואר 1657 האט קראָמוועל בעשטימט ר' מנשה'ן א פענסיאָן פון 100 פונט שטערלינג א יאהר*) און איהם אוועקגעשיקט אהיים מיט כבוד. אין דיא זעלבע צייט איז אנטאַ־

*) דאמאלס האט דיעזע סוממע געהאט א פיעל גרעסערע בעדייטונג וויא יעצט.

ניא ראבלעס, א מאראנא וועלכער האט געוואוינט אין לאנדאן אנגעקלאגט גע־וואָרען דאס אלס א פארטוגעזישער קאטהאליק איז איהם פארבאטען צו פיהרען געשעפטען אין ענגלאנד. דער אנגעקלאגטער האט געמאכט זיין פארטהיידיגונג דאס ער איז קיין קאטהאליק זאנדערן א איד. קראמוועל האט איהם בעפרייט אויף דיעזען גרונד און דערמיט איז עס געזעצליך פעסט געשטעלט געוואָרען דאס אידען מעגען וואוינען אין ענגלאנד. דיא איינינע מאראנען וועלכע האָבען דארט געוואוינט פון פריהער האָבען יעצט אראפגעוואָרפען דיא מאסקע פון קריסטענטהום און האָ־בען אין א קורצע צייט געקריגען דיא ערלויבניס זיך איינצושאפען א בעזונדערען בית הקברות פאר אידען. אזוי האט זיך לאנגזאם אנגעפאנגען צו גרינדען דיא מאדערנע אידישע געמיינדע פון ענגלאנד וועלכע איז יעצט איינע פון דיא רייכסטע און מעכטיגסטע אין דער וועלט. דיא ערשטע אידישע שול איז געעפענט געוואָרען אין א פריוואט הויז אין קינג סטריט, לאנדאן און ר' יעקב שאספארטאס, א תלמיד חכם פון אפריקא וועלכער איז אין אנפאנג געקומען נאך לאנדאן מיט ר' מנשה בן ישראל און איז אוועק צוריק ווען דיא האפנונג דורכצופיהרען דעם פלאן איז שוואך געוואָרען, איז געוועזען דער ערשטער רב.

ר' מנשה בן ישראל אליין איז אבער געווען זעהר נידערגעשלאגען. פאר זיין ענטהוזיאסטישען נאטור פאר זיינע פלענער פון אין ערלייזונג פון אידען איז דיעזע ענדע פון זיינע ארבייט געווען צו אונבעדייטענד. דיא גרויסע אנשטרענגונגען וואס ער האט געמאכט אין דער צייט פון אונגעפעהר אנדערטהאלבען יאהר וואס ער האט פארבראכט אין לאנדאן האט אונטערגראָבען זיין געזונדהייט און ער איז אוועק פון ענגלאנד שוואך און אהן מוטה. ער איז געשטאָרבען אין מידלבורג (נאוועמבער 1657) אויף דער רייזע אהיים און זיין קערפער איז געבראכט געוואָרען נאך אמ־סטערדאם וואו מען האט איהם שטארק בעטרויערט. אבער זיינע ערנסטע ארבייט האט געטראָגען פרוכט; דיא מאנארכיע וואס עס איז צוריק איינגעפיהרט געוואָ־רען אין ענגלאנד איינינע יאהר נאך זיין טויט האט אויך ניט געהינדערט די איינ־וואנדערונג פון אידען און זייער צאהל איז דארט שנעל פארגרעסערט געוואָרען דורך זייער איינוואנדערער פון פארשיעדענע לענדער.

o o

o

אין דער צייט וואס מנשה בן ישראל האט זיך בעשעפטיגט מיט זיינע וויכ־טיגע פלענער צו ערהויבען דיא לאגע פון דיא אידען און זייא צו פארטהיידיגען גע־גען קריסטליכע אנגריפער, האט איינער פון זיינע תלמידים אין אמסטערדאם אנ־

געפאנגען אנצוגרייפען פון אינוועניג דעם גאנצען פונדאמענט אויף וועלכען דאס יודענטהום איז געבויט. דיעזער מאן איז געוועזען ברוך שפינאזא, דער גרעססטער פילאזאף און וואהרשיינליך דער גרעססטער מאן וואס אידען האבען פראָדוצירט אין מאָדערנע צייטען. ער איז געבאָרען געוואָרען פון שפאנישע עלטערן אין אמסטערדאם (אדער אין שפאניען) אין 1632. ער האט ערהאלטען זיין ערציהונג אין דיא שוהל פון דיא אידישע קהלה אין אמסטערדאם, וואו דער תלמודיסט ר׳ שאול מארטיירא און ר׳ מנשה בן ישראל זיינען געוועזען דיא הויפט לעהרער. ער האט אויך וויא אלע דאָרטיגע אידישע קינדער געלערענט לאטיין, נור זיין טיעפער פארשענדער גייסט האט זיך ניט צופריעדען געשטעלט מיט די וועניג וואָס זיי פלעגען לערנען און ער האט זיך מיט דיא הילפע פון א קריסטליכען דאקטאר, וואן־דען־ענדע פאלשטענדיג בעקאנט געמאכט מיט דיא אלטע לאטיינישע ליטעראטור און מיט דיא פילאזאפישע ווערקע פון פארשיעדענע צייטען. ער האט אויך געמאכט גרויסע פאָרטשריט אין אידישע געלעהרזאמקייט און דיא אמסטערדאמער קהלה האט געהאָפט אז ער וועט אויפוואקסען א גאון. אָבער דער יונגער שפינאזא האט זיך ענטוויקעלט אין איין אונאבהענגיגען דיינקער און עס האט זיך באלד ארויסגעשטעלט אז דיא אמסטערדאמער קהלה האט צו טהאָן מיט א צווייטען אפיקורס, מיט א נאכפאָלגער פון אוריאל אקאסטא וועלכער איבערטרעט דיא דינים און צווייפעלט אין דיא פרינציפען פון יודענטהום.

דער סקאנדאל וואס אוריאל אקאָסטאס זעלבסט־מאָרד האָט פערואורזאכט האט געבראכט דיא רבנים פון אמסטערדאם זאָלען זיין א ביסעל מעהר פאָרזיכטיג דיעזעס מאל. שפינאָזא׳ס גרויסע פעהיגקייטען און זיינע פריינדע אונטער געלעהרטע קריסטען האָבען זייא געמאכט מורא צו האָבען דאָס ווען ער זאָל אריבער צום קריסטענטהום קען ער זייא זעהר פיעל שאדען. דיא קהלה האָט דארום דעם יונגען פילאזאף אָנגעבאָטען א געהאלט פון טויזענד גולדען א יאהר מיט דער בעדינגונג אז ער זאל ניט שרייבען און ניט ריידען געגען יודענטהום און זאל פון צייט צו צייט לפנים קומען אין שול. שפינאזא האָט זיך דערפון ענטזאָגט און דיא פיינדשאפט געגען איהם איז געוואָרען אזוי גרויס דאס עס האט זיך געפונען א פרומער פאנאטיקער וואָס איז איהם בעפאלען בייא נאכט און געוואָלט ערמאָרדען. שפינאזא האט זיך דאן אין גאנצען ערווייטערט פון אידען און איז אוועק פון אמסטערדאם. אין דשולאי 1656 ווען ר׳ מנשה איז געוועזען אין לאָנדאן האט מען ברוך שפינאזא מחרים געווען אין דיא גרויסע שוהל פון אמסטערדאם שפינאזא איז אָבער געוועזען א פעסטערער כאראקטער וויא אקאסטא, ער האָט ליעב געהאט צו

זיין איינזאם און האט זיך ניט אפגעשראקען פאר דיא שלעכטע מיינונגען פון אנ־דערע. דער חרם האט אויף איהם דארום געמאכט א קליינעם איינדרוק און עס איז איהם קיין מאָל ניט איינגעפאלען צו זוכען שלום מיט דיא אידען וועלכע האָ־בען איהם פארפאלגט. דאך האבען דיא פארפאלגונגען פארביטערט זיין גייסט גע־גען אידען. ער ווייזט זיך אין זיינע שריפטען בייא יעדע געלעגענהייט פיינדליך צו אידען און אויך דארט וואו ער ענטוויקעלט זיינע טיעפע טהעאָריען געגען אלע רע־ליגיאנען איז ער אויך אימער פריינדליכער צו קריסטענטהום וויא צו דיא רעליגיאָן פון זיינע עלטערן.

אבער דיא מורא פון דיא אמסטערדאמער אידען אז ער וועט איבערגעהען צום קריסטענטהום און וועט זיך זוכען נוקם צו זיין אָן אידען איז געווען אומזיסט. שפינאזא איז געווען צו ערנסט אין זיינע אונאבהענגיגע געדאנקען אנצונעהמען א רעליגיאָן אין וועלכע ער גלויבט ניט און איז געווען צופיעל א מאן פון פריעדען זיך אריינצולאזען אין פראקטישע פערפאָלגונגען. ער האָט געלעבט וויא א וואהרער פילאזאף און פארדיענט דאס ווענינע וואס ער האט געדארפט פאר זיין לעבענס מיטעל דורך שלייפען אוינענגלעזער, א פראפעסיאָן וועלכע ער האט זיך אויסגע־לערענט ער זאל ניט דארפען צו קיינעם אנקומען. ווען ער איז שפעטער געוואָרען בעריהמט האָט ער געקריגען איינלאדונגען פון פערשיעדענע פלעטצער אנצונעהמען וויכטיגע שטעלען, אבער ער האט אלע ענטזאגט. דער פפאלץ־גראף קארל לודוויג האָט איהם געבעטען ער זאָל ווערען פראפעסאר פון פילאזאפיע אין דיא היידעל־בערגער אוניווערזיטעט. און איהם פארזיכערט אז ער וועט דארט מעגען טהאָן אלעס וואס ער וויל, אָבער שפינאזא האט ניט געוואלט אויפגעבען זיין רוהיגעס לע־בען און זיינע אונאבהענגיגקייט. ער האט געזוכט צו פערמיידען שטרייטיגקייטען און אויפרעגונג און האט דארום ניט געוואָלט ארויפשטעלען זיין נאמען אדער אפילו דעם דרוק־פלאץ אויף דעם „פאליטיש־טהעאלאגישען טראקטאט“ דאס וויכטיגסטע פון זיינע ווערקע וואס איז געדרוקט געוואָרען פאר זיין לעבען.

דיעזעס ווערק וועלכעס איז פערעפענטליכט געווארען אין 1670 האט גע־מאכט א סענסאציאָן אין דיא וועלט פון געלעהרטע און האט אויף איהם אנגע־רייצט דיא קריסטליכע גייסטליכע פון גאנץ אייראפא. אבער מען האט דעם ארע־מען גלעזער־שלייפער גאר נישט געקענט טהאָן און ווען דיא רעגיערונג האט דעם בוך פארבאטען האט דאס נאטירליך געהאלפען איהם נאך מעהר צו פארברייטען. אבער דער שטורם וואס זיינע געדאנקען האבען אויפגעהויבען האט דעם פריעד־ליכען דיינקער געווארנט ער זיך ניט אריינלאזען אין נייע געפאהרען און ער האט

דארום זיין הויפט ווערק דיא „עטהיק" וועלכעס ענטהאלט זיין גאנצע פילאזאפישע סיסטעם, ניט געוואלט דרוקען פאר זיין לעבען. ער האט געארבייט, געדיינקט און געשריבען אין צוריקגעצויגענהייט, בעוואונדערט פון דיא געלעהרטע פון גאנץ אייראפא און פלעגט אפט בעזוכט ווערען פון בעריהמטע לייט. אזוי האט ער געלעבט ביז זיין ענדע ווען ער איז געשטארבען פון שווינדזוכט אין 1677 ווען ער איז געוועזן נאר 45 יאהר אלט.

ברוך שפינאזא ווערט גערעכענט אלס איינער פון דיא גרעסטע דיינקער וואס דיא וועלט האט געהאט. קיין איד פארנעהמט ניט אזא וויכטיגען פלאטץ אין דיא געשיכטע פון ענטוויקלונג פון מענשליכען גייסט וויא ער און קיין אידישער דיינקער איז ניט אזוי פיעל שטודירט געווארען און געפארשט געווארען וויא ער. זיין סיסטעם איז בעקאנט געווארען איז זיא געווארען איינע פון דיא וויכטיגסטע פילאזאפישע סיסטעמען פון אלע צייטען און יעדער וועלכער שטודירט פילאזאפיע מוז אויך בעקאנט ווערען מיט דיא גייסטיגע פרוכט פון דעם פארפאלגטען אידישען דינקער. דיא צאהל פון זיינע אנהעננער און נאכפאלגער און פון דיא שריפטען וואס זיינען ווענען איהם און געגען איהם ערשיענען איז אונגעהייער גרויס. אידען פון שפעטערע דורות האבען פארגעסען זיין אונפריינדליכקייט צו דיא אידען פון זיין צייט וועלכע האבען איהם שלעכט בעהאנדעלט און שטאלצירען מיט דעם גרויסען גייסט און מיט זיינע הויכע און טיעפע געדאנקען וועלכע האבען אויף זיך דייטליכע סימנים פון דיא אידישע שול וואו שפינאזא האט גענומען זיינע ערשטע לעססאנס אין פילאזאפיע.

אונטער זיינע חברים און צייט גענאסען אין האלאנד האבען זיך געפונען איינינע וועלכע האבען געשריבען אין שפאניש פאעטישע און פראזאישע ווערקע וועלכע האבען אבער געמאכט ווייניג איינדרוק און זיינען שנעל פערגעסען געווארען. דער איינציגער פון זייא וועלכער פארדיענט דערמאנט צו ווערען איז ר' משה זכות (1630—1697) וועלכער האט געשריבען דיא ערשטע העברעאישע דראמא (יסוד עולם). ער איז געוועזן א גרויסער תלמודישער געלעהרטער און האט זיך גערעכענט אלס דער בעסטער תלמיד פון ר' שאול מארטייראט. אין 1649 איז ער אוועק נאך איטאליען וואו ער איז געוועזן פריהער אין וועניס און נאכהער אין מאנטוא. ער האט געשריבען שירים, תשובות און ווערקע איבער דקדוק און הלכות און האט אויך ארויסגעגעבען ווערקע וואס אנדערע האבען פערפאסט. אבער כמעט קיינע פון זייא האבען א בעשטענדיגען ווערטה פאר דיא אידישע ליטעראטור אדער פאר דיא אידישע געשיכטע.

זיעבענטער קאפיטעל.

אידען אין פוילען אין 16טען און 17טען יאהרהונדערט. גרויסע רבנים. דער „חזוק אמונה“. חמעלניצקי און דיא גזירות ת״ח.

זיגיסמונד I. איז געשטארבען אין 1548 און זיין נאכפאלגער זיגיסמונד אויגוסט וועלכער האט רעגיערט פון 1548 ביז 1572 איז בכלל געווען ניט זעהר שלעכט צו אידען, אבגלייך אונטער איהם האט זיך שוין אנגעפאנגען סיסטעמאטישע בעשרענקונגען און אונטערדריקונגען. ער האט בעזאנדערס ליעב געהאט זיין פראווינץ ליטא, וואו ער איז געווען א פירסט איידער ער איז געווארען קעניג פון פוילען און האט אויך פאר דיא אידען פון ליטא פיעל געטהאן. ווען ער האט געהאלטען ביים אפשליסען א פערטראג מיט דעם רוסישען צאר איוואן IV. (גראזני, דער שרעקליכער) האט ער פון יענעם געפאדערט אז ליטווישע אידען זאלען האבען דאס רעכט צו קומען האנדלען אין רוסלאנד. איוואן האט איהם ענטזאגט און רוסלאנד איז געבליבען דאן, וויא זיא איז געווען א לאנגע צייט פריהער און נאכדעם כמעט אין גאנצען אהן אידען. דיא שנאה צו אידען אונטער דיא פאנאטישע רוסען איז נאך געשטיגען זייט דיא ענדע פון 15טען יאהרהונדערט ווען א איד מיט דעם נאמען זכריה פון קיעוו האט אין נאווגאראד וואו ער איז געקומען אלס בעגלייטער פון א פוילישען פירסט אין 1471 געגרינדעט א סעקטע וואס איהר גלויבען איז געווען נעחענטער צום יודענטהום וויא צים קריסטענטהום. פיעלע גייסטליכע און אויך א מיטראפאליט מיט דעם נאמען זאסימא האבען זיך אנגעשלאסען אן דיזער נייע כעקטע וועלכע איז שטארק פארפאלגט געווארען פון דער רעגיערונג און האט דאך ניט געקענט אין גאנצען אויסגעראטט ווערען. דיזעס האט געבראכט אז דיא גזזעצע געגען אריינלאזען אידען אין רוסלאנד זיינען זעהר שטרענג דורכגעפיהרט געווארען.

אבגלייך עס איז שוין דיא אידען אין פוילען דאן ניט געווען אזוי גוט וויא אין פריהערע צייטען איז זיי דאך געווען בעסער וויא אין יעדע אנדערע לאנד אין דער וועלט. קארדינאל קאממענדאני, דערנונציא אדער געזאנדטער פון פאפסט אין פוילען אין דער צייט פון זיגיסמונד אויגוסט האט דורכגערייזט א טהייל פון לאנד (אין 1561) און שרייבענדיג פון וואס ער האט געזעהן דע צהלט ער אז:

„מען געפינט אין דיזע פראווינצען. אידען וועלכע זיינען ניט פעראכטעט אזוי וויא אין אנדערע לענדער. זיי לעבען ניט פון דיא ניעדריגע בעשעפטיגונג פון פראצענט אבגלייך זיי ענטזאגען זיך דערפון אויך נים. זיי בעזיצען לאנד, פיהרען האנדעל און פארנעמען זיך אפילו אויך מיט קונסט און ליטעראטור, בעזאנדערס מיט מעדיצין און אסטראלאגיע. זיי האבען במעט אומעדום דיא עמטער איינצומאנען שטייערן און צו טראנספארטירען סחורה. זיי שטייען גלייך מיט אלע אנשטענדיגע איינוואוינער און זיינען אפט זייערע אנפיהרער. זיי טראגען קיין צייכען וואס זאל זיי אונטערשיידען פון קריסטען. עס איז זיי ערלויבט צו טראגען שווערדען און צו געהן בעוואפענט און זיי זיינען אין אלע הינזיכטען גלייך מיט אנדערע בירגער פון לאנד".

אבער דיא גוטע צייטען האבען שוין דאן זיך געהאלטען ביים ענדיגען. דער איינפלוס פון דיא גלחים איז אימער גרעסער געווארען און דער קעניג איז נים אלע מאל געוועזן אימשטאנד צו פערהיטען אז אונשולדיגע אידען זאלען נים פאראורטהיילט ווערען איבער רעליגיעזע בלבולים. אין 1556 זיינען צוויי אידען אין פלאצק און איינער אין סאחאצעוו געקעפט געווארען איבער א בלבול און זיגיסמונד אויגוסט האט אין דעם נעקסטען יאהר דורכגעפיהרט אז דער סיים אדער פוילישער רייכסטאג וועלכער איז דאן געזעסען אין ווארשוי האט בעשלאסען אז אזעלכע בלבולים מוזען געבראכט ווערען פארן סיים און קיין נידריגערע געריכט טאר איבער דעם נים ענטשיידען. אין דעם זעלבען יאהר איז אידען אין פוילען פארבאטען געווארען צו האנדלען מיט פערד.

אין 1565 האט דער רייכסטאג, זיצענדיג אין פיעטערקאוו, ארויפגעלייגט א שווערען קאפ-שטייער אויף אידען. ווען א פאלקסצעהלונג (צענזוס) איז פארגענומען געווארען צום צוועק פון איינמאנען דיעזען הויכען שטייער האבען דיא גרעסטע טהייל אידען זיך בעהאלטען און דערפון איז ארויס דאס דיא צאהל פון דיא אידען אין גאנץ פוילען איז אנגעגעבען געווארען אויף 16,589. דיא אמתע צאהל איז וואהרשיינליך געוועזן נים ווייט פון א פיערטעל מילליאן. אין 1569 איז דורכגעפיהרט געווארען דיא לובלינער פעראייניגונג אדער יוניאן דורך וועלכע ליטא און פוילען זיינען פעראייניגט געווארען אלס איין לאנד. דאס האט פיעל פארערגערט דיא לאגע פון דיא אידען אין ליטא וועלכע האבען מייסטענס געקריגען שפעציעלע פרייהייטען און פריוויל עגיען פון דיא פירסטען פון ליטא.

סטעפאן באטארי, דער פירסט פון זיבענבירגען וועלכער איז ערוועהלט געווארען צום קעניג פון פוילען אין 1575 איז געוועזן איינער פון דיא בעסטע קעניגע וואס פוילען האט געהאט. אין דיא 11 יאהר וואס ער האט רעגיערט האט ער זיך

געוויזען גאנץ גוט צו אידען און האט שווער בעשטראפט דיא וועלכע האבען פאר־שפרייט בלבולים און זיינען אנגעפאלען אויף אידען אין זיין צייט. אונטער דיא לאנגע רעגיערונגס צייט פון זיין נאכפאלגער, דער שוועדישער פרינץ זיגיזמונד III. וועלכער איז געוועזען קעניג פון פוילען פון 1587 ביז 1632 און איז געוועזען א תלמיד פון יעזואיטען וועלכע האבען איהם שטארק בעאיינפלוסט, האט זיך דיא אידישע לאגע אימער פארערגערט. איינע פון זיינע געזעצע וואס האט דיא אידען אם מייס־טען געערגערט איז ארויסגעגעבען געווארען אין 1592, דאס אידען טארען ניט בויען א שול אהן דיא ערלויבניס פון דיא קאטהאלישע גלחים פון פלאץ.

דאך זיינען דיא נייע צרות אם מייסטען געוועזען אזעלכע פון וועלכע מען האט זיך מיט געלד געקענט אויסקויפען און דיא אונטערדריקונגען וועלכע זיינען געקומען לאנגזאם זיינען אויך ניט געוועזען שטארק גענוג צו פארשטערען דיא ענטוויקלונג פון אידישען גייסט אין אזא לאנד וואו דיא לאגע פון אידען בכלל איז געוועזען גוט אין פערגלייך מיט דיא אנדערע לענדער. פון פארשפרייטונג פון וועלטליכע בילדונג האט ניט געקענט זיין דיא רעדע אין א לאנד וועלכעס איז אליין געשטאנען אין א ניעדריגען גייסטיגען צושטאנד, און דער גאנצער פארטשריט איז דארום געמאכט געווארען אין תלמודישע געלעהרזאמקייט. דיא אידען אין פוילען האבען דאן שוין אנגעפאנגען צו זיין מעהר אפגעזונדערט פון קריסטען וויא אין דער צייט ווען קא־מענדאני האט בעשריבען זייער לאגע. זיי זיינען אלץ מעהר און מעהר געווארען א פאלק פיר זיך, וועלכע איז געשטאנען אונטער דיא הויפט־אויפזיכט, מען קען זא־גען אונטער דיא רעגיערונג, פון „ועד ארבע ארצות“, דיא קאמיטע פון רבנים און גדולים וועלכע פלעגט זיך צוזאמענקומען אין דער צייט פון דיא גרויסע ירידען אין אין יאראסלאוו און לובלין, צוויי מאל א יאהר און ענטשיידען איבער דיא וויכטיג־סטע אנגעלעגענהייטען וואס אנבעטרעפט דעם כלל ישראל. אין דיזען אפגעזונ־דערטען אידישען לעבען זיינען דיא לומדים געוועזען א סארט אריסטאקראטיע און האבען פארנומען דעם וויכטיגסטען פלאץ אין יעדע געמיינדע. דאס האט געבראכט אז שטודירען תלמוד איז שטארק אריין אין דער מאדע און איז געווארען כמעט דיא אלגעמיינע בעשעפטיגונג. דיא „חילוקים“ און דיא „פלפולים“ האבען אויסגע־שלייפט דיא אידישע קעפ און זיי פעהיגער געמאכט צום האנדעל מיט דיא אונזוי־סענדע און ניט ענטוויקעלטע קריסטען. לומדות האט געבראכט כבוד און גדולה און עס איז דארום, גאנץ נאטירליך אז דיא תלמודישע קענטניסע האבען עררייכט אין פוילען דיא העכסטע שטופע און פוילישע גדולים זיינען באלד אריבערגעוואק־סען אין וויכטיגקייט דיא לומדים פון אלע אנדערע לענדער. פון אלע לענדער איז

מען געקומען לערנען תורה אין פוילישע ישיבות און פוילישע רבנים האָבען זיך ביס־לאַנגזאַם פאַרשפּרייט און פאַרנומען דיא וויכטיגסטע שטעלען אין אידישע געמיינדען אין גאַנץ אייראָפּאַ. אַפּילו דיא אַריסטאָקראַטישע פּאָרטוגעזען האָבען אנערקאַנט אז דיא פּוילישע אידען שטעהען העכער פאַר זיי אין לומדות און ר׳ מנשה בן ישראל דערצעהלט אז ער האָט געשיקט זיין זאָהן נאָך פּוילען צו לערנען תורה.

אַזוי איז עס געקומען דאַס אין דעם צווייטען דור נאָך ר׳ שכנא לובלינער, ר׳ משה איסרלס און ר׳ שלמה לוריא, דיא ערשטע גדולים פון פּוילען וועלכע זיינען דערמאָנט געוואָרען אין א פריהערינען קאַפּיטעל, זיינען אויפגעוואַקסען פיעלע בעריהמטע רבנים וועלכע האָבען זיך אונשטערבליך געמאַכט אויף דעם פעלד פון תלמודישע ליטעראַטור. ר׳ מרדכי יפה (1532—1612) דער פּערפאַסער פון גרויסע ווערקע וועלכע זיינען בעקאַנט מיט דעם אַלגעמיינעם נאָמען „לבוש" איז (אַזוי וויא דער רמ"א פאַר איהם) אויך געווען בעקאַנט מיט וויסענשאַפטען. ער האָט געשטאַמט פון בעהמען אָבער איז גאַנץ יונג געקומען נאָך פּוילען און האָט אויך געלעבט עטליכע יאָהר אין איטאַליען. ער איז צוריקקומענדיג נאָך פּוילען געווען א רב אין גראָדנאָ, נאַכדעם (פון 1575 ביז 1592) אין לובלין און מען גלויבט אז ער איז געווען דער גרינדער און ערשטער פאָרשטעהער פון „ועד ארבע ארצות". ווען ער איז אַוועק ווערען רב אין פּראַג איז ר׳ יהושע פאַלק פון לעמבערג געשטאָרבען 1616? דער מהבר פון „סמ"ע" (ספר מאירת עינים אויף חשן משפט) געווען דער פיהרער פון ועד. אנדערע פון דיא בעריהמטעסטע פּוילישע גדולים אין יענער צייט זיינען געווען: ר׳ מאיר (מהר"ם) ל בלין וועלכער איז געשטאָרבען אין 1617, ר׳ שמואל איידלש (מהרש"א) דער מחבר פון דיא בעריהמטע חידושים וועלכער איז געווען א רב אין פּויזען אין לובלין און דערנאָך אין אָסטראָה (געשטאָרבען 1631). ר׳ יואל סירקעיש, מהבר פון „בית חדש" אדער ב"ח וועלכער איז געווען א רב אין בריסק און שפּעטער אין קראָקוי (געשטאָרבען 1639) און פיעלע אַנדערע

אין דיא וויכטיגע אידישע געמיינדע פון בריסק האָט דאַן געשפּיעלט א גרויסע ראָלע ר׳ שאול וואהל, איין אייניקעל פון ר׳ יהודה מינץ פון פּאַדוא אין איטאַליען. ר׳ שאול איז געווען זעהר רייך און געלערנט און איז געווען הויך געאַכטעט ביי דיא פירסטען און אדעללייט פון פּוילען. ער איז געשטאָרבען אין 1615. איין אַנדער בעדייטענדע פּערזאָן פון יענער צייט איז געווען דער קראי יצחק בן אברהם פון טראָק, ביי ווילנא (1533—1594). אין יענע צייט האָט מען זיך אין פּוילען שטאַרק בעשעפטיגט מיט וכוחים וועגען רעליגיאָן. איטאַליענישע יוניטאַריער אָדער קריסטען וועלכע גלויבען ניט אין דיא דריי־אייניגקייט און האַלטען קריסטוס נור פאַר א

גרויסען מענשען, ניט פאר א גאָט, זיינען דאָן געקומען נאָך פוילען און דאָרט פאר־שפרייט זייערע גלויבענס־פרינציפען. מען האָט דיעזע סעקטע געוועהנליך גערופען האַלבע אידען און פיעלע פון זיי, ווי צום ביישפיעל זייער גרויסער אנפיהרער סימאָן בודני, האָבען ווירקליך כימפאַטיזירט מיט אידען. אָבער אַנדערע יוניטאַריאַנישע אנפיהרער, וויא מאַרטין טשעכאָוויטש, זיינען געווען געגנער פון אידען און עס פער־שטעהט זיך דאס געלערנטע אידען האָבען זיך אינטערעסירט אין דיא וכוחים וואס זייער בעוועגונג האָט ארויסגעבראַכט. דיעזעס האָט געבראַכט יצחק טראקי צו שרייבען זיין גרויסעס ווערק געגען קריסטענטהום, דעם „חזוק אמונה" דעם בעסטען בוך וואס איז אויף דיעזען געגענשטאַנד געשריבען געוואָרען און דאס איינציגע ווערק פון דיא פעדער פון א קראי וואָס איז ווירקליך ווערטה צו לעזען. דער „חזוק אמונה" וועלכער איז געשריבען געוואָרען א קורצע צייט פאַר דעם פערפאַסער'ס טויט האט שפּעטער אָנגעמאַכט א שטורם אונטער קריסטליכע געלעהרטע און טהעאָלאָגען. ער איז איבערזעצט געוואָרען אין לאַטיין, שפּאַניש, דייטש, און פראַנצויזיש און איז בעריהמט געוואָרען דורך דיא אנגריפן וואָס קריסטען האָבען אויף איהם געמאַכט און זייערע אנשטרענגונגען איהם אָפּצולייקענען. אָבער זיינע טענות וועלכע זיינען דיא הויפּט בעווייזע פון יודענטהום געגען קריסטענטהום פאַר אלע צייטען און וועלכע יצחק טראקי האט צוזאַמענגענומען וויא א געשיקטער אדוואָקאַט, זיינען אין אמת נאָך ביז היינט געבליבען ניט פאַרענטפערט.

o o

o

דיא שטענדיגע פאַרגרעסערונג פון דעם איינפלוס פון דיא יעזואיטען און פון דיא קאַטהאָלישע קירך בכלל אין דיא אנגעלעגענהייטען פון פוילען האָט געבראַכט צרות ניט נור פאַר אידען, זאָנדערן אויך פאַר פוילען בכלל. דיעזער איינפלוס האט אין מיטען פון 17טען יאהרהונדערט געבראַכט דיא גרעסטע בלוטפערגיסונגען און דיא שרעקליכסטע מערדערייען פון וועלכע מען וויס אין דיא נייערע צייטען און האָט אָנגעפאַנגען דיא פעריאָדע פון שוואַכהייט און אונרוהען וועלכע האָט זיך גע־ענדיגט מיט דיא צוטהיילונג פון פוילען. אידען וועלכע זיינען נור געווען דיא ווערק־צייג אין דיא הענד פון פוילישען אדעל דורכצופיהרען דיא פאַנאַטישע פלענער פון דיא קאַטהאָלישע קירך האָבען געליטען פון דיא אונרוהען מעהר וויא דיא ווירקליכע שולדיגע. צום ערשטען מאָהל זייט דיא קרייצציגע און דיא שווארצע פעסט האט זיך ווידער אידישעס בלוט געגאָסען וויא וואַסער אין פיעלע שטעדט צו דער זעל־

בען צייט און דאָס איז פאַרגעקומען גראדע אין א לאַנד וואו אידען האָבען געלעבט רוהיג און גליקליך אין דיא פינסטערע צייטען פון מיטעלאַטער.

ביז יענער צייט האָבען אידען אין פוילען מייסטענס געריטען פון דעם קאפּריז פון איינציגע מענשען וועלכע האָבען געהאַט מאַכט, פון אינטריגעס פון גייסטליכע אָדער פון דיא וועלכע האָבען בענוצט דעם איינפלוס פון דיא רעגיערונג זיי צו פערפאָלגען ווענען קאָנקורענץ אין געשעפט. דאָס לעצטע איז געוועהנליך געווען דיא הויפּט אורזאַכע און דיא מייסטע צרות אויף אידען זיינען פאָרגעקומען און דיא האַלב־דייטשע שטעדט פּויזען, קראַקוי, לובלין אָדער לעמבערג וואו דיא דייטשע בעלי מלאכה און געשעפטס לייט האָבען בענוצט יעדע געלעגענהייט צו ברייגגען פאַרפאָלגונגען אויף זייערע אידישע קאָנקורענטען. מיט דיא פּוילען אליין, בעזאָנ־דערס מיט דעם אדעל האָבען זיך דיא אידען ציעמליך גוט פאַרטראָגען. דיא אידען זיינען געווען דיא פינאַנסיערען, דיא אַגענטען און אויך דיא ראַטה־געבער פון דיא פּריצים און זיינען פון זיי בענוצט געוואָרען דורכצופיהרען אלע זייערע פּלענער. דער־פון איז געקומען דאָס אידען זיינען אויך געווען אריינגעמישט אין דיא פּלענער פון דיא פּוילישע רעגיערונג צו צווינגען איהרע פּראַוואָסלאַווגע אונטערטהאַנען צו ווע־רען קאטהאָליקען.

דיעזע פּלענער זיינען מיט פיעל שטרענגקייט דורכגעפיהרט געוואָרען אין דיא קאָלאָניען פון דיא „זאַפּאָראָזשני“ *) קאזאַקען וועלכע זיינען געשטאַנען אונטער דעם שוץ פון דיא פּוילישע קרוין און זיינען בענוצט געוואָרען צו שיצען דאָס לאַנד געגען דיא טערקען און טאַטאַרען. דיא קאָלאָניען זיינען געגרינדעט געוואָרען פון אַנטלאָ־פענע לייב־אייגנע (פּאַנשציזנע) און פערברעכער, פון גליקזוכער און ארומוואַנדלער פון פערשיעדענע ראַסען וועלכע האָבען זיך מיט דער צייט צוזאַמענגעשמאָלצען אין בעזונדערע קאַזאַקען־געמיינדען. זיי זיינען געווען מוטהיגע קריגער און געוואָהנט צו מלחמות און האָבען פון דיא פּוילישע קעניגע געקריגען א געוויסען גראד פון אונאַב־הענגיגקייט אונטער זייער אייגענעם אַטאַמאַן אָדער העטמאַן וועלכער איז אַנער־קאַנט געוואָרען אלס זייער פיהרער. דיא זאַפּאָראָזשנע קאַזאַקען זיינען מייסטענס געווען פּראַוואָסלאַוונע און דער פרומער קאַטהאָליק זיגיסמונד מיט דיא יעזואיטען האָבען בעשלאָסען זיי צו צווינגען אַנצונעהמען דעם קאַטהאָלישען גלויבען. מען האָט

---

*) זאַ פּאָראָג (הינטער'ן שוועל) הינטער דיא שוועלען אָדער וואַסער־פאַלען פון דניעפּער צווישען אַלעקסאַנדראָווסק און יעקאַטערינאָסלאַוו. דיא איינוואוינער האָבען זיך דאַרום גערופען זאַ־פּאָראָזשני.

אָנגעפאַנגען זייא סיסטעמאַטיש צו אונטער דריקען מיט שווערע אָבגאַבען אויף רעליגיעזע צערמאָניעס און דיעזע האַלב-ווילדע שטרייטער וועלכע זיינען געווען אַ גרויסע שטיצע פאַר פּוילען אין צייט פון קריעג זיינען יעצט געוואָרען איהרע שונאים און אָנגעהויבען צו קלערען וועגען זיך נוקם זיין אן זייערע אונטערדריקער.

דרייא פּירשטליכע פּוילישע פאַמיליען, די קאָנעצפּאָלסקים, ווישניאָוועצקים און פּאָטאָצקים זיינען געווען דיא אויבערהערשער פון דיא קאָזאַקען־קאָלאָניען אין אוקראַניע און מאַלאָראָססיא. און זייא האָבען איבערגעגעבען אין דיא הענד פון זייערע אידישע געשעפטספיהרער דיא איינצאַהמען פון דיא שווערע שטייערן וואָס זיינען אַרייפּגעלייגט געוואָרן אויף דיא קאָזאַקען. אַזוי האָבען זיך אידישע געטיינדען ביסלאַכווייז פאַרשפּרייט אין יענע געגענדען און זיינען געווען פאַרהאַסט ביי דיא בעפעלקערונג וועלכע האָט אין זייא געזעהן דיא ווערקצייג דורך וועלכע זיי ווערען אונטערדריקט און האָט זייא פיינט געהאַט וויא אַ קינד האָט פיינד דיא רוט מעהר וויא דיא האַנד וועלכע האַלט דיא רוט. איינע פון דיא ערגסטע אָבגאַבען וואָס האָט דיא קאָזאַקען אויפגערייצט איז געווען דיא טאַקס וואָס זייא האָבען געמוזט צאָהלען פאַר דורכפיהרען דיא צערעמאָניע פון הייראַטהען אָדער טויפען קינדער נאָך דיא פּראַוואָסלאַוונע רעליגיאָן. דיא פּוילישע פּריצים האָבען געהאַלטען דיא שליסלען פון דיא פּראַוואָסלאַוונע קירכען כדי קיין צערעמאָניע זאָל ניט קענען דורכגעפיהרט ווערען ביז די טאַקס וועט בעצאָהלט ווערן. דיא פּריצים האָבען נאַטירליך דיא שליסלען איבערגעגעבען צו זייערע אידישע טאַקס-קאָלעקטאָרס און אַזוי איז עס געקומען דאָס ווען קאָזאַקען האָבען געדאַרפט הייראַטהען אָדער טויפען זייערע קינדער האָבען זייא געמוזט ברייננען געלד צום אידען און נעהמען ביי איהם דיא שליסלען פון צערקווא. דיא שולד האָט דאַרין געהאַט דיא פּוילישע רעגירונג אָבער דיא אידען זיינען דורך דעם שטאַרק פאַרהאַסט געוואָרן אין יענע געגענד.

אין אַ קלייגעם אויפשטאַנד וואָס איז פּאַרגעקומען אין יאָהר 1638 האָבען דיא צורייצטע קאָזאַקען ערמאָרדעט 200 אידען און פיעלע פּאָלאַקען, אָבער דיא וואָרנונג איז געווען אַ צו קליינע און דיא אונטערדריקונגען זיינען פאָרטגעזעצט געוואָרן נאָך שטרייננער וויא פריהער. אין 1648 (ת״ח) האָט זיך אָנגעפאַנגען דיא רעוואָלוציאָן פון דיא קאָזאַקען געגען די פּוילישע רעגירונג וועלכע האָט געבראַכט דיא גרעסטע בלוטפערגיסונגען און מערדערייען וועלכע זיינען בעקאַנט אין דיא אידישע געשיכטע זייט דעם חורבן פון ביתר אין צווייטען יאָהרהונדערט.

דער אַנפיהרער פון דעם אויפשטאַנד איז געווען דער בלוטדורשטיגער מערדער באָגדאַן חמיעלניצקי (1657— ? 1595) אַ געוועזענער שרייבער אין

א קאָזאַקען-דאָרף, וועלכער איז געוועזען מעהר ווילדע חיה וויא מענש. אויסער די אלגעמיינע שנאה פון דיא קאָזאַקען צו אידען האט ער געהאט א שפּעציעלע שנאה ווייל א איד האט איהם אמאָהל אפּגענאָרט אין איין אונטערנעהמונג און חמיעל-ניצקי האט דאדורך פאַרלאָרען זיין פרויא און זיין איינגנטהום. א צווייטער איד האָט איהם אמאהל פעררא‌טהען אין איין אונטערהאנדלונג מיט טאטארען און די שנאה צו אידען האט דארום געברענט וויא א פייער אין זיין מערדערישע הארץ. ער האט אויפגעמונטערט דיא קאָזאַקען צום אויפשטאנד מיט דעם געשרייא: „דיא פּאָלאַקעס האבען אונז פארקויפט פאר שקלאפען צו די פארפלוכטע אידען!" און האט מיט דיא היל‌פע פון טאטארען פאריאָגט דיא פוילישע סאָלדאטען פון דיא גאנצע אימגעגענד. גענעראל-לייטענאנט גראף פאָטאָצקי מיט 8000 סאלדא-טען זיינען פעררא‌טהען געוואָרען אין דיא הענד פון טאטארען און עס האט גלייך אין אנפאנג אויסגעזעהען אז פוילען האט דורכצומאכען דיא גרעסטע קריזיס אין איהר געשיכטע.

צום אונגליק איז דאן זיגיסמונד'ס נאכפאָלגער, וולאדיסלאוו, פאר וועמען חמעלניצקי האט געהאט עטוואס רעספּעקט, געשטאָרבען און דיא פּוילישע מאַג-נאטען האבען זיך אנגעפאנגען ארום צו רייסען איבער דיא פראגע פון אויסקלייבען א נייעם קעניג. פון מאי ביז אקטאבער 1648 איז פוילען געוועזען אָהן א קעניג און עס איז ניט געמאכט געוואָרען קיין ריכטיגע אנשטרענגונג צו ברייננען אין פעלד א גוטע ארמעע צו בעזיעגען דיא קאָזאַקען. המיעלניצקי האט זיך אין אנפאנג צוריק געצויגען און געוואָרט אז דיא רעגיערונג זאָלל מיט איהם אונטערהאנדלען אבער דערווייל האט ער געלאזט אָרגאניזירען באנדעס פון איינפאכע מערדער וועלכע האבען זיך גערופען „הייראמאקען" (אויף טאטאריש: אנהענגער, ד. ה. אנהענ-גער פון די קאָזאַקען פארטיי) און זיי זיינען געגאנגען פון דארף צו דארף און פון שטאָדט צו שטאָדט און אויסגעמאָרדעט פוילישע פריצים און זייערע פאמיליען און אויך איינפאכע פּאָליאַקעס, אבער אם מייסטען האבען זייא אויסגעלאָזען זייער צאָרן צו דיא אידען וועלכע זיינען אימער געפאַללען די ערשטע אָפּפער. דיא פּראַ-וואָסלאַוונע גייסטליכע, דיא פּאָפּעס, האבען ערמוטהיגט דיא הייראמאקען צו ער-מאָרדען אלע וועלכע ווילען ניט אננעהמען דעם פּראוואסלאוונעם גלויבען און דיא אונגעהייערע מערדערייען האבען דאדורך געקריגען א סאָרט רעליגיעזען כאראקטער. דיא הונדערטע טויזענדע אידען און פּאָליאַקעס וועלכע זיינען אין יענע שרעקליכע צייטען אומגעקומען ווערען דארום בעטראַכטעט אלס מארטירער פאר רעליגיאָן,

ווייל די וועלכע האבען אנגענומען דעם פראַוואסלאוונעם גלויבען זיינען פארשוינט געווארן פון דיא ווילדע באנדעס.

צעהנדלינגע אידישע קהלות אין אוקראינע, וואהליניען און פאדאָליען זיינען אין יענער צייט אין גאַנצען פארניכטעט געוואָרן. אם בעסטען האבען געמאכט די וועלכע האבען זיך פרייוויללינ אריינגעגעבען אין דיא הענד פון דיא טאטארען און זיינען פארקויפט געווארן אלס שקלאפען אין טירקיי. דיא דאָרטיגע אידען האבען זיי געוועהנליך אויםגעלייזט און בעפרייט. די אידישע קהלה פון קאנסטאנטינאָפּאל האט דאן אוועקגעשיקט א שליח נאך האָללאנד קלייבען געלד פאר דיעזען צוועק און רייכע אידען האבען געהאָלפען אזוי ווייט וויא זייא האבען געקענט. א קליינע צאָהל אידען אין דיא אנגעגריפענע פלעצער האבען לפנים אנגענומען דעם פראַוואסלאוונעם גלויבען, אבער דיא מייסטע האבען זיך מוסר נפש געווען פאר זייער רעליגיאָן און זיינען אומגעבראכט געוואָרן אויף די שרעקליכסטע אופנים. די ערשטע גרויסע שלאכטעריי איז פאָרגעקומען אין נעמיראָוו, וואו אונגעפעהר 6000 אידען צוזאמען מיט זייער בערידהמטען רב ר׳ יחיאל זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן דעם 10טען דשון (כ׳ סיון). אין טולטשין האבען דיא אידען זיך בעוואפענט און געהאלפען דיא פאָליאקעס פאר א רעכטע צייט צו שיצען דיא שטאדט געגען דיא היידאמאקעס וועלכע האבען איהר בעלאַגערט אונטער דיא אנפיהרונג פון דעם מערדערישען בארבאר מיט דעם נאָמען קריוואָנאָס. ער האט אם ענדע איינגערעדט דיא פאָליאקעס אז ער וויל נור אויסהרגנען דיא אידען און דיא פאלשע און נאריישע פריצים דאבען זיך געלאזט פון איהם איבעררייידען און געפאָדערט דיא אידען זאלען זייא אוועקגעבען זייערע וואפען. דיא אידען וועלכע זיינען געוועזן פיעל שטארקער אין צאָהל וויא דיא פאָליאקעס האבען פארשטאנען דעם פערראטה און געוואָלט אויסהרגענען דיא פאלשע פריינד. אבער דער רב פון טולטשין האט זייא געווארנט אז דאס וועט אויפרייצען דיא פאָליאקעס געגען דיא אידען פון גאנץ פוילען און דיא טולטשינער אידען האבען איהם געפאָלגט און זיך אלליין אויפגעאָפּפערט. דיא פאָליאקעס האבען געעפענט דיא שטאדט; קריוואנאָס איז אריין מיט זיינע ווילדע היידאמאקען און 1500 אידיישע נפשות זיינען שרעקליך געפייניגט אין דאן אומגעבראכט געווארן. (דשון 24). אבער קריוואָנאָס האט זיך געוויזען אזוי פאלש וויא די פוילישע פעררעטהער און אין א קורצע צייט נאכדעם האט ער אויך אויסגעמאָרדעט אלע פאָליאקעס אין טולטשין. דאס איז געווען א גוטע לעקציאָן פאר דיא פאָליאקעס פון גאנצען לאנד און זייט דאן האבען זיי זיך אנגענומען פאר אידען אומעדום וואו זייא האבען נור געהאט דיא מעגליכקייט.

אידישעס און פוילישעס בלוט האט געפלייצט וויא וואסער אין גאנץ מאלא־ראססיא און דיא וויכטיגע געמיינדען פון האמעל, סטאראדאב און טשערניגעוו און אנדערע פלעצער ארום קיעוו זיינען כמעט אין גאנצען פערניכטעט געווארען. אויך אין דיעזע געפעהרליכ׳ן צייטען האבען דיא פוילישע מאגנאטען ניט אויפגעהערט זייערע שטרייטיגקייטען און אינטריגעס צווישען זיך. אנשטאט צו ערוועהלען אלס זייער פיהרער אין קריעג דעם איינציגען פעהיגען גענעראל וואס זייא האבען דאן געהאט, פירסט ווישנאוויעצקי, האבען זייא אויסגעקליבען דרייא קאמאנדירען און קיינער האט ניט געקענט פיעל אויפטהאן. ווישניאוועצקי האט געקעמפפט וויא א העלד און געשיצט דיא אידען וויא וויט ער האט געקענט. אבער זיין ארמעע איז געוועזען צו קליין און ווען ער איז געצוואונגען געווארען זיך צוריקצוציהען זיינען דיא אידען וועלכע זיינען זיך צוזאמענגעלאפען מיט דיא האפנונג אז ער וועט זייא שיצען אויסגעקוילעט געווארען פון דיא האידאמאקעס. אין דיא פעסטונג פאלאנאע צווישען זאסלאוו און זיטאמיר, זיינען 10,000 אידישע נפשות אומגעבראכט געווארען דורך דעם פעררעטה פון דיא איינוואוינער. (22טען דשולאי — י״ג אב).

אין סעפטעמבער פון זעלבען יאהר איז ווידער פארגעקומען א שלאכט און חמיעלניצקי האט מיט דיא הילף פון טאטארען צוטריבען דיא פוילישע ארמעע נאך אלע זייטען. דיא קאזאקען האבען זיך דאן פארשפרייט איבער די געגענדען וועלכע האבען זיך פריהער געהאלטען זיכער און געמארדעט אידען און פאליאקעס אהן רחמנות. נור דיא וועלכע האבען זיך גערעטעט נאך וואלאכיי (דאס יעצטיגע רו־מעניען) זיינען געבליעבען לעבען. איבער צוויי טויזענד אידען זיינען אומגעבראכט געווארען אין דיא שטאדט באר אין פאדאליען. דיא קאזאקען זיינען איבער דובנא און בראדי אוועק ביז לעמבערג און אויפען וועג געראובט און געמארדעט אהן אויפהער. לעמבערג איז בעלאגערט געווארען און פיעלע זיינען אומגעקומען דורך הונגער און מגפות און דער פערמעגען פון דיא איבריגע איז אוועק זיך אויסצולייזע פון דיא הענד פון פיינד. אין נאראל האבען דיא קאזאקען אין מאנאט נאוועמבער ערמארדעט 45,000 פערזאן, דארונטער 12 000 אידען. אין קרעמניץ האבען דיא ווילדע בעסטיען זיך אמוזירט מיט אויסמארדען אידישע קליינע קינדער. פון גאנצע קהלות וויא מעזיבוז, אלט קאנסטאנטין, אסטראה און פיעלע אנדערע, איז כמעט ניט געבליעבען קיין איינציגער.

ווען פוילען האט ענדליך אויסגעקליבען א קעניג (יאן קאזימיר) האבען דיא בלוטפערגיסונגען פארלויפיג אויפגעהערט און עס האבען זיך אנגעפאנגען אונטער־האנדלונגען. חמיעלניצקי האט געפאדערט אז קיינע אידען און קיינע קאטהוילישע

קירכען זאלען זיך ניט טארען נעפינען און דיא קאזאצקי פראווינצען. דאס האט פוילען נאטירליך ניט געקענט צונעבען און עס האבען זיך ווידער אנגעהויבען אונ־רוהען. דיא וועלכע זיינען צוריק געקומען אהיים מיט דיא האפנונג אז דיא געפאהר איז אריבער זיינען ווידער בעפאלען געווארען. אזוי צום ביישפיעל זיינען אין אס־טראה אדער אסטראג א גרויסע צאהל אידען און פריצים אויסגעמארדעט געווא־רען דעם 4 טען מערץ 1649.

אין א דריטע שלאכט האבען דיא פוילען אויך ניט געהאט מעהר גליק וויא פריהער. נור דער קעניג האט אריבער געקריגען דיא טאטארען אויף זיין זייט און דאס האט געראטעט דיא פוילישע ארמעע פון פערניכטונג. אין אויגוסט 1649 איז בעשלאסען געווארען א שלום אין וועלכען חמיעלניצקי האט דורכגעפיהרט זיינע מייסטע פונקטען, דארונטער אויך אז אידען טארען זיך ניט געפינען אין אוקראינע אין קיעווער נובערניע און אין פאדאליען, וואו דיא קאזאקען קאלאניען זיינען גע־ווען. דער פריעדען האט געדויערט אנדערהאלבען יאהר. פיעלע פון דיא אנטלא־פענע אידען זיינען צוריק געקומען וואו זייא האבען געמענט וואוינען און דער קעניג האט ערלויבט אלע וועלכע זיינען לפנים געווארען פראוואסלאווגע צוריק צו ווערען אידען. פיעלע אידישע פרויען וועלכע זיינען אוועק געפיהרט געווארען פון קאזאקען זיינען אויך צוריק געקעהרט צום יודענטהום און צו זייערע פארוויסטעטע היי־מאטהען.

אין 1650 איז צוזאמען געקומען א פערזאמלונג פון רבנים אין לובלין וואו מען האט געמאכט תקנות מתיר צו זיין דיא פיעלע עגונות און אין אנדערע הינזיכ־טען געזוכט צו ברייננען עטוואס ארדנונג נאך דעם שרעקליכען חורבן אין דיא אידישע געמיינדען. עס איז אויך בעשלאסען געווארען דאס כ' סיון, דער טאג פון דעם חורבן פון נעמיראוו זאל בלייבען א שטענדיגער תענית. דער אלטער ר' ליפ־מאן העללער פון קראקוי („דער תוספות יום טוב"), ר' שעפטיל בן ישעיה הור־וויץ פון פויזען און דער בעריהמטער יונגער גאון ר' שבתי כהן פון ווילנא (ש"ך, געשטארבען 1662 41 יאהר אלט) האבען פערפאסט און צוזאמענגעשטעלט סליחות און קינות פאר תענית כ' סיון, צום אנדענקען פון דעם שרעקליכען אונגליק וואס האט געטראפען דיא אידען אין דיא יאהרען 1648—49 (ת"ח ות"ט).

אין יאהר 1651 האט זיך דער קריעג צווישען פוילען און די קאזאקען ווידער אנגעהויבען און עס האבען זיך אנגעהויבען נייע מערדערייען געגען אידע. אבער עס זיינען אין יענע געגענדען געבליעבען אזוי ווענין אידען דאס דיא צאהל פון די נייע אפפער האט ניט געקענט זיין גרויס. מוטהיגע אידען האבען אויך ארגאניזירט א

רעגימענט און געהאלפען זייערע פוילישע בעשיצער. דיעזעס מאל האט פוילען געהאט מעהר גליק און די קאזאקען האבען געמוזט אין נאוועמבער 1651 אננעהמען די בעדינגונגען פון פריעדען וואס דער קעניג האט פארגעשלאגען. יאן קאזימיר האט ביי דיעזען אפמאך ניט פארגעסען אן די אידען פון זיין לאנד. אידען האבען געקריגען דאס רעכט צו וואוינען אין אק ראינע, צו פיהרען געשעפטען און אויך צו דינגען אדער צו האלטען אין ארענדע הייזער און לאנד-גיטער.

די צרות זיינען אבער נאך ניט געווען צו ענדע. ווען חמיעלניצקי האט ניט געקענט קריגען קיין הילף פון די טאטארען האט ער זיך געווענדעט צום רוסישען צאר אלעקסיי מיכאיילאוויטש און איהם אנגערייצט צו א קריעג מיט פוילען. רוסען און קאזאקען האבען דאן פארפליצט גאנץ ליטא און האבען פארוויסטעט פאלאצק, וויטעבסק, מינסק און אנדערע שטעדט. אין ווילנא זיינען 25 000 מענשען אויסגעהרג'עט געווארען אין איין טאג און די שטאדט איז פארברענט געווארען (דישולאי 1655). אלע אידען וועלכע האבען געהאט צייט זיך צו רעטען זיינען אנטלאפען נאך אנדערע לענדער. די לאגע פון פוילען איז נאך מעהר פארערגערט געווארען ווען קעניג קארל .X פון שוועדען האט דעם זעלבען יאהר אויך אנגעפאנגען קריעג מיט פוילען. גאנץ פוילען איז געווארען א שלאכט פעלד אויף וועלכע קאזאקען, רוססען שוועדען און פרייסען האבען זיך געראנגעלט און אידען האבען פון אלעמען געליטען. די אידען פון ליטא האבען געליטען שרעקליכע צרות ביז דיעזער וויכטיגער טהייל פון פוילען איז אין 1661 וויעדער געקומען אונטער די הערר׳שאפט פון די פוילישע קרוין.

די צאהל פון אידען וועלכע זיינען אומגעקומען אין די צעהן יאהר פון קריעג וועלכער האט זיך אנגעפאנגען אין 1648 ווערט אנגעגעבען פון אנדערע אזוי הויך וויא 600,000, אבער עס איז קיין צווייפעל דאס ניט וועניגער וויא א פיערטעל מיליאן אידישע נפשות האבען דאן פארלארען זייער לעבען און וואהרשיינליך נאך אזא גרויסע צאהל זיינען אוועק נאך אנדערע לענדער פרייוויליג אדער אלס געפאנגענע. פוילען האט דאן אויפגעהערט צו זיין א גרויסמאכט און צו האבען איין איינפלוס אויף אייראפייאישע פאליטיק און די אידישע געמיינדען פון פוילען האבען אויך פארלארען זייער וויכטיגקייט. פון אנדערען זייט איז איבעראל אין אללע שטעדט וואו אידען האבען געוואוינט יעצט פול געווארען מיט אנטלאפענע פוילישע און ליטווישע אידען. די וועלכע זיינען אוועק נאך די וועסט זיינען געוועהנליך געקומען איבער דאנציג נאך אמסטערדאם און פיעלע זיינען נאכהער פון דארט אפגעשיקט געווארען נאך פראנקפורט אם מאין און אנדערע שטעדט אין די

רהיין פראָווינצען. פיעלע אידען פון ליטא האָבען זיך בעזעצט אין האגענוי און דיא אומגעגענד אין אלזאס. פון דער סויטה זייט פון דיא פאראונגליקטע געגענדען זיינען אידען אוועק נאָך מעהרען, בעהמען, עסטרייך און אונגארן און פון דאָרט אזוי ווייט וויא איטאליען. דיא אידען וועלכע זיינען געפאנגען געוואָרען פון דיא טאטארען זיינען מייסטענס געבראכט געוואָרען נאָך טירקיי אָבער אנדערע זיינען אויך אוועק ביז נאָרד אפריקא. דיא טירקישע און דיא איטאליענישע אידען האָבען געמאכט גרויסע אנשטרענגונגען אויסצולייזען דיא געפאנגענע. דיא אידען פון דיא שטאָדט ליווארנא האָבען בעשלאָסען אז יעדער זאָל צו דיעזען צוועק אוועקגעבען א פיערטעל פון דאָס וואָס ער פארדיענט. אין דייטשלאנד, עסטרייך און האָלאנד האָבען אידען אויך זעהר פיעל געטהאָן פאר דיא אונגליקליכע וואָס זיינען אהין אָנגעקומען. אלע אנדערע צדקות זיינען פארנאכלעסיגט געוואָרען צוליעב דיא אונטערשטיצונג וואָס דיא פארוואָגעלטע אידען פון פוילען האָבען געקריגען. עס ווערט בעריכטעט אז 400 אידען זיינען אין יענע יאָהרען אויסגעשטאָרבען פאר הונגער אין ירושלים, וויל די געוועהנליכע נדבות פון וועלכע זייא האָבען געלעבט האָבען פלוצלונג אויפגעהערט צו קומען.

די איינגעוואנדערטע פוילישע אידען האָבען אויך ביז א געוויסען גראד אומגעענדערט דעם גייסטיגען יודענטהום און איהם עהנליכער געמאכט צום יודענטהום פון פוילען. די מייסטע פוילישע אידען זיינען געוועזן לומדים און זיינען געוואָרען דיא מלמדים און דיא רבנים אין דיא דייטשע, האלענדישע, פאָרטוגעזישע און איטאליענישע געמיינדען. זייא האָבען איינגעפיהרט פוילישע פרומקייט און מנהגים, פוילישע מעטהאָדען אין לערנען און אנדערסוואו אפילו אויך דעם פוילישען זשארגאָן, וועלכער איז געבראכט געוואָרען פון דייטשלאנד נאָך פוילען מיט אונגעפעהר 600 יאהר פריהער. דיא אידען פון וועסט אייראפא זיינען „פאָלאניזירט" אדער „פארפוילישט" געוואָרען אונטער דעם איינפלוס פון דיא נייע איינוואנדערער און דאס האָט פיעל געהאָלפען דיא ערשטע נאָך טעהר צו דערווייטערען פון וועלטליכע און אויך פון העברעאישע קענטניסע און פון מאָדערנע ענטוויקלונג. דערפון איז אויך געקומען דאס אין זעם ריעזיגען גייסטיגען און מאטעריעלען פאָרטשריט וואס ענגלאנד, פראנקרייך, האלאנד און דייטשלאנד האבען געמאכט אין דיא נעקסטע הונדערט יאהר האָבען זיך אידען ניט אזוי שטארק בעטהייליגט וויא אונטער אזעלכע אומשטענדען אין פריהערע פעריאָדען און דאָס עס האָט געדויערט זעהר לאנג ביז אידען פון אייראפא זיינען אין מאָדערנע צייטען געקומען צו דיא זעלבע הויכע שטופע פון ענטוויקלונג וויא דיא פעלקער אונטער וועלכע זייא האָבען געוואוינט.

אכטער קאפיטעל.

פאלשע משיחים. אשר לעמליין. דוד ראובני און שלמה מולכו. שבתי צבי און זיינע אנהענגער.

דיא בעשעפטיגונג מיט דיא סודות פון קבלה און רעכנונג ווענען משיח־צייטען האט געהאלפען ר׳ מנשה בן ישראל און זיינע פלענער צו קריגען ערלויבנים פאר דיא אידען צו קומען נאך ענגלאנד און דערמיט איז געבראכט געוואָרן פיעל נוצען פאר אידען פון יענער צייט און אויך פון שפעטערע דורות. אבער ניט אומעדום האט דיא קבלה געבראכט אזעלכע פראקטישע נוצען. מענשען וואס זייער איינבילדונגס־קראפט איז געוועזן פיעל שטארקער וויא זייער שכל, זיינען פון איהר פארפיהרט געוואָרן צו מאכען ווילדע אונטערנעהמונגען און שווינדלער האבען איהר געברויכט צו פארדרייען דיא קעפ פון לייכט גלויביגע לייטע און צו בריינגען דורך דעם שאנדע און צרות פאר דעם כלל ישראל. אין 16טען און 17טען יאהרהונדערט זיינען אידען פון מעהרערע לענדער עטליכע מאהל געבראכט געוואָרן צו דיא העכסטע שטופע פון אויפרעגונג ווען א נייער משיח אדער איין אנזאגער אז משיח וועט אין קורצען קומען פלעגט ערשיינען און דיעזע אויפרעגונגען פלעגען זיך איממער ענדיגען מיט פערצווייפלונג און טרויער ווען דיא אָפּגענארטע מאמינים פון נייעם משיח האבען אויסגעפונען אז דיא גאולה איז נאך אזוי וויט וויא אימער.

בר כוכבא אדער בר כוזיבא איז געוועזן דער ערשטער און דוד אלראי פון פערזיען וועלכער האט אין 1160 געשפּיעלט א קורצע צייט דיא ראָללע פון א משיח איז געוועזן דער לעצטער פון דיא וועלכע האבען געזוכט צו בריינגען דיא גאולה מיט דעם שווערד אין האנד. די צרות פון פינסטערען מיטעלאלטער האבען פארניכטעט דעם מוטה און דיא קערפּליכע פעהינקייטען פון דיא אידען דאס מען האט מעהר ניט געקענט דיינקען ווענען זיך בעפרייען מיט געוואלט. דערפאר איז אבער דיא פאנטאזיע און דער אבערגלויבען פיעל פערשטארקט געוואָרן און דיא האָפנונג אז גאט וועט דורך נסים זיך נוקם זיין אן דיא שונאי ישראל און וועט בעפרייען דיא אונטערדריקטע אידען פון גלות האט זיך ערוועקט ווען עס האט זיך נור געמאכט א געלעגנהייט.

אין 13טען יאהרהונדערט האט זיך שוין געפונען א גרויסער בעל קבלה, ר' אברהם אבולעפיא וועלכער האט זיך פריהער ערקלעהרט אלס א נביא און נאכדעם אלס משיח. ער איז געבארען געוואָרן אין סאראגאסא שפאניען אין 1240. און האט געמאכט רייזען צו געפינען דעם טייך סמבטיון און דיא עשרת השבטים. אונגעפעהר אין יאָהר 1280 איז ער אוועק נאך רוים און האט פרובירט איבעררייי־דען דעם פאפסט צו ווערען א איד. דאס האט איהם געבראכט אין געפענגנים און וואלט איהם וואהרשיינליך אויך געקאָסט דעם לעבען. אבער עס איז איהם געלונגען זיך צו בעפרייען דורך פארלייקענען א טהייל פון זיינע פרינציפען. שפעטער איז ער אוועק נאך סיציליען און האט אין דיא שטאדט מעססינא געפונען גענוג אנהיינגער וועלכע האבען איהם געגלויבט אז ער איז משיח און אנגעפאנגען זיך צו פאָרבעריטען צו מאכען מיט איהם א רייזע נאך ארץ ישראל. נאכדעם וויא דער גרעסטער שפאנישער רב פון יענער צייט, ר' שלמה בן אדרת האט אין א בריעף צו די געמיינדע פון פאלערמא פערדאמט איהם און זיינע אונטערנעהמונגען איז ר אברהם אבולעפיא אוועק (אונגעפעהר אין 1288) אויף דיא אינזעל קאמינא, בייא מאלטא און ווייטער געשריבען „פראָפעטישע" ווערקע און אויך שריפטען אין וועלכע ער האט אנגעגריפען זיינע געגנער. ער איז געשטאָרבען אין 1291. אייניגע פון זיינע תלמידים האבען שפעטער אין שפאניען געשפיעלט א קורצע צייט דיא ראָלע פון „נביאים" אבער מיט ווייניג ערפאָלג.

אין 14טען יאהרהונדערט האט ר' שמריה האקריטי (פון קרעטא) וועלכער האט געזוכט שלום צו מאכען צווישען דיא רבנים מיט דיא קראים, זיך ערקלעהרט אלס ערלייזער פון אידען אבער זיין קאררירער אלס משיח איז אונבעדייטענד.

א פיעל גרעסערען איינדרוק האט געמאכט אשר לעמליין, א איד פון דייטשלאנד וועלכער איז ערשיענען אין איסטריא, בייא ווענים אין איטאליען אין יאהר 1502 און האט ערקלעהרט אז עס איז געקומען דיא צייט ווען משיח וועט קומען אויב אללע אידען זאָללען שנעלל טהאָן תשובה. מאססען אידען אין איטאליען און דייטשלאנד האבען איהם געגלויבט און פיעלע האבען אין דעם יאָהר פון תשובה געפאסט און געטהיילט צדקה מעהר וויא געוועהנליך. דיא אויפרעגונג איז געוועזען זעהר גרויס און א סך האבען געמאכט פאָרברייטונגען צו דיא רייזע נאך ארץ ישראל. פון אידען האט זיך דער ענטהוזיאזמוס אויך פארברייט אונטער קריסטען און פיעלע פון דיא לעצטע האבען אויך געגלויבט אז דיא צייט פון דיא גאולה פאר אידען איז געקומען. אבער אשר לעמליין איז פלוצלונג פארשוואונדען (אנדערע

דיינקען אז ער איז געשטאָרבען אין מיטען דיא אויפרעגונגען און פאַרברייטונגען) און די וועלכע האבען אין איהם געגלויבט זיינען געבליבען נאררען.*)

א קורצע צייט שפעטער איז פאַרגעקומען נאך א גרעסערע אויפרעגונג אונטער דיא אידען פון עטליכע לענדער איבער דעם גלויבען דאס דיא גאולה מוז שנעל קומען. א מערקווירדיגער שווינדלער וועלכער האט זיך בעוויזען אין יענע צייטען אין אייראפא האט האלב ניט וויללענדיג געהאָלפען פארשפרייטען דיעזע פאלשע האָפפנונגען. דיעזער מאן האט זיך גערופען דוד ראובני און זיך אויסגעגעבען אלס איינער פון דיא עשרת השבטים און אלס א ברודער פון א אידישען קעניג אין חייבאר, בייא אראביען. ער איז געוועזן קליין, שווארץ און אויסגעדארט וויא א סקעלעט פון פיעל תעניתים וואס ער האט געפאסט. ער האט גערעדט א העברעאיש וועלכע קיינער האט ניט געקענט גוט פערשטעהן און האט זיך צוזאמענגערעדט מיט אייראָפייער דורך איין אראבישען דאָלמעטשער. זיין מוטה און איינשטעלענים איז געוועזן איבער-נאטירליך און פאר א רעכטע צייט איז איהם געלונגען צו האבען דיא פריינדשאפט און אונטערשטיטצונג פון פאפסט און פון קעניג פון פאָרטוגאל. ער האָט געמאכט אזא איבערראשענדען איינדרוק אויף אידען און קריסטען דאס עס איז קיין וואונדער אז אנדערע האבען זיך געלאָזט פארפיהרען צו גלויבען אז משיח'ס צייטען זיינען געקומען.

דוד ראובני איז געוועזן, וויא וויט מען האט וועגען איהם געקענט ערפאהרען, א געבאָרענער פון אזיען און האט געלעבט א לאנגע צייט אין אראביען, נוביען און עגיפטען. ער האט אין יענע לענדער זיך בעקאנט געמאכט מיט פאָרטוגעזישע שיפסקאפיטאנען וועלכע האבען אין יענע צייטען געמאכט ענטדעקונגס-רייזען אין אזיען און אפריקא און אויך מיט פאָרטוגעזישע סוחרים וועלכע זיינען געוועזן איבעראלל פארשפרייט. ער האט פון זייא מיטגעבראכט בריעף אז מען מעג איהם גלויבען אין וואס ער זאָגט און קומענדיג אין איטאליען איז ער אוועק נאך רוים אין 1524 און האט זיך פאָרגעשטעלט פאר קארדינאל גיוליא וועלכער האט איהם א קורצע צייט שפעטער פאָרגעשטעלט פאר קלעמענט .VII דעם דאמאָליגען פאפסט.

פאפסט קלעמענט וועלכער האט רעגיערט פון 1523 ביז 1534 איז געוועזן

*) דער אסטראָנאָם און היסטאָריקער ר' דוד גאנז דערצעהלט (אין צמח דוד חלק ראשון בייא שנת ר"ס) אז מען איז אין יענעם יאהר געוועזן אזוי זיכער דאס משיח וועט קומען דאס זיין זיידע זעליקמאן גאנז האט צובראָכען דעם אויווען אין וועלכען ער פלעגט באַקען מצות ווייל עס איז בייא איהם געווען געוויס דאס דעם קינפטיגען יאהר וועט מען שוין זיין אין ארץ ישראל און דאַרפען באַקען מצות.

איינער פון דיא בעסטע אבער אויך איינער פון דיא אונגליקליכסטע פאפסטען. קארל V. איין אייניקעל פון פערדינאנד און איזאבעללא, וועלכער האט דאן גע־הערשט איבער דייטשלאנד און שפאניען האט געזוכט צו ווערען הערשער פון איטאליען און ווען דער פאפסט האט זיך איהם געשטעלט אנטקעגען האט דער שטרענג־קאטוילישער קארל איהם געגעבען צו פערשטעהן אז ער וועט אויפהערען צו פארפאלגען דיא נייע פראטעסטאנטישע רעפארמאציאן און וועט זיך איהר לאָ־זען אזוי פארשפרייטען אז דיא מאכט פון פאפסט וועט אין גאנצען אונטערגע־גראבען ווערן. קלעמענט איז געווען אין פערצווייפלונג און עס שיינט דאס ער האט נעהאפט געהאלפען צו ווערען דורך דיא פלענער פון דוד ראובני. דער פאפסט האט זיינע רעקאמענדירונגס־בריעף אוועקגעשיקט צום קעניג פון פארטוגאל און ווען זייא זיינען צוריק געקומען מיט דיא בעשטעטיגונג אז זייא זיינען עכט איז דוד פון פאפסט אנערקענט געווארען אלס איין אמת׳ער געזאנדטער און איז בעהאנדעלט געווארען מיט דיא גרעסטע עהרע.

עס איז נאטירליך קיינמאל ניט בעקאנט געווארן אויף געוויס וואס דוד ראובני האט גערעדט מיט׳ן פאפסט אדער שפעטער מיט אנדערע בעריהמטע פערזענליכקייטען. נור די נאכריכט האט זיך פארברייטעט אז ער האט ערקלעהרט דאס זיין ברודער, דער קעניג פון חייבאר האט איין ארמעע פון 300,000 סאלדא־טען און איז פערטיג אנצוגרייפען דיא טערקען און זיי צו פארטרייבען פון ארץ ישראל און דיא ארומיגע לענדער, אבער איהם פעהלט גוטע וואפען און ער פאר־לאנגט דארום פון דיא קריסטליכע הערשער, וועלכע זיינען בלוט־פיינדע פון דיא טערקען, זיי זאלען איהם אויסהעלפען מיט ביקסען און קאנאנען וועלכע מען האט שוין דאן אנגעהויבען צו געברויכען. ווען דער פלאן זאל געלינגען און דאס הייליגע לאנד זאל איינגענומען ווערען מיט דיא הילפע פון דיא קריסטען וואלט דאס נא־טירליך געשטארקט דיא מאכט פון דיא קירך און פון פאפסטהום און עס איז קיין וואונדער דאס קלעמענט האט זיך געוויזען זעהר פריינדליך צו דעם געזאנדטען וואס האט געבראכט א פלאן איהם ארויסצוהעלפען פון אלע זיינע צרות.

דיא עהרע וואס דוד ראובני האט געהאט אין רום איז געווען א וואונדער־בארע נייעס פאר דיא אידען פון איטאליען און מען האט אנגעהויבען צו גלויבען אז דיעזער געהיימניספאללער מאן וועט אויפטהאן פיעל צו פארבעסערען דיא לאגע פון אידען און פיעללייכט צו ברייגנען דיא גאולה. דאננא בענעווענידא, דיא פרויא פון דעם רייכען דון שמואל אברבנאל, האט איהם געגעבען גרויסע סומען געלד און א זיידענע פאהן אויף וועלכע עס זיינען געווען אויסגעהעפט דיא עשרת הדברות.

דאך האט דוד ראובני זיך אין גאנצען ווייט געהאלטען פון אידען, ווייל ער האט פארשטאנען אז צופיעל מיט-ברידערשאפט מיט זייא קען איהם שאדען צו זיינע דיפלאָמאטישע אונטערנעהמונגען.

די הויכע מיינונגען וואס מען האט געהאט פון דוד ראובני איז נאך געשטיגען ווען ער האט נעקריגען איין איינלאדונג פון קעניג פון פּאָרטוגאל איהם צו בעזוכען אין זיין לאנד. דוד איז אוועק פון איטאליען נאך פּאָרטוגאל אויף א שיף וועלכע האט אויף זיך געטראָגען א אידישע פאָהן און איז אָנגעקומען און אויפגענומען גע־וואָרן פון קעניג יואן III. וויא א פירשט אין דאס לאנד וואו עס איז אידען געוועזען פארבאָטען אריינצוקומען. דעם איינדרוק וואס דיעזער עמפּפאנג האט געמאכט אויף דיא פיעלע מאראנען וועלכע האבען דאן געלעבט אין פּאָרטוגאל איז געוועזען אונבעשרייבליך. זייא, וועלכע האבען געלעבט אין שטענדיגע טויט-שרעק און מורא נעהאט אָפּצוהיטען זייער רעליגיאָן אפילו בחדרי חדרים האבען פּלוצלונג דערזעהן א אידען עמפּפאנגען מיט רעספּעקט אין קעניגליכען הויף און ארומגעהענדיג פריי און אָפפען אלס איד איבער דיא גאסען פון פּאָרטוגעזישע שטעדט. אין זייערע ליידען האבען זייא שטענדיג פאנטאזירט וועגען איין אויסלייזונג פון דיא טרויעריגע לאגע וואס צווינגט זיי צו זיין פארשטעלטע קריסטען און יעצט האט זייא אויסגע־וויזען אז דיא צייט פון הילף איז געקומען. דוד ראובני איז פון זיי בעטראכטעט גע־וואָרן אלס איין ערלייזער אדער מינדעסטענס אלס א מבשר פון דיא גאולה, אבגלייך זייא האבען דאס פון איהם אליין ניט געהערט. עס איז אויך אמת דאס דער אנ־קונפט פון דוד ראובני האט בעאיינפלוסט דעם קעניג דערוייל אָפּצולייגען זיין פּלאן איינצופיהרען די אינקוויזיציאָן אין פּאָרטוגאל און דאס האט נאטירליך געהאָלפען פארשטארקען דיא אמונה אין דיעזען מערקווירדיגען מענשען.

ראובני'ס זאָנדערבארע ערשיינונג אין פּאָרטוגאל האט אויף קיינעם ניט גע־מאכט אזא טיעפען איינדרוק וויא אויף א יונגען מאראנישען געלעהרטען מיט דעם נאמען דיאגא פירעס. ער איז געבאָרען געוואָרן אין 1501 און האט זיך אלס קריסט ארויפגעארבייט ביז ער איז געוואָרן סעקרעטער אין איינע פון דיא העכערע גע־ריכטס-הייזער פון לאנד. ער איז געוועזען שיין, געבילדעט און מיט א נייגונג צו פּאָ־עטישע פאנטאזיען און ראמאנטישע אונטערנעהמונגען. ער האט זיך נאך אלס פארשטעלטער קריסט בעשעפטיגט מיט אידישע ליטעראטור און זיך שטארק פאר־טיעפט אין קבלה. ער איז געוואָרן איין ענטהוזיאסטישער אנהענגער פון דוד ראובני, אבער יענער האט זיך געוויעזען צו איהם קאלט און פירעס האט געמיינט אז דאס איז דערפאר ווייל ער איז א געבאָרענער קריסט. ער איז דארום אוועק

און זיך מל געווען און אנגענומען דעם אידישען נאמען שלמה מולכו. דער נייער גר האט אנגעפאנגען צו זעהן חלומות און צו פאנטאזירען וועגען נבואות. דוד ראובני האט איהם געראטהען ער זאל אוועק נאך טירקיי, וואהרשיינליך וויל ער האט געוואלט פון איהם לויז ווערען. מולכו איז אוועק נאך סאלאניקי און זיך דארט אויסגעגעבען אלס דער פעטרעטער פון דוד ראובני. ער האט דארט אין 1527 אפען בעקאנט געמאכט זיין נבואה אז די גאולה וועט זיך אנפאנגען אין יאהר ה' אלפים ש' (1540) דאס הייסט אין דרייצעהן יאהר שפעטער. זיין שיינקייט, זיין געלעהרזאמקייט און זיין גרויסע קענטנים אין קבלה האבען איהם פארשאפט פיעלע אנהענגער. אין אדריאנאפאל האט ער זיך בעקאנט מיט ר' יוסף קארו און איהם איבערגערעדט זיך ארייצולאזען אין שטודיום פון קבלה.

אין יענער צייט האט קארל V. איינגענומען די שטאדט רום און זיינע דייטשע סאלדאטען וועלכע זיינען צום מייסטענטהייל געווען פראטעסטאנטען האבען די הויפט שטאדט פון פאפסט בערויבט און כמעט פארוויסטעט (מאי 1527). דיעזע מפלה פון די שטאדט וואס איז דער מיטעלפונקט פון קאטהולישען גלויבען איז פון די מאמינים אין די גאולה אנגענומען געווארען אלס א נייער צייכען אז די ישועה איז ניט ווייט. אבער דער ענטהוזיאזם פון מולכו און פון אנדערע מאראנען האט פארדארבען די פלענער פון דוד ראובני. אנדערע מאראנען זיינען געווען אזוי זיכער דאס זייא וועלען שנעל אויס געלייזט ווערען אז זיי האבען זיך אויפגעהערט צו היטען אדער צו פערבארגען זייער אידישקייט. אייניגע שפאנישע מאראנען זיינען אנטלאפען פון געפענגנים פון די אינקוויזיציאן און זיינען אנגעקומען נאך קאמפא-מאיאר אין פארטוגאל וואו מען האט זייא געלאזען לעבען אין רוהיגקייט. דאס האט זיי געגעבען אזוי פיעל מוטה אז זיי זיינען אריבער צוריק אין שפאניען, זיינען בעפאלען די אינקוויזיציאנס-געפענגנים פון א קליינע שטאדט און מיט געוואלט פון דארט ארויסגענומען אייניגע געפאנגענע אידישע פרויען וועלכע זייא האבען צוריק געבראכט נאך פארטוגאל. דאס האט פאראורזאכט גרוים אויפרעגונג איןביידע לענדער און האט אויפגעוועקט די אלטע שנאה צו אידען און די מורא אז זייא שאדען די קריסטליכע רעליגיאן. מיגועל סילוואו, דער פארטוגעזישער געזאנדטער אין רום וועלכער האט נאך דארטען ערקלעהרט אז ראובני איז א שווינדלער איז יעצט צוריק גערופען געווארען נאך פארטוגאל און האט איהם געהאלפען אונטערגראבען. דער קעניג האט צוריקגעצויגען זיין פערשפרעכען צו געבען דוד ראובני וואפען און האט איהם געגעבען צוויי מאנאט צייט צו פארלאזען פארטוגאל. די שיף אויף וועלכע ער איז אוועק איז פארטריעבען

געוואָרען צו א שפּאַנישען ברעג און דוד ראובני איז געפאַנגען און געשטעלט געוואָרען פאר דיא שפּאַנישע אינקוויזיציאָן. קייזער קאַרל .V וועלכער איז געוועזען קעניג פון שפּאַניען האט איהם אבער געהייסען בעפרייען; און דוד איז אוועק נאָך אוויניאָן אין פראנקרייך וועלכע איז געלעגען אונטערן פּאַפּסט. שפּעטער איז ער אוועק נאָך וועניס, וואו דער סענאט פון דיא רעפּובליק האט מיט רעספּעקט אויסגעהערט זיינע פּלענער אבער צום סוף גאר ניט געטהאָן פאר איהם.

אללע זיינען יעצט געווען פעראינטערעסירט אין דעם ענטהוזיאסט שלמה מולכו וועלכער האט זיך געזוכט מקריב צו זיין אלס איין „עולה תמימה“ און דערמיט העלפען בריינגען דיא פארשפּראָכענע גאולה. ער איז אנגעקומען אין איטאליען אין ענדע 1529 און איז אין דיא שטאדט אנקאָנא געשטעלט געוואָרען פאר געריכט אלס א קריסט וואס איז אָבגעפאללען פון גלויבען. אבער דער בישאָף האט איהם פרייא געלאָזען ווייל אין דעם פּאַפּסט'ס מדינה איז דיא מאראנען ערלויבט געוואָרען צוריק צו ווערען אידען. ער איז אוועק נאָך רום אין אנפאנג פון יאָהר 1530 און דער פארצווייפעלטער פּאַפּסט וועלכער איז דאן געצוואונגען געוואָרען צו קרוינען זיין טויט־פיינד קארל .V אלס קעניג פון איטאליען און קייזער פון רום האט זיך פעראינטערעסירט אין מולכו'ס פאנטאזיען פונקט וויא ער האט זיך פריהער פאראינטערעסירט אין דוד ראובני. דער פּאַפּסט האט איהם געשטיצט נעגען זיינע איינענע בעאמטע און נעגען דיא געלאַסענע אידען וועלכע האבען איהם פארפאָלגט ווייל זיי האבען מורא געהאט אז זיינע חלומות און זיין שטאָלצער אויפטרעטען נעגען קריסטליכע הערשער וועט צום סוף בריינגען איין אונגליק אויף כלל ישראל. דערווייל איז אבער מולכו אימער געשטיגען העכער. ער האט נביאות געזאָגט פאר דעם פּאַפּסט אז רום וועט פארטרונקען ווערען און פּאָרטוגאל וועט ליידען פון איין ערד־ציטערניש און ביידע זאכען זיינען מערקווירדיג שנעלל מקוים געוואָרען. רום איז פארפלייצט געוואָרען אין דען 8טען אקטאָבער 1530 און ליסאבאָן דיא הויפּט שטאָדט פון פּאָרטוגאל איז שטארק בעשעדיגט געוואָרען פון איין ערד־ציטערניש דען 26טען יאנואר פון נעקסטען יאָהר. דער פּאַפּסט אליין איז געוואָרען א מאמין אין דיא נבואות פון מולכו און האט איהם אזוי וויט געשיצט דאס ווען זיינער א פיינד האט אויסגעזוכט א בריעף אין וועלכען מולכו האט שטארק אנגעגריפען קריסטענטהום און דיא אינקוויזיציאָן האט איהם נעגען דעם וויללען פון פּאַפּסט פאראורטהיילט צום פארברענען, האט קלעמענט איהם אומגעביטען אויף איין אָרעמען פערברעכער וועלכער איז פארברענט געוואָרען אנשטאט איהם. מולכו

איז אין געהיים אוועק פון רוים און האט זיך אין באלאניא צוריקגעטראפען מיט דוד ראובני.

V.ביידע האבען געפאסט דעם דרייסטען בעשלוס צו געהן צו קייזער קארל און איהם פּעראָנטערסירען אין זייערע פּלענער. זייא האבען געוואוסט אז דאס איז א געפעהרליכער שריט, אבער מולכו האט געזוכט דעם טויט פון א מארטירער און דוד וועלכער איז געווען א זעלטענער איינשטעלער האט וואהרשיינליך געהאפט דאס עס וועט איהם געלינגען צו בעאיינפלוסען דעם גרויסען קייזער. זייא זיינען אוועק נאך רעגענסבורג וואו קארל איז דאן געווען און אויפען וועג מיטגעטראגען א פאהן אויף וועלכע עס איז געווען אויסגעהעפט דיא בוכשטאבען מ כ ב י (מי כמכה באלים ה'), עס האט זיך פארברייט א בעריכט אז זייא האבען פּרובירט איבערריידען דעם קייזער ער זאל ווערען א איד, אבער דער אמת איז וואהרשיינ־ליך אז זייא האבען איהם נור געבעטען ער זאל ערלויבען דיא מאראַנען זיך צו בעוואפענען און צו געהען העלפען דיא אראבישע אידען געגען דיא טערקען. אבער קארל איז ניט געווען דער מאן זיך אריינצולאזען אין פאנטאזיען און האט ביידען געלאזט שמידען אין קייטען און האט זייא געבראכט נאך מאנטוא אין איטאליען, דארט האט ער אוועקגעזעצט אין אינקוויזיציאנס־געריכט וועלכע האט ר' שלמה מולכו פערוורטהיילט צום טויט אלס א קריסט וואס איז געוואָרן א איד. מען האט איהם אין סעפטעמבער 1532 געפיהרט צום פארברענען מיט א פארשטאפּ־טען מויל, ווייל מען האט מורא געהאט ער זאל מיט זיין זעלטענעם רעדנער טאַ־לענט ניט אויפרעגען דעם עולם, זיינע מאמינים דיא בעלי קבלה האבען אבער גע־זאגט אז דיא אורזאכע איז דאס קארל האט מורא געהאט ער זאל ניט זאגען דעם „שם המפורש" און זיך רעטען. אין דיא לעצטע מינוט איז געקומען א קוריער פון קייזער און איהם אנגעבאטען פרייהייט ווען ער זאל ווערען צוריק א קריסט. ווען מען האט איהם פרייא געמאכט דיא מויל האט מולכו געענטפערט אז ער האט זיך אימער געוואונשען זיך אויף צו אפּפערן פאר זיין נייע רעליגיאן און דאס איהם פארדריסט נור וואס ער איז ניט פריהער געוואָרן א איד. ער האט זיך געצייגט מוטהיג ווען מען האט איהם אריינגעוואָרפען אין דיא פלאמען און איז געשטארבען אלס איין אמת'ר מארטירער. פיעלע האבען געגלויבט או ער האט זיך דיזעס מאהל אויך געראטעט און מען פלעגט דערצעהלען אז מען האט איהם געזעהן און אז ער האט בעזוכט זיין כלה אין צפת לאנג נאך זיין טויט.

דיא ענדע פון דוד ראובני איז געווען נאך טרויעריגער ווייל איהם האט גע־פעהלט דער גלאנץ פון קידוש השם. קארל האט איהם מיטגענומען נאך שפּאניען

און איהם ארייננעוואָרפען אין געפענגניס פון דער אינקוויזיציאָן וואו ער איז געלע־נען עטליכע יאהר און איז שפּעטער אומגעבראכט געוואָרען דורך פארניפטונג. דיא אינקוויזיציאָן האט צו איהם אלס א איד גאר ניט געקענט האבען אבער מען גלויבט אז זיא האט איהם געפייניגט און ארויסקריגען נעמען פון מאראנען וועלכע זיינען מיט איהם געשטאנען אין פארבינדונגען אין פריהעריגע צייטען און האט זייא פארברענט. אין פּאָרטוגאל איז אויך צו יענער צייט איינגעפיהרט געוואָרען דיא אינקוויזיציאָן און אַנשטאט דיא ערווארטעטע גאולה האט זיך דיא גאנצע אויפרעגונג איבער משיח'ס צייטען געענדיגט מיט פיעל ערגערע צייטען וויא עס זיינען פריהער געווען.

o o

o

איבער הונדערט יאהר זיינען אריבער זייט דער שטורם איבער מולכו און ראובני איז איינגעשטילט געוואָרען ווען א נייע און פיעל שטארקערע בעוועגונג האט זיך אנגעפאנגען אין טירקיי און האט פארדרעהט דיא קעפּ פון א גרויסען טהייל פון דיא אידישע בעפעלקערונג אין אזיען, אפריקא און אייראפּא. דער נייער פאר־פיהרער איז געווען ש ב ת י צ ב י, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין סמירנא, א וויכטיגע שטאדט אין דיא אזיאטישע טירקייא אין 1626. ער האט זיך נאך אין דער יוגענד שטארק פארטיפט אין קבלה, האט זיך ווייט געהאלטען פון פרויען און פון אלע אנדערע וועלטליכע פערגעניגען און זיך געפייניגט און גערייניגט (אין דעם זין פון קבלה) דורך שטענדיגע תעניתים און טבילות. ער האט זיך מייסטענס אפּ־נעגעבען מיט פראגען וועגען דיא צייט פון דער גאולה און מיט דיא רמזים וואס בעלי קבלה האבען געפונען אין זוהר און אין אנדערע פלעצער אז משיח דארף קומען אין יאהר תכ"ו (1666). זיין לעבהאפטע איינבילדונגס קראפט, זיין שיינע ערשיינונג און אנגענעהמע שטימע וויא אויך זיין צוריק געצויגענהייט האבען איהם פערשאפט פיעלע אנהענגער און תלמידים וועלכע האבען איהם געהאָלפען פאנטא־זירען וועגען נסים און וועגען דיא שנעלע ערלייזונג וואס דארף קומען לויט זיין ער־קלעהרונג פון פארשיעדענע גמטריאות און ראשי תיבות און אנדערע אנדייטונגען וואס מאכען אימער א טיעפען איינדרוק אויף אבערגלויבישע מענשען. ער האט זיך אנגעפאנגען צו בעטראכטען אלס א וויכטיגע פערזאָן און דער געדאנקען דאס ער אליין קען זיין דער מאן דורך וועלכען דיא גאולה זאָל קומען האט זיך אין איהם אנגעפאנגען צו שטארקען אבגלייך אין דיא אינגערע יאָהרען האט ער דאס געהאל־טען פארשטעלט. אין 1651 איז ער און זיינע תלמידים פארטריבען געוואָרען פון

סמירנא דערפאר וואס ער האט זיך ערלויבט אויסצוריידען דעם שם וויא ער ווערט געשריבען און דיא פערפאלגונג האט איהם נאטירליך געמאכט נאך מעהר וויכטיגער איז אוועק נאך סאלאניקי וואו ער האט געקריגען נייע אנהענגער און נאכדעם וויא ער האט זיך איינינע יאהר ארומגעטריבען אין פארשידענע פלעצער און אומעדום געוואונען אויף זיין זייט דיא לייכט גלויבינע און דיא בעגייסטערטע נאטורען וועלכע ווערען צוגעצויגען פון אלעס וואס האט צו טהאן מיט געהיימנים און מיט איבערנאטירליכע אנגעלעגענהייטען, איז ער אוועק נאך עגיפטען.

דער וויכטיגסטער מאן אין דיא עגיפטישע געמיינדע איז דאמאלס געווען רפאל יוסף חלבי אין קאירא, וועלכער האט נעהאט א הויכע שטעלע פון דיא רעגיערונג און איז געווען זעהר רייך. חלבי איז געווען א מאמין אין קבלה און שבתי צבי האט איבער איהם געוואונען א שטארקען איינפלוס און האט פון איהם געקריגען אונטערשטיצונג. פון דארט איז שבתי צבי אוועק נאך ירושלים וואו ער האט געפונען א פעראראמטע געמיינדע פון וועלכע דיא מייסטע מיטגליעדער האבען זיך אויך בעשעפטיגט מיט קבלה. אין יענער צייט האט דער דארטיגער פאשא געפאדערט פון דיא אידען פון ירושלים א סומע געלד וועלכע זייא האבען ניט געקענט שאפען און זייא זיינען געווען אין געפאהר צו ווערען געפייניגט און אויך אויסגעהרגעט, וויא עס פלעגט אפט פארקומען אין טירקיי. דיא איינציגע האפנונג פון דיא פארצווייפעלטע אידען איז געוועזן אויף רפאל יוסף חלבי און זייא האבען אויסגעקליבען שבתי צבי אלס זייער שליח ער זאל פאר זייא אויסבעטען הילף. ער איז אוועק א צווייטען מאל נאך עגיפטען און פון דיעזער רייזע פאנגט זיך אן זיין גרויסקייט. חלבי האט איהם גלייך געגעבען דיא פארלאנגטע סומע און דאס האט איהם פארשאפט א גרויסען נאמען. דארט האט אויך שבתי צבי געלאזט צו זיך ברייננען א מערקווירדיג שיינעס מעדכען וועלכע איז געראטעט געווארען פון די קאזאקען מערדערייען אין פוילען אין 1648 און האט זיך ארומגעטריבען איבער פארשידענע לענדער און פאנטאזירט אז זיא איז בעשטימט צו זיין דיא פרוי פון משיח. שבתי צבי האט זיך אנגעפאנגען אפען ארויס צו געבען אלס משיח און חלבי איז געווארען איינער פון זיינע הויפט מאמינים. דיא חתונה פון שבתי צבי מיט דיא שיינע שרה איז געפייערט געווארען אין קאירא און חלבי האט געעפענט זיינע אוצרות פאר דיא פראפאגאנדא פון דעם נייעם משיח. שבתי צבי מיט א גרויסע בעגלייטונג פון בעגייסטערטע אנהענגער איז יעצט אוועק צוריק נאך ארץ ישראל.

אין דיא שטאדט גאזא (עזה) האט זיך אן זייא איינגעשלאסען א יונגער מאן מיט דעם נאמען נתן, דער זאהן פון א דייטשען אידען וועלכער האט זיך בעזעצט

אין ארץ ישראל און איז שפעטער ארומגעפאהרען אין פארשיעדענע לענדער קלייבען נדבות פאר די ארעמע לייט פון דאס היילינע לאנד. דיעזער נתן העזתי (1644—1680) האט זיך ערקלערט אלס א נביא אדער ריכטינער אלס אליהו הנביא און ער האט נביאות געזאגט אז שבתי צבי איז משיח. דיא בעוועגונג איז יעצט געווארען אפען און אלע וועלכע האבען געגלויבט אין שבתי צבי חאבען געהאלטען אז ער איז משיח און וועט ברייננען דיא גאולה נעקסטעס יאהר דאס הייסט אין 1666. שבתי צבי איז יעצט געפאהרען וויא א פירסט און איז פארגעטערט געווארען פון זיינע ענטהוזיאסטישע אנהעננער. זיין קלונער סעררעטערי, שמואל פרימא פון ירושלים האט פארשטאנען וויא צו בעאיינפלוסען דיא אבערגלויבינע מאססען און אונטערצוקויפען אדער אויף איין אנדער ארט צו נעווינען אויף זייער זייט וויכטינע פערזאנען. שרה׳ס שיינהייט, חלבי׳ס געלד און נתן׳ס נביאות זיינען בענוצט געווארען זעהר געשיקט צו ווירקען אויף דיא אויפגערעקטע גייסטער און צו אונטערשטיצען דיא פאנאטישע האפנונגען פון דיא אבערגלויבישע מאסען. דיא ווילדסטע אויפרעגונג האט געהערשט אין ירושלים ווען שבתי צבי איז דארט געקומען צום צווייטען מאל. עס איז בייא אלעמען געווען געוויס אז דיא גאולה מוז באלד קומען און אלע האבען געגלויבט דיא בעהויפטונג פון שבתי צבי און זיינע נביאים אז דער סולטאן וועט איהם אין קורצען מיט גוטען איבערגעבען דיא מלוכה און אלע מלכים פון דער וועלט וועלען טהאן דאס זעלבע.

דער גרעסטער תלמודישער געלעהרטער אין ירושלים אין יענער צייט איז געווען ר׳ יעקב חגיז (1620—1676) וועלכער איז אהין איינגעוואנדערט פון איטאליען. ער און זיינע אנהעננער וועלכע זיינען נים היגעריסען געווארען פון דיא נייע משוגעת האבען איינגעזעהען אז עס קען דערפון קיין גוטעס נים ארויס און האבען זיך געשטעלט דאגעגען, אבער זייער איינפלוס איז געווען שוואך ווייל דיא צוהיצטע מאסע האט נים געוואלט הערען קיין שכל׳דיגע איינווענדונגען. דאך שיינט דאס ירושלים איז געווארען צו אונבעקוועם פאר שבתי צבי און ער איז פון דארטען אוועק. ער איז מיט גרויס פאראד און בעגייסטערונג אויפגענומען געווארען פון די וויכטיגע אידישע געמיינדע פון דער שטאדט אלעפפא. פון דארט איז ער אוועק נאך זיין געבורטס-שטאדט סמירנא וואו זיינע רייכע ברידער האבען אלעס פארבערייטעט ער זאל קריגען א גלענצענדע אויפנאהמע. דיא אידישע בעפעלקערונג פון סמירנא איז געווען ווילד פון ענטהוזיאזמוס און עס האט אויסגעזעהען אז יונג און אלט זיינען אראפ פון זינען און האבען פארגעסען אן דיא גאנצע וועלט. ווען דיא בעפעלקערונג איז דורך זיינע נביאים און אגענטען געבראכט געווארען צו דיא

העכסטע שטופע פון אויפרעגונג און ערוואַרטונג, האָט שבתי צבי זיך אין שוהל פון סמירנא אום ראש השנה תכ"ו (1665) אפען ערקלערט אלס דער מלך המשיח און דיא בעגייסטערטע מאַסע האט געשריען „יחי המלך המשיח“. דיא אידען פון סמירנא האבען מיט גרויס בעגייסטערונג זיך אנגעפאנגען פאַרצובעריינטען פאר די גאולה. אלע האָבען פארנאַכלעסיגט זייערע בעשעפטיגונגען און זיך אפגעגעבען פין איין זייט מיט תעניתים און סגופים זיי זאָלען ווערטה זיין אויסגעלייזט צו ווערען נאך דעם בעגריעף פון די בעלי קבלה און פון אנדערן זייט מיט ווילדע שמחות איבער דעם פערגעטערטען משיח וואס זייא האָבען זוכה געווען צו האבען אין זייער שטאָדט. דער אלטער און געעהרטער רב פון סמירנא, ר׳ אהרן דעלא פאפא (געשטאָרבען 1674) וועלכער האט זיך ערקלערט געגען שבתי צבי איז אראפגעוואָרפען געוואָרען פון זיין פלאַץ און אויף זיין שטעלע איז געוואָרען ר׳ חיים בנבנשתי (בענעוועניסטע 1603-1673) וועלכער איז געוואָרען איין אנהענגער פון נייעם משיח. איינער פון די רייכסטע בעלי בתים פון סמירנא וועלכער האט זיך ערקלערט געגען דיא בעוועגונג איז שיער צוריסען געוואָרען אויף שטיקער אין שול, וואו א באנדע ווילדע ענטהוזיאסטען האבען איהם אנגעריפען.

ביסלאַכוויז האט זיך דער ענטהוזיאזמוס פון סמירנא פארשפרייט ווייטער און ווייטער. דיא אידישע געמיינדען פון נאהענט און ווייט זיינען ערפאהרען פין דאס וואָס געהט פאָר אין סמירנא און האָבען זיך אויך אנגעהויבען צו פרייען א־בער דיא גאולה. דיא נייעס פון שבתי צבי׳ס גרויסקייט און וואונדער איז אנגעקו־מען אין דיא ווייטערע געגענדען מיט גרויסע איבערטרייבונגען, וויא דער שטיינער איז, און דאָרט האבען זיך אויך אנגעפאנגען אָפצושפיעלען דיא זעלבע סצענען פון שמחות און תעניתים וויא אין סמירנא. עס האָט זיך פאַרשפרייט אזוי ווייט וויא אמסטערדאם, האמבורג און לאָנדאָן. סמירנא איז דאן געווען א וויכטיגע האנדעלס שטאָדט און דיא דארטיגע קריסטליכע פערטרעטער פון האלענדישע, ענגלישע און דייטשע געשעפטס-הייזער האָבען געשריבען אהיים אז דער אידישער משיח איז דאָרט ערשיענען און דאס דיא אידען מאכען זיך בערייט צו געהן נאך ארץ ישראל. דיא עדות פון אונפארטייאישע קריסטען האט נאַטירליך געהאָלפען פארשטארקען דעם גלויבען פון דיא אידען אין שבתי צבי און דיא אידען פון האמבורג און אמ־סטערדאם האָבען געטאנצט אין דיא שולען מיט ספרי תורה אין דיא הענד און זיך אזוי פארדיקט געמאכט איבער דעם נייעם משיח וויא דיא אידען פון אלעפפא און אלעקסאנדריען אָדער פון סמירנא זעלבער. גרויס און קליין זיינען אנגעריסע געוואָרען פון דעם משוגעת. אמסטערדאמער רבנים, דאָקטורים און דיינקער זיינען

אזוי הינגעריסען געווארען וויא דיא אונוויסענדע אידען פון קליין אזיען. מאנועל טעקסיירא (אונגעפעהר 1630—1695) אין האמבורג דער פריינד און דארטיגער פערטרעטער פון קעניגין קריסטינא פון שוועדען און דער אלטער דאקטאר בענדיטא (ברוך נחמיה) דע קאסטרא דער פארשטעהער פון דיא האמבורגער געמיינדע, האבען מיט גטאנצט מיט די שבתי צבי'ניקעס גלייך מיט די אונוויסענדסטע אבערגלויבישע אנהענגער פון דיא משוגעת וואס האט זיך וויא איין עפידעמיע פארשפרייט אונטער דיא אידען פון פיעלע לענדער.

נור איין וויכטיגער מאן, פון אלע אידישע גדולים וועלכע האבען דאמאלס געלעבט האט זיך געוואגט אפען צו שטעלען געגען שבתי צבי און אנגרייפען דיא ווילדע בעוועגונג ווען זיא האט פערדרעהט אלעמענס קעפ. דיעזער מאן איז געוועזען ר' יעקב שאספארטאס (1620—1698) דער רב פון דיא פארטוגעזישע געמיינדע אין לאנדאן. אבער אין יענע אויפגערעגטע צייטען האט מען איהם געשיינקט ווייניג אויפמערקזאמקייט און דערצו איז ער אליין אויך געוועזען איין אנהענגער פון קבלה און זיינע טענות זיינען דארום געוועזען שוואך אין געוויסע פונקטען ווייל ער האט ניט געוואגט אפצוקריטיקירען דיא פרינציפען אויף וועלכע דיא אגיטאציאן פאר דעם נייעם משיח האט זיך געשיטצט.

עס ווייזט אויס דאס דיא פערעהרונגען פון דיא אידען פון סמירנא און פון אידען פון פארשיעדענע לענדער וועלכע זיינען געקומען און געבראכט מתנות און ערקלערט זייער טרייהייט האט אזוי פארטומעלט דעם קאפ פון שבתי צבי אז ער האט אליין אנגעפאנגען צו גלויבען אין דיא נביאות פון זיינע פאלשע נביאים. ער האט אנגעפאנגען אפצושאפען דיא תעניתים און זייא צו פארוואנדלען אין שמחות און דאס האט אפגעשטויסען דיא עכט פרומע וועלכע האבען ניט אין גאנצען פארלארען דעם פארשטאנד. דערצו ווייזט אויס אז דיא טירקישע רעגיערונג איז אויפמערקזאם געווארען אויף דיא גרויסע אויפרעגונג און דיא שטערונגען צו געוועהנליכע בעשעפטיגונגען וואס זיינען געקומען דורך דיא ווילדע אויפפיהרונגען אין סמירנא און דער דארטיגער קאדי האט געפאדערט אז שבתי צבי זאל אוועק נאך קאנסטאנטינאפאל און דארט ווייזען וואס ער קען. פאר זיין אפרייזען פון סמירנא האט שבתי צבי צוטהיילט דיא גאנצע וועלט אונטער זעקס און צוואנציג פון זיינע הויפט אנהענגער און זיך אליין גערופען מלך מלכים. אבער דיא רעגיערונג איז געוועזען זאט מיט דיא קאמעדיע און שבתי צבי איז אויפ'ן וועג געפאנגען געווארען. דער „מלך מלכים" איז געבראכט געווארען נאך קאנסטאנטינאפאל געשמידט אין קייטען. מען האט איהם פריהער אריינגעזעצט אין א געפענגניס פאר דיא וועלכע

קענען ניט צאהלען זייערע שולדען, אבער דיא צאָהל פון זיינע אָנהענגער אונטער אידען און אויך אונטער קריסטען און מחמדנער איז געווען אזוי גרויס דאָס די רעגיערונג האט זיך געזעהן געצוואונגען מיט איהם אומצוגעהן פארזיכטיג, אום צוא פארמיידען גרויסע אונרוהען. סולטאן מחמד .IV האט דאן געהאלטען בייא א קריעג און זיין גרויס-וויזיר אחמעד קארפּילי האָט בעשלאסען אז דאס בעסטע איז דעם פאלשען משיח דערווייל אוועקצושיקען פון קאנסטאנטינאפאל. שבתי צבי מיט זיין פרוי און מיט פיעלע פון זיינע בעגלייטער זיינען אוועק געשיקט געוואָרען אין פעסטונג אבידאָס בייא דיא דארדאנעלען, וואו ער איז געהאלטען געוואָרען אלס א פאָליטישער געפאנגענער.

שבתי צבי און זיינע אנהענגער האָבען ווידער געפאסט מוטה ווייל דער פאַקט דאס ער איז גלייך ניט אומגעבראכט געווארען אלס א מורד במלכות איז בעטראכטעט געווארען אלס איין אמתער וואונדער. מען האט איינגערעדט דיא מאמינים אז דיא צרות פון דיא געפאנגענשאפט זיינען דיא „חבלי משיח" וואס זיינען דערמאנט אין פיעלע ספרים און מען האט פארשפרייט דיא נאכריכט אז שבתי צבי ווערט בעהאנדעלט אין אבידאס וויא א קעניג. אין דער אמת איז דער אויפפאסער פון פעסטונג אונטערגעקויפט געוואָרען און האט דעם געפאנגענעם ערלויבט פיעלע פרייהייטען. זיינע אנהענגער פון פארשיעדענע לענדער פלעגען אהין קומען זיך מיט איהם זעהען און בריינגען מתנות און האבען דאן פארשפרייט איבערטריעבענע נייעס וועגען זיין גרויסקייט און וואונדער. דיא ראמאנטישע ראָלע פון א געפאנגענעם פאר וועמען דיא רעגירונג האט מורא און לאָזט איהם טהאָן וואָס ער וויל, האט זיך גוט געפאסט צו בעפעסטיגען דעם גלויבען פון דיא פארנארטע אנהייגער אין זיין איינפלוס אויף זייא איז דורך די געפאנגענשאפט כמעט נאך גרעסער געוואָרען.

די וואונדערבארע ערצעהלונגען וועגען שבתי צבי און דיא גאולה זיינען אויך פארשפרייט געווארען אין פוילען, וואו דיא אונגליקליכע אידען האָבען זיך יעצט אנגעפאנגען צו ערהוילען פון דיא פערניכטונגען פון דיא גזירות ת״ח. אונטער דיא פוילישע אידען וואס זיינען געקומען צום פאלשען משיח אין אבידאָס האט זיך אויך געפונען א יונגער מאן ישעיה הלוי, דער זאָהן פון דעם גרויסען תלמודיסט ר' דוד הלוי פון לעמבערג וועלכער איז בעקאנט אלס דער מחבר פון „טורי זהב" (ט״ז) אויף א טהייל פון שולחן ערוך. ישעיה און זיינע בעגלייטער האבען אין אבידאס דערצעהלט אז אין פוילען טרייבט זיך ארום א קאבאליסט וועלכער זאָגט אויך נבואות וועגען משיח אבער וועלכער איז ניט מודה אין שבתי צבי. דער לעצ־

טער האָט ישעיה'ן געגעבען א בריעף אין וועלכען ער האָט פארשפראכען דיא פוילישע אידען אז ער וועט זיך פאר זייא נוקם זיין פאר דיא בלוט פערגיסונגען פון דיא גוי׳ות און האט אויך אויפגעפאָדערט אז דער פוילישער נביא, נחמיה כהן אדער חיון זאל צו איהם קומען וואָס צום גיכסטען. נחמיה האט זיך ניט געלאזט בעטען. עס שיינט דאס יעדער פון דיא ביידע שווינדלער האט געדיינקט צו ציהען נוצען פון דעם אנדערענס בעריהמטהייט. נחמיה איז אנגעקומען אין אבידאס אין סעפּטעמבער 1666 און האט געהאט א לאנגע אונטעררעדונג מיט שבתי צבי אבער זייא האָבען זיך ניט געקענט איינינען. נחמיה איז ארויס און געגעבען צו פארשטעהען אז ער דיינקט דאס שבתי צבי איז ניט משיח. דאס האָט איהם שיער נעקאסט זיין לעבען ווייל דיא פאנאטישע שבתי צבי'ניקעס ארום זייער פיהרער האָבען זיך געפיהלט געגוג זיכער צו בעגעהן דעם גרעסטען פערברעכען. דער פוילישער שווינדלער איז אפילו ניט געוועזן אזוי בעריהמט וויא דער טירקישער, אבער ער האט זיך נעוואוסט אויס צו דרייהען פון דיא הענד פון זיינע פיינד און האט זיך בעשלאָסען צו מאכען איין ענדע פון דיא גאנצע משיח קאמעדיע פון אבידאס.

דיא זאך איז געוועזן לייכט דורכצופיהרען, ווייל מען האָט נאר געדארפט אויפמערקזאם מאכען דיא רעגיערונג אויף דעם וואס שבתי צבי ווערט פאר געטערט אין זיין געפענגניס און וויא וויים ער ארבייט נאך אימער צו פארפיהרען די אידען פון טירקייא און אנדערע לענדער. נחמיה חיון איז אוועק צום הילפס-וויזיר מוסטאפא פאסא אין אדריגאָפּאָל און האט אלעס אויסגעזאגט. מוסטאפא האט דיא זאך פאָרגעליינט פאר דעם סולטאן מחמד .IV און דער סולטאן האט זיך ווענען דעם מיישב געוועזן מיט זיינע ראטהגעבער. אלע האבען מודה געוועזן אז מען מוז זיין פארזיכטיג ווייל שבתי צבי האט שוין דאן געהאט מאסען אנהענגער אונטער אבערגלויבישע מחמדנער און איהם שווער צו בעשטראפען אדער צו טויטען וועט איהם מאכען פאר א מארטירער און ברייגגען אונרוהען אונטער דיא בעפעלקערונג. דער מופטי (מחמדנישער הויפּט גייסטליכער) וואני האט געראטהען מען זאל דעם פאלשען משיח צווינגען צו ווערען א מחמדנער און דער פלאן איז אנגענומען געווארען. שבתי צבי איז געבראכט געווארען צום סולטאן אין אדריגאפאל און מען האט איהם געגעבען דיא ברירה אויסצוקלייבען צווישען טויט שטראף און איסלאם. ער האט זיך ניט לאנג מיישב געווען, האט אנגעטהאן א ווייסען טורבאן און זיך ערקלערט אלס מחמדנער.

דער סולטאן האט זיך געפרעהט וואס דיא זאך האט זיך אזוי רוהיג געענדיגט. דער נייער מחמדנער האט געקריגען דעם נאמען מחמד עפענדי און א

שטעלע מיט א גרויסען געהאלט אלס איינער פון דיא בעאמטע וועלכע שטעהען ביים טהיר פון סולטאן און פאהרען מיט איהם מיט איבעראל. דיא שיינע שרה איז אויך אריבער צו מחמדנישען גלויבען און האט געקריגען פיינע מתנות פון דיא סולטאנין. אייניגע פון שבתי צבי'ס נאכפאלגער האבען אויך געטהאן דאס זעלבע.

דיא נייעס דאס דער משיח האט פערראטהען זיינע ברידער און איז געוואָרען א מחמדנער און א פשוטער דיענער בייא דעם סולטאן פון וועמען ער איז געגאנגען צונעהמען דיא קרוין, האט דיא פארווילדעטע אידישע געמיינדען געטראָפען וויא א דונגער־שלאג. דיא רבנים וועלכע האבען איהם אונטערשטיטצט האבען זיך ניט געהאט וואו אהין צו טהאן פאר שאנדע. מחמדנער און קריסטען האָבען אפגעלאכט פון אידען און אויף זייא געטייטעלט מיט דיא פינגער און דער סולטאן האט געטראכט וועגען פלענער צו בעשטראפען אלע אידען אדער מינדעסטענס דיא אידישע אנפיהרער וועלכע האבען געלאזט פארברייטען א בעוועגונג געגען זיין הערשאפט. מען האט זיך געריכט אויף גרויסע גזירות אין טירקיי, אבער צום גליק האט דער סולטאן ניט דורכגעפיהרט זיינע פלענער געגען אידען און האט געלאזען דיא אויפרעגונג זיך איינשטילען אויף א נאטירליכען וועג. דיא רבנים האבען אויך געזוכט צו פארהיטען שפאלטונגען אין דיא געמיינדען און האבען געווארנט אידען ניט צו בעליידיגען אדער שפאס צו מאכען פון פריהעריגע שבתי צבי'ניקעס. דיא גרויסע מאסען אידען האבען זיך אין א קורצע צייט אויסגעניכטערט פון דיא ווילדע אויפרעגונג, און האבען מודה געווען אז זייא זיינען פארפיהרט געוואָרען פון א שווינדלער און האבען זיך נאריש געמאכט מיט פאלשע האפנונגען פון וועלכע עס האט זיך נאר נישט אויסגעלאָזען.

אבער איין איינגעוואָרצעלטער פאנאטיזמוס ווערט ניט אזוי לייכט פארשוואונדען. פיעלע פון דיא מאמינים אין שבתי צבי האבען זיך געשעמט מודה צו זיין אז זייא האבען זיך אזוי מיאוס אָפגענארט און האבען געזוכט צו פארטהיידיגען דעם פאלשען משיח. זיינע נביאים האבען ניט געוואלט אויפגעבען דיא בעשעפטיגונג וואס זייא האט געבראכט געלד און כבוד און האבען אנגעפאנגען צו ערקלערען אז אין דיא בעקעהרונג צום איסלאם שטעקט א סוד וואס וועט מיט דער צייט אויפגעדעקט ווערען. בעלי קבלה האבען געזאגט אז שבתי צבי אליין איז ארויף אין הימעל אדער אוועק צו דיא עשרת השבטים און נור איין ערשיינונג פון איהם האט זיך אונטערגעגעבען. אמתע אבערגלויבישע און אויך פראמינענטע לייטע וועלכע האבען ניט געוואלט עפענטליך מודה זיין אין זייער פריהעריגע דומהייט, האבען זיך אנגעכאפט אן דיא נייע ענטשולדיגונגען. דיא בעוועגונג האט אנגענומען א נייע

פאָרם און האט נאך פאר א לאנגע צייט געבראכט אונרוהען און קריגען אין איד־דישע געמיינדען. נתן העזתי און דער דייטשער נביא שבתי רפאל האבען פארטגע־זעצט דעם שווינדעל. נחמיה חיון איז אוועק נאך דייטשלאנד און דאן נאך האל־לאנד און געהאלפען פארטומלען דיא קעפ פון דיא אבערגלויבישע. מיכאל אברהם קארדוזו (1630—1706), דער לייב דאקטאר פון בעי אדער סולטאן פון טריפאלי אין נארד אפריקא, א פארטונעזישער מאראנא מיט גרויסע פעהיגקייטען אבער פול מיט פאנטאזיען, איז אויך געווען פון שבתי צבי׳ס „נביאים" וועלכע האבען פון איהם געהאלטען א לאנגע צייט נאך זיין ווערען א מחמדנער.

שבתי צבי אליין האט אויך פרובירט קומען אין פערבינדונג מיט אידען און שפילען דיא ראָללע פון א משיח שוין זייענדיג א מחמדנער. דער סולטאן האט דאס אויסגעפונען און האט איהם פארשיקט אין דיא קליין שטעדטיל דולטשין אין אלבאניען וואו עס זיינען ניט געווען קיין אידען. דארט איז דער מאן וועלכער האט אויפגעשטורעמט דיא אידישע וועלט געשטארבען פארלאזען און פאראכטעט אין יאהר 1676. עס זיינען געבליבען אין סמירנא, און אדריאנאפאל, אין סאלאניק, און אין אנדערע פלעצער קליינע סעקטען שבתי צבי׳ניקעס וועלכע זיינען געווען לפנים מחמדנער און האבען נאך אימער געהאפט אויף זיין צוריק קעהרען אלס משיח. אין גאליציען און פאדאליען איז אויך דיא אמונה אין שבתי צבי שטארק פארברייטעט געווארען איז געווען דיא אורזאכע פון אונרוהען און שפאלטונגען ביז די ענדע פון אכצעהנטען יאהר־הונדערט.

ניינטער קאפיטעל.

פערפאָלגונגען אין 17טען יאהרהונדערט. אידען אין פרייסען. אנפאַנג פון 18טען יאהרהונדערט.

דייטשלאַנד האָט אין 17טען יאָהרהונדערט ניט געמאכט אזעלכע פאָרטשריט אין ענטוויקלונג וויא האָללאַנד אָדער ענגלאַנד און פאר דיא אידען פון דייטשלאַנד זיינען דער 16טער און דער 17טער יאהרהונדערט געווען א פאָרטזעצונג פון מיטעל־אלטער. אין 1516 איז אין פראנקפורט אָפּגעהאַלטען געוואָרען א פערזאמלונג פון פירסטען און פערטרעטער פון שטעדט און מען האָט זיך ערנסט מיישב געווען וועגען דעם פּלאַן ארויסצוטרייבען אלע אידען פון דייטשלאַנד. דיא זאַך איז ניט דורך ווייל קייזער מאקסימיליאן האָט ניט געוואָלט פארליערען דיא איינגאהמע פון „זיינע" אידען און האָט זיך ערקלערט געגען דיא אויסווייזונג. באַלד נאָך זיין טויט (1519) איז פאָרגעקומען גזירות אין רעגענסבורג, איינע פון דיא עלטסטע קהלות אין דייטשלאַנד. דיא אידען פון דאָרטען זיינען אויסגעוויזען געוואָרען און דיא ווילדע מאססע האָט צושטערט 4000 קברים אויף דעם אלטען אידישען בית עולם. עטליכע יאָהר שפּעטער (1525) האָבען אידען שטארק געליטען פון דעם בויערן־אויפשטאַנד אין דייטשלאַנד, ווען ביידע זייטען וועלכע האָבען אזוי ביטער געקעמפּפט איינער געגען אנדערן זיינען געווען אייניג אז מען דאַרף דיא אידען בערויבען און אָפּט אויך ערמאָרדען.

ווען קורפירסט יאָאכים II. פון בראַנדענבורג איז געשטאָרבען אין 1571 האָט מען געמאכט א בלבול אז זיין דאָקטאָר און פינאנסיער, דער איד ליפּפּאָלד האָט איהם פארגיפטעט. דאס איז בענוצט געוואָרען אלס א תירוץ פאר איין אלגעמיינעם אנגריף אויף אידען. ליפּפּאָלד איז הינגעריכטעט געוואָרען און אין דעם זעלבען יאָהר זיינען אלע אידען ארויסגעטריבען געוואָרען פון בערלין און פון גאַנץ בראַנדענבורג און האָבען זיך דאָרט ניט געטאָרט געפינען פאר דיא נעקסטע הונדערט יאָהר.

דיא ערשטע וויכטיגע פערפאָלגונג אין 17טען יאהרהונדערט איז געווען אין

פראַנקפורט אַם מיין אין דער צייט פון דעם אויפשטאַנד פון דיא ניעדריגע קלאַסען אונטער דיא אנפיהרונג פון דעם בעקער ווינצענץ פעטמילך. דיא אידען זיינען בערויבט און געשלאָגען געוואָרען און מען האָט זיי דאַן אין גאַנצען פאַרטריעבען פון פראַנקפורט. ערשט אין צוויי יאָהר אַרום איז זיי ערלויבט געוואָרען צוריק צו קומען און דער בעקער־באַנדיט איז הינגעריכטעט געוואָרען. אין דער זעלבער צייט זיינען אידען אויך פאַרטריבען געוואָרען פון וואָרמס, און דיא פאַנאַטישע קריסטען האָבען חרוב געמאַכט דיא דאָרטיגע שול וועלכע איז געוועזען 800 יאָהר אַלט. אויך דאָרטען האָבען זיך דיא אידען אין אַ קורצע צייט שפּעטער ווידער בעזעצט.

אין צייט פון דעם לאַנגען רעליגיאָנס־קריעג וועלכער איז אין דער וועלטגעשיכטע בעקאַנט אַלס 30 יעהריגע קריעג (1618—1648), ווען גאַנץ מיטעל אייראָפּאַ איז געוועזען איין גרויסע שלאַכטפעלד, האָבען נאַטירליך אידען אויך פיעל געליטען. דאָך זיינען קיינע אַלגעמיינע מערדערייען אָדער אויסווייזונגען ניט פאָרגעקומען, וויל קייזער פערדינאַנד II און זיין נאַכפאָלגער, פערדינאַנד III האָבען געוואוסט צו שעטצען דיא אידישע טרייהייט און אויך דיא איינאַהמען וואָס דיא רעגיערונג האָט פון זיי געהאַט. דער ערשטער האָט נאָך דיא אונרוהען אין פראַנקפורט און וואָרמס בעשטימט אַז שטעדט אַליין זאָלען ניט מעהר האָבען דאָס רעכט אַרויסצוטרייבען אידען און האָט בכלל געזוכט צו פאַרזיכערן דיא אידישע לאַגע. פון אַנדערן זייט איז אָבער דאַן אויך אין פיעלע דייטשע שטעדט אנגענומען געוואָרען דיא פאַרהאַסטע און שענדליכע בעשטימונג אַז נור אַ געוויסע צאָהל אידען מעגען חתונה האָבען יעדעס יאָהר. דאָס איז געוועזען אַ מיטעל אַז דיא צאָהל פון אידישע פאַמיליען אין אַ שטאָדט זאָל ניט גרעסער ווערען און איז אַנדערסוואו אָפּגעהיט געוואָרען ביז אין מיטען פון נייןצעהנטען יאָהרהונדערט.

אין 1669 איז פאָרגעקומען וואָס מען קען רופען דעם לעצטען גירוש פון שפּאַניען, אין דיא שפּאַנישע פּראָווינץ אָראַן אין נאָרד אַפריקאַ האָבען אידען געוואוינט לאַנג נאָך דעם אַלגעמיינעם גירוש און זייען געוועזען געטרייע אונטערטהאַנען וועלכע האָבען געבראַכט פיעל נוצען פאַר דער רעגיערונג. דאָך איז דער איינפלוס פון דיא יעזואיטען געוועזען אַזוי גרויס אויף דיא דאַמאָליגע רעגענטין פון שפּאַניען דיא געוועזענע עסטרייכישע פּרינצעססין מאַריאַ אַננאַ, וועלכע האָט געפיהרט דיא רעגיערונג אַלס אַלמנה פון קעניג פיליפּ IV. אַז זיא האָט בעשלאָסען זיי אַרויסצוטרייבען. דיא אויסגעוויזענע זיינען אַוועק מייסטענס נאָך סאַוואָי און ניצצאַ, דיא איטאַליענישע פּראָווינצען וועלכע זיינען אין אונזערע צייטען געקומען אונטער דיא הערשאַפט פון פראַנקרייך.

אויך אין פראנקרייך, וועלכע האָט יעצט ווידער געהאט גרויסע אידישע קהלות זייט עלזאס און לאָטהרינגען זיינען געקומען אונטער פראנצויזישע הערשאפט נאָך דעם פריעדען פון וועסטפאלען (1648) וועלכער האט געענדיגט דעם 30 יעהרינגן קריעג, פאנגט מען אָן ווידער צו הערען פון צרות אויף אידען. אין 1670 האָט מען אין מעטץ בעשולדיגט אידען אז זיי האָבען ערמאָרדעט א קריסטליכעס קינד און דער אידישער פעדלער רפאל לוי, וועלכער איז אויסגעקליבען געוואָרען אלס איין אָפּפער פון בלבול איז געפּייניגט און אומגעבראכט געוואָרען. דאן איז אויפגעשטאנען רישארד סימאָן, דער ערשטער קאטהאָלישער ביבעל־קריטיקער אין איירא֗פּא, א גרויסער געלעהרטער וועלכער האָט זיך שטארק אינטערעסירט אין אידישע ליטעראטור און אויך אין אידען בכלל, און האָט זיך אָנגענומען פאר אידען. ער האָט אויסגעווירקט אז דער גרויסער קעניג לואי .XIV האט נאכגעפאָרשט וועגען דעם פּראָצעס פון בלבול און האָט ערקלערט אז רפאל לוי איז געווען איין אונשולדיגער קרבן פון א פאלשע אנקלאגע. דער קעניג האָט דאן בעשטימט אז אזעלכע משפטים וועגען עלילת דם מוז פון יעצט אָן געבראכט ווערען פאר די העכסטע קעניגליכע געריכט און ניט איבערגעלאָזען ווערען פאר דיא געריכטס־הייזער פון דיא פּראָווינצען, וואו דער איינפלוס פון דיא פאנאטישע אויפרעגונג פון דיא מאסען פארבלענדעט דיא ריכטער און לאָזט זיי ניט אפּגעבען קיין גערעכטען אורטהייל.

אין דעם זעלבען יאָהר (1670) איז אויך פאָרגעקומען דער לעצטער גירוש פון וויען און פון דאס יעצטיגע עסטרייך, וועלכעס איז דאן געווען א טהייל פון דייטשלאנד און איז געווען דיא הויפּטשטאָדט פון קייזער וועלכער האָט געהאט דעם טיטעל דייטשער אדער גערמאנישער קייזער. דיא גזירה איז ארויסגעגעבען געוואָרען פון קייזער לעאָפּאָלד .I און אלע אנשטרענגונגען פון גרויסע און איינפלוס־רייכע אידען פון פערשיעדענע לענדער איהר בטל צו מאכען האבען ניט געהאָלפען. דיא פרוי פון קייזער לעאָפּאָלד איז געווען א טאכטער פון מאריא אננא דיא רעגענטין פון שפאניען וועלכע האט פארטריבען דיא אידען פון אָראן מיט א יאָהר פריהער. דיא טאָכטער איז אזוי וויא איהר מוטער געווען אונטער דעם איינפלוס פון יעזואיטען און דער גירוש איז דורכגעפיהרט געוואָרען אָהן רחמנות. נור איין איד, דער הויף־פאקטאָר מארקוס שלעזינגער יפה האָט געקריגען דיא ערלויבניס צו בלייבען אין וויען. דיא שטאָדט רעגיערונג האָט אָפּגעקויפט דעם אידישען קווארטאל און האָט עס א נאָמען געגעבען „לעאָפּאָלד־שטאדט“ לכבוד דעם קייזער וועלכער האָט דיא אידען פארטריבען. דיא שול און דער בית המדרש זיינען פערוואנדעלט

געוואָרען אין קירכען און דיא יעזואיטען זיינען געווען פול מיט שמחה אז עס איז זיי געלונגען צו רואינירען א גרויסע מאַסע אידען.

דיא שמחה איז אַפילו געווען א קורצע ווייל אין עטליכע יאָהר שפּעטער איז דער קייזער הזיך דיא טרויעריגע לאַגע פון זיינע פינאַנסען וויעדער געצוואונגען געוואָרען אריינצולאָזען אין וויען רייכע אידען וועלכע זאָלען אהם אויסהעלפען אין זיין נויט. אַזוי האָבען זיך דיא אידען דאָרט ביסלאכוויז צוריק מיט דער צייט אריינגעקליבען, אָבער עס איז זיי נאַטירליך געווען ערגער וויא פריהער און זיי האָבען געליטען אַלערליי פערפאָלגונגען. דיא אויסווייזונג האָט פון אַנדערען זייט אויך געבראַכט נוצען פאַר אידען אין דייטשלאַנד בכלל ווייל זיא האָט פאַראורזאַכט צו גרינדען א געמיינדע וועלכע האָט שפּעטער פאַרבּרייטעט דיא ליכט פון בילדונג אונטער דיא אידען פון אייראָפּאַ. דער גרויסער קורפירסט פריעדריך ווילהעלם פון בראַנדענבורג, דער גרינדער פון פּרייסען'ס גרויסקייט, האָט געעפענט זיין לאַנד פאַר דיא אויסגעוויעזענע פון עסטרייך. ער האָט אריינגעלאָזען 50 רייכע אידישע פאַמיליען פון וועלכע א טהייל האָבען זיך בעזעצט אין בערלין און אַנדערע אין לאַנדסבערג און אין דיא אוניווערזיטעט שטאָדט פראַנקפורט־אַן־דער־אָדער. מיט דער צייט האָט ער אויך אָנגעפאַנגען אריינצולאָזען אידען פון האַמבורג און פון גלאָגוי און אין 1714 איז אין בערלין אויפגעבויט געוואָרען א אידישע שול און דיא אידישע געמיינדע פון דאָרט האָט אָנגעהויבען צו פאַרנעמען א וויכטיגען אָרט אַלס א אידישער מיטעלפּונקט. אין 1750 האָט דער בעריהמטער העלד, קעניג פריעדריך דער גרויסער ארויסגעגעבען איין גענעראַל־יודען־פּריווילעגיום וועלכער האָט געבראַכט אָרדנונג אין אידישע אַנגעלעגענהייטען און בעשטימט דיא רעכטע פון דיא אידען און זייערע בעשרענקונגען. זייער לאַגע אין פּרייסען איז ניט געווען גוט, אָבער זיי זיינען געווען געוויסער מאַסען זיכער און געוואוסט אויף וואָס זיי האָבען זיך צו ריכטען. לאַנזאַם האָבען זיי אָנגעפאַנגען זיך צו בעטהייליגען אין דיא גייסטיגע ענטוויקלונג פון לאַנד און דערמיט אנגעפאַנגען דיא פּעריאָדע פון דיא נייע השכלה וועלכע האָט געהאַט פּרייסען און בעזאָנדערס דיא שטאָדט בערלין אַלס איהר מיטעלפּונקט.

אין איין אַנדער דייטשע מדינה האָט א איד אין דעם נעקסטען דור ערדייכט א הויכע שטופע און האָט נאָכדעם געהאַט א טרויעריגע ענדע. דער הערצאָג קאַרל אַלעקסאַנדער פון ווירטעמבערג, וועלכער האָט רעגיערט פון 1733 ביז 1737 האָט געמאַכט דעם אידען זיס אָפּּענהיים צום מיניסטער און האָט אין זיינע הענד איבערגעגעבען כמעט דיא גאַנצע רעגיערונג. ביידע דער הערצאָג און זיין אידישער ראַטה־

נעבער זיינען געווען זעהר ניט בעליעבט ביי דיא בעפעלקערונג און ווען דער ערש־טער איז פלוצלונג געשטארבען אין 1737 האבען אלע גערן געגלויבט דעם בלבול אז אפענהיים האט איהם פארסם'ט. דער אידישער מיניסטער איז הינגעריכטעט געווא־רען וויא איין איינפאכער פערברעכער און פיעלע פון זיינע אידישע פריינדע און אגענטען וועלכע האבען זיך בעטהייליגט אין זיינע פינאנציעלע אונטערנעהמונגען האבען שטאק געליטען דורך זיין אונגליק און דורך דעם האס געגען אידען וואס האט דארט אויסגעבראכען אין דער צייט פון דיא אויפרעגונג.

צום ענדע פון 17טען יאהרהונדערט האבען אויך געלערנטע קריסטען וויעדער זיך אנגעפאנגען צו אינטערעסירען אין אידישע אנגעלעגענהייטען און צו שטודירען אידישע ליטעראטור. א גייסטליכער פון דיא הוגענאטען (פארטריבענע פראנצויזישע פראטעסטאנטען) מיט דעם נאמען זשיריי האט אין 1685 פערעפענטליכט א ווערק איבער דיא „ערפיללונג פון נבואה" אין וועלכע ער האט געזוכט צו בעווייזען אז אידען מוזען צום סוף אריבערשטייגען אלע נאציאנען פון דער וועלט און דאס דיא פערפאלגונגען געגען אידען זיינען דיא ארבייט פון אנטי־קריסט אדער דעם שטן. אליגער פאולי, א רייכער קריסטליכער קויפמאן פון דענמארק האט אין יענער צייט געטרוימט וועגען א פלאן צוריק צו ברייננגען דיא אידען אין ארץ ישראל און האט וועגען דעם פיעל געשריבען און געארבייטעט. דיא אינטערעסע אין יודענטהום איז געווארען אזוי גרויס דאס עטליכע געבילדעטע קריסטען האבען זיך מגייר געווען. דער וויכטיגסטער פון דיעזע גרים איז געווען יאהאן פעטער ספעכטה פון אויגסבורג, א וויענער קאטהאליק וועלכער איז אוועק נאך אמשטערדאם, דעם איינציגען פלאץ אין איראפא וואו מען האט זיך דאן זיכער געקענט מגייר זיין. ער האט אנגענומען דעם נאמען מאזעס גערמאנוס און האט געשריבען ווערקע געגען קריסטענטהום מיט אזוי פיעל ביטערקייט און זידלעריי דאס עס וואלט נאך הייטע אין איראפא ניט געווען זיכער זיי איבערצודרוקען. ער איז געשטארבען אין 1702.

א יונגער האלענדישער געלעהרטער, סורענהוזיוס, האט איבערזעצט דיא משנה מיט צוויי פירושים אין לאטיין און עס צום ערשטען מאהל אפגעדרוקט אין 1693. דיעזע איבערזעצונג איז פיעלע מאהל איבערגעדרוקט געווארען און האט געהאלפען בעקאנט מאכען געלערנטע קריסטען מיט דיא גרונדלאגען פון אידישע רעליגיאנס־געזעצע. איין אנדער האלענדישער געלעהרטער, פראפעסאר יאקאב טריגלאנד פון דיא אוניווערזיטעט אין ליידען, וועלכער האט פערשטאנען ציעמליך גוט העברעאיש, האט זיך פאראינטערעסירט אין דיא קראים און האט געשריבען א בריעף צו דעם חכם פון דיעזע סעקטע אין לוצק, א' סצוגעפינען וועגען זייער פערגאנגענהייט און

זייער צושטאנד. אלס ענטפער אויף דיעזע פראגען האט דער קראי מרדכי בן נסים פון לוצק געשריבען דעם ספר „דוד מרדכי“ וועלכער איז פול מיט טעותים און פאלשע בעהויפטונגען, ווייל דיא קראים אליין האבען זעהר ווניג געוואוסט פון זייער אמתע געשיכטע. דאך איז דיעזעס ווערק פון גרויס וויכטיגקייט ווייל זיא איז דיא איינציגע היסטארישע קוועלע פון דיא קראים פאר יענע צייטען און ענטהאלטעט פיעלע וויכטיגע פאקטען.

וויכטיגער פון דיעזע אלע געלעהרטע קריסטען וועלכע האבען זיך אפגעגעבען מיט אידישע ליטעראטור איז וואהרשיינליך געוועזען דער פראנצויזישער פראטעסטאנטישער טהעאלאג זשאק באנאזש (1653—1723) וועלכער האט געשריבען „דיא געשיכטע פון דיא אידישע רעליגיאן“, דיא ערשטע אידישע געשיכטע פון א קריסטליכע האנד וועלכע איז ווערטה צו לעזען. אבגלייך באנאזש איז ניט געוועזען אין גאנצען פריי פון דיא פאראורטהיילע פון זיין צייט און האט געשריעבען פון דעם שטאנדפונקט פון א קריסטען, האט ער זיך דאך אנגעשטרענגט צו זיין אונפארטייאיש און צו געבען היסטארישע פאקטען וויא זיי זיינען. זיין ווערק קען יעצט ניט בעטראכטעט ווערען אלס א היסטארישעס מייסטער־ווערק, אבער מיט צוויי הונדערט יאהר צוריק, ווען אידען אליין האבען ווניג אנטהייל גענומען אין אייראפעאישע ליטעראטור און דיא גלייכהייט־אידעען פון יעצטיגע צייטען זיינען כמעט אלעמען געוועזען פרעמד, האט אזא ווערק געטהאן זעהר פיעל גוטעס פאר אידען און געמאכט אז מען זאל פון זיי האבען א בעסערע מיינונג. דער זעלבער פערפאסער האט אויך געשריבען א ווערק אבער „דיא אידישע רעפובליק“ וועלכע איז געדרוקט געווארען אין אמשטערדאם אין 1705 צוויי יאהר איידער זיין געשיכטע איז ערשיענען.

עס איז לייכט צו פערשטעהן דאס ניט אלע וועלכע האבען זיך פאראינטערעסירט אין אידישע ליטעראטור און געשיכטע האבען פון איהר געהאט אזא גוטע מיינונג וויא דיא וועלכע זיינען דא אויסגערעכענט געווארען. עס זיינען אויפגעשטאנען געלערנטע שונאי ישראל וועלכע האבען בענוצט זייער אויבערפלעכליכע בעקאנטשאפט מיט דעם יודענטהום אויפצוזוכען בלבולים אויף אידען. א געוויסער ווילפער פון נירענבורג האט ערקלערט אז ער האט ענטדעקט אז אידען בעליידיגען דעם קריסטענטהום אין דיא תפלה „עלינו לשבח“ און עס האט זיך אנגעפאנגען א שטורם דורך שריפטען און אין געריכטס־הייזער וועלכער האט געדויערט איינינע יאהר או זיך געענדיגט דערמיט וואס קעניג פרידריך פון פרייסען האט אין 1703 ארויסגעגעבען א בעפעהל אז מען זאל זאגען „עלינו“ שטילער־הייד. יאהאן קריסטאפער וואגענזייל, (1633–1705) איין אדוואקאט און פראפעססאר אין אלטארף, וועלכער

האט אויך געשריבען א ווערק איבער אידיש־דייטש, האט צוזאמענגענומען אלע אידישע שריפטען געגען קריסטענטהום וואס ער האט געקענט קריגען און האט זיי אפגעדרוקט מיט לאטיינישע איבערזעצונגען און מיט בעווייזע זיי אפצושלאגען. דאס גאנצע ווערק האט ער א נאמען געגעבען „דיא פייערדיגע פיילען פון שטן“ און עס פערשטעהט זיך אז דאס האט געמאכט א שלעכטען איינדרוק, אבגלייך וואגענזייל איז ניט אזוי געווען אין זיין שנאה צו אידען וויא אנדערע פון דיזען סארט שרייבער.

דער גרעסטער צורר היהודים פון יענער צייט און איינער פון דיא גרעסטע פון אלע צייטען איז געווען יאהאן אנדרעאס אייזענמענגער, א דייטשער פראפעסאר פון אריענטאלישע שפראכען וועלכער האט צוזאמענגעקליבען אלע פאלשע בעשולדיגונגען וואס זיינען געמאכט געווארען אויף אידען אין אלע צייטען און האט צוזאמענגעשטעלט א ווערק „ניי־ענטדעקטעס יודענטהום“ וואס איז פול מיט שמוץ און העצערייען אויף אידען. ווען איינפלוסרייכע אידען זיינען ערפאהרען אז אזא ווערק דרוקט זיך אין פראנקפורט, האבען זיי אויסגעווירקט אז קייזער לעאפאלד .I אויף דעם פערלאנגען פון זיין באנקיער שמואל אפפענהיים פון היידעלבערג, האט דאס בוך פערבאטען. אייזענמענגער האט דאדורך פערלארען זיין גאנצען פערמעגען וואס ער האט אריינגעלייגט אין דרוקען דאס ווערק און איז פון ערגערניס געשטארבען אין יאהר 1704. דיא אידען האבען געמאכט א ע מעגליכע אנשטרענגונגען אז דאס ווערק זאל אויך נאך זיין טוידט ניט ערשיינען און דיא 2000 קאפיעס וואס זיינען אפגעדרוקט געווארען זיינען געבליבען פארפאקט 40 יאהר. אבער אין 1711 האט קעניג פריעדריך פון פרייסען ערלויבט דאס ווערק איבערצודרוקען אין קעניגסבערג, וואו דער קייזערליכער צענזאר האט ניט געהאט קיין דעה. דאס ערשיינען פון ווערק האט ניט געבראכט צו איבערפאלען און בלוטפערגיסונגען, וויא אידען האבען מורא געהאט; אבער דאס בוך איז אנגענומען געווארען אלס א טעקסט־בוך פאר שונאי ישראל און אבגלייך אלעס וואס דארט שטעהט איז שוין פיעלע מאהל אפגעלייקענט געווארען און בעוויזען געווארען צו זיין פאלש פון אנפאנג ביז ענדע, הערען דיא אנטיסעמיטען פון אלע צייטען זייט דאמאלס ניט אויף צו שעפען פון יענע אונריינע קוועלע. פיעלע פון דיא אנגריפע אויף אידען וואס ווערען געמאכט אין איצטיגע צייט שטאממען אורשפרינגליך פון דיא טענות וואס אייזענמענגער האט צוזאמענגעשטעלט אין זיין ניפטיגעס ווערק.

° °

°

דיא גייסטיגע לאגע פון דיא אידען אין 17טען און אין דיא ערשטע העלפט פון 18טען יאהרהונדערט איז ניט געווען זעהר הויך. אפילו אויף דעם פעלד פון תלמודישע געלערזאמקייט געפינען מיר אויך ניט מעהר אזעלכע גייסטיגע ריעזען וויא אין 16טען יאהרהונדערט. צו יענע דורות געהערען נאך ר' ליווא בר בצלאל אדער וויא מען רופט איהם געוועהנליך דער „מהר"ל מפראג" וועלכער איז אויך געווען אַבעררּאַבינער פון מעהרען און האט געשריעבען פיעלע וויכטיגע ווערקע. ער האט געלעבט 104 יאהר און איז געשטאָרבען אין 1609. אין זיין צייט האט גע־לעבט אין פראג דער מאטהעמאטיקער און אסטראָנאָם ר' דוד גאנז. (1541-1614) דער פריינד פון דיא בעריהמטע אסטראָנאָמען קעפּלער און טיכא בראהע. ער איז דער מחבר פון אייניגע וויסענשאַפטליכע ווערקע און פון א כראָניק אדער פערציי־כנונג פון פאקטען פון דיא אידישע געשיכטע וואס איז בעקאנט אלס „צמח דוד". אין דיא זעלבע שטאָדט האט אויך געלעבט דער רייכער בעל צדקה ר' מרדכי מייזעלש, (1528—1601) דער באראָן הירש פון זיין צייט, וועלכער איז געשטאָרבען אָהן קינדער און דער קייזער (רודאָלף .II) האט קאָנפיסקירט זיין נאכלאַס הערמע־גען. ר' יום טוב ליפמאן העלער, וועלכער איז שוין אויבען דערמאָנט געוואָרען איז שפּעטער (פון 1627 ביז 1630) אויך געווען רב אין פראג, וואו ער איז אַנגעקלאָגט געוואָרן אז ער האט אין זיינע שריפטען בעליידיגט דיא קריסטליכע רעליגיאָן. ער איז אריינגעזעצט געוואָרען אין געפענגניס און איז שפּעטער פּראָצעסירט געוואָרען און איז פון א פאַניטישעס געריכט פאראורטהיילט געוואָרן צום טויט. אידען האָ־בען אייגעזאמעלט א סומע פון 10.000 טהאלער פאר וועלכע מען האט איהם אויסגעקויפט און ער איז אוועק נאך פוילען און איז געוואָרן רב אין נעמיראָוו. אין דער צייט פון די גזירות ת"ח איז ער געווען רב אין קראָקוי וואו ער איז געשטאָר־בען אין 1654, אין עלטער פון 75 יאהר. ער איז אין זיין צייט געהאַלטען געוואָרן פאר דעם גדול הדור.

אין איטאַליען איז אין יענער צייט אויפגעוואקסען א מערקווירדיגע פערזאָן. ר' יוסף שלמה דעל מעדיגא אדער יש"ר מקנדיא (1591—1655) ער האט שטודירט אין פאדוא און איז געווען אין וויסענשאפט א תלמיד פון דעם בעריהמטען גאלילעאָ. ער איז אויך געווען א תלמודישער געלעהרטער, אבער אמת גרויס איז ער אין ביידע זאכען ניט געווען און ער האט דארום אויף זיינע רייזען אימער געשפּיעלט דיא ראָללע פון א פילאָזאָף אין פוילען, וואו דיא אידען זיינען געווען מייסטענס נור לומדים און האט פון אנדערן זייט אין אמסטערדאַם אדער האמבורג, וואו עס זיי־נען געווען פיעלע געלערנטע אידען, זיך בעשעפטיגט מיט קומדות. ער האט פיעל

ארומגערייזט און האט מיט זיך געפיהרט א גרויסע מאסע ביכער. ווען ער איז גע־קומען נאך פוילען איז ער געווען אנגעשטעלט אלס דאקטאר ביי פירשט ראדזוויל אויף זיינע גיטער ביי ווילנא. דארט איז ער אויך געקומען אין פערבינדונג מיט א רייכען קראי, זרח פון טראק. וועלכער האט בייא איהם געפרעגט פערשידענע קשיות. יוסף דעלמעדיגא האט אלס אנטווארט געשריעבען איינינע ווערקע. ער איז אוועק צוריק נאך דייטשלאנד און דאן נאך האללאנד און איז ענדליך גע־שטארבען אין פראג.

אנדערע גדולים פון דיא צווייטע העלפט פון 17טען און ערשטע העלפט פון אכטצעהנטען יאהרהונדערט וועלכע זיינען בעזאנדערס ווערטה דערמאנט צו ווערען זיינען: ר׳ יאיר חיים בכרך פון ווארמס (חות יאיר, 1628—1701); ר׳ שבתי באס פון פראג? (1641—1721) דער מהבר פון א ביבלאגראפישעס ווערק שפתי ישנים און פון שפתי חכמים אויף רש״י. ר׳ שבתי האט געגרינדעט א דרוק אין דיהרענ־פורט, בייא ברעסלוי און איז אויף דער עלטער (אין 1712) אנגעקלאגט געווארען פון א יעזואיט אז ער דרוקט פארבאטענע שריפטען און זיין פראצעס וועלכער האט זיך געענדיגט מיט זיין בעפרייאונג, האט דאן געמאכט פיעל אויפזעהן. ר׳ יצחק לאמפרונטי (1679—1756) פון פעררארא, אין איטאליען, איז דער פערפאסער פון א סארט תלמודישע ענציקלאפעדיע (פחד יצחק) פון וועלכע דיא לעצטע טהיילען זיינען ערשט ניט לאנג ערשינען. ר׳ יעקב אבנדנה, דער רב פון לאנדאן פון 1679 ביז 1695 האט איבערזעצט דיא משנה און דעם כוזרי אין שפאניש. זיין ברודער יצחק איז געווען א לעהרער פון העברעאיש אין דיא אקספארדער אוניווערזיטעט און האט ארויסגעגעבען א נייע לאטיינישע איבערזעצונג פון די משנה. א צווייטער בעריהמטער לאנדאנער רב איז געווען דער ארצט און געלהרטער ר׳ דוד ניטו, (1654—1728) פערפאססער פון „כוזרי שני" צום פערטהיידיגען דיא תורה שבעל פה. ר׳ דוד אפענהיים פון ווארמס (1667—1737) רב פון ניקאלסבורג און נאכ־דעם פון פראג, האט אנגעזאמעלט א גרויסע ביבליאטהעק פון אידישע ספרים וועלכע איז נאך זיין טויט פארקויפט געווארען צו דיא באדליאנא לייברערי אין אקס־פארד. ר׳ רפאל הלוי האנאווער, איין אסטראנאם און מאטהעמאטיקער, א בעליעב־טער תלמיד פון גרויסען פילאזאף לייבניץ, האט געשריעבען ווערקע איבער דעם אידישען קאלענדאר און אסטראנאמיע און איז געשטארבען 94 יאהר אלט אין 1779. דער גרעסטער תלמודישער געלעהרטער אין אנפאנג פון 18טען יאהרהונ־דערט איז וואהרשיינליך געווען ר׳ צבי אשכנזי (חכם צבי) וועלכער איז געבארען געווארען אין 1655. דעם יאהר וואס זיין פאטער ר׳ יעקב אשכנזי איז אנטלאפען

פון ווילנא איבער די נזירות פון קאָזאקען־אויפשטאנד. ער האט פיעל ארומגע־רייזט און האט אין אמסטערדאם וואו ער האָט זיך צום סוף בעזעצט געהאט גרוי־סע מחלוקת מיט פערשיעדענע געגנער, בעזאָנדערס מיט לייטע וואס האָבען נאָך דאן סימפאטיזירט מיט די שבתי־צבי בעוועגונג. ער האט אין זיין שטירמישען לעבען פיעל געקעמפפט און האט זיך מיט אונגעהייערע אנשטרענגונג געוועהרט געגען גרויסע און איינפלוסרייכע געגנער. אין שפעטערע יאהרען איז ער אנערקענט גע־וואָרען אלס דער גרעסטער תלמודיסט אין זיין צייט און מען האט זיך צו איהם גע־ווענדעט מיט רעליגיעזע פראגען פון איבעראלל. ער איז געשטאָרבען אין 1718 און איבערגעלאָזען א זאָהן (ר׳ יעקב עמדען) וועלכער איז גלייך געווען צו איהם אין פיעלע הינזיכטען און וועלכער איז אויך שפעטער געווען פערוויקעלט אין ביטערע שטרייטיגקייטען.

צעהנטער קאפיטעל.

אידען אין דיא נייע וועלט. בראזיליען און סורינאם. נויארק און ניופארט. חיים סאלאמאן און דיא פיהרער פון דיא רעוואלוציאן געגען ענגלאנד.

דיא וויכטיגע ענדערונג אין דיא לאגע פון אייראפייאישע פעלקער וואס דיא ענט-דעקונג פון אמעריקא האט פעראורזאכט, האט נאטירליך ניט פערפעהלט צו מאכען איין איינדרוק אויף דיא לאגע פון דיא אידען. אידען האבען פון אנפאנג געשפיעלט א בעדייטענדע ראללע אין פערבינדונג מיט דיא ענטדעקונג פון דיא נייע וועלט. קאלאמבוס און אנדערע ענטדעקונגס-רייזענדע האבען זיך בענוצט מיט טאבעללען פון שטערן און מיט אסטראנאמישע אינסטרומענטען וואס שפאניש-אידישע אסטראנאמען האבען פערפערטיגט. עס איז אין דיא לעצטע צייטען בע-וויעזען געווארן דאס דיא הוצאות פאר קאלומבוס'עס ערשטע רייזע איז גענומען געווארן פון אידען און דאס איינער פון זיינע וויכטיגסטע בעגלייטער, דער מאן וועלכער איז דער ערשטער ארויפגעטראטען אויף אמעריקאנישען גרונד, איז געוועזען דער איד לואיס דע טאררעס, וועלכער איז אויך געוועזן דער ערשטער צו ברייגנען טאבאק פון אמעריקא נאך אייראפא.

אבער אזוי לאנג וויא דיא נייע ענט-דעקונגען זיינען געלעגען אונטער דיא הערשאפט פון שפאניען און פארטוגאל האבען אידען ניט געקענט האפען דארט צו קענען האבען א פרייע היימאטה. דער אמת איז דאס דיא ערשטע אידישע איינ-וואנדערער אין אמעריקא זיינען געוועזן קינדער פון שפאנישע אידען וועלכע זיינען אויף דעם בעפעהל פון קעניג יואן II. פון פארטוגאל אוועקגעריבעט געווארן פון זייערע עלטערן נאך דעם גרוש פון שפאניען און זיינען אוועקגעשיקט געווארן אין די קאלאניעס אין וועסט אינדיען אין 1493. פיעלע מאראנען פון שפאניען און פאר-טוגאל זיינען אין 15טען און אין 16טען יאהרהונדערט אוועק נאך אמעריקא און האבען דארט געלעבט אלס פארשטעלטע קריסטען זיכערער וויא אין דער היים, ביז דער צייט ווען פיליפ II. פון שפאניען האט איינגעפיהרט דיא מעטהאדען פון דיא אינקוויזיציאן אויך אין דיא נייע וועלט.

ערשט ווען האללאנד האט אין יאהר 1624 אוועקגענומען בראזיליען פון
פארטונאל האט זיך אנגעפאנגען א ריכטיגע אידישע איינוואנדערונג נאך אמע־
ריקא, וויא עס איז אויבען (זייטע 236) דער מאנט געווארען. אין 1642 זיינען לערך 600
פארטוגעזישע אידען פון האללאנד, אונטער די אנפיהרונג פון ר׳ משה רפאל דע
אגילאר און ר׳ יצחק אבוהב דע פאנסעקא אוועק פון אמסטערדאם נאך בראזיליען
און דארט געגרינדעט א „קהל קודש“ אין פערנאמבוקא. שפעטער זיינען צוגעקו־
מען אהין נאך אידען און דיא געמיינדע איז שנעל געוואקסען ביז זיא איז בע־
שטאנען פון אונגעפעהר 5000 נפשות. אידישע געמיינדען זיינען אויך געגרינדעט
געווארען אין פאראהיבא, באהיא און ריא דע זשאניירא. אין טאמאריקא האט גע־
וואוינט ר׳ יעקב לאגארטא וועלכער האט פערעפענטליכט א ספר פון תלמודישע
מאמרים, דאס ערשטע אידישע ווערק אין אמעריקא.

בראזיליען האט געהערט צו האללאנד נור 30 יאהר און ווען דיא פארטוגע־
זען האבען צוריק איינגענומען דאס לאנד אין 1654 האבען דיא אידען פון דארט
געמוזט אוועק. א גרויסע טהייל זיינען מיט ר׳ יצחק אבוהב צוריק אוועק נאך האל־
לאנד. אנדערע זיינען אוועק נאך דיא פראנצויזישע אינזלען גאדעלופ און מארטי־
ניק אין וועסט אינדיען און קאיען אין סויטה אמעריקא. א קליינע אבטהיילונג זיי־
נען נאך פיעלע געפאהרען און שוועריגקייטען אנגעקומען אין ניי־אמסטערדאם (דאס
יעצטיגע נויארק) און אנדערע זיינען אוועק נאך דיא האללענדישע קאלאניע קורא־
סאא אין וועסט אינדיען וואו זיא האבען אין קורצען אויפגעבויט א פראכטפאללע
שול. קעניג לואי .XIV פון פראנקרייך, וועלכער האט פארפאלגט אלע ניט קא־
טהאליקען האט עטליכע יאהר שפעטער דורך זיין גרויסען מיניסטער קאלבער גע־
געבען א בעפעהל אז אידען מוזען פארלאזען דיא פראנצויזישע אינזלען. דיא אויס־
געוויזענע זיינען אוועק נאך פלעצער וועלכע האבען געהערט צו האללאנד און צו
ענגלאנד און זיינען פריינדליך אויפגענומען געווארען. דיא אידען פון קאיען אונטער
דיא אנפיהרונג פון דוד נשיא זיינען אוועק נאך סורינאם, דעם טהייל פון גויאנא
וועלכער געהערט יעצט צו האללאנד, אבער האט דאן געהערט צו ענגלאנד. דיא
פארוואגעלטע אידען האבען דארט געפונען א זיכערן פלאץ אין האבען פון דיא
ענגלענדער געקריגען דיא פרייהייט צו האנדלען איבעראלל און צו לעבען נאך דיא
געזעצע פון דיא אידישע רעליגיאן. דיא אידישע לאגע האט זיך אויך ניט פאר־
ערגערט ווען גויאנא איז אין 1667 געקומען אונטער דיא הערשאפט פון האללאנד.
אידישע געמיינדען האבען שנעלל אויפגעבליהט אין פערשידענע שטעדט און האָ־
בען געשפיעלט א בעדייטענדע ראללע, ביז דיא וויכטיגע מיטעלפונקטען פון האנ־

דעל וועלכע האבען זיך שפּעטער ענטוויקעלט אין נאָרד אמעריקא האבען צוגעצווינגען צו זיך פיעלע אידען פון פארשיעדענע געגענדען און דיא געמיינדען אין דיא געגענדען וועלכע זיינען ניט אזוי שנעלל ענטוויקעלט געוואָרען האבען פארלאָרען זייערע וויכטיגקייט.

די קליינע גרופּע פּאָרטוגעזישע אידען פון בראַזיליען וועלכע האט זיך דערשלאָגען נאָך ניי-אמסטערדאם איז בעשטאַנען פון 27 מענער. זיי זיינען געווען אזוי ארעם דאס זייער באַגאַזש איז פארקויפט געוואָרען צו בעצאָהלען דעם קעפּטיין פון שיף פאַר דיא קאָסטען פון דער רייזע. דער האָללענדישער גאָווערנאָר פון די קאָלאָניע, פּעטער סטויוועזאַנט, האט זיך געוויעזען ניט פריינדליך צו דיא אידישע איינוואַנדערער און האט זיי געליינט אללע מעגליכע שוויריגקייטען אין וועג. דיא האָלענדישע רעגיערונג וועלכע איז געווען מעהר ליבעראַל אוי דיא האָלענדישע וועסט אינדיא קאָמפּאַניע וועלכע האט קאָנטראָלירט דיא האנדעלס-אנגעלעגענהייטען פון דיא קאָלאָניען און אין וועלכע רייכע אידען האבען געהאט א טהייל, האבען געפיהרט א לאַנגע קאָררעספּאָנדענץ מיט דעם פאַנאַטישען גאָווערנאָר ביז ער איז געצוואונגען געוואָרען בעסער צו בעהאנדלען דיא אידען וועלכע זיינען אהין אָנגעקומען. ווען דיא ניי-ניעדערלאנד קאָלאָניע איז אין 1664 אריין אין ענגלישע הענ־ און געקריעגען דעם נאָמען נויאָרק האבען דיא אידען פון דיא ענדערונג ניט גענומען, ווייל דיא ענגלענדער אזוי וויא דיא האָללענדער זיינען געווען פרעמד פון דעם פאַנאַטישען גייסט וואס דיא שפּאַניער און פּאָרטוגעזען האבען פארפּלאַנצט אין זייערע קאָלאָניעס.

א טהייל פון דיא אידען אין ניי-אמסטערדאם האבען זיך אבער פון אָנפאַנג אָן ניט געוואָלט ארומרייסען מיט דעם פאַנאַטישען פּראָטעסאַנט סטייוועזאַנט און זיינען אוועק נאָך ניופּאָרט אין דיא קאָלאָניע רהאָד איילאַנד. ניופּאָרט איז דאַן געווען א וויכטיגערער מיטעלפּונקט פון האנדעל וויא ניי-אמסטערדאם און איז א לאַנגע צייט געווען וויכטיגער וויא נויאָרק. אין ניופּאָרט האבען דיא אידען אויך געקראָגען א אמתע פריינדליכע אויפנאַהמע, ווייל דער פריינגעזאָנענער ראדשער ווילליאמס (1599 - 1683) דער גרינדער פון דיא קאָלאָניע רהאָד איילאַנד איז געווען איין, אמתער ליבעראַלער מענש נאָך דעם יעצטיגען בעגריף און האט געשטרעבט אז אללע רעליגיאָנען און אלע נאַציאָנאַליטעטען זאָלען גלייך בעהאַנדעלט ווערען. דיא אידישע געמיינדע אין ניופּאָרט איז שנעל אויפגעבליהט און אידען פון וועסט אינדיען און מאראַנאָס פון פּאָרטוגאַל זיינען שפּעטער אהין געקומען און ביינעטראַגען צו איהר גרויסקייט. דיא קאָנגרעיישאַן „ישועת ישראל" איז דאָרט אָרגאַניזירט

געוואָרן אין 1658 און אין 1677 איז געקויפט געוואָרן א טהייל פון דעם בית הקברות אין ניופאָרט איבער וועלכען דער גרויסער אמעריקאנישער פאָעט לאָנגפעללאָו (1807 - 1883) האט געשריעבען זיין בעריהמטעס ליעד. די ערשטע אידישע (פּאָרטוגעזישע) קאָנגרעגיישאָן אין נויאָרק, די „שארית ישראל" איז געגרינדעט געוואָרן אין 1680 און א טייל פון איהר בית הקברות וועלכער איז געקויפט געוואָרן אין 1681 קען נאָך יעצט געזעהען ווערען אויף דעם קאָרנער פון אליווער סטריט און ניו־בויערי, איין אינטערעססאנטער אנדענקען פון פארצייטען אין מיטען דעם טומעל און גערויש פון נויאָרק.

אידען האבען זיך אין מיטען און אין די צווייטע העלפט פון 17טע יאהרהונדערט אויך בעזעצט אין אנדערע טהיילען פון ניו ענגלאנד. אין לאנקאסטער און שייפערסוויל אין פענסילוועניען זיינען אויך פריה געגרינדעט געוואָרען אידישע געמיינדען, וועלכע האבען זיך שפּעטער ביסלאכוויים אריבערגעקליבען נאָך פילאדעלפיא ווען זיא איז געוואָרען די וויכטיגסטע שטאדט פון די קאָלאָניעס פון די נאָרד. אין די סויטה זיינען געוואָרן סאוואננאה אין דשאָרדשיא און טשארלסטאָן אין סויטה קאראליינא וויכטיגע אידישע מיטעלפונקטען. אין דשאָרדשיא האבען זיך אידען בעזעצט אין 1733, איין יאָהר נאכדעם ווי די קאָלאָניע איז געגרינדעט געוואָרן און פאר א קורצע צייט זיינען כמעט א דריטעל פון איהרע איינוואוינער געווען אידען. דער פילאנטראָפּ בנימין שעפטאל און דער געוועזענער מאראנא פון פּאָרטוגאל דאָקטאָר נונעס, געהערען צו די ערשטער בעריהמטע אידען פון דשאָרדשיא.

מעהר שוויריגקייטען ווי אין אנדערע קאָלאָניעס האבען די אידען געהאט אין אָנפאנג אין מערילאנד, וואו דער משונה'דיגער אקט פון „טאָלערישאָן" (דולדונג פון אנדערע רעליגיאָנען) האט בעשטימט אז נור די וואס גלויבען אז יעזוס איז דער זאָהן פון גאט מעגען דאָרט וואוינען. דאָך איז דער אקט ניט שטרייננ דורכגעפיהרט געוואָרן און מאנכע אידען האבען דאָרט געוואוינט. אין מיטען פון 17טען יאהרהונדערט איז דאָרטען א פּאָרטוגעזישער איד, דאָקטאָר יאַקאָב לאמבראזא אנגעקלאָגט געוואָרן פאר בעליידיגען די קריסטליכע רעליגיאָן און וואָלט וואהרשיינליך שווער בעשטראפט געוואָרען ווען ער וואָלט נים בעפרייט געוואָרען אונטער די אלגעמיינע בעגנאדיגונג וואס אליווער קראָמוועלל האט ארויסגעגעבען ווען ער איז געוואָרן לאָרד פּראָטעקטאָר פון ענגלאנד אין 1653. צעהן יאָהר שפּעטער האט דערזעלבער דאָקטאָר לאמבראזא פאר א סומע געלד געקריגען דאס רעכט צו וואוינען אין מערילאנד און צו פיהרען האנדעל מיט די אינדיאנער.

אידען האבען אין דיא נייע קאָלאָניעס געמאכט ריעזיגע פאָרטשטריטע אין האנדעל און האבען פארנומען א וויכטיגען און עהרענהאפטען פלאץ אין דער צייט ווען דיא רעוואָלוציאָן און דיא קריעג אראפ צו ווארפען דעם ענגלישען יאָך האבען זיך אָנגעפאנגען. כמעט אלע אידען האבען געהאלטען מיט דיא פאטריאָטישע אמעריקאנער געגען דיא ענגלענדער און פיעלע האבען ביינעטראגען געלד און בלוט פאר דיא בעפרייאונג פון יונייטעד סטייטס. מייקעל גראטץ און נאך אכט אידישע סוחרים האבען זיך אונטערגעשריעבען אויף דעם אפמאך פון גרויסע אמעריקאנישע געשעפטסלייט ניט צו אימפאָרטירען קיין סחורה פון ענגלאנד, וועלכער איז געמאכט געוואָרן אלס א פראָטעסט געגען דיא סטעמפ-טאקסעס וואס דער ענגלישער פארלאמענט האט ארויפגעלייגט אויף דיא אמעריקאנישע קאלאָניעס אין 1765. דיא מייסטע אידען זיינען אין דער צייט פון דיא רעוואָלוציאָן געגען ענגלאנד אוועק פון ניופאָרט און פון נויאָרק נאך פילאדעלפיא און אנדערע פלעצער אונטער דיא הערשאפט פון דיא פרייהייטס-קעמפפער, אים אויסצומיידען דיא ענגלישע ארמעען. אין דער צייט פון קריעג האט ניופאָרט פארלאָרען איהר וויכטיגקייט אלס א האנדעל שטאָדט און איז זייט דאן געבליעבען אונבעדייטענד. דיא אידישע געמיינדע וועלכע איז נאכדעם, אין 1783, ווען פריעדען איז געשלאָסען געוואָרן, דאָרט ווידער געגרינדעט געווארען האט מעהר ניט געשפיעלט אזא ראָללע וויא פריהער.

אין פערגלייך מיט די קליינע צאהל אידען וועלכע האבען דאן געוואוינט אין דיא קאלאניעס, (ווייניגער וויא 4000) האבען פיעלע געדיענט אין דיא ארמעע פון בעפרייאונגס קריעג. קאלאנעל (פאלקאוניק) סאלאמאן בוש פון טשארלסטאָן האט קאָמאנדירט איינע אבטהיילונג פון אידשע פרייווילליגע. אין דעם שטאב פון גענעראל דע קאלב האבען זיך געפונען דרייא אידען: קעפטיין דשייקאב דעלאמאטטא, קעפטיין דשייקאב דע לעאָן און מיידשאר (מאיאר) ב. נאנעס, מיידשאר פראנק, קעפטיין קאהען פון לאנקאסטער, קאמיסערי גענעראל שאפטער פון דיא דשאָרדשיא בריגאדע און פיעלע אנדערע האבען געדיענט מיט אויסצייכנונג צווישען דיא העלדען פון אונאבהענגיגקייטס קריעג און דורך זייער טרייהייט און אויפאָפפערונג בעוויעזען וויא גוט אידען וויסען צו שעצען דיא פרייהייט פון א פאלק וואס בעהאנדעלט זייא גלייך מיט אלע אנדערע בירגער.

אונטער דיא אידען וועלכע האבען בייא געטראגען גרויסע סומען געלד צוא העלפען דיא קאלאניעס אין זייערע אנפיהרער, האט קיינער ניט געשפענדעט אזוי פיעל און זיך ניט געמאכט אזוי בעריהמט ווי חיים סאלאָמאן (1785 1740)

א פוילישער איד וועלכער איז יונגערהייד געקומען נאך אמעריקא און איז אין דער צייט ווען דער אונאבהענגיגקייטס-קריעג איז אויסגעבראכען געווען איינער פון דיא רייכע באנקירען און געשעפטסלייט אין פילאדעלפיא. זיין לעבענס בעשרייבונג ביז דער צייט פון קריעג איז ניט בעקאנט. נור מען ווייס דאס ווען ער איז אוועק פון פוילען האט ער פיעל ארימגערייזט אין אייראפא, און האט אויסער רוסיש און פויליש אויך פארשטאנען דייטש, פראנצויזיש און איטאליעניש. ער איז געווען גוט בעקאנט מיט די פוילישע גענעראלען קאסציוסקא און פולאסקי וועלכע זיינען געקומען נאך אמעריקא און געקעמפפט אונטער וואשינגטאן געגען ענגלאנד. אין 1778 איז סאלאמאן געקומען אין ניו יארק וועגען געשעפטס-אנגעלעגענהייטען און איז דארט אויף דעם בעפעהל פון ענגלישען גענעראל קלינטאן גענומען געוואָרען געפאנגען אונטער דיא קלאגע דאס ער איז איין אמעריקאנישער שפיאן. סאלאמאן איז פאראורטהיילט געווארען צום טויט, אבער ער האט זיך אויסגעקויפט פאר א גרויסע סומע געלד און איז שפעטער אנגעשטעלט געווארען אלעס דער דאלמעטשער אונטער גענעראל הייסטער דעם קאמאנדאנט פון דיא דייטשען (העסען) וועלכע זיינען געקומען העלפען ענגלאנד געגען אמעריקא. ער האט אין דיעזע שטעלונג געטהאן פיעל גוטעס צו געפאנגענע אמעריקאנער און פראנצויזען און האט איבערגערעדט איינינע אפיצירען פון הייסטער'ס ארמעע אריבער צו גיהן אין דיענסט פון דיא רעוואלוציאנערען. ווען דאס איז בעקאנט געווארען איז ארויס א צווייטער בעפעהל איהם צו נעמען געפאנגען, אבער עס איז איהם דאן געלונגען צו אנטלויפען און ער איז אין אויגוסט 1778 אנגעקומען אין פילאדעלפיא וואו דיא אמעריקאנישע רעגירונג האט איהם זעהר פריינדליך אויפגענומען.

סאלאמאן איז דאן געווארען דער באנקיער דורך וועמעס הענד עס זיינען דורכגעגאנגען דיא גרויסע סומען געלד וועלכע דיא פראנצויזישע און האללענדישע רעגירונגען האבען געשיקט צו העלפען דיא קאלאניסטען. ער איז אויך געווען דער באנקיער פון גראף לוצערן, דעם פראנצעזישען געזאנדטען צו דיא קאלאניעס און איז פון מ. ראקברין, דעם שאטצמייסטער פון דיא פראנצויזישע ארמעע אין אמעריקא אנגעשטעלט געווארען אלס הויפט-צאהלמייסטער (פיימאסטער-דשענעראל), איין אמט פיר וועלכעס ער האט ניט גענומען קיין געהאלט.

דיא שפאנישע רעגירונג האט דאן אויך געשיקט א פארטרעטער צו דיא קאלאניעס וועלכע זאל זייא אין געהיים אונטערשטיצען. אבער דיא ענגלישע שיפען האבען פארבלאקירט דיא פארטס פון אמעריקא און דער שפאנישער געזאנדטער האט ניט געקענט קריגען פון דער היים קיין געלד אדער בריעף און איז דא געווען

אין א גרויסע פארלעגענהייט. סאלאמאן האט איהם אויסגעהאלפען מיט גרויסע סומען וועגען וועלכע מען וויים ניט ביז היינטע אויב זייא זיינען ווען בעצאהלט גע־ווארען. אבער דעם גרעסטען טהייל פון זיין פערמעגען האט דיעזער אידישער פא־טריאט פארבראכט אויס צו העלפען דיא קאלאניסטען אין זייער קאמפף פאר פרייהייט. ער האט געליהען גרויסע סומען געלד צו ראבערט מאררים, דעם פיהרער פון דיא פינאנסען אין דער צייט פון קריעג און האט אויך געמאכט בעזונדערע הלואות צו די גענעראלען מיפפין, סט. קלער, מארגאן, מאקפערסאן און אנדערע. ער האט אויסגעהאלטען אויף זיינע הוצאות אייניגע דעלעגאטען פון קאנטינענטאל קאנגרעס וועלכע זיינען געווען פאראיינגט און האט זייא געוויעזען אלערליי פריינד־ליכקייט. ריכטער ווילסאן, איינער פון דיא וועלכע האבען זיך אונטערצייכענט אויף דיא „דעקלאריישאן אף אינדעפענדענס" (אונאבהענגיגקייטס־ערקלערונג) האט זיך פיעל בענוצט מיט סאלאמאנס גוטסקייט און דשיימס מעדיסאן, דער דעלעגאט פון ווירדשיניען וועלכער איז שפעטער געווען צוויי מאל פרעזידענט פון די יונייטעד סטייטס (אין דיא יאהרען 1809—1817) האט געשריבען צו א פריינד אין 1782 דאס ער לעבט אין פילאדעלפיא אלס א פענסיאניער אדער מקבל קצבה פון חיים סאלאמאן און וויים ניט ווען ער וועט קענען בעצאהלען דאס געלד וואס יענער בארגט איהם אהן פראצענט.

חיים סאלאמאן איז געשטארבען פלוצלונג אין יאנואר 1785, ווען ער איז געווען נור 45 יאהר אלט און האט איבערגעלאזען קליינע קינדער. פון זיין פער־מעגען און פון זיין געשעפט איז אין א קורצע צייט גאר ניט געבליעבען, ווייל זיינע אנגעשטעלטע זיינען צושטארבען אדער אנטלאפען און איינער פון זייא איז בענאנ־גען זעלבסטמארד. ווען זיינע קינדער זיינען אויפגעוואקסען האבען זייא אנגעזא־מעלט בעווייזע דאס אויסער דיא נדבות און פריוואט הלואות איז דיא רעגיערונג פון אמעריקא שולדיג געבליעבען חיים סאלאמאן איבער 350,000 דאל. באארעס געלד, אויסער פראצענטען, וואס איז קיין מאל ניט בעצאהלט געווארען. דיעזע סומע איז נאך ביז יעצט ניט בעצאהלט געווארען, איבער דיא שוועריגקייט דורכצו־פיהרען א פריוואט־ביל אין קאנגרעסס וועגען אזא אנגעלעגענהייט. דער שפריכ־ווארט אז רעפובליקען זיינען אונדאנקבאר האט זיך אין דיעזען פאל אויך בעוויזען אלס ריכטיג.

דיא נייע רעגיערונג פון דיא יונייטעד סטייטס וועלכע איז ארגאניזירט גע־ווארען אונטער דיא פרייעסטע און גערעכטעסטע קאנסטיטוציאן וועלכע די וועלט האט ביז דאן ערגער זיים דאן געזעהען, איז נאטירליך געווען בעסער צו אידען וויא

דיא פריהעריגע ענגלישע אדער האלענדישע הערשאפטען פון נארד אמעריקא. דער ערשטער פרעזידענט פון דיא יונייטעד סטייטס, דער אונשטערבליכער דשארדש וואשינגטאן (1799–1732) איז געוועזן זעהר פריינדליך צו אידען און האט בייא מאנכע געלעגענהייטען אויסגעדריקט איןווארט און שריפט זיין אכטונג פאר דיא אידישע איינוואוינער אין אמעריקא.

דיא יונייטעד סטייטס איז דיא ערשטע וויכטיגע נאציאן פון מאדערנע צייטען וואו אידען האבען נעקריעגען פולע בירגער רעכט און זיינען געווארען א טהייל פון פאלק, לעבענדיג ניט דורך חסד אדער רחמנות פון דיא הערשער, אדער דורך געקויפטע און געשאנקענע פריווילעגיען, זאנדערן וויל דיעזע רעגיערונג האט צום ערשטען מאל אנערקענט און ערקלערט אז „אללע מענשען ווערען געבארען פרייא און גלייך בערעכטיגט און אלע האבען דאס זעלבע רעכט צום לעבען, צו פרייהייט און צו זוכען גליקליכקייט". עס איז אמת דאס איינציגע סטייטס האבען נאך אין זייערע שפעציעלע געזעצע געמאכט אויסנאהמען געגען אידען, וויא צום ביישפיעל אין מערילאנד, וואו אידען האבען ניט נעקריגען פולע רעכטע וויא אנדערע בירגער ביז אזוי שפעט וויא 1826, אדער אין מאססאטשוסעטס וואו אידען האבען ניט געקענט ערוועהלט ווערען צו אפיסעס פאר א לאנגע צייט, וויל די שבועה פאר די ניי־ערוועהלטע בעאמטע האט אין זיך געהאט דערמאהנט דאס דער וועלבער שווערט ערקלערט זיך אלס טרייער אנהעננער פון קריסטענטהום; אבער מיט דער צייט זיינען אויך דיעזע שפורען פון פארצייטיגען פאנאטיזמוס פארשוואונדען אפילו פון דיא געזעצביכער פון איינציגע סטייטס און דיא גרויסע רעפובליק פון דיא נייע וועלט האט פראקטיש בעוויזען דאס אונטער אלגעמיינע געזעטצע פון פרייהייט און גלייכהייט קענען אידען ווערען ניצליכע, טרייע און רעספעקטירטע בירגער פון א לאנד און שטיען אין קיין בעציהונג ניט ניעדריגער וויא דיא קריסטליכע איינוואוינער.

זעקסטער טהייל

ערשטער קאפיטעל.

בעוועגונגען פאר דעם אויפגאנג פון השכלה. יהודה חסיד און חיים מלאך. ר׳ משה חיים לוצאטו. ר׳ יונתן אייבשיץ און ר׳ יעקב עמדען. דעם רב׳ס קריעג אין ווילנא. פראנק און די פראנקיסטען.

אין אנפאנג פון אכצעהנטען יאהרהונדערט איז דיא לאגע פון דיא אידען אין אייראפא בכלל געוועז זעהר א טרויעריגע. דיא וואונדען פון דיא פערפאלגונגען פון 17טען יאהר־הונדערט זיינען נאך נים געוועז פארהיילט און ארעמקייט, אונוויסענהייט און אבערגלויבען האט געהערשט כמעט איבעראל. דיא קליינע געמיינדען פון אמסטערדאם, האמבורג און לאנדאן און צוויא אדער דרייא איטאליענישע געמיינדען וואו אידען זיינען געוועזען רייך, זיינען נים געוועזן שטארק גענוג צו פארבעסערען דיא לאגע פון דיא גרויסע ערניעדריגטע מאסען און אנדערע פלעצער. מען קען זאגען פארקעהרט אז די אלגעמיינע נידריגקייט האט ארונטערגעדריקט דעם גייסטיגען צושטאנד פון דיא געמיינדען וועלכע זיינען געשטאנען בעסער און דיא אידען פון אמסטערדאם האבען זיך ארומגעריסען איבער שווינדלערישע שבתי צביניקעס מיט דעם זעלבען פאנאטיזמוס וויא דיא אידען אין פוילען. די גדולים וועלכע האבען געשטאמט פון פאראראמטע לענדער וויא דער חכם צבי פון דער ליטא און ר׳ משה חאג׳ז פון ארץ ישראל האבען זיך גרארע אין דיזע שטרייטיגקייטען געוויזען מעהר פערנינפטיג וויא דיא רבנים פון דיא רייכע פארטוגעזישע אריסטאקראטיע. אויף דעם פעלד פון ליטעראטור איז אויך געוועזן צו בעמערקען דיא אלגעמיינע אפשוואכונג און זעהר ווייניג איז געשאפען געווארען וואס האט א ווערטה פאר שפעטערע צייטען. דאס איינציגע ווערק פון יענער צייט וואס איז ווערטה דערמאהנט צו ווערען איז דער „סדר הדורות“ א פערצייכנונג פון נאמען פון היסטארישע פערזאנען און פון פאקטען אין אידישע געשיכטע. דאס ווערק איז געשריבען אין דער גייסט פון דיא כראניקלער פון מיטעלאלטער, אבער עס איז זעהר

גוט צוזאמענגעשטעלט און איז ניצליך פאר אלע פארשער אין אידישע היסטאריע, בעזאנדערס פון די תלמודישע צייטען. דער מחבר איז געוועזן דער גרויסער תלמודיסט ר' יחיאל היילפרין וועלכער איז געוועזן א רב אין מינסק און איז געשטארבען אונגעפעהר אין 1730.

אבער די צייטען זיינען יעצט געוועזן אנדערס וויא אין פריהערע יאהרהונדערטע און עס איז אונמעגליך געוועזן אז דער אידישער גייסט זאל אין גאנצען איינשלאפען פאר א לאנגע צייט. עס איז אויף דער וועלט בכלל שוין געוועזן צו ליכטיג און צו לעבענדיג און עס האט זיך אין אידישען לאגער אויך אנגעהויבען צו ריהרען אויף פארשיעדענע אופנים. עס זיינען פארגעקומען אייניגע בעוועגונגען וועלכע האבען לכתחלה אויסגעזעהען אלס פארטזעצונגען פון פארצייטיגע נארישקייטען. אבער אין אמת איז דאס געוועזן דער אויסדרוק פון אונצופריעדענהייט און א בעוויז אז אידען בכלל ווילען ניט בלייבען אויף דיא ניעדעריגע שטופע וויא זייא זיינען געשטאנען און מאכען אלע מעגליכע אנשטרענגונגען צו ענדערן, דאס הייסט צו פארבעסערען זייער לאגע. די שטורעמס זיינען געוועזן שעדליכע און האבען געהאלפען פארשטארקען דיא שלעכטע מיינונג וואס קריסטען האבען געהאט פון אידען. אבער זייא האבען געבראכט דעם נוצען וואס שטורמס ברייגגען: די לופט איז געווארען ריינער און בעסערע ניצליכערע פלאנצונגען האבען געקריגען מעהר מעגליכקייט אויף צו וואקסען.

דיא סודות פון קבלה און דיא אמונה אין דיא וואונדער וואס מען קען טהאן דורך בעקאנטשאפט מיט דיעזע געהיימע וויסענשאפט האט נאך אימער געשפיעלט דיא הויפט-ראללע אין דיא בעוועגונגען אונטער אידען. אין דעם לעצטען יאהר פון 17טען יאהרהונדערט האט א רעליגיעזער ענטהוזיאסט וועלכער האט זיך גערופען יהודה חסיד פון דובנא און זיין מיטהעלפער, איין ארומרייזענדער פוילישער תלמודיסט און מקובל וועלכער איז בעקאנט געוועזן אלס חיים מלאך, אנגעפאנגען א בעוועגונג צו טהאן תשובה און צו פאהרען נאך ארץ ישראל דארטען ערווארטען דיא גאולה. זייערע אנהענגער האבען זיך גערופען חסידים און זיינען געוועזן אזוי ערנסט אז פיעלע האבען ווירקליך אונטערגענומען דיא רייזע נאך אזיען. איין גרופע פון דיעזע חסידים האבען זיך פערזאמעלט אין מעהרען און אונגארן. יהודה חסיד אליין מיט אונגעפעהר 150 פאמיליען זיינען געפאהרען דורך דייטשלאנד און האבען בעזוכט אלמאנא, פראנקפורט אם מיין און וויען. אויפגעקלערטע אידען פון דייטשלאנד האבען סימפאטיזירט מיט דיא בעוועגונג און זיינען בעגייסטערט געווארען פון דיא פייערינע רעדעס אזוי וויא דיא אונגעבילדעטע אידען פון פוילען.

דער רייכער הויף־יוד שמואל אפענהיים פון וויען האט זייא געגעבען גרויסע סומען געלד און הא: זייא אויך פארשאפט פאספארטען זייא זאלען ניט האבען קיי שוועריגקייט אריינצוקומען אין דאס הייליגע לאנד.

אונגעפעהר 1500 פון דיזע וואנדערער זיינען ענדליך אנגעקומען אין ירושלים אבער זייער אנפיהרער יהודה חסיד איז פלוצלונג געשטארבען גלייך וויא זייא זיינען אהין געקומען (1700). דיא איבער געבליעבענע האבען זעהר פיעל געליטען און א גרויסער טהייל פון זיי זיינען געווארען מחמדנער און קריסטען. אנדערע זיינען צופאהרען אין פארשיעדענע געגענדען. חיים מלאך איז בעקאנט געווארען מיט שמואל פרימא, דעם געוועזענעם סעקרעטער און פיהרער פון דיא שבתי צבי בעוועגונג און ביידע זיינען געווארן אנפיהרער פון די קליינע סעקטע שבתי צבי׳ניקעס וועלכע האט נאך דאן עקזיסטירט אין ירושלים נאר האלב אין געהיים. שפעטער איז חיים מלאך פארטריבען געווארען פון ירושלים און איז אוועק נאך סאלאניקי צו די מחמדנישע שבתי צבי׳ניקעס.

צו דער זעלבען צייט האבען נאך צווייא שבתי צבי׳ניקעס, נחמיה חיון (אונגעפעהר 1726—1650) וועלכער איז פארטריבען געווארען פון חברון און א געוויסער לייבעלע פראסניץ פון מעהרען ארומגערייזט אין אייראפא און פארפיהרט אידישע מאסען מיט זייערע סודות און מיט זייערע נביאות. חיון איז געוועזן אין איטאליען און בעהמען און האט נאכהער בעזוכט וויען, ניקאלסבורג, פראסניץ, ברעסלוי גלאגוי און בערלין. ער האט אומעדום געפונען פיעלע אנהענגער און האט אין בערלין געצווינגען נוטצען פון א שטרייטיגקייט צווישען דיא הונדערט פאמיליען וואס האבען דארט יעצט געוואוינט. דיא געמיינדע איז געוועזן צוטהיילט אויף העלפט: איין טהייל האט געהאלטען מיט דעם קעניגס הויף־יוד ליבערמאן און דער צווייטער מיט זיין געגנער דעם קרוינפרינץ׳ס הויף־יוד מארקוס מאגנוס. חיון איז שפעטער אוועק נאך אמסטערדאם וואו דיא פארטוגעזען האבען זיך פאר איהם אנגענומען און די אשכנזים האבען איהם פארפאלגט. ענדליך האט מען ענטדעקט זיין פאלשקייט און איהם פון אומעטום פארטריבען. ער איז אוועק נאך אפריקא און איז דארטען געשטארבען.

א פיעל שווערערן קאמפף האבען דיא געגנער פון דיא קאבאליסטישע חלומות געהאט מיט דעם פאעטישען טרוימער ר׳ משה חיים לוצאטו (1707-1747). ער איז געבארען געווארען אין פאדוא, איטאליען האט שטודירט לאטיין און איטאליעניש און איז אונטערריכטעט געווארען אין תלמוד און קבלה פון ר׳ ישעיה באסאן פון פאדוא. לוצאטו האט ענטוויקעלט זעלטענע פעהיגקייטען, בעזאנדערס

אלס פאעט און זיינע העברעאישע פאעזיע איז דיא בעסטע וואס איז געשריבען גע־ווארען זייט דיא גלאנץ פעריאָדע פון דיא שפאניש אידישע ליטעראטור. זיין פאָ־עטישע פאנטאזיע האט געפונען נאהרונג אין דיא געהיימע פילאזאפיע פון קבלה און ער האט פרובירט שרייבען א צווייטען זוהר (זוהר תנינא) נאך זיינע בעגריפע פון קבלה. ער האט אויך צו זיינע בעוואונדערער און פריינד אנגעפאנגען צו ריידען וועגען נבואה און וועגען א „מגיד" פון הימעל וואס לערנט איהם בייא נאכט פאר־בארגענע זאכען. ארומרייזענע געלעהרטע האבען פארשפרייט זיין נאמען און זיינע שריפטען און דייטשע רבנים האבען מורא געקריגען ער זאל ניט ווערען דער אנ־פיהרער פון א נייע משיח בעוועגונג. די איטאליענישע רבנים האבען רעספעקטירט דיא גרויסע פעהיגקייטען פון לוצאטו און וואהרשיינליך אויך דעם רייכטהום פון זיין פאמיליע און האבען געגען איהם גאָר ניט געוואלט טהאן. אבער ר' משה חאגיז און ר' יחזקאל קאצענעלענבויגען, דער רב פון דיא דרייא קהלות אה"ו (אלטאנא, האמבורג און וואנדסבעק) האבען אויסגעווירקט אז מען האט אין דייטשלאנד מחרים געווען אלע וועלכע שרייבען ספרים אין לשון פון זוהר אדער אין נאמען פון מלאכים אין פארצייטיגע גדולים. לוצאטו האט נאכגעגעבען און האט בעהאלטען זיינע ספרים (1730). ער האט זיך אבער באלד וויטער אריינגעלאזען אין קבלה און מופתים און אזוי וויא זיין פאמיליע איז אונטערדעסען ארעם געווארען, האט ער יעצט געהאט וועניגער בעשיצער וויא פריהער. ער האט דאן געשריבען א ווערק געגען ר' יהודה אריה די מודינא'ס אנגריף אויף קבלה און דיא רבנים פון וועניס האבען זיך אנגענומען פאר דעם כבוד פון דעם אמאָליגען רב פון זייער שטאָדט און מחרים געווען דעם יונגען פאעט אין 1734. לוצאטו איז אוועק נאך אמסטער־דאם און איז געוואָרען א שלייפער פון אויגען־גלעזער, אזוי וויא דער פארפאָלגטער פילאזאף שפינאזא אין דעם פריהעריגען יאהרהונדערט. אין דער צייט וואס שפי־נאזא האט פילאזאפירט האט לוצאטא געדיכטעט. אין אמסטערדאם האט ער גע־שריבען זיין דראמא „לישרים תהלה" איינע פון דיא גרעסטע פאָעטישע מייסטער־ווערק אין העברעאיש. אבער ער האט זיך באלד ווידער אריינגעלאזען אין קאבא־ליסטישע חלומות און איז אין 1744 אוועק נאך ארץ ישראל. דאָרט איז ער גע־שטאָרבען פון א מגפה אין 1747 ווען ער איז נור געווען 40 יאהר אלט און איז בע־גראבען געוואָרען אין טבריא.

אונגעפעהר אין דיא זעלבער צייט איז פארגעקומען א גזירה אויף די אידען אין בעהמען און מעהרען וועלכע איז אזא געוויסען גראד פעראורזאכט געוואָרען דורך דעם מאן וואס האט געשפיעלט דיא הויפטראָלע אין דיא נעקסטע שטיר־

מישע בעווענונג אין יודענטהום פון אייראפא. דיעזער מאן ר׳ יונתן אייבשיץ וועל-כער איז אונטער אידען בעקאנט מיט דעם נאמען ר׳ יונתן פראגער, איז געבארען געווארען אין פוילען (קראקוי אדער פינטשוב) אין 1690. ער איז געוועזען דער שארפ-סטער תלמודיסט אין דיא ערשטע העלפט פון אכטצעהנטען יאהרהונדערט און געהאט אנדערע פעהיגקייטען וואס מען געפינט זעלטען ביי גרויסע גאונים. ער איז געוועזען א גוטער רעדנער, א געשיקטער און דיפלאמאטישער אנפיהרער און געגוג וועלט-מענש זיך צו קענען גוט פארטראגען מיט גרויסע בעאמטע און מיט קריסט-ליכע געלעהרטע. דיא חריפות און פלפולים פון תלמוד אין וועלכע ער איז אריבער אלע אין זיין צייט, האבען ניט צופריעדען געשטעלט זיין טהעטיגען גייסט און ער האט זיך גאנץ יונג אריין געלאזען אין קבלה און אין שרייבען קמיעות פאר קראנקע. מען האט נאך גאנץ פריה אויף איהם געהאט א חשד אז ער איז געשטאנען אין פערבינדונג מיט דיא שבתי־צבי׳ניקעס וואס האבען זיך ארומגעטריבען אין פוילען אין דער צייט פון זיין יוגענד, אבער דער גלאנץ פון זיין גרויסען נאמען האט אלעס פארדעקט און אין 1728 איז ער ערוועהלט געווארען צום דרשן אין פראג.

אין דיעזער שטאדט איז ר׳ יונתן גוט בעקאנט געווארען מיט דעם יעזואיט העלסבוער, דעם בישאף פון פראג און האט פון איהם געקריגען ערלויבנים צו דרוקען א נייע אויסגאבע פון תלמוד מיט דעם בעדינג אז אלע מאמרים וואס קע-נען גערייטעט ווערן געגען קריסטענטהום זאלען אויסגעמעקט ווערען. פיעלע רבנים זיינען געווען געגען דיא נייע אויסגאבע און האבען פרובירט דורכפיהרען אז זיא זאל פארבאטען ווערען אבער עס איז זייא ניט געלונגען.

אין 1741 איז ר׳ יונתן ערוועהלט געווארען צום רב פון מעטץ אין עלזאס וועלכע האט דאן געהערט צו פראנקרייך. גראדע אין יענער צייט פון קריעג איבער דיא עסטרייכישע טראהן־פאלגונג, איז פראג בעזעצט געווארען פון א פראנצויזישע ארמעע. ר׳ יונתן וועלכער האט זיך שוין בעטראכטעט אלס א רב פון א פראנ-צויזישע שטאדט, האט זיך בעקאנט געמאכט מיט דעם קאמאנדיר פון דיא פראנ-צויזען אין פראג און האט פון איהם געקריגען דיא ערלויבנים און שוין אוועק צו פאהרען פון פראג נאך מעטץ אין מיטען קריעג. דיא פראנצויזען זיינען אין ענדע פון יאהר 1742 אוועק פון פראג און דיא עסטרייכישע רעגיערונג האט געגלויבט דיא בעשולדיגונג אז דיא בעהמישע אידען האבען מיט זייא געהאלטען. ר׳ יונתן׳ס פריינדשאפט מיט דעם פראנצויזישען גענעראל איז געוועזען איינע פון דיא הויפט-בע-ווייזע געגען דיא אידען. זיין אייגענטהום וואס איז געבליעבען אין פראג איז קאנ-פיסקירט געווארען אבער דיא פרומע קייזערין מאריא טהערעזא האט זיך דאמיט

ניט צופריעדען געשטעלט. אין דעצעמבער 1744 האט זיא ארויסגעגעבען א בעפעהל צו פארטרייבען אלע אידען פון בעהמען און אין יאנואר 1745 איז דיא זעלבע גזירה ארוים אויך אויף דיא אידען אין מעהרען.

דער גירוש האט זיך אנגעפאנגען אין דיא שטאדט פראג און איבער 20,000 נפשות זיינען געצוואונגען געוואָרען אין מיטען ווינטער צו פארלאָזען דיא שטאָדט. זייער ליידען איז געוועזן אונבעשרייבליך. ר׳ יונתן האט דורך בריעף פון מעטץ אויפגעוועקט רייכע און איינפלוסרייכע אידען אין פארשיעדענע פלעצער זיך אנצונעהמען פאר דיא אונגליקליכע און מיט גרוים אנשטרענגונג איז עס געלונגען אין מאי 1745 דורכצופיהרען אז די אויסווייזונג איז אפגעלייגט געוואָרען אויף איין אונבעשטימטע צייט. אבער דיא אידישע לאגע אין בעהמען און מעהרען איז פיעל פערערגערט געוואָרען. עס איז דאָן איינגעפיהרט געוואָרען דאס פערהאסטע געזעץ פון „פאמיליאנטען“ נאך וועלכע נור דער עלטסטער זאָהן פון א אידישע פאמיליע האט געמעגט הייראטהען, כדי דיא צאָהל פון פאמיליען זאל ניט גרעסער ווערען. דיא צאָהל פון אידישע פאמיליאנטען איז בעשטימט געוואָרען פאר בעהמען 20,000 און פאר מעהרען 5100. די אידען האבען געמוזט צאָהלען א גרויסע סומע יעהרליך פאר דיעזע טרויעריגע פריווילעגיען. דערצו איז ר׳ יונתן אייבשיץ ערקלע־ט געוואָרען צו זיין א פעררעטהער צום לאנד און עס איז איהם פיר איממער פארבאָטען געוואָרען אהין צו קומען.

מעטץ איז ניט געוועזן קיין פלאץ פון תורה און ר׳ יונתן אייבשיץ וועלכער איז געוואוינט געוועזן צו האבען ישיבות מיט פיעלע תלמידים און בעוואונדערער האט זיך ניט געפיהלט היימיש. ער האט דארום מיט פרייד בענוצט דיא געלעגענהייט אנצונעהמען דיא רבנות פון דיא דריי קהילות אלטאָנא־האמבורג־וואנדסבעק, וואו אידען האבען געלעבט אונטער זייערע אייגענע געזעצע און דער רב איז געוועזן זייער הויפט־ריכטער. דאס האט איהם ערמעגליכט צו בענוצען זיין זעלטענע חריפות און בקיאות אין אידישע דינים און צו פערנעהמען איין אָרט וואס האט זיך געפאסט פאר זיינע גרויסע פעהיגקייטען. אין אלטונא האט ר׳ יונתן געפונען זיין הויפט געגנער, דעם מאן וועלכער האט איהם עטליכע יאָהר נאך אנאנד פארביטערט דעם לעבען און אויפגעקאָכט דיא גאנצע אידישע וועלט געגען איהם. דיעזער מאן וועלכער איז אויך געוועזן א קאנדידאט פאר דיא רבנות פון די קהלות און איז נאטירליך בייז געוועזן וואס דער מעהר בעריהמטער ר׳ יונתן האט עס געקריגען איז געוועזן ר׳ יעקב עמדען אשכנזי (1698–1776) א זאָהן פון דעם חכם צבי. ר׳ יעקב עמדען האט געוואוינט אין אלטונא אלס א רייכער בעל הבית און האט גע־

קריעגען פון קעניג פון דענעמארק דיא ערלויבנים צו גרינדען ביי זיך א אידישע דרוקעריי. ר' יעקב האט געזוכט אין אלעם נאכצוטהאָן זיין גרויסען פאָטער, בע־זאָנדערס אין רודפ'ען דיא וועלכע זיינען פערדעכטיג אלס אפיקורסים אדער שבתי־צבי'ניקעס. זייט ר' משה האגיז איז צוריק אוועק נאך ארץ ישראל האט עמדען זיך בעטראכטעט אלס דער אויטהאריזירטער אפיקורוס־יעגער פאר אללע אידען און האט זיך בענוצט מיט דיא ערשטע געלעגענהייט וואס עס האט זיך געמאכט אנצוגרייפען דעם נייעם בעריהמטען רב פון דיא דרייא קהלות.

אייבשיץ איז געוועזען בעריהמט ניט נור אלס א גרויסער גאון, זאָנדערן אויך אלס א בעל מופת. ווען ער איז געקומען אין אלטאנא זיינען דאָרט אָפט קינדבע־טאָרינס געשטאָרבען און ער האט אנגעהויבען צו פארטהיילען קמיעות וועלכע אלע מעוברת'ע פרויען פלעגען טראגען אויף זיך. דיא אמונה אין קמיעות און אין סגולות איז דאמאלס געוועזען אזוי אלגעמיין בייא אידען און ניט אידען אז א מאן אין אייבשיצעס לאגע איז כמעט געווען געצוואונגען צו שרייבען קמיעות. איינע פון זיינע קמיעות איז אויפגעעפענט געוואָרען און זיינע געגנער האבען דורך אי־בערבייטען געוויסע בוכשטאבען נאך דעם מנהג פון בעלי קבלה אויסגעמאכט אז דארט איז דערמאָנט דער נאמען פון שבתי צבי. עמדען וועלכער האט אליין פיעל געשריעבען וועגען קבלה, אבגלייך ער האט איהר ניט גרינדליך פארשטאנען, האט גלייך ע־קלעהרט אז דער שרייבער פון דיעזע קמיע איז א שבתי צבי'ניק. ער האט ניט בעשולדיגט אייבשיץ דירעקט, אבער ער האט איהם אויפגעפאָדערט זיך צו ענטשולדיגען און צו זאגען אז ער האט די קמיע ניט געשריבען.

דיא מחלוקה האט זיך פארשפרייט און דיא מייסטע רבנים און לומדים פון דייטשלאנד האבען זיך צו טהיילט אין צוויי פארטייען. ר' יונתן אייבשיץ, דער גרעסטער תלמודיסט אין אייראָפּא, וועלכער האט געהאט צוואנציג טויזענד תלמידים פארשפרייט איבער פוילען, בעהמען און מעהרען און פאר וועמען אלע רבנים האָ־בען געציטערט, איז געוועזען א געפעהרליכער געגנער. זיינע פריינד האבען געאסר'ט עמדען'ס פריוואט שול און זיין דרוקעריי. דער לובלינער רב ר' חיים, א תלמיד פו' ר' יונתן, האט ר' יעקב עמדען מיט צווייא פון זיינע אנהענגער אריינגעלייגט אין חרם. אין דיא גאסען פון אלטאנא זיינען פארגעקומען געשלעגען און עמדען האט זיך געזעהן געצוואונגען אוועקצופאָהרען נאך אמסטערדאם (1751). אין פוילען איז דער קאמפף צווישען דיא אנהענגער פון ביידע זייטען געפיהרט געוואָרען מיט גרויס ביטערקייט און פיעלע זיינען פאראונגליקט געוואָרן דורך מסירות און בלבולים וואס איינער האט געמאכט אויף דעם אנדערען.

דיא בעווייזע געגען אייבשיץ זיינען געווען ציעמליך שטארק און פיעלע רבנים האבען זיך געפאסט מוטה און געפאָדערט ער זאל זיך עפענטליך ענטשולדיגען אדער געבען איין ערקלעהרונג וועגען די קמיעות, ווען ניט וועלן זייא איהם מחרים זיין. אבער דער גרויסער מאן האט אימער געוואוסט וויא צו צושלאָגען זייערע פלעַנער דורך זיינע פיעלע אנהעננער, וואס ער האט איבעראלל געהאט. אין איטאליען האבען זיך אויך רבנים גענומען אונטערזוכען דיא זאך און גערעדט וועגען א חרם; אבער ר׳ מלאכי הכהן, דער רב פון ליווארנא, דער לעצטער גרויסער תלמודיסט פון די איטאליענישע אידען, איז געווען גענייגט צו אייבשיץ׳ס זייט און אהן איהם האבען זייא מורא געהאט עטוואס צו טהאן אין אזא וויכטיגע זאך.

דערוויל האט איינער פון עמדען׳ס צד אין אלטונא געבראכט דיא גאנצע שטרייטינקייט פאר דעם געריכט. קעניג פריעדריך פון דענעמארק האט זיך פאר־אינטערעסירט אין דיא פראגע און האט געהייסען ביידע צדדים זיך פארטהיידיגען אין איין אונפארטייאישען פראָצעס. דיא אנהעננער פון אייבשיץ האבען פארלאָרען פאר געריכט און עמדען האט געקריגען דיא איינלאַדונג צוריק צו קומען נאך אל־טונא און דיא שטאדט האט איהם געמוזט בעצאָהלען שאדען־ערזאץ. אבער ר׳ יונתן׳ס זייט האט זיך ניט געלאזען לייכט בעזיעגען. דער משומד קארל אנטאָן (משה גרשון כהן פון מיטוי) וועלכער איז געווען זיינער א געוועזענער תלמיד, האט געשריעבען א פערטהיידיגונג פון זיין אלטען רבי׳ן און עס געווידמעט צו קעניג פון דענעמארק. א אידישער הויף־אגענט וועלכער האט געהאט א גרויסען איינפלוס אויף דיא קעניגין האט אויך געארבייט פאר אייבשיץ און דער קעניג האט אין פעברואר 1754 ארויסגעגעבען א בעפעהל אז דיא שטרייטינקייטען מוזען אויפהע־רען. די רעגירונג האט אויך געראטהען דיא אידען אָפצושטימען איבער ר׳ יונתן אייבשיץ און ער האט געקריגען א גרויסער מעהרהייט. דאס האט איהם געמאכט זיכערער וויא אימער. אבער דיא צאָהל פון זיינע געגנער זיינען געוואקסען און ער האט זיך בעשלאָסען עטוואס צו טהאן זייא איינצושטיללען. ער האט ערקלעהרט אז ער וויל זיך פערטהיידיגען פאר א קאָמיטעע פון רבנים און האט פאָרגעשלאָ־געשלאָגען דעם ועד ארבע ארצות אדער דיא רבנים פון ליסא און גלאגוי. זיינע געגנער האָבען אבער געוואוסט אז זיין איינפלוס איבער יענע רבנים איז צו גרויס און האבען געפאָדערט ער זאָל קומען פאר ר׳ יהושע פאלק פון פראנקפורט אם מאין, איינעם פון זיינע ביטערסטע געגנער. דער צו האט ר׳ יונתן ניט צוגעשטימט און דיא זאכע איז ווידער געקומען פאר דעם קעניג, וועלכער האט יעצט געהייסען קריסטליכע געלעהרטע אונטערזוכען דיא גאנצע פראגע.

אין דיעזער צייט האט ר׳ יונתן פערעפענטליכט זיין בעריהמטע פערטהיידיגונגס שריפט „לוחות עדות" אין וועלכע ער האט אפגעדרוקט צושריפטען פון די גרעססטע רבנים און מקובלים אין זיינער צייט וועלכע ערקלעהרען איהם אונשולדיג.*) אבער די עדות פון די גאונים פון אייראפא האבען ניט געהאט אזא ווירקונג צו ענדיגען די שטרייטיגקייט וויא די דומהייט פון א קריסטליכען פראפעסאר. זיין נאמען איז געוועזן דאוויד פרעדריק מעגערלין. ער האט פארשטאנען העברעאיש און איז געוועזן איינער פון די עקספערטען אדער מומחים וועלכע האבען אויף פערלאנגען פון קעניג פריעדריך אונטערזוכט די קמיעות איבער וועלכע די מחלוקה איז ארויס. מעגערלין האט אין 1756 ארויסגעגעבען זיין מיינונג אז די קמיעות בעציהען זיך ניט אויף שבתי צבי זאנדערן אויף יעזוס קריסטוס (!) און דאס דער רב פון די דרייא געמיינדען איז א בעהאלטענער מאמין אין קריסטענטהום און ניט אנדערע ערקלעהרונגען נור צו פארפיהרען די אידען. עס פערשטעהט זיך אז אייבשיץ און זיינע אנהעננער האבען געמאכט שפאס פון די נארישע ערקלערונג, אבער דער קעניג האט יעצט גענומען ר׳ יונתן אונטער זיין שוץ און זיינע געגנער האבען איינגעזעהן דאס עס קען זיי ווענינ נוצען איהם ווייטער אנצוגרייפען. זיינע אנהעננער האבען געפייערט זייער טריאומף אום חנוכה 1756 און ר׳ יונתן וועלכער איז שוין דאן געוועזן 66 יאהר אלט האט געענדיגט זיין לעבען אין כבוד און גדולה. זיינע ספרים, „אורים ותומים" און „כרתי ופלתי" זיינען מייסטער-ווערקע פון תלמודישע חריפות און זיינע ספרי דרוש זיינען נאך היינט א רייכע קוועללע פאר אלט מאדישע דרשנים. ער איז געשטארבען אין 1764.

o o

o

אונגעפעהר 20 יאהר נאך די גרויסע שטרייטיגקייטען איבער קבלה און קמיעות איז אין די אלטע אידישע קהלה פון ווילנא פארגעקומען א מחלוקה וועלכע האט געמאכט ווענינער אויפזעהען אין אנדערע לענדער און ווערט דארום אויך ניט בעשפראכען ביי די דייטשע געשיכטע-שרייבער, אבער וועלכע האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אויף די ענטוויקלונג פון די אידישע געמיינדען אין ליטא און פוילען. דיעזע מחלוקה איז בעקאנט אלס דעם „רב׳ס קריעג" און אב-

*) אונטער די שריפטען אין „לוחות עדות" געפינט זיך אויך א בריעף פון דעם בעריהמטען ווילנער גאון וועלכער איז דאן (אין 1755) געוועזן 35 יאהר אלט. דער יונגער גאון ערקלעהרט אז ער איז איבערצייגט דאס ר׳ יונתן ווערט אונשולדיג פארפאלגט.

גלייך זיא האט זיך אנגעפאנגען איבער קליינינקייטען, איז זיא אין אמת געפיהרט געוואָרן וועגען דיא פראגע ווער זאָל האבען דיא אויבערמאכט: דער רב אדער דיא פרנסים און בעלי בתים. דיא אידישע קהלות זיינען דאן געווען אין גאנצען אָפּגע־זונדערט פון דיא איבעריגע איינוואוינער און זיינען געפיהרט געוואָרן פון רב מיט די בעלי בתים, וועלכע זיינען אין געלד אנגעלעגענהייטען געווען כמעט אבסאלוטע הער־שער און האבען בענוצט דיא אויסטהיילונג פון עמטער און כבוד אין דער קהלה דיא קונע און אמאָל אויך דעם חרם אלס דיא וואפען מיט וועלכע זייא האבען גע־צוואונגען אלעמען זיי צו פאָלגען. געוועהנליך האט זיך דיא קהלה געפיהרט נאך אידישע דינים און דער רב האט געהאט דיא גרעסטע דעה. אבער עס איז פאָרגע־קומען א פאל וואו דער רב האט זיך ניט געלאָזט בייגען און דיא פרנסים אדער בעלי בתים האבען זיך פאַרשוואָרען פעסט צו שטעלען זייער מאכט און האבען דעם רב אראָפּגעוואָרפען פון זיין שטעללע.

דער רב פון ווילנא איז דאמאָלס געווען ר' שמואל בן אבינדור. ער איז גע־וואָרן רב גאנץ יונג אין 1750 און האט פאר 28 יאָהר געפיהרט דיא רבנות ווי־אנדערע פאר איהם און מען האט ניט געהערט פון מחלוקת אָדער אונצופריעדענ־הייט. אין 1778 האט אויסגעבראָכען די מחלוקה און מען האט ר' שמואל ארונטער געוואָרפען פון זיין פלאץ איבער די בעשולדיגונג דאס ער לערנט ניט גענוג אין דאס זיין פרוי וויזט זיך צו שטאלץ געגען דיא פרויען פון דיא בעלי בתים פון שטאָדט. דיא גאנצע קהלה איז באלד צוטהיילט געוואָרן אין ווען ביידע זייטען זיי־נען געוואָרען אזוי פאַרביטערט אז זייא האבען אנגעפאנגען צו מאכען בלבולים און מסירות איינע אויף דיא אנדערע האט זיך דיא רעגיערונג אויך אריינגעמישט. דער וואיוואָד ראדזיוויל אונטער וועמען דיא שטאָדט איז געלעגען, האט געהאלטען מיט די בעלי בתים, אבער בישאָף מאסאלסקי וועלכער האט געהאט אונטער זיין „יורשדיקי“ דיא פאָרשטאָדט אנטעקאָליע האט געהאלטען פאר דעם רב'ס צד. ראדזיוויל האט שטארק פארפאָלגט דיא פריינד פון רב און פיעלע פון זייא האבען זיך אריבערגעקליבען נאך אנטעקאָליע וואו זיי זיינען געווען זיכער. ר' שמואל אליין האט זיך אויך דאָרט בעזעצט.

דיא מחלוקה האט זיך געצויגען איינינע יאָהר און הונדערטע פאַמיליען זיי־נען פון ביידע זייטען רואינירט געוואָרן. דאס ענדע איז געווען דאס אידען האבען אין גאנצען פארלאָרען דיא מאכט וועגען וועלכע ביידע צדדים האבען זיך ארומגע־ריסען. דיא רעגיערונג איז אויפמערקזאם געוואָרן אויף דיא צושטענדע אין דיא אי־דישע קהלות וועלכע האבען מעגליך געמאכט אזא קריעג און האט אנגעפאנגע, צו

זוכען מיטלען פאר א פערענדערונג און א פערבעסערונג. א געוויסער שמעון בר׳ וואָלף פון ווילנא וועלכער האט געהאלטען מיט׳ן רב און איז פון ראדזיוויל אוועק געשיקט געוואָרן אין געפענגנים אין נישוועז, האט דארט אויפגעשריבען א פּוליטישע ווערק איבער די אונאָרדנונגען און טיראַניי וואס הערשט אין דיא אידישע קהלות. דער געפאַנגענער האט דאס ווערק געשיקט צום לעצטען פּוילישען „סיים" אדער לאַנדטאג וואס איז געזעסען פון 1788 ביז 1792, דיא פארזאמלונג אויף וועלכע פויכען האט אין דיא לעצטע מינוט פאר איהר אונטערגאנג אנגענומען טהייערע פּלענער, דאָרונטער אויך פּלענער צו פארבעסערען דיא אידישע לאגע. דיעזע פּלע־נער און דעם איינפלוס וואס שמעון׳ס שריפט האט אויף זיי געהאט זיינען אויפגע־נומען געוואָרן אין דעם בוך ווענען אידען („ראספּראַווא אָ זשידאך") וועלכע דער בעריהמטער פּוילישער שריפטשטעללער צאַצקי האט נאכהער פערפאסט. אבער דיא פּלענער זיינען געבליבען נור אויפען פּאַפּיר ווען פּויכען איז צוריסען געוואָרען אויף שטיקער. דער קהל פון ווילנא האט שוין פריהער געהאט בעשלאָססען אז ווילנא זאל נים מעהר האבען קיין רב, און ר׳ שמואל וועלכער איז געשטאָרבען אין צוריקגעצויגענהיים אין 1791 איז געוועזן דער לעצטער וועלכער האט געהאט דיעזען טיטעל. דער קהל אליין, דאס הייסט דיא פרנסים און הויבע בעלי בתים האבען אויך פארלארען דעם איינפלוס און אידען זיינען פאָרבעריטעט געוואָרן פאר דיא ענדערונגען אונטער דיא נייע רוסישע הערשאפט. מען קען זאגען אז דעם רב׳ס קריעג האט מעהר וויא יעדע אנדער בעוועגונג בייגעטראַגען צו ענדיגען דיא זעלבסטשטענדינקייט פון דיא אידישע קהלות אין פּוילען און האט דארום א וויכ־טיגע היסטאָרישע בעדייטונג.

o o
o

דיא שטרייטינקייטען איבער דעם פאלשען געברויך פון דיא סודות פון קבלה און ווענען שווינדלערשע נאכפאָלגער פון שבתי צבי האבען זיך נאך אויך אזוי שנעל נים געענדיגט. אין פּאדאָליען זיינען פאר דיא לעצטע הונדערט יאָהר געווען געהיימע אנהענגער פון שבתי צבי וועלכע זיינען שפּעטער געשטאַנען אין פערבינדונג מים דיא בעוועגונג פון יהודה חסיד און חיים מלאך און האבען נאכהער אין דער צייט פון דיא אייבשיץ-עמדען מחלוקה געקוקט אויף דעם גאון ר׳ יונתן אייבשיץ אלס איינעם פון זייערע פארשטעלמע פריינד. דאס האט זייא גע־מאכט מוטח זיך אנצופאנגען מעהר ארוים צו ווייזען און צו זוכען נייע אנהענגער און ווען זיי האבען געקריגען א נייעם פיהרער איז זייא געלונגען ארויפצוציהען אויף

זיך די אלגעמיינע אויפמערקזאמקייט און צו פעראורזאכען א שטורם אין די אידישע וועלט וועלכער האט געדויערט עטליכע יאהר.

דיעזער נייער פיהרער איז געוועזען יעקב פראנק (1720—1791) איינער פון די נע־שיקטעסטע שווינדלער פון 18טען יאהרהונדערט. זיין ריכטיגער נאָמען איז געוועזען לייבאָוויץ און האט געשטאמט פון גאליציען, אבער ער איז יונגערהייד אוועק נאך טירקיי, און איז דאָרט בעקאנט געוואָרען מיט די געהיימע אנהענגער פון שבתי צבי וועלכע האבען געלעבט אלס אבגעזאָנדערטע מחמדנער אין סאַלאָניקי. מען גלויבט אז ער איז דאָרט אויך געוועזען א מחמדנער פאר א געוויסע צייט. ער האט אין ניקאפאָל געהייראטהעט זעהר א שיינע פרוי און האט איהר בענוצט, וויא שבתי צבי פאר איהם, צו צוציהען אנהענגער פאר זיינע פלענער. פראנק איז ער־שיענען אין פאדאָליען און אין די אומגעגענד פון לעמבערג אין 1755 און האט זיך אנגעפאנגען אין געהיים אויסצוגעבען אלס משיח און אלס נאכפאָלגער פון שבתי צבי. ער האט זיינע אנהענגער א נאמען געגעבען „זוהרי סטען“ ווייל ער האט ערקלעהרט אז דער זוהר שטעהט העכער פארן תלמוד. ווען די נייע סעקטע האט זיך אנגעפאנגען צו פארשפרייטען האבען די רבנים איהר געזוכט צו אונטערדריקען און עס האבען זיך אנגעפאנגען פערפאָלגונגען און מסירות פוןביידע זייטען. פראנק איז אלס אויסלענדער געצוואונגען געוואָרען צו פארלאָזען פוילען און די זוהריסטען זיינען ארייגגעלעגט געוואָרען אין חרם. זיי זיינען אויך פארקלאָגט געוואָרען דאס זייא האבען געגרינדעט א נייע סעקטע צו פארשפרייטען מחמדניזם אונטער אידען און די פראגע איז פאָרגעקומען פאר דעם פאנאטישען בישאָף דעמבאָווסקי פון קאמעניץ וועלכער האט געמיינט אז דאס וועט איהם געבען א געלעגענהייט צו פארפאָלגען אדער צו פארברענען אונגלויבינע אידען. אבער די זוהריסטען אדער פראנקיסטען האבען אָפגעלערנט פון שבתי צבי דעם פלאן אנצונעהמען די רע־ליגיאָן פון די הערשער פון לאנד אין פאל פון פערפאָלגונג און האבען ערקלעהרט דעם בישאָף אז זיי ווערען פארפאָלגט ווייל זיי גלויבען אין דריי־איינינקייט און זיי־נען אין גאנצען אין זייערע גלויבענס פרינציפען זעהר נאָהענט צים קריסטיענטהום.

עס פערשטעהט זיך אז אונטער דיעזע אומשטענדען האט דער בישאָף זיך ערקלעהרט אויף די זייט פון די פראנקיסטען און האט זיי געהאָלפען פארפאָל־גען זייערע געגנער. ער האט געצוואונגען אידען צו האבען א דעבאטע מיט די פראנקיסטען און האט זעי בסט־פערשטענדליך ערקלעהרט אז די לעצטע האבען געוויגנט. ווען דעמבאָווסקי איז געוואָרען ערצבישאָף פון לעמבערג און זיין מאכט איז גרעסער געוואָרן האבען די אידען פון איהם נאך מעהר געליטען. די פראנ־

קיסטען זיינען געגאַנגען אַזוי ווייט צו ערקלעהרען אַז דער תלמוד הייסט אידען געברויכען קריסטליכע בלוט און דאס האט געבראַכט אַז דעמבאַווסקי האט געכאַזט קאָנפיסקירען אַלע גמרות וואס מען האט געקענט געפינען און דיא אידען אין פּאָדאָליען און לעמבערג האבען זיך געפונען אין אַ גרויסע פערלעגענהייט.

צום גליק איז דעמבאַווסקי פּלוצלונג געשטאָרבען אין 1757 און נאך זיין טויט איז עס געלונגען דיא אידען צו אונטערדריקען דיא פראַנקיסטען און דורכצופיהרען אַז זיי זאָלען אויך פארפאָלגט ווערען אין טירקיי וואו זיי זיינען מייסטענס אַוועק פון פּוילען. אַ איד מיט דעם נאָמען אליקום זעליג האט פון פּאַפּסט בענעדיקטוס XIV. ארויס געקריגען איין ערקלעהרונג אַז דיא בעשולדיגונגען געגען אידען זיינען פאַלש און עס האט געשיינט אַז דיא גאַנצע בעוועגונג איז אונטערדריקט, ווען דער שוואַכער פּוילישער קעניג אויגוסטוס III. האט אין 1758 פון רחמנות ערלויבט דיא פארטריבענע פראַנקיסטען צוריק צוקומען. פראַנק אַלליין איז יעצט ערשיענען צוריק אין פּוילען און אָנגעפאַנגען צושפּיעלען אַ גרויסע ראָללע. ער האט געראַטהען פיעלע פון זיינע אַנהענגער זייא זאָלען ווערען קאַטהאָליקען און האט ערקלעהרט אַז ער און אַללע פראַנקיסטען זיינען בערייט זיך צו שמד'ן. אַ צווייטע געצוואונגענע דעבאַטע מיט פראַנקיסטען איז פאָרגעקומען אין לעמבערג און פראַנק איז נאכהער אַוועק נאך ווארשא וואו ער איז געטויפט געוואָרען מיט גרויס פּאַראַד (1759). דער קעניג פון פּוילען איז געוועזן זיין טויפפאַטער. אונגעפעהר טויזענד פון זיינע אַנהענגער האבען זיך געשמד'ט מיט איהם און דאס יודענטהום איז לויז געוואָרען פון דיעזען לעצטען משיח השקר אונגעפעהר אויף דיא זעלבע אַרט וויא פון שבתי צבי.

דיא בעוועגונג האט זיך נאך דערמיט ניט געענדיגט. עס זיינען געבליעבען פארשטעלטע פראַנקיסטען קאַטהאָליקען גראַדע וויא שבתי צבי־מחמדנער. פראַנק אַלליין האט אַלס קאַטהאָליק געזוכט וויטער צו שפּילען דיא ראָללע פון אַ משיח פאר זיינע אַנהענגער און איז פארמסרט געוואָרען דאס ער איז קיין ריכטיגער קאַטהאָליק. נור דער אומשטאַנד דאס דער קעניג איז געוועזן זיין טויפפאַטער האט איהם געראַטעט פון פארברענט צו ווערן פאַרן אָפּפאַלען פון קריסטענטהום. ער איז אַריינגעזעצט געוואָרן אין אַ קאָנווענט אָדער מאָנאַסטיר אין טשענסטעכאָוו, וואו ער האט פארבראַכט 13 יאָהר און איז בעפרייט געוואָרען פון דיא רוסען ווען זייא האבען איינגענומען דעם פּלאַץ אין 1773. דיעזער אומשטאַנד און דער רייכטהום אין וועלכען ער האט שפּעטער געלעבט אין וויען, אין ברין און בעזאָנדערס אין אָפּענבאַך, ביי פראַנקפורט אַם מיין, וואו ער האט געוואוינט אין אַ שלאָס מיט

פיעל דיענער און א וואך וויא איין אונאבהענגינער פירשט, האבען פאראורזאכט אנדערע צו דיינקען אז ער איז אונטערשטיצט געוואָרן פון דיא רוסישע רעגיערונג אין איהרע אינטריגען אין פוילען. יעדענפאַלס האט ער געשפיעלט א גרויסארטיגע ראָללע ביז זיין טויט אין 1791 און זיין טאָכטער עווא האט איינינע יאָהר פאָרט־געזעצט דעם שווינדעל ביז זיא איז פלוצלונג געשטאָרבען און איבערגעלאָזען איינינע מיליאָן פראַנק שולדען. עס זיינען נאך ביז יעצט אבער דאָ אין פוילען א קליינע צאָהל קאַטהאָלישע „פראַנקס" וועלכע הייראַטהען נור אונטער זיך און גלויבען נאך אז פראַנק איז געוועזען א הייליגער מאַן. דיעזעס איז דער בעסטער בעוויז דאס דיא גרעסטע דומהייט ווען זיא ווערט נור איינמאָהל איינגעוואָרצעלט אין געדאַנ־קען פון אבערגלויבישע פאַנאַטיקער, קען אַנהאַלטען פיעלע יאהרהונדערטע, אב־גלייך עס האט זיך באַלד אין אנפאנג ארויסגעוויזען אז דיא אנפיהרער און גרינדער זיינען איינפאכע שווינדלער אדער שוואך־קעפיגע ענטהוזיאַסטען.

צווייטער קאפּיטעל.

נייע בעוועגונגען. ר׳ ישראל בעל שם טוב און דיא חסידים. דער ווילנער גאון. מאזעס מענדעלסאָן און די דייטשע השכלה שלמה מיימון.

דיא מייסטע מענשען קענען זיך נים צופריעדען שטעלען מיט דיא גייסטיגע ארבייט וואס זייער געוועהנליכע בעשעפטיגונג גיט זייא און זייא זוכען דארום אימער אנדערע זאכען אדער אנדערע וועלטען וועגען וועלכע צו דיינקען און צו פאַנטאַזירען. פעהיגע און גוט ענטוויקעלטע מענשען געפינען דיא נייטיגע גייסטיגע בעשעפטיגונג אין קונסט, אין ליטעראַטור, אין זיך בעשעפטיגען מיט פּאָליטישע אדער פילאזאָפישע פראגען, אבער דיא מאכע זוכט געדאנקען־ארבייט בייא וועלכע דיא ליידענשאַפטען און דיא איינבילדונגס־קראפט קענען מיטווירקען און דיא פּאפּולערסטע בעוועגונגען זיינען דארום ענטוועדער דיא וועלכע וועקען אויף געפיהלע פון פיינדשאַפט געגען אַ פּאָלק, אַ סעקטע אדער אַ פּערזאָן; אָדער פון אנדערן זייט דיא וועלכע גיבען אַ געלעגענהייט צו בעוואונדערען, צו פאַרגעטערען און זיך צו בעשעפטיגען מיט האלב־אונבעגרייפליכע געדאנקען אויף וועלכע מען קען מיינען אז זייא פיהרען צו די ערקלערונג פון זאכען וואס דער איינפאכער שכל קען נים פארשטעהן. דער גלויבען אין הייליגע מענשען וועלכע קענען טהאָן וואונדערליכע זאַכען און אין מיסטיציזם אדער געהיימע לעהרען געפינט דערפאַר אימער פּיעלע אנהענגער אפילו אין אונזערע צייטען און וועט וואַהרשיינליך נאָך אנהאלטען אַ גאַנץ לאַנגע צייט, נים קוקענדיג אויף דעם אַלגעמיינעם פּאָרטשריט וואס מאכט נור לאַנגזאם גרעסער דיא צאָהל פון דיא אויפגעקלערטע און פאַרקלענערט דאס פעלד וואו אבערגלויבען און וואונדער־לעהרען קענען געדייהען.

עס איז דערפאַר אויך קיין וואונדער דאס דיא לעהרען פון קבלה זיינען געבליבען טהייער בייא פיעלע אידען אין פארשיעדענע לענדער, אבגלייך מען האט געוואוסט אז קבלה איז געוועזען דיא מאסקע מיט וועלכע שבתי צבי, חיים מלאך

אדער פראנק האבען פארדעקט זייערע פלענער. עס איז דערפאר אויך לייכט געוועזן פאר א נייעם גרויסען בעל קבלה וועלבער האט אָנגעהויבען בעקאנט צו ווערען אין מיטען פון אכצעהנטען יאהר־הונדערט, צו קריגען פיעלע אנהענגער און צו לייגען דעם פונדאמענט פאר א סעקטע וועלבע האט זיך שנעל פארשפרייט און וועלבע האט צו זיך מיט דער צייט צוגעצויגען א גרויסען טהייל (פיעללייכט א קלענערע העלפט) פון דיא אידען אין אייראפא.

דיעזער מאן איז געוועזן ר׳ ישראל בעל שם טוב, (1760 1698) דער גרינדער פון דיא נייע חסידות. זיין יוגענד און כמעט זיין גאנצע לעבענס געשיכטע איז אונבעקאנט און דאס ווענינ וואס מען ווייס איז פארדעקט מיט וואונדער געשיכטען פון וועלבע עס איז שווער ארויס צו געפינען דיא ריכטינע פאקטען. מען ווייס נור דאס ער איז געבארען געוואָרען אין בוקאווינא, וואהרשיינליך אין די שטעדטעל אוקאפ, דאס ער איז א לאנגע צייט געלעבט אפגעזונדערט פון מענשען און פארבראכט פיעל צייט אין „התבודדות“ אויף בערג. אין זיינע שפעטערע יאהרען איז ער בעקאנט געוואָרען אלס א בעל מופת און האט געקריגען פיעלע תלמידים וועלבע האבען פון איהם געלערענט קבלה. ער האט דאן געוואוינט אין מעזיבוז, פאדאליען, און האט צוגעצויגען צו זיך גרויסע מאסען בעוואונדערער אפילו אונטער דיא העכערע קלאסע פון קריסטען. ער האט זיך אימער ערנעהרט פון ארבייט אדער האנדעל און האט קיין מאל ניט גענומען בעצאהלט פאר זיינע רפואות אדער סגולות. עס זיינען פון איהם ניט איבער געבליעבען קיינע שריפטען, אָבער דיא הויכע מיינונגען וואָס דיא וועלבע האָבען איהם געקענט האָבען אויסגעדריקט אין זייערע שריפטען, בעווייזט דאס ער האט געמוזט בעזיצען זעלטענע פעהיגקייטען צו געווינען דעם צוטרויען און בעוואונדערונג פון וויכטינע לייטע וועלבע זיינען מיט איהם געקומען אין בעריהרונג.

דער „בעל שם טוב“, וויא ער ווערט גערופען פון זיינע אנהענגער, האט הויפטזעכליך פראָטעסטירט געגען די טרוקענע אונפרוכטבארע פלפולים און חריפות מיט וועלבע דיא לומדים פון פוילען האָבען זיך אָם מייסטען בעשעפטינט אין זיינע צייטען. ער האט פארלאנגט אז דיא געפיהלען זאלען געברויכט ווערען אזוי גוט וויא דער פארשטאנד און דאס מצות זאלען געטהאן ווערען ניט מעכאניש אָדער פון יוצא וועגען, זאנדערן מיט לעבהאפטינקייט און ענטהוזיאזמוס, דאס הערץ זאָל אנטהייל נעהמען אין אפהיטען אידישקייט אזוי גוט וויא דער קאפ. נאטירליך זיינען בייא איהם דיעזע געדאנקען געוועזן פארוויקעלט אין קאבאליסטישע אויסדריקע און ער האט אויך אנגענומען געוויסע מנהגים אין תפלות אנדערש פון דיא גע־

וועהנליכע. דאס האט זעלבסט פערשטענדליך ארויס גערופען פראטעסטען פון די אלטמאדישע רבנים אבער זיין פאפולאריטעט איז געוועזן צו גרויס זייא זאלען איהם קענען פיעל שאדען. דערצו איז דיא סעקטע אין זיין צייט נאך ניט שטארק פאר־ברייטעט געווארען, מען קען איבערהויפט ניט זאגען דאס ער האט געגרינדעט א סעקטע אדער דאס זיינע אנהענגער וועלכע האבען איהם נאכגעטהאן און דאווענען מיט התלהבות אדער אין זיך פארטיעפען אין דיא קבלה פון אר"י (ר' יצחק לוריא) האבען געדיינקט אז זייא טהיילען זיך אפ פון אלט מאדישען יודענטהום און ווערען א סעקטע פאר זיך. דיא שפאלטונג איז ערשט פארגעקומען נאך זיין טויט, ווען דיא פיהרערשאפט פון זיינע אנהענגער איז אריין אין דיא הענד פון זיין נאכפאלגער ר' בער פון מעזעריטש (1700—1772).

ר' בער פון מעזעריטש וועלכער איז געוועזן א גרויסער תלמודיסט, איז געוועזן דער אמת'ער גרינדער פון חסידיזמוס וויא מיר בעגרייפען עס יעצט. ער האט איינגע־פיהרט דעם נוסח האר"י אדער נוסח ספרד אונטער דיא חסידים און איז אויך געוועזן דער ערשטער וועלכער האט געשפיעלט די ראללע פון א צדיק אדער גוטער איד. ער איז דיא לעצטע יאהרען פון זיין לעבען געוועזן קראנק צו בעט און פיעלע אנהענגער פלעגען פאהרען בעזוכען דעם קראנקען צדיק צו פרעגען עצות וועגען רע־ליגיאנס־זאכען אדער וועגען געשעפטס זאכען און פלעגען אויך מיטברייינגען פדיונות. ר' ברוך מעזיבוזער איין אייניקעל פון בעל שם טוב, ר' אהרן קארלינער דער ערש־טער (דער „מוכיח", געשטארבען יונג אין 1770) ר' לוי יצחק פון בערדיטשוב (גע־שטארבען 1810) און ר' נחום טשערנאבילער זיינען געוועזן פון דיא ערשטע צדיקים וועלכע האבען דיא חסידות פארשפרייט און האבען פארשטארקט דיא איינפיהרונג פון פאהרען צום רבי'ן. איינער פון דיא פעהיגסטע און גרעסטע אנפיהרער וואס דא חסידים האבען געהאט איז געוועזן ר' שניאור זלמן לאדיער (1751—1812) דער איינפיהרער פון א נייע סיסטעם אין חסידות וואס טהיילט זיינע אנהענגער (חב"ד) ביז א געוויסען גראד אפ פון אנדערע חסידים. דיא קינדער און אייניקלעך פון גרויסע צדיקים האבען געוועהנליך ווייטער געפיהרט זייערע „רעגיערונגען" און מאנכע פון דיא בעריהמטעסטע זיינען: ר' נחמן בראסלאווער איין אייניקעל פון בעל שם; ר' אברהם מלאך דער זאהן און ר' ישראל רוזינער (געשטארבען 1850) איין אור־אייניקעל פון ר' בער מעזעריטשער; ר' מענדיל פון ליבאוויטש (1789—1866) איין אייניקעל פון לאדיער; ר' אהרן קארלינער (1802—1872) איין איינ־קעל פון מוכיח און פיעלע אנדערע.

ווען דיא חסידות האט זיך אנגעפאנגען שטארק צו פארברייטען האבען זיך

גענומען פיעלע רבנים און אידישע אנפיהרער וועלכע האבען מורא געהאט אז דאס איז א נייע סעקטע וואס וועט ברייננען צרות און שאנדע אויף דעם כלל ישראל און עס האבען זיך אנגעפאנגען פערפאלגונגען געגען חסידים וועלכע האבען זיך אוועקגעצויגען פאר פיעלע יאהרען. אין 1771, אין 1777 און אין 1781 האט מען די חסידים מחרים געווען אין ווילנא און דער „תולדות יעקב יוסף" א ווערק פון ר' יעקב יוסף פון פולנאה, א תלמיד פון בעל שם טוב, איז פארברענט געוואָרען אין ווילנא אויפ'ן שול-אויף אלס א געפעהרליכער בוך. דער קריעג איז געפיהרט געוואָרען מיט גרויס ביטערקייט פוןביידע זייטען און דיא שענדליכע וואפען פון מסירות און בלבולים וועלכע זיינען געברויכט געוואָרען, האבען געבראכט אונגליקען אויף פיעלע אנהענגער פון ביידע זייטען. דיא חסידים זיינען מייסטענס געווען דיא פארפאלגטע און דאס האט וויא אימער, געהאלפען צו פארשטארקען זייער זייט. צום סוף זיינען דיא חסידים געוואָרען צו שטארק אין צאהל און זייערע געגנער די „מתנגדים" האבען זיך אויך ארומגעזעהען אז דיא חסידים זיינען נאך אלעמען ניט פיעל אנדערש וויא זייא זיינען און בלייבען געטרייע אידען. דיא אלגעמיינע שטרייטיגקייטען האבען דאן אויפגעהערט און דיא געגנערשאפט צווישען ביידע אבטהיילונגען פון יודענטהום אין דיא סלאווישע לענדער איז ניט גרעסער וויא עס איז צו ערווארטען אונטער אזעלכע אומשטענדע.

איינער פון דיא הויפט געגנער פון חסידות איז געווען א מאן וועלכער איז געווען פיעללייכט אזא שטארקער געגנער פון דעם אונגיצינגען פלפול וויא דער בעל שם טוב אליין און האט פון זיין זייט אויך געזוכט אויסצוארבייטען א בעסערען פלאן פאר דיא גייסטיגע ענטוויקלונג פון דיא אידען דורך געברויכען, אין לערנען, דעם גלייכען שכל און זיך האלטען אן פשט אדער איינפאכע מיינונג פון געגענשטאנד. דיעזער מאן איז געווען ר' אליהו בר' שלמה זלמן וועלכער איז בעקאנט אלס דער ווילנער גאון (1720—1797) א מאן מיט א קלארען גייסט און מיט פיעל ליבעראלערע אידעען וויא די מייסטע תלמודיסטען פון יענע צייטען. אין תלמודישע געלעהרזאמקייט איז ער איבערגעשטיגען אלע גדולים פון זיין צייט און פון פיעלע דורות פריהער, און ער האט אויסער זיין גרויסע קענטנים אין קבלה געהאט א ציעמליך גוטען בעגריעף פון וויסענשאפטען וויא ווייט מען קען עס ערלערנען צווישען אידען. ער האט זיך אויך אונטערשיעדען פון אלע גדולים פון זיין צייט אין דעם וואס ער האט זיך אפגעגעבען מיט לערנען תנ"ך און מיט זוכען צו פארשטעהן גוט דיא העברעאישע שפראך.

ר' אליהו ווילנער איז ניט געווען דער מאן צו זיין דער פיהרער פון א בעווע־

נונג אָדער דער פאָרשטעהער פון א פּארטיי. ער האט ניט געזוכט קיין כבוד און האָט אפילו ניט געוואָלט אננעהמען קיין רבנות. נור דער קריעג מיט דיא חסידים האָט איהם פּאראינטערעסירט ווייל ער האט אין דיא נייע סעקטע דערזעהן א געפאהר פאר יודענטהום. ער האט דארום אין דיזען פאל געמאכט איין אויסנאהמע פון זיין כלל זיך ניט צו מישען אין קהל׳שע זאכע און האט זיך אונטערגעשריבען אויף דיא שריפטען געגען חסידים און זייא פערדאמט בייא יעדע געלעגענהייט. זיין איינפלוס איז געוועזען אזוי גרויס דאס מען קען זאגען אז ער האט פיעל בייגעטראגען אז דיא חסידות איז ניט פארשפרייט געוואָרען אין ליטא, אין דער צייט ווען זיא האט זיך פארשפרייט איבער פּאדאָליען, וואלין, גאליציען און כמעט גאנץ פּוילען. אין דיא ביטערקייט פון קאמפף איז דער גאון ביז א געוויסען גראד פארפיהרט געוואָרען פון פאנאַטישע אנהעננער וועלכע האבען איהם געזוכט אויפצורייצען און ער האט זיך דארום אויסגעדריקט געגען חסידים פיעל ערגער וויא ער וואָלט געטהאן ווען ער וואָלט מעהר געוואוסט וואָס עס געהט פאר אויף דער פראקטישער וועלט פאר וועלכע ער האט זיך ווענינ אינטערעסירט זיין גאנצען לעבען. דער אויבען דערמאהנטער ר׳ זלמן לאדיער וועלכער איז געוועזען ניט נור דער גרעסטער תלמודיסט זאָנדערן אויך דער פעהיגסטער וועלט-מענש פון דיא חסידישע רבנים איז שפּעציעל געקומען נאך ווילנא אום פערזענליך צו ערקלערען דעם גאון דעם ריכטינען פּלאן פון חסידות און איהם בעווייזען אז די בעשולדיגונגען פון אפּיקורסות וואס מען מאכט געגען זייא זיינען פאלש. אָבער אינטריגאנטען וועלכע האבען זיך געפונען ארום גאון האבען דורכגעפיהרט אז דער „רב״ פון לאדי איז צו איהם קיין מאל ניט צוגעלאָזען געוואָרען און דיא פיינדשאפט איז פאַרטגעזעצט געוואָרען ווייל מען האט ניט דערלאזען אז דיא בעסטע פיהרערס פוןביידע זייטען זאלען זיך דורכריידען און בעסער פארשטעהן איינע דיא אנדערע.

דער גאון האט פארשטאנען אז שטרענגקייט געגען דיא חסידים איז ניט גענוג צו פארהיטען אז דיא מאסען זאלען זיך אָן זייא ניט אנשליסען און ער האט דארום (אין 1780) געגרינדעט א בית המדרש וואו ער האט איינגעפיהרט מען זאל לערנען אלעס נאך דעם פּראקטישען און פערנינפטיגען פּלאן פון זוכען צו פארשטעהן דעם פשט און זיך ניט פארטומלען דיא קעפּ מיט פּלפּולים. זיין מעטהאדע האָט אין ווילנא און אין ליטא בכלל געפונען פיעלע אנהעננער און דיזע קלארהייט און גרינדליכקייט אין לערנען האט אויך פיעל בייגעטראגען דאס אידען פון דער ליטא האָבען דיא ערשטע בעגריפען דעם ווערטה פון דיא נייע השכלה וועלכע האט אָנגעפאנגען אריינצושיינען פון דייטשלאנד. ווילנא איז געוואָרען א מיטעל-

פונקט פון השכלה אונטער דעם איינפלוס פון גאון וועלכער האט זיך אליין בעשעפ־טיגט מיט וויסענשאפטליכע פראגען וויא מען קען זעהן פון זיינע ווערקע איבער אלגעברא, איבער געאגראפיע פון ארץ ישראל, איבער דקדוק און איבער אסטרא־נאמיע. ער האט אויך ערמוטהיגט אנדערע צו פארברייטען וויסענשאפט אונטער אידען און ווען ר׳ ברוך שקלאווער, דער איבערזעצער פון אייקלידעס ווערק איבער מאטהעמאטיקס איז געווען אין ווילנא אין 1777 האט דער גאון איהם געזאגט אז אלע וויסענשאפטליכע ביכער פון אנדערע שפראכען דארפען איבערזעצט ווערען אין לשון קודש, אידען זאלען מיט זייא בעקאנט ווערען. דיעזע ערמונטערונג פון א מאן וואס איז כמעט פארגעטערט געווארען פון דיא לומדים און דיא פרומע האט גע־האלפען דאס דיא אידען פון דער ליטא זאלען וויערערשטעהן דעם שטראם פון חסידות וואס האט פארפלייצט גאנץ פוילען און זאלען זיין בערייט טהייל צונעהמען אין דיא אויפלעבונג פון וועלטליכע קענטניס אונטער אידען וואס האט זיך דאן אנ־געפאנגען.

דער מאן וואס זיין נאמען איז פארבונדען מיט דיעזע אויפלעבונג און וועל־כער ווערט אנגענומען אלס דער גרינדער און אנפיהרער פון דיא מאדערנע השכלה איז געווען דער בעריהמטער ר׳ משה בן מנחם מענדעלסאן, מיט וועמען עס פאנגט זיך אן א נייע עפאכע פאר דיא אידען אין אייראפא. ער איז געווען דער זאהן פון איין ארעמען סופר אין דעסוי און איז געבארען געווארען אין סעפטעמבער 1729. ער האט געלערנט תלמוד פון דעם דאמאליגען דעסויער רב ר׳ דוד פרענקעל און ווען דער לעצטער האט אנגענומען דיא רבנות פון בערלין איז דער 14 יעהריגער מענדעלסאן אויך אהין אוועק. זיין דורשט נאך קענטניס איז גע־ווען זעהר גרויס און ער האט געלערנט פון יעדען וואס האט זיך געוואלט נעהמען דיא מיהע איהם צו אונטעררוכטען. זיינע פעהיגקייטען און זיין פלייסיגקייט וויא אויך זיין גוט מיטהיגקייט האבען איהם פארשאפט פיעלע פריינדע און ער האט געמאכט ריעזיגע פארטשריטע אין אידישע און וועלטליכע געלעהרזאמקייט. זיין ער־שטער לעהרער אין וויסענשאפט איז געווען א פוילישער איד, דער אסטראנאם און מאטהעמאטיקער ר׳ ישראל זאמושץ (געשטארבען אין בראדי 1772) וועלכער האט איהם בעקאנט געמאכט מיט פילאזאפיע און מאטהעמאטיק. דר. אהרן גומ־פערץ פון בערלין האט דעם יונגען מענדעלסאן בעקאנט געמאכט מיט אלגעמיינע דייטשע ליטעראטור און איהם אויך געלערנט פראנצויזיש און ענגליש. ער איז גע־ווארען פריהער דער הויז־לעהרער און דערנאך דער בוכהאלטער בייא דעם רייכען

אידישען זיידען פאַבריקאַנט בערנהארד און האָט זייט דאַן ניט מעהר געהאַט קיין זאָרג וועגען פאַרדיענען אויף אַלעס וואָס ער האט געדאַרפט.

מענדעלסאהן׳ס פעהיגקייטען אַלס דייטשער שריפטשטעלער האָט באַלד אויף איהם צוגעווענדעט דיא אויפמערקזאַמקייט פון די דייטשע געלעהרטען-וועלט. עס זיינען דאַמאַלס געווען אין בערלין פיעלע דייטשע געלעהרטע וועלכע זיינען ניט געווען פרום און זיינען אויך געווען פריינעזאָנען אין פּאָליטישע אַנגעלעגענהייטען. איין אויפגעקלערטער איד וועלכער איז נאָך דערצו אַ פעהיגער און אונטערהאַלטענדער שריפטשטעלער איז פון דיעזע געזעלשאַפט אויפגענומען געוואָרען זעהר פריינדליך. מענדעלסאָן איז באַלד געוואָרען איינער פון דיא בעריהמטע ליטעראַטען פון דייטשלאַנד און זיין הויז איז געוואָרען אַ פערזאַמלונגס פּלאַץ פאַר דיא גרעסטע קאָפּמענשען פון בערלין אין יענער צייט. דער גרויסער פריי-גייסט גאָטהאָלד עפראַים ל ע ס ס י נ ג (1729-1781) איז געוואָרען מענדעלסאָנס בעסטער פריינד און האט צוליעב איהם פאַרפאַסט שריפטען וועלכע זיינען געווען פריינדליכער צו אידען וויא אַלעס וואָס איז ביז יענער צייט געשריבען געוואָרען פון אַזעלכע בעריהמטע ניט-אידען. מענדעלסאָן האָט אויך געפיהרט אַ וויכטיגען ליטעראַרישען וכוח מיט דעם פרומען קריסטליכען געלעהרטען לאַפאַטער. מענדעלסאָן האָט פאַרטהיידיגט דעם יודענטהום אין דיעזע דעבאַטע אַזוי מייסטערהאַפט אַז דיא געבילדעטע קלאַס האט אויף זיינע אַנטוואָרטען אין דיא צייטונגען געוואַרט מיט מעהר נייגיערינקייט וויא אויף דיא נייעס פון דיא מלחמות וואָס קעניג פריעדריך דער גרויסער פון פּרייסען האָט דאַן געפיהרט.

עס איז אמת אַז דער יודענטהום וואָס מענדעלסאָן האָט פאַרטהיידיגט פאַר דיא קריסטען איז ניט געווען דער יודענטהום פון דיא אמת פרומע פון יענע צייטען. ער האָט געזוכט צו בעווייזען אַז אידען זיינען מעהר ניט וויא אַ רעליגיעזע סעקטע און געהערען צו דיא נאַציאָנען אונטער וועלכע זייא לעבען, דאָס הייסט אַז דייטשע אידען זיינען דייטשען, פראַנצויזישע אידען פראַנצויזען א. ז. וו. אָבער דיא אויפגעקלערטע אידען האָבען מיט איהם איינגעשטימט ווייל זייא האָבען פאַרשטאַנען אַז דאָס איז דיא איינציגע טענה וועלכע בערעכטיגט זייא צו פאָדערן גלייכבערעכטיגונג מיט קריסטען. דיא פרומע זיינען ענטוועדער געווען פאַרזונקען אין אונוויסענהייט אדער האָבען ניט געוואָגט איהם צו וויעדערשפּרעכען. ער איז אַנערקענט געוואָרען אַלס דער גרעסטער פון דיא אידען אין אייראָפּא און ער האָט געברויכט זיין גרויסען איינפלוס זיך אָנצונעהמען פאַר אידען און צו ווירקען אַז קריסטען זאָלען פון זייא האבען אַ בעסערע מיינונג.

דיא אידען פון עלזאס האבען זיך געווענדעט צו מענדעלסאָן ער זאָל פאר זיי אויסארבייטען א דענקשריפט צו די פראנצויזישע רעגירונג געגען די אויסנאהמס־געזעצע פון וועלכע זייא האבען געליטען. מענדעלסאָן האט געגלויבט אז אזא שריפט דארף בעסער פערפאסט ווערען פון א קריסטען און האט געבעטען זיין פריינד קריסטיאן ווילהעלם דאָהם (1751—1828) ער זאָל איבערנעהמען די ארבייט. דאָהם האט אָנגענומען דעם אויפטראג און האט געשריעבען זיין בעריהמטעס ווערק „איבער דיא בירגערליכע פערבעססערונג דער יודען", וועלכעס האט פיעל בייגעטראָגען צו בעזייטיגען דעם פאראורטהייל געגען יודען און האט שפעטער מעגליך געמאכט דיא גלייכשטעללונג פון אידען מיט קריסטען אין פערשיעדענע לענדער.

אויסער זיינע ארבייטען אלס דייטשער שריפטשטעלער און אלס פארטהייידיגער פון אידען האט מענדעלסאָן אויך פיעל געווירקט פאר דיא אויפקלעהרונג פון אידען און פאר דיא פארבעססערונג פון זייער גייסטיגע לאגע. זיין רוהיגע און פריעדליכער כאראקטער האט איהם געהינדערט צו ווערן א פארטייפיהרער אדער אגיטאטאָר פאר השכלה. אבער ער האט געווירקט אלס איין ביישפיעל און א מאָדעל וויא א איד דארף זיך אויפפיהרען ער זאָל זיך קענען בעסער פערטראָגען מיט קריסטען. אין דיא איינגערע יאהרען האט ער געזוכט צו בעאיינפלוסען די בעססערע קלאסען אידען דורך לשון קודש'דיגע שריפטען און האט צו דיעזען צוועק אין 1750 געגרינדעט דיא ערשטע העברייאישע צייטונג וועלכע האט געהייסען „קהלת מוסר" און איז ערשיענען נור צוויי מאָל. אין 1761 האט ער פערעפענטליכט זיין פירוש אויף דעם רמב"ם'ס ווערק איבער לאָגיק (באור מלת הגיון). אבער דעם גרעסטען איינפלוס אויף השכלה האט געהאט זיין דייטשע איבערזעצונג פון חומש וועלכע ער האט געמאכט צום צוועק איינצוגעוואוינען די אידען פון דייטשלאנד צו ריידען א ריינעם דייטש אנשטאט דעם אידיש־דייטשען זשארגאָן וואס זיי האבען דאן געברויכט. מיט דיא איבערזעצונג וועלכע איז ערשיענען אין 1779 מיט א ביאור אדער ערקלעהרונג נאך דעם פשט און דקדוק פון פסוק און אלס ערקלעהרונג צו זיין איבערזעטצונג, פאנגט אָן דיא עפּאָכע פון השכלה פאר אידען. מענדעלסאָן האט צו דיא איבערזעצונג געשריעבען א זעהר וויכטיגע איינלייטונג אין העברעאיש (אור לנתיבה). דער ביאור איז געשריעבען געוואָרען פון אנדערע, הויפטזעכליך פון דעם פוילישען מדקדק ר' שלמה דובנא (1738—1815) און פון דעם געלעהרטען משורר ר' נפתלי הירץ וויזעל (1725—1805).

פרומע פאנאטיקער זיינען געווען געגען דיא איבערזעצונג און עס האט ניט

פיעל געפעהלט אז דאס ווערק פון בעריהמטען פילאזאף זאל אריינגעלעגט ווערע אין חרם. אבער דאס ווערק איז דאך פערברייטעט געוואָרן אין דייטשלאנד און אין אנדערע לענדער, בעזאָנדערס אין ליטא און האט פיעל בייגעטראָגען צו פאר־ברייטען קענטניס פון דייטש און פון לשון קודש אונטער אידען. פון דאמאָלס אָ האבען אידישע פריינדע פון אויפקלעהרונג און אלע וועלכע האבען געשטרעבט צו עררייכען א העכערע שטופע און טהייל צו נעהמען אין דעם אלגעמיינעם פאָרט־שטריט זיך בעטראכטעט אלס שילער אדער נאכפאָלגער פון מענדעלסאָן און גע־זוכט איהם נאכצוטהאָן. דיא דייטשע אידען האבען דערפון געצויגען זעהר פיעל נוצען, וויל דיא וועלכע האבען זיך גענומען צום שטודירען דייטש האבען דאדורך געקריעגען דיא מעגליכקייט צו פארבעסערען זייער מאטעריעלע לאגע דורך זייער בעקאנטשאפט מיט דיא שפראכע און דיא קולטור פון דעם פאלק אונטער וועל־כען זיי האבען געוואוינט. אבער אין פוילען און רוסלאנד האבען דיא מייסטע ניט נאכגעטהאָן דעם פלאן פון מענדעלסאָן צו ערלערנען דיא לאנדעס־שפראכע, דאס הייסט פויליש אדער רוסיש, זאָנדערן זייא האבען פשוט געטהאָן דאס זעלבע וואס ער — געלערנט העברעאיש און דייטש. דערפאר זיינען די רוסיש־אידישע משכילים געבליבען אזוי וויא אָפּגעזונדערט און ווייניג פראָפיטירט פון זייערע קענטניס און דיא רעגיערונג האט פון זייא כמעט ניט געוואוסט ביז א פיעל שפעטערע צייט. ערשט אין דיא צווייטע העלפט פון נייגצעהנטען יאהרהונדערט האבען פיעלע אידע אין רוסלאנד זיך גענומען צום שטודירען רוסיש און דארום האט זיך זייער אלגע־מיינער פאָרטשטריט און דער נוצען וואס מען ציהט פון בילדונג פאר זייא פאר־שפעטיגט.

אין 1783 האט מענדעלסאָן פערעפענטליכט זיין גרויסעס מייסטער־ווערק „ירושלים" אלס איין אנטוואָרט אויף דיא בעשולדיגונג אז ער האט זיך דערוויי־טערט פון יודענטהום. זיינע לעצטע יאהרען זיינען פארביטערט געוואָרן דורך אנ־גריפע וואס מען האט געמאכט אויף זיין פערשטארבענעם פריינד לעססינג וועמען ער האט געזוכט צו פארטהיידיגען מיט אללע זיינע קרעפטען. ער איז געשטאָרבע אין יאנואר 1786 ווענינער וויא 57 יאהר אלט און איז בעטרויערט געוואָרן אלס איינער פון דיא גרעסטע מענשען פון דייטשלאנד. אידען האבען אין איהם פאר־לאָרען זייער פעהיגסטען פארטהיידיגער און דעם מאן וואס האט מעהר וויא יעדער אנדערער געטהאָן צו פארשפרייטען אונטער זייא וועלטליכע בילדונג און ליבעראלע אנזיכטען ווענען אלע וויכטיגע פראגען אין וועלכע ציוויליזירטע מענשען זיינען פאר־אינטערעסירט.

מען קען זאגען דאס דיא השכלה אדער בילדונג אונטער אידען וואס האט זיך אנגעפאנגען מיט מענדעלסאָן האט זיך צוטהיילט אויף צוויא טהיילען: דיא דייטשע און דייטש־העברעאישע. דוד פריעדלענדער (1750—1834) וועלכער איז ביז א געוויסען גראד בעטראכט געוואָרן אלס מענדעלסאָן'ס נאכפאָלגער, די פילאָזאָפען לאזארוס בן־דוד 1762—1832 און מארקוס הערץ, (1747—1803) דער מאן פון די בעריהמטע הענריעטע הערץ וואס אין איהר זאאל אדער סאלאָן פלעגען זיך פארזאמלען דיא גרעסטע מענער פון דייטשלאנד, זיינען געווען דיא פארטרעטער פון דייטשע השכלה. זיי און זייערע אנהענגער און נאכפאָלגער האבען בישלאכוויז פארלאָרען די אינטערעסע אין אידישע בילדונג און אידישע אנגעלעגענהייטען בכלל און זיינען געקומען אימער נעהענטער צום קריסטענטהום. א גרויסע טהייל פון זייא, דארונטער הענריעטע הערץ און מענדעלסאָן'ס טעכטער, האבען זיך געטויפט און דערמיט בעוויזען אז דיא פרומע געגנער פון דיא „בערלינער השכלה" זיינען געווען ניט אין גאנצען אומגערעכט ווען זייא האבען מורא געהאט אז דיא נייע בעוועגונג וועט שאדען דעם יודענטהום.

צום צווייטען קלאס געהערען דיא דייטש־העברעאישע געלעהרטע וועלכע האבען געלייגט דעם פונדאמענט פון דיא נייע העברעאישע ליטעראטור. דיא ערשטע פון זייא ווערען אָפט גערופען מיט דעם אלגעמיינעם נאָמען „מאספים" וויל זייא האבען מיטגעארבייט אין דיא העברעאיישע צייטשריפט „המאסף" וואס איז געגרינדעט געוואָרען אין קעניגסבערג אין 1783 דורך דעם בעריהמטען העבראיסט יצחק אייכעל פון קאָפענהאגען (1756—1804) און מענדעל ברעסעלוי (געשטאָרבען 1829). אונטער דיעזע משכילים האבען זיך פון אנפאנג אָן געפונען א גרויסער טהייל פוילישע אידען וויא דער גרויסער מדקדק יהודה ליב בן זאב פון קראקוי (1764 1811) מענדעל לעפין פון סאטנאָוו (1741—1819) און אנדערע וועלכע האבען בייגעטראָגען צו פארברייטען השכלה אין דיא סלאווישע לענדער, בענוצענדיג העברעאיש און דייטש אלס דיא מיטלען דערצו. אין דעם טהייל פון פוילען וואס איז אנגעקומען צו עסטרייך (גאליציען) איז דייטש געוואָרען דיא הערשענדע שפראכע און דיא דייטשע השכלה איז דארט שנעלער פארפלאנצט געוואָרן. וואס ווייטער דיא העברעאישע ליטעראטור האט זיך ענטוויקעלט געפינען מיר אלץ ווענינער דייטשע אידען וועלכע אינטרעסירען זיך פאר איהר. בישלאכוויז קלייבט זיא אריבער נאך גאליציען און פון דאָרט נאך רוסלאנד וואו זיא לעבט אויף פון דאס ניי און בליהט נאך ביז אויף היינטיגען טאָג.

דיא איבערגאנגס־פעריאָדע פון העברעאישע צו דייטשע בילדונג האט גע־

האָלפען ענטוויקלען דיא פעהינקייטען פון לייטע וואס וואָלטען זאָנסט ניט געהאט קיין געלעגענהייט בעקאַנט צו ווערען פאר דער וועלט. אין 1784 האבען דיא רייכע אידען פון בערלין וועלכע האבען געגרינדעט דיא דאָרטיגע אידישע פריי־שולע, גע־קריגען דיא ערלויבניס צו מאכען א אידישע דרוקעריי. אלס פיהרער פון געשעפט איז אנגעשטעלט געוואָרען ר' יצחק סאטאנאָוו פון פאָדאָליען (1732—1804) א מאַן פון זעלטענע פעהיגקייטען וועלכער איז ניט גענוג אנערקענט געוואָרען פאר זיין לע־בען און אויך ניט אין שפעטערע צייטען. יצחק סאטאנאָוו האט געמערקט אז עס זיינען דאָ פיעלע בעלנים אויף פאָרצייטיגע ווערקע און ער האט דארום פאַרפאסט פערשיעדענע ווערקע און זיי אנגעהאנגען אָן פאָרצייטיגע גדולים. איינע פון דיזע ווערקע, „משלי אסף" וועלכעס ער האט צוגעשריבען צו דעם אסף וואס איז דער־מאָנט אין תהלים איז א זעלטענעם מייסטערווערק און שטעלט איהם אוועק צווי־שען דיא בעסטע העברעאישע פאָעטען פון דיא נייע צייטען. ער האט אויך גע־מאכט א ספר אין לשון פון זוהר וועלכער איז א קונטסווערק אין זיין ארט און דיא העברעאישע ליטעראטור האט איהם אויך צו פערדאנקען איינינע וויכטיגע באורים און קאָרעקטע אויסגאבען פון עלטערע ספרים.

אנדערע משכילים פון דיזע קלאס וואס פארדינען שפעציעל דערמאָנט צו ווערען זיינען דער מדקדק שלמה פאפענהיים פון ברעסלוי (1740—1814) דער פאָר־טרעפליכער מגיה און בעל מסורה וואָלף היידנהיים פון רעדעלהיים (1757—1832) דער שריפטשטעלער און פאָעט שלום הכהן פון מעזעריטש (1772—1842) און יהודה ליב ייטלש פון פראג, דער פערטרעטער פון בעהמישען יודענטהום אין דיא השכלה בעוועגונג. (1773—1838).

דער מערקווירדיגסטער מאַן אונטער אלע אידישע געלעהרטע אין דיא צוויי־טע העלפט פון 18טען יאהרהונדערט איז וואהרשיינליך געווען דער שארפזיניגער פילאָזאָף ש ל מ ה מ י י מ ו ן וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין א דאָרף בייא נישוועז אין ליטא אונגעפעהר אין 1753. ער האט פון קינדהייט אָן געוויזען זעל־טענע פעהיגקייטען און האט געלערנט און בעגריפען אלעס וואס איז איהם געקו־מען צו דער האנד, תלמוד, קבלה, מאטהעמאטיק אדער פילאָזאָפיע. זיין פאָטער האט איהם צו עלף יאָהר חתונה געמאכט און ער האט געליטען פון זיין פרוי און פון זיין שווינער אלערלייא צרות. דער דורשט נאך וויסענשאפט און וואהרהייט האט איהם ניט געלאזט רוהען און אין 1777 איז ער אוועק נאך דייטשלאנד וואו ער האט פאר א לאנגע צייט געפיהרט דעם לעבען פון ארומשלעפער און איז שטענדיג געפאלען צו לאסט דיא וועלכע האבען איהם אין אנפאנג גערן אונטערשטיצט

אוים רעספעקט פאר זיינע זעלטענע פעהיגקייטען. עס האט איהם געפעהלט דיא פעסטקייט פוז כאראקטער וואס עס איז נייטיג זיך צו קענען האלטען אויף איין פלאן אדער בייא איין בעשעפטיגונג און דאס האט איהם געבראכט אז ער האט אפט געליטען נויט און איז געגאנגען אפגעריסען אויף דאן ווען זיין נאמען איז שוין געוועזן בעריהמט. מענדעלסאן האט איהם פיעל געהאלפען און האט אויף געווירקט אז אנדערע זאלען איהם טהאן גוטעס. אין ברעסלוי האט זיך מיימון בעקענט מיט אפרים מאזעס קוה (1732—1790) דער ערשטער אידישער פאעט פון דיא נייע דייטשע ליטעראטור, וועלכער איז פריהער געוועזן א רייכער געשעפטסמאן און האט שפעטער פארלארען זיין פארמעגען און דערנאך זיין פארשטאנד. דער האלב-פעררי‌קטער דייטשער פאעט און דער נאכלעססיגער, „איבערגעשפיצטער“ פילאזאף פון ליטא האבען זיך א רעכטע צייט ארומגעטריבען צוזאמען ביז מיימון איז אוועק צוריק נאך בערלין און איז אונטערשטיצט געווארען, נאך מענדעלסאן׳ס טויט, פון דעם אידישען אבערפלעכליכען פילאזאף לאזארוס בן דוד וועלכער איז שוין א יבען דערמאנט געווארען.

אבער דיא נידעריגקייט פון זיין פינאנציעלע אדער געזעלשאפטליכע לאגע ווערט יעצט פארגעסען און מען געדיינקט נור די הויכע שטעלונג וועלכע ער פארנעהמט אלס איינער פון דיא טיעפסטע דיינקער פון אלע צייטען. אימאנועל קאנט (1724—1804) דער גרעסטער פילאזאף פון אכטצעהנטען יאהרהונדערט האט אנערקענט מיימונ׳ס פעהיגקייטען און האט מודה געוועזן אז קיינער פון דיא אייראפייאישע פילאזאפען וועלכע האבען געגען איהם געשריבען האבען איהם אזוי גוט פארשטאנען וויא מיימון. אבגלייך ער האט זיך אויסגעלערענט דייטש ווען ער איז שוין געוועזן באלד דרייסיג יאהר אלט האט ער עס דאך געבראכט אזוי וויט אז זיינע פילאזאפישע שריפטען אין דער דייטשען שפראך האבען אויף זיך צוגעצויגען דיא אויפמערקזאמקייט פון דיא גרעסטע געלעהרטע. זיינע פילאזאפישע ארטיקלען זיינען געדרוקט געווארען אין דיא וויכטיגסטע זשורנאלען און זיין הויפט ווערק „איבער די טראנסענדענטאלע פילאזאפיע“ איז איינע פון די גרעסטע ווערקע איבער דיעזען געגענשטאנד. פיעלע פארשער און שרייבער וועגען געשיכטע פון פילאזאפיע בעשעפטיגען זיך נאך היינט מיט מיימון׳ס שריפטען און זיין נאמען ווערט וואס וויטער מעהר בעריהמט *).

מיימון האט אויך געשריבען איינינע העבראישע ווערקע און האט איבערזעצט ווערקע פון פרעמדע שפראכען אין לשון קודש. דיא בעריהמטעסטע פון אלע

*) אין קונא פישער׳ס „געשיכטע דער נייען פילאזאפיע“ וועלכע איז בעקאנט אלס דיא בעסטע איבער דעם געגענשטאנד און האנדעלט נור וועגען פילאזאפען וועלכע האבען עטוואס מחדש געוועזן אויף דעם פעלד פון פילאזאפיע, זיינען דיא אידיש-דייטשע פילאזאפען פון יענעם דור כמעט ניט דערמאנט. אבער דיא בעשרייבונג און דיא טהעאריען פון דעם ליטווישען משכיל שלמה מיימון פארנעהמען דארט גאנצע צוויא קאפיטלען!

זיינע ווערק איז זיין אייגענע לעבענס בעשרייבונג, אין דייטש, אין וועלכע ער שיל־דערט זיין קינדהייט, זיין יוגענד און דעם אונרוהיגען, אונרעגעלמעסיגען לעבען וואס ער האָט געפיהרט ביז דער צייט ווען דאס ווערק איז ערשיענען (1793). אין דעם בוך (וועלכער איז אין אונזער צייט אויך איבערזעצט געוואָרען אין ענגליש) דער־צעהלט מיימון אויף זיך אליין דעם גאנצען אמת און פארלייקענט ניט זיינע חסרונות. ער שילדערט דאָרט אויך די לאגע פון די אידען אין ליטא און פוילען אין יענע צייטען און דריקט זיך אָפט אויס זעהר אונפריינדליך געגען זייא. דאס ווערק איז בעוואונדערט געוואָרען פון די גרעסטע מענער אין דייטשלאנד און דער פּאָעט געטהע האָט איינגעלאדען מיימון ער זאָל קומען זיך בייא איהם אויפהאלטען. מיימון האָט דערפון, וויא פון פיעלע אַנדערע גוטע געלעגענהייטען ניט געמאכט קיין גע־ברויך.

מיימון האָט געהאַט פיעלע בעוואונדערער אונטער דעם געלעהרטען דייטשען אדעל און איינער פון זייא, גראף קאלקרייטה פון זיעגערסדארף אין שלעזיען, האט איהם אין 1795 צוגענומען צו זיך אויף זיין לאנדגוט און איהם אויסגעהאלטען אויף איין אנשטענדיגע אָרט. ער האָט אָנגעזאָגט אז מען זאל דעם זאָנדערבארען מאַן נאָכגעבען אַלעס וואָס ער וויל וויא ווייט עס איז מעגליך און האָט געזעהען אז זיין בעפעהל זאָל דורכגעפיהרט ווערען. אויף יענעם לאנדגוט האָט מיימון פארבראכט די לעצטע פינף יאהר פון זיין לעבען און די איינציגע רוהיגע יאָהרען וואָס ער האָט געהאַט. זיין פריהעריגע לעבענס וויזע האָט רואינירט זיין געזונדהייט און ער איז געשטאָרבען אונגעפעהר 47 יאָהר אַלט, אין יאָהר 1800 און איז בעגראָבען גע־וואָרען אין גלאָגוי. אין די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען האָט ער זיך ווייט גע־האַלטען פון אידען און זיין נאָמען איז ניט פיעל בעקאַנט אונטער די אידישע מאַסען. אָבער אין דעם פעלד פון פילאָזאָפיע פאַרנעהמט ער א וויכטיגען פלאַץ און קיין געשיכטע פון מעטאפיזיק אָדער פילאָזאָפיע קען ניט זיין פאָלשטענדיג ווען זיא זאָל ניט געבען א בעריכט פון די דענקונגס־אַרט און פון די סיסטעם פון דעם געוועזענעם מלמד פון דער ליטא, דעם גרעסטען אידישען פילאָזאָף פון אכטצעהנטען יאָהרהונדערט — שלמה מיימון.

דריטער קאפּיטעל.

דיא גזירות פון אוקראַינע (חרב גאַנטא) און דער אונטערגאַנג פון פּוילען. פּוילישע אידען אונטער דיא הערשאפט פון פּרייסען עסטרייך און רוסלאנד.

יואן .III סאביעסקי דער בעריהמטער העלד וועלכער האָט רעגיערט פון 1674 ביז 1696 איז געוועזן דער לעצטער גרויסער קעניג וואָס פּוילען האָט געהאַט און האָט וויא וויט ער האָט געקענט געזוכט צו האלטען אָרדנונג און צו שיצען דיא אידען. אָבער דיא לאַגע פון פּוילען און פון דיא אידען איז געוואָרען וואס ווייטער ערגער. אין אָנפאַנג פון 18טען יאָהר הונדערט, ווען פריעדריך אויגוסט פון זאַקסען איז געוועזן קעניג פון פּוילען איז דאָס לאַנד פּאַרוויסטעט געוואָרען דורך דעם קריעג וואס ער האָט געפיהרט מיט דעם גרויסען קריעגער קארל .XII פון שוועדען. נאָך דיא מלחמות איז געקומען אַ שרעקליכער הונגער אין די יאָהרען 1709-10 ווען צעהנדליגע טויזענדער קריסטען און פיעלע טויזענד אידען זיינען אומגעקומען פון הונגער. דיא רעגיערונג איז אימער געוואָרען שוואַכער און האָט אַלץ וועניגער געקענט שיצען די שוואַכע אידען פון דיא צרות וואָס זייא האָבען געליטען פון אַלע זייטען. דיא מאַגיסטראַטען אָדער שטאָדט רעגיערונגען האָבען זיך אין איי-ניגע פעלע געפיהלט שטאַרק גענוג אוועקצוטרייבען פון דיא אידען דיא פּריווילעגיען וואס זייא האָבען געהאַט פון דיא רעגיערונג. וואס דיא אונאָרדנונג איז געוואָרען גרעסער האָבען אידען אַלץ מעהר געליטען און עס איז לייכט צו בעגרייפען וויא וועניג מען האָט זיך געקימערט פאַר זייערע רעכטע אָדער פאַר זייער זיכערהייט אין דער צייט ווען גאַנץ פּוילען איז געוועזן אין אַ צושטאַנד פון אַנארכיע.

אין 1764 איז אויף דעם פּוילישען טהראָן ארויף סטאַניסלאַוו פּאָניאַטאָווסקי, דער לעצטער קעניג פון פּוילען. רוסלאַנד און פּרייסען האָבען איהם אונטערשטיצט און דער פּוילישער אָדעל האָט געמאַכט אַ קאָנפעדעראַציאָן אָדער פאַראייניגונג געגען איהם און געגען דיא רוסישע אַרמעע אויף וועלכע זיין מאַכט האָט זיך גע-

שיצט. דיא קאנפעדעראציאן האט נעהאט איהר מיטעלפונקט אין פאדאליען, אין דער שטאט באר, און פון דארט האט זיא זיך פארשפרייט איבער פארשיעדענע פוילישע פראווינצען. רוסלאנד האט דורך איהרע אינטריגען אויפגערייצט די בויערן פון אוקראינע צו מאכען איין אויפשטאנד געגען דיא פוילישע פריצים און זייערע אידישע העלפער. זאפאראזשני קאזאקען און היידאמאקען האבען דאן (אין 1768) אנגעפאנגען צו איבערפאלען און אויסצומארדען פריצים און אידען וויא אין דיא גזירות ת"ח און בלוט האט געפלייצט וויא וואסער אין גאנץ אוקראינע און דיא אומגעגענד. דיא איינוואוינער פון די שטעדט שמילע און זווינאגראדיעץ זיינען צום גרעסטען טהייל אויסגעמארדעט געווארען און דיא איבערגעבליבענע וויא אויך דיא איינוואוינער פון דיא ארומיגע פלעצער האבען זיך גערעטעט אין די שטאדט הומיין אדער אומאן וועלכע מען האט געהאלטען פאר זיכער.

דער אנפיהרער פון דיא קאזאקען און דיא אנדערע מערדער-באנדען וועלכע זיינען אויפגעשטאנען געגען דיא פריצים און דיא אידען איז געווען דער קאזאקען-הויפטמאן זעלעזניאק. געגען איהם איז ארויסגעשיקט געווארען איין ארמעע פון גראף פאטאצקי'ס קאזאקען אונטער דיא אנפיהרונג פון זייערן א הויפטמאן מיט דעם נאמען נאנטא. דיא צווייא קאזאקען אנפיהרער האבען אבער באלד זיך פאר-אייניגט געגען פוילען און אנשטאט אנצופאלען אויף זעלעזניאק איז נאנטא אנגע-פאלען אויף דיא שטאדט ליעזאנקע און אויסגעמארדעט אללע איינוואוינער. פון דארט איז ער אוועק נאך אומאן וואו קריסטען און אידען האבען זיך בעוואפענט און פארטהיידיגט דיא שטאדט צווייא טעג מיט דעם מוטה פון פארצווייפעלטע. אויפ'ן דריטען טאג איז נאנטא מיט זיינע קאזאקען דורך א פערראטה אריין אין שטאדט און איז איבערפאלען דיא קלייסטערס און דיא שול וואו דיא גאנצע בע-פעלקערונג איז געווען פערזאמעלט. יונג און אלט, מענער, פרויען און קינדער זיינען אויסגעמארדעט געווארען מיט דיא גרעסטע אכזריות. 12,000 קריסטליכע און 8 000 אידישע נפשות זיינען יענעם שרעקליכען טאג אומגעקומען אין אומאן (20טען יוני 1768). פון דארט זיינען דיא באנדיטען אוועק נאך דיא ארומיגע שטעדט וואו זייא האבען געמארדעט און געראובט אונגעשטערט. דיא פריצים און דיא אידען פון דער שטאדט באלטא זיינען אנטלאפען צום גרענעץ פון טירקיי, אבער די מערדער האבען זייא אנגעיאגט און אויסגע'הרג'עט.

צום סוף האט א רוסישע ארמעע געגומען געבאנגען צלע באנריטען מיט זייערע אנפיהרער. נאנטא מיט זיין באנדע זיינען איבערגעגעבען געווארען צו פוילען און האבען געקריגען זייער פארדיענטע שטראף, אין דער צייט וען דיא רוסען האבען

בעשטראפט זעלעזניאק מיט זיינע לייטע פאר זייערע רציחות. מען רעכענט דאס דיעזע אונרוהען וועלכע זיינען פערורזאכט געווארען דורך דעם אויפשטאנד פון די פוילישע קאנפעדעראציאן, האבען געקאסט 200,000 מענשענלעבען. דער פוילישער אדעל איז אבער געווען צו שוואך און צו אונאייניג אונטער זיך צו קענען בעפרייען פוילען און דיא פארשיעדענע דריי קלאסען אין וועלכע פוילען איז געווען איינגע־טהיילט: דער אדעל, דיא אידישע מיטעלקלאס און דיא בויערן האבען געהאט צו וועניג סימפאטהיע איינע פאר דיא אנדערע און זיך צו וועניג פארשטאנען, זייא זאלען זיך קענען צוזאמען בעטהייליגען אין איין ענטהוזיאסטישע נאציאנעלע בעווע־גונג און דערמיט רעטען פוילען פון אונטערגאנג. אין 1773 איז פארגעקומען דיא ערשטע טהיילונג פון פוילען, ווען רוסלאנד, פרייסען און עסטרייך האבען צוגענומען גרויסע שטיקער לאנד פון דיא אמאליגע מעכטיגע קעניגרייך, און האבען דערווייל געלאזען סטאניסלאוו פאניאטאווסקי אלס קעניג פון דיא איבריגע פראווינצען ביז נאך דיא צווייטע טהיילונג, ווען ער האט (אין 1795) אפגעדאנקט און איז אוועק נאך סט. פעטערסבורג.

פאניאטאווסקי וועלכער איז געווען א גוטער, אנשטענדיגער מאן נור מיט א שוואכען כאראקטער, האט זיך ניט געוויזען שלעכט צו אידען. אונטער דיא רע־פארמען וואס ער האט איינגעפיהרט אדער געוואלט איינפיהרען אין לאנד זיינען אויך געווען אייניגע אין בעצוג אויף אידען. גלייך אין אנפאנג פון זיין רעגיערונג (אין 1764) האט ער אפגעשאפט דעם ועד ארבע ארצות וועלכער האט זיך אין פיעלע פאלען געצייגט צו דעספאטיש. דיא אידען פון פוילען האבען דאדורך פאר־לארען דעם מיטעלפונקט פון אויטהאריטעט און יעדע קהילה האט פון יעצט אן פארוואלטעט איהרע אייגענע אנגעלעגענהייטען. דיעזע נייע ארדנונג האט פיעל געהאלפען צו פארשפרייטען דיא חסידות וואס האט אנגעפאנגען שטארקער צו ווערען אין יענע צייטען, און וועלכע וואלט וויא אנדערע מיינען, פיעלייכט געקענט אונטערדריקט ווערען פון א קערפערשאפט וואס האט געהאט א פאלימישע מאכט און איז אנערקענט געווארען פון אידען אלס פארשטעהער פון רעליגיאן וויא דער ועד. אין 1775 האט פאניאטאווסקי בעפרייט פון צו צאהלען קאפ־געלד אלע אי־דען וואס וועלען זיך נעהמען צו ערדארבייט. פיעלע אנדערע רעפארמען זיינען פאר־געשלאגען געווארען אויף דעם לעצטען סיים פון פוילען אין 1788—1792 אבער זייא זיינען געבליעבען א „פרומער וואונש" און דיא לעצטע צוטהיילונג פון פוילען האט דאס געמאכט אונמעגליך צו וויסען בעשטימט אויב זייא וואלטען דורכגעפיהרט געווארען.

עס האבען אויך ניט געפעהלט איינציגע ביישפּיעלע פון טרייהייט און אויפּאָפּפערונג פאר פוילען וואס אידען האבען געוויזען אין דער צייט פון דיא לעצטע קריזיס. אידען האבען געקעמפּפט וויא העלדען אין דיא פערטהיידיגונג פון ווארשא געגען דיא רוסען אין 1794. אין דעם לעצטען פערזוך וואס דער פּוילישער העלד קאסצוסקא האט אין יענער צייט געמאכט צו רעטען פּוילען, האט ער אונטער זיך געהאט א רעגימענט אידישע סאָלדאטען אונטער א אידישען פּאָלקאָווניק (קאָלאָנעל) מיט דעם נאמען ב ע ר ק אָ, וועלכער האט אויך געדיענט אין דיא אַרמעע פון דעם גרויסען נאפּאָלעאָן און איז געפאלען אין שלאכט ביי דיא שטאָדט קאָצק אין 1809. אבער בכלל מוז מען צוגעבען דאס אידען וועלכע זיינען אימער דיא ערשטע צו ליידען אין אונאָרדנונגען, האבען זיך געפונען זיכערער אפילו אונטער דיא טיראַנישע שטרענגע הערשאפט פון דיא נייע הערשער אין פערגלייך מיט דיא אנארכיע און דיא מהומות פון דיא לעצטע פּעריאָדע אין דיא געשיכטע פון פּוילען.

אין דעם טהייל פּוילען וואס איז געקומען אונטער פּרייסען'ס הערשאפט האט זיך דיא אידעשע לאגע שנעל פארבעסערט. פּרייסען האט דאן געמאכט גרויסען פאָרטשריט אין גייסטיגע און מאטעריעלע ענטוויקלונג און דיא ליבעראלע אידען פון ענדע פון אכטצעהנטען יאהרהונדערט האבען געבראכט אז מען האט בעטראכטעט דיא אידען אלס גלייכבערעכטיגט נאך איידער זיי האבען געזעצליך געקראָגען דיא זעלבע רעכטע וויא קריסטען. דיא גרויסע פּאָליטישע ענדערונגען וואס דיא נאפּאָלעאָנ'שע מלחמות האבען פערורזאכט אין דייטשלאנד אין אָנפאנג פון ניינצעהן יאהרהונדערט און דיא פרייהייטס-בעוועגונגען וועלכע האבען זיך נאכדעם ענטוויקעלט, האבען געגעבען דיא אידען האפנונג אויף בעסערע צייטען. דיא פּוילישע אידען האבען אויך געצויגען גרויס נוצען פון דיא אויסגעצייכענטער פּרייסישע ערציהונגס-מעטהאָדען און זייא זיינען שנעל געוואָרן דייטשע אידען. א גרויסער טהייל פון דיא בעריהמטע אידען פון דייטשלאנד אין ניינצעהנטען יאהרהונדערט זיינען געקומען פון פּראָווינץ פּאָזען און דיא אומגעגענד וועלכע האט פריהער געהערט צו פּוילען.

גאליציען אדער דער טהייל פּוילען וואס איז אנגעקומען צו עסטרייך איז ניט געוועזען אזוי גליקליך, דיא פּונקטען אין דיא טאָלעראנטע געזעצע וועגען אידען וואס קייזער יאָזעף II. האט ארויסגעגעבען אין 1782 זיינען ניט לאנג געבליבען אין קראפט, אבער דיא שווערע שטייערן פון זייגע צייטען זיינען נאך פארגרעסערט געוואָרן. זיינע נאכפאָלגער לעאפּאלד II און פראנץ II. זיינען געוועזען אונפריינד־

ליך צו אידען און דיא גאנצע ערשטע העלפטע פון 19טען יאהרהונדערט, ביז דיא רעוואלוציאן פון 1848 איז אין גאליציען און אויך אין אנדערע טהיילען פון דיא עסטרייכישע מאנארכיע אוועק אין שטרייטיגקייטען צווישען דיא אידען וועלכע האבען געפאָדערט מענשענרעכטע און דיא לאנדעס־רעגיערונג אדער שטאדט און פראָווינץ רעגיערונגען וועלכע האבען עס ביז דאן ניט בעווילליגט. דיא ערניעדער־נענדע געזעצע און דיא שווערע אבגאבען זיינען נור בּיסלאכווייז אפגעשאפט גע־וואָרן ווען דיא רעוואָלוציאָן פון 1848 האט אויף א קורצע צייט פארבעסערט זייער לאגע. דיא מפלות וואס עסטרייך האט געהאט אין איהרע מלחמות געגען פראנקרייך אין 1859 און נעגען פּרייסען אין 1866 האבען איהר געבראכט צום שכל און זייט דאן האבען דארטען אידען, אופען פאפיר מינדסטענס, גלייכע רעכטע מיט אלע אנדערע מיטבירגער. דיא פערשיעדענע נאציאָנאליטעטען פון וועלכע דיא עסטרייך־אונגארישע מאנארכיע איז צוזאמענגעשטעלט האלטען זיך אימער אין ארומרייסען צווישען זיך און דאס האט דארט מעהר וויא אומעדום אין אונ־זערע צייטען אויפגעוועקט שנאה פון איין פאָלק צום אנדערן און פון אלע פעלקער צו די אידען.

דאָך מוז מען צוגעבען אז דיא אידען פון גאליציען האבען געצווינגען נוצען פון דיא פאראענדערונג וואס האט זיי געבראכט אונטער עסטרייכישע הערשאפט. דיא מעגליכקייט צו געניסען א גוטע ערציהונג זיינען געווען בעסער וויא אין פוילען און דער דייטשער איינפלוס האט דאָרט אויך ניט פערפעהלט צו האבען א ווירקונג אויף דיא בעסערע קלאסען. ר׳ יוסף פ ע ר ל פון טארנאָפאל (1773—1839) דער וואָהלהאבענדער שריפטשטעלער און פריינד פון בילדונג, איז געווען דער ערשטער וועלכער האט דארט געגרינדעט שולען פאר אידישע קינדער און געוויזען דעם נוצען וואס א סיסטעמאטישע אייראָפּייאישע אויסבילדונג קען ברייגנען. צוזאמען מיט איהם שטעהען אין דיא ערשטע רייהע פון גאליציאנער משכילים: דער טיעפער דיינקער און קריטיקער ר׳ נ ח מ ן ק ר א כ מ א ל (1.85—1840), דער אויסגע־צייכענטער שריפטשטעלער ש מ ש ו ן ב ל א ך הלוי (געשטאָרבען 1845), דער גאון און גרינדליכער פארשער אין אידישע וויסענשאפט ר׳ שלמה יהודה ליב ר א־פ א פ א ר ט (17 0—1867) און דער סאטיריקער דר. יצחק ערטער 1851—1792). דיעזע בעריהמטע מענער און זייערע פריינדע האבען פיעל געטהאן צו פארפלאנ־צען השכלה אין גאליציען און האבען אויך פיעל בייגעטראגען צו דיא ענטוויקלונג פון די נייע אידישע ליטעראטור און צו דיא ערפאָרשונג פון אידישע געשיכטע.

אם ערגסטען איז געווען דיא לאגע פון דיא גרויסע מאסע אידען פון פוילע

וועלכע זיינען אריין אונטער דיא הערשאפט פון רוסלאנד, וואו דיא בארבארישע
רעגיערונג איז געוועזען אזוי שטרענג און דיא אללגעמיינע לאגע פון לאנד אזוי ניע־
דעריג דאס דיא וויכטיגע פאליטישע ענדערונגען פון אייראפא האבען דארט ניט
געקענט האבען קיין איינפלוס צום גוטען. דיא רוסישע רעגיערונג האט זיך אימער
געוויעזען זעהר פיינדליך צו אידען און פלעגט פון צייט צו צייט ארויסטרייבען אלע
אידען וועלכע פלעגען זיך בּיסלאכווייז אנקלייבען אין פערשיעדענע געגענדען.
אלעקסיי מיכאילאוויטש, דער צווייטער פון די ראמאנאווס, האט אין 1654 ארויס־
געטריעבען דיא אידען פון מאהליעוו, ווען דיא שטאדט איז אריין אין זיינע הענד.
אין 1676 איז פארבאטען געווארען אידען פון סמאלענסק צו קומען נאך מאסקווא.
אין 1727 איז ארויס א געזעץ, צו פארטרייבען דיא אידען וועלכע האבען זיך בּע־
זעצט אין אוקראינע און אין אנדערע רוסישע שטעדט און זייא ניט מעהר אריינ־
לאזען איבער דעם רוסישען גרענעץ. עס שיינט אבער אז ניט אלע זיינען אוועק
אדער דאס פֿעלע זיינען צוריק געקומען, ווייל אין 1749 איז ערשיענען א נייער אר־
קאז פון קייזערין יעליסאוועטא פעטראוונא צו פארטרייבען פון רוסלאנד אללע
אידען אויסער דיא וועלכע וועלען אננעהמען דעם פראוואסלאווגעם גלויבען. עק־
טערינא .II „דיא גרויסע“, האט אויך אין 1762 בעשטעטיגט דאס געזעץ אז אי־
דען טארען ניט וואוינען אין רוסלאנד.

אבער מיט דיא טהיילונג פון פוילען וועלכע האט זיך אנגעהויבען אין 1773
האט רוסלאנד געמוזט ענדערן איהר פאליטיק וועגען אידען. דיא אידען זיינען גע־
ווען אזא וויכטיגער טהייל פון דיא איינוואוינער פון ליטא און פון דעם גרויסען
טהייל פון פוילען וואס רוסלאנד האט גערויבט, אז עס איז געווען אונמעגליך זייא
פון דארט ארויסצוטרייבען. דיא קייזערין׳ס אפיקורסות און פריינדשאפט מיט דיא
פריינייסטער פון פראנקרייך און איהר ערקלערונג (אין 1786) אז אלע רעליגיא־
נען און אלע נאציאנאליטעטען אין רוסלאנד זאלען האבען גלייכע רעכטע זיינען גע־
ברויכט געווארן פון איהר נור אום זיך צו מאכען א שיינעם נאמען אין אויסלאנד,
אבער אין אמת האט זיא געהאנדעלט געגען אידען אזוי אונגערעכט און אזוי טי־
ראניש וויא דער גרעסטער רעליגיעזער פאנאטיקער. דיא אויסנאהמס־געזעצע
געגען אידען הויבען זיך אן אונטער איהר רעגיערונג. אין 1791 איז אידען
פארבאטען געווארן צו פיהרען געשעפטען אין דיא שטעדט פון אינגערען רוסלאנד
אדער אין האפענשטעדט. אין 1794 איז ארויס דער אוקאז אז אידען מעגען צוגע־
רעכענט ווערען צו דיא בירגער (מעשצאנסטווא) אדער צו קלאס פון סוחרים
(קופטשעסטווא) אין דיא פלעצער וואו זיא מעגען וואוינען, אבער דערפאר מוזע

זייא צאָהלען דאָפּעלטע אבגאבען אדער פּאַדאטקעס וויא קריסטען;*) דיא אידען וועלכע ווילען ניט צאהלען דיא דאָפּעלטע שטייערען איז ערלויבט געוואָרען צו פאר־לאָזען רוסלאַנד.

אין דיא קורצע רעגיערונג פון דעם האלב־פערריקטען קייזער פּאוועל I. איז זעהר וועניג אויפגעטהאָן געוואָרען וועגען אידען אויסער וואס דיא אידען פון קור־לאנד וועלכע איז דאן געקומען אונטער רוסישע הערשאפט האבען געקריגען דיא ערלויבניס דארט צו בלייבען. ער האט אויך בעשטימט (אין 1800) דאס אידען וועלכע קענען ניט בעצאָהלען אלעס וואס עס קומט פון זיי, אנשטאט וואס עס איז זיי אונטער דעם פאָריגען געזעץ ערלויבט געווארען אויס צו וואנדערן פון רוסלאנד, זאָללען אוועקגעשיקט ווערען ארבייטען אין דיא מיענען וואס געהערט צו דער רע־גיערונג.

אלעקסאנדער I. וועלכער איז אדויף אויפען טהראָן אין 1801 האט זיך געצייגט פריינדליכער צו אידען און האט ערלויבט אידישע קינדער צו בעזוכען דיא אלגעמיי־נע שולען און אקאדעמיען אפילו דארט וואו אידען האבען ביז יעצט ניט געטאָרט וואוינען. זיינע געזעצע פון 1804 האבען געגעבען פיעלע רעכטע צו אידען וועלכע ווי־לען זיך נעהמען צו ערדארבייט. ער האט אויך צוגענומען א גרויסען טהייל פון די מאכט וואס דער רב און דער קהל האבען געהאט איבער דיא אידישע געמיינדען און ערלויבט צו ערוועהלען אידישע פערטרעטער אין מאַגיסטראט אדער שטאדט־רעגיערונגען.

אבער דיעזע גוטע געזעצע זיינען ארויס צוזאמען מיט דיא בעשטימונג אז אידען זאָלען פאר טריבען ווערען פון דערפער און עס זאל זיי שטרענג פארבאָטען ווערען צו האלטען שיינקען און קרעטשמעס. דאס איז געווען איין אמת'ע גזירה און האט פארדאָרבען דעם גוטען איינדרוק וואס דיא געזעצע וואָלטען זאָנסט געמאכט. דיא צאָהל פון שיינקערס און קרעטשמערס אין ליטא און פּוילען איז געווען זעהר גרויס און נאכדעם וויא מען האט זייא פיער יאָהר געמאטערט אויף אלערלייא אופנים האט דער מיניסטער פון אייננערע אנגעלעגענהייטען, קניאז קוראקין ערקלעהרט דעם קייזער אין 1808 אז עס איז אונמעגליך צו פארטרייבען דיא אידען פון דיא

---

*) דער קראי בנימין אָגאַ (געשטאָרבען 1825) וועלכער איז געווען דער שאָצמייסטער פון לעצטען טאַטאַרישען הערשער פון קרים איז דאָן אָוועק נאך סט. פּעטערסבורג און האט אויסגעווירקט אַז דיא קראים אדער קאראאימעס זאלען זיין פּטור פון צו צאָהלען דיא דאָפּעל־טע אָבגאָבען וואס זיינען ארויפגעלייגט געוואָרן אויף אידען.

דע־פער. אלעקסאנדער האט דערוויל געהייסען אויפהערען די אויסווייזונגען און האט אוועקגעזעצט א קאמיסיאן די זאכע צו אונטערזוכען. די ארבייט פון די קאמיסיאן האט זיך וויא געוועהנליך געענדיגט מיט גארנישט; אבער דאס געזעץ איז געבליעבען און איז זיים דאן אימער אנגעווענדעט געווארען ווען די רעגיערונג אדער בעאמטע פון איינציגע פלעצער האבען זיך אן דעם דערמאהנט און עס גע־ברויכט אלס א מיטעל צום אונטערדריקען די אידישע דארף־בעוואוינער אדער פון זיי צו רייסען געלד.

אלעקסאנדער .I האט עפענטליך אויסגעדריקט זיין צופריעדענהייט מיט די אידען פאר די טריַיהייט וואס זייא האבען איהם געוויעזען אין דער צייט ווען די פראנצויזען זיינען אריין אין רוסלאנד אין 1812—13. ווען דער קריעג האט זיך גע־ענדיגט האט זיך ווייטער אנגעהויבען א צייט פון מאכען פלענער פון וועלכע עס האט זיך מייסטענטהיילס גאר ניט אויסגעלאזען. פוילען האט נאך דאן געהאט א רעגיערונג פאר זיך אונטער די רוסישע הערשאפט און איינער פון איהרע אנ־פיהרער, בישאף מאלצעווסקי, האט זיך אין 1816 געווענדעט צו דוד פריעדלענדער אין בערלין ער זאל ערקלערען וואס ער דיינקט איז אם בעסטען צו טהאן צו פאר־בעסערען די לאגע פון די אידען אין פוילען. פריעדלענדער האט אלס א ענט־פער געשריעבען זיין ווערק „איבער די פערבעסערונג דער איזראעליטען אים קע־ניגרייך פאלען“ וועלכעס איז געדרוקט געווארן אין בערלין אין 1819, אבער מעהר האט מען פון די פראגע ניט געהערט.

אין 1818 האט אלעקסאנדער .I געהייסען די אידען זיי זאלען אויסקלייבען דריי דעפוטאטען וועלכע זאלען קומען נאך פעטערסבורג און די רעגיערונג זאל זיך מיט זיי בעראטהען אין איהרע פלענער וועגען אידען. וויכטיגע אידישע פערטרעטער פון אלע גובערניעס וואו אידען האבען געמעגט וואוינען זיינען צוזאמען געקומען אין ווילנא און מען האט אויסגעקליבען אלס דעפוטאטען: זונדעל זאנענבערג פון גראד־נא, ביינוש בעראץ פון וויטעבסק און מיכאל אייזענשטאדט פון מאהילעוו. די פערזאמלונג וואס האט זיי אויסגעקליעבען האט אויך ארויסגעגעבען א בעפעהל אז אלע אידען פון רוסלאנד וועלכע האבען זילבערנע עטרות אויף די „קיטלען“ מו־זען דאס אוועקגעבען צו קהל און פון דאס געלד וואס מען וועט דערפאר קריגען וועט מען צוזאמען קלייבען די סומע פון 3660 רענדלאך א יאהר וואס מען האט אויסגערעכענט אז די דעפוטאטען וועלען דארפען האבען אין סט. פעטערסבורג. אבער אויך פון דיעזען פלאן פון וועלכען עס שיינט אז די אידען פון רוסלאנד האבען פיעל ערווארטעט, האט זיך גאר ניט אויסגעלאזען. די דעפוטאטען האבען

ביא דיא רעגיערונג נאר ניט אויסגעפיהרט און מען האט מעהר ניט געהערט פון דיא גאנצע אונטערנעהמונג. עס איז נאך דאן ניט געקומען דיא צייט ווען דיא אידען פון רוסלאנד זאלען וויסען וויא צו מאכען געברויך פון די וועניגע רעכטע וואס דיא רעגיערונג האט זיי געוואלט געבען. פון אנדערען זייט האט דיא רעגיערונג אימער צוזאמען מיט דיא קליינע טובות אויך געטהאן גרויסע רעות און האט צו דערווייבען צייט אויך געמאכט אזעלכע אנשטרענגונגען צו בעקעהרען אידען צום פראוואסלאוונעם גלויבען, אז אלעס וואס זיא האט געטהאן האט פאר דיא פרומע אידען אויסגעזעהן זעהר פערדעכטיג. אזוי איז דאס געקומען אלעקסאנדר I. וועלכער איז בכלל ניט געוועזען שלעכט צו אידען און האט ווארשיינליך זייא געוואלט העלפען, האט דאך ניט אויפגעטהאן עטוואס וואס זאל אויף איין אמת פארבעסערען זייער לאגע און אין דער צייט פון זיין טויט (אין 1825) זיינען דיא אידישע מאסען געוועזען במעט אזוי ערניעדריגט און פארזונקען אין ארעמקייט און אונוויססענהייט וויא אין אנפאנג פון 19טען יאהרהונדערט.

פיערטער קאפיטעל.

די פראַנצויזישע רעוואָלוציאָן און דער אָנפאַנג פון אמתע איד־ דישע פרייהייט. הירש בער און זאַלקינד הארוויץ. נאַפּאָלעאָן און די סנהדרין. אַדאָלף קרעמיע.

די בעסערע קלאַסען אידען פון דייטשלאַנד האָבען אונטער מענדעלסאָן׳ס איינפלוס ערוייכט אזא הויכע שטופע דאָס זיי זיינען בעטראַכטעט געוואָרען אלס גלייך מיט קריסטען א לאַנגע צייט פריהער איידער דאָס געזעץ האָט זיי אַנערקענט אלס גלייך בערעכטיגטע בירגער. אין פראַנקרייך איז געווען פאַרקעהרט. די אידען האָבען דאָרט גערקריגען פּאָליטישע פרייהייט ניט אזוי דורך זייער אייגענע אנשט־ רענגונגען וויא דורך די געוואַלטיגע ענדערונגען וואָס זיינען דאָרט פאָרגעקומען אין דער צייט פון די פראַנצויזישע רעוואָלוציאָן וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען אין 1789. אין די גייסטיגע בעוועגונגען וועלכע האָבען אַלעמען בעשעפטיגט אין פראַנקרייך אין יענע צייטען איז מעהר געווען די רעדע וועגען בעפרייאונג פאַר די גאַנצע מענשהייט און וועגען רעכטע פאַר אַלעמען, וויא וועגען די פראַגע צו געבען אידען גלייכהייט מיט איין אונטערדריקטע בעפעלקערונג. דאָך האָבען ניט געפעהלט אונטער די גרויסע מענער פון פראַנקרייך לייטע וואָס האָבען זיך שפּעציעל בעשעפטיגט מיט די אידישע פראַגע און אַנערקענט אז אידען פאַרדינען, וויא אלע מענשען, בעפרייט צו ווערען וויא אלע אַנדערע וואָס ליידען ניט דורך זייער שולד זאָנדערן דורך שלעכטע פּאָליטישע איינריכטונגען. איינער פון די הויפּטפיהרער אין אָנפאַנג פון די רעוואָלוציאָן, גראַף מיראַבאָ, (1749—1791) האָט געשריבען א ווערק איי־ בער מענדעלסאָן און האָט דאַרין שטאַרק אָנגעגריפען די דייטשע געלעהרטע שונאי ישראל פון יענער צייט. אַנדערע בעריהמטע פראַנצויזען וויא דער שטאַאטסמאַן מאַלזערב וועלכער איז גילאָטינירט געוואָרען אין 1794 און דער ליבעראַלער גייסט־ ליבער גרעגאָאַר האָבען אויך פיעל געטהאָן פאַר די בעפרייאונג פון אידען.

עס האָבען זיך אויך געפונען אידען פון פראַנקרייך וועלכע האָבען עטוואָס

נעמהאָן פאַר זייערע לײדענדע ברידער. הירש מעדעלסהיים (סערף בער — 1730 1793) פון עלזאס, דוד גראַדי פון באָרדאָ (1742—1811) און בער איזאק בער פון נאַנסי, זיינען װעגען רייכטהום, קענטניס און פעהיגקייטען אַנערקענט געװאָרען אַלס אידישע פערטרעטער און האָבען צוזאַמען מיט אַנדערע װיכטיגע אידען פון פראַנק־רייך געאַרבײטעט פאַר דיא בעפרייאונג פון אידען. סערף בער האָט אין פראַנקרייך פאַרשפּרײט דיא דייטשע שריפט װאָס דאָהם, מענדעלסאָן'ס פרײנד האָט געשריע־בען צו פאַרטהײדיגען אידען. ער איז אויך געשטאַנען אַן דער שפּיצע פון אַ אידישע דעלעגאַציאָן װאָס איז בערופען געװאָרען נאָך פּאַריז אונטער קעניג לואי XVI פאַר דיא רעװאָלוציאָן און האָט נעהאָלפען אָפּצושאַפען געװיסע שפּעציעלע אַבגאַבען װעלכע האָבען דיא אידען פון עלזאַס שװער בעדריקט. עס האָבען זיך אין יענעם דור אויך געפונען אידען אין פראַנקרייך װעלכע האָבען געשריבען פראַנצױזישע װערקע צו פאַרטהײדיגען דיא אידען. אין 1762 איז ערשיענען אַ װערק פון אַ רייכען פּאָר־טוגעזישען אידען, איזאַק פּינטאָ, (1715—1787) געגען דעם בעריהמטען װאָלטער'ס אַנגריפע אויף אידען. אָבער פּינטאָ האָט געזוכט צו בעװײזען אַז דיא פּאָרטוגעזישע אידען שטעהען פיעל העכער װיא דיא דייטשע און פּױלישע און דאָס האָט פאַר־דאָרבען דעם גוטען איינדרוק װאָס זיין װערק האָט געקענט מאַכען. אַ יונגער איד פון עלזאַס, ישעיה בער בינג (1759—1805) האָט אין 1787 אַרױסגעגעבען אַ קליי־נעם ביכעלע אין פראַנצױזיש צו פאַרטהײדיגען אידען און האָט אויך בײגעטראָגען צו ערװעקען אינטערעסע אין דיא אידישע פראַגע

אָבער דער װיכטיגסטער אידיש־פראַנצױזישער שרייבער אין פראַנקרייך אין יענער צייט איז געװען אַ גרױסער למדן פון ליטאַ, ר' שלמה זאַלקינד־הארװיץ פון זעמלין, קאָװנער גוּבערניע, (1738—1812) ער איז געװען אַ תלמיד פון ר' אריה ליב פון װאָלאָזין (שאגת אריה, געשטאָרבען 1785) און האָט, װיא מען גלױבט, איהם בײגעלייטעט נאָך מעטץ. זאַלקינד־הארװיץ איז אין בערלין בעקאַנט געװאָרען מיט מענדעלסאָן און מיט אַנדערע װיכטיגע אידען. פון מעטץ איז ער אַװעק נאָך פּאַריז, װאו ער האָט אין אָנפאַנג בײ טאָג געהאַנדעלט מיט אַלטע קליידער און בײ נאַכט שטודירט. ער האָט שטודירט אייראָפּעאישע און אָריענטאַלישע שפּראַכען און איז מיט דער צייט געװאָרען אַ גרױסער געלעהרטער. ער האָט געװאונען אַ פּרייז פון דיא אַקאַדעמיע פון מעטץ פאַר זיין שריפט װעגען דיא אידישע לאַגע און דיא מיט־לען איהר צו פאַרבעסערען. שפּעטער איז ער אַנגעשטעלט געװאָרען אין דיא קעניג־ליכע ביבליאָטהעק און האָט געשריבען פאַר פראַנצױזישע צייטשריפטען. אין דער צייט פון דיא רעװאָלוציאָן האָט ער סימפּאַטיזירט מיט דיא זשיראָנדיסטען, איינע

פון דיא ראַדיקאַלסטע פּאַרטייען. ער איז אויך געווען איינער פון א אידישע דע־לעגאַציאָן וואָס איז געקומען צו דיא נאַציאָנאַל־פערזאמלונג פון דיא רעוואָלוציאָ־נערען און דער יודענפריינד גאַדאר וועלכער האָט דיא אידען פאָרגעשטעלט, האָט דיא פערזאמלונג אויפמערקזאַם געמאַכט אז דער בעריהמטער זאַלקינד־הארוויץ איז איינער פון דיא דעלעגאַציאָן.

דיא נאַציאָנאַל פערזאַמלונג פון 1791 האט מבטל געמאַכט אַלע געזעצע גע־גען אידען און זיי גלייך געשטעלט מיט אַלע אַנדערע איינוואוינער פון פראַנקרייך. אידען האָבען זיך באַלד געציינט ווערטה צו געניסען דיא פרייהייטען וואָס מען האָט זיי געגעבען און האָבען געאָפּפערט זייער בלוט און זייער פערמעגען פאַר דיא בע־פרייאונג פון דיא אונטערדריקטע מענשהייט. אין דיא צייט פון „טעררער“ אדער דיא שרעקליכע הערשאַפט פון ראָבעספּיערר און זיינע קאמעראַדען, ווען קעפּ זיי־נען געפאַלען ביי די טויזענדע, האבען אידען געליטען ניט מעהר וויא די פראַנצויזען זעלבער. עס זיינען פאָרגעקומען שווירינקייטען ווען דיא רעגיערונג פון דיא רעוואָ־לוציאָן האָט אָפּגעשאַפט דיא קאַטהאָלישע רעליגיאָן און אנשטאָט איהר איינגע־פיהרט דיא פערעהרונג פון רעזאָן (שכל, פערנונפט). אין איינינע פלעצער האבען דיא בעאַמטע געלערנט דעם פּשט אז דיא אידישע רעליגיאָן איז אויך אָפּגעשאַפט געוואָרען און אָפּהיטען אידישקייט איז דאָרום געוואָרען א פערברעכען געגען דיא געזעצע פון לאַנד. ר׳ דוד סינצהיים פון ווירצבורג (געשטאָרבען 1810), וועלכער האָט דאַן געוואוינט אין שטראַסבורג און האָט זיך גערעכענט פאַר דעם גרעסטען תלמודיסט אין פראַנקרייך, האָט געמוזט אנטלויפען וויל ער איז אַנגעקלאַגט גע־וואָרען פאַר וואָס ער היט אָפּ שבת און יום טוב.*) דיא נייע פראַנצויזי־שע קאָנסטיטוציאָן פון יאהר 3 (פון נייעם רעכנונג, ד. ה. 1795) האט געמאַכט אידען פאַר ריכטיגע פראַנצויזישע בירגער מיט גלייכע רעכטע וויא אַלע פראַנצויזען. פראַנקריך איז דאַמיט געוואָרען דאָס ערשטע לאַנד אין אייראָפּא, אזוי וויא יוניי־טעד סטייטס איז דאָס ערשטע אין דער וועלט, וועלכע האָט געגעבען דיא אידען פולע בירגער רעכט. האָללאַנד, דאָס ערשטע לאַנד אין אייראָפּא וועלכע האט דיא

---

*) דיזע געזעצע געגען רעליגיאָן האָבען אויך געהאַט א קאָמישע זייטע. פרומע אידען פון עלזאַס זיינען בעשולדיגט געוואָרען אז זיי באַקען מצות פאַר פסח „געגען דאס געזעץ“. דיא אידען האָבען זיך ענטשולדיגט אַז זיי טהוען דאָס צום אנדענקען פון דיא בעפרייאונג פון אידען און דיא רעוואָלוציאָנערע רעגיערונג וועלכע האָט געקעמפּפט פאַר אַלגעמיינע פרייהייט איז צופריעדען געווען מיט דיא ערקלערונג.

אידען ערלויבט צו לעבען רוהיג און צו היטען זייער רעליגיאן, איז אין 1796 איינגע־נומען געוואָרען פון פראנקרייך און איז אויך פארוואנדעלט געוואָרען אין א רעפּוב־ליק. דיעזע נייע רעפּובליק (באטאוויא) האט אונטער פראנצויזישען איינפלוס אויך געגעבען דיא אידען פולע בירגעררעכט.

ווען דער גרויסער נאפּאָלעאָן איז געוואָרען דער הערשער און שפּעטער דער קייזער פון פראנקרייך און האט אנגעפאנגען אוועקצורויבען פון פראנצויזישען פאָלק דיא פרייהייטען וואס זיי האָבען געוואונען דורך דיא רעוואלוציאן איז נאטירליך דיא אידישע לאגע אויך עטוואס פארערגערט געוואָרען. דיא סוחרים פון שטראס־בורג, וואו אידען האבען פריהער ניט געטארט וואוינען, האבען זיך שטענדיג בע־קלאָגט אויף דיא אידישע קאנקורענץ און פיעלע יאקאָבינער פון עלזאס האבען איני־טריגירט געגען אידען. אין 1806 האט קייזער נאפּאָלעאָן פאררופען א אידישע נאָטאַ־בעלען־פערזאמלונג אדער אסיפה פון בעריהמטע אידען און האט נאכהער ארגאני־זירט א אידישען סנהדרין וועלכע האט אויסגעקליבען דעם אויבען־דערמאהנטען ר׳ דוד סינצהיים אלס נשיא, אברהם סעגרי אלס אב בית דין און דעם איטאליענער אברהם די קאלאנא אלס חכם. אבער פון דיעזע אונטערנעהמונגען האט זיך נאר נישט אויסגעלאזען, אויסער דיא ארגאניזירונג פון א אידישען קאָנסיסטארום אדער פאראיינינונג פון געמיינדען. געוויסע געזעצע וועלכע האבען בעשרענקט דיא רעכטע פון דיא אידען פון עלזאס זיינען ארויסגעגעבען געוואָרען פון נאפּאלעאן א קורצע צייט נאכדעם וויא דיא פערזאמלונג פון דיא סנהדרין האט זיך געשלאָסען.

ווען דיא אלטע קעניגליכע פאמיליע פון דיא בורבאנען איז צוריקגעקומען אוי־פען פראנצויזישען טהראָן האט זיך דיא אידישע לאגע פארערגערט, ניט קוקענדיג אויף דעם וואס זייער גלייך בערעכטיגונג איז אפיציעל גאראנטירט געוואָרען. ערשט דיא דעפּוטירטען פערזאמלונג וואס איז צוזאמענגעקומען נאך דיא יולי־רעוואָלוציאן אין 1830 האט פארפאלשטענדיגט דיא אידישע גלייכבערעכטיגונג מיט דעם וואס זיא האט אויך אנערקענט דיא אידישע רעליגיאן אלס גלייכבערעכטיגט מיט דיא קאטהאלישע.

זייט דאמאלס זיינען דיא פראנצויזישע אידען געוואָרען אמתע פראנצויזישע בירגער און האבען ניט מעהר קיין בעזונדערע געשיכטע פאר זיך. ווען דיא שטער־רונגען זיינען צוגענומען געוואָרען פון זייער וועג האבען אידען אנגעפאנגען צו פאר־נעהמען א וויכטיגען ארט אין פּאליטישען און סאציאלען לעבען און האבען טהייל־גענומען אין דיא גייסטיגע און מאטעריעלע וויא אויך אין דיא פּאליטישע און אפילו אין דיא מיליטערישע ענטוויקלונג פון פראנקרייך. אידען זיינען געוואָרען ניט נור

גרויסע סוחרים, באנקיערען און פאבריקאנטען זאנדערן אויך יוריסטען, קינסטלער, שריפטשטעלער, וויסענשאפטליכע פארשער, פאליטיקער און שטאאטסמענער. עס איז ניטא קיין איינציגעס פעלד פון מענשליכע טהעטיגקייט אויף וועלכע פראנצויזישע אידען חאבען זיך ניט אויסגעצייכענט. אבער דיעזע פראפעסארען, דיפלאמאטען, גענעראלען, ריכטער, פערפעקטען א. ז. וו. זיינען בעריהמט געווארען אלס פראנצויזען, ניט אלס אידען און זייערע טהאטען און זייער וויכטיגקייט געהערען צו דיא פראנצויזישע, ניט צו דיא אידישע, געשיכטע.

נור איינער פון דיעזע בעריהמטע פראנצויזישע אידען האט זיך פיעל אינטערעסירט אין אידישע אנגעלעגענהייטען און פערדיענט איין עהרענהאפטען פלאץ צווישען אידישע גרויסע מענער. דיעזער מאן איז יצחק משה אדער אדאלף קרעמיע (געבארען 1796 — געשטארבען 1880) איינער פון דיא גרעסטע רעדנער און אדוואקאטען פון פראנקרייך. אין דיא אינגערע יאהרען האט ער געקעמפפט פאר אידישע רעכטע און פאר דיא אפשאפונג פון דיא אידישע שבועה. אין 1840 איז ער צוזאמען מיט דעם בעריהמטען פילאנטראפ ר׳ משה מאנטעפיאר פון ענגלאנד (1784—1885) און דיא גרויסע געלעהרטע סאלאמאן מונק (1802–1867) און אליעזר לעווע געפאהרען נאך קאירא און זיי האבען ענדליך אויסגעווירקט אז דיא אונשולדיגע אפפער פון דעם שרעקליכען בלוט בלבול פון דמשק פון יענעם יאהר זיינען בעפרייט געווארען אויף דעם בעפעהל פון וויצע־קעניג מחמד עלי וועלכער האט דאן געהערשט איבער סיריען. אין דער צייט פון דיא רעוואלוציאן אין 1848 איז קרעמיע שוין געווען אזוי בעריהמט דאס ער איז אויסגעקליבען געווארען צום יוסטיץ מיניסטער און אויך אלס איינער פון דיא פינף וועלכע זיינען געשטאנען אן דער שפיצע פון דיא פראוויזארישע (לפי שעה) רעגירונג, ביז לואי נאפאלעאן איז ערוועהלט געווארען פרעזידענט. אין 1858 האט קרעמיע אזוי וויא מאנטעפיאר אויך אומזיסט אנגעווענדעט זיין איינפלוס ארויסצוקריגען פון דיא קאטהוילישע קירכע דעם אידישען אינגעל מארטארא, וועלכער איז אוועקגערויבט געווארען פון זיינע עלטערן ווייל א קריסטליכע דיענסט־מיידעל האט איהם געטויפט אהן זייער וויסען. דיעזער קינדעררויב האט אויפגעשטורמט אייראפא אבער דער פאפסט, וועלכער האט נאך דאן געהאט מעהר איינפלוס, האט דעם קינד ניט אפגעגעבען. מארטארא איז געבליבען א קריסט און איז שפעטער געווארען א בישאף אין שפאניען.

אין 1860 האט קרעמיע געגרינדעט דיא „אלליאנס איזראעליט אוניווערסעל“ אדער „חברת כל ישראל חברים“ וועלכע האט זיך געשטעלט דיא אויפגאבע צו ארבייטען פאר דיא פערבעסערונג פון דיא לאגע פון אידען אין דיא לענדער וואו

זיי ווערען נאך אונטערדריקט. דיעזער פעראיין איז דער וויכטיגסטער אידישער פעראיין פון נייצעהנטען יאהרהונדערט און איז דער עדעלסטער מאנומענט פאר דעם גרינדער. מיט עלף יאהר שפעטער האבען דיא פראמינענטע אידען פון ענגלאנד אויך געגרינדעט אזא פעראיין, דיא אנגלא־דזשואיש אססאסיישאן (אגודת אחים) וועלכער טהוט אויך זעהר פיעל גוטעס אבגלייך ער איז אין אנדערע לענדער ניט אזוי בעריהמט וויא דיא אלליאנס.

קרעמיע איז ווידער געוואָרען יוסטיץ־מיניסטער ווען נאפּאָלעאָן. III איז אראָפּגעווארפען געוואָרען פון טהראן אין דער צייט פון דייטש פראנצויזישען קריעג פון 1870—71. דיא אידען אין דיא פראנצויזישע פראָווינץ אלזשיר אין נארד אפריקא זיינען דאן געווען אין זעהר א טרויערינע לאגע און קרעמיע האט זיך איינגעשטעלט און ארויסגעגעבען דעם בעריהמטען „קרעמיע־דעקרעט“ וועלכער האט אלע אידען פון אלזשיר געמאכט פאר פראנצויזישע בירגער. עס האבען זיך געפונען פיעלע געגנער געגען דיעזע פלוצלונגע עמאנציפאציאן פון דיא לזשירער אידען, וויא קרעמיע אליין האט זיך געריכט. אבער דיא אידען אין פראנקרייך זיינען שוין דאן געווען שטארק גענוג, ניט מורא צו האָבען פאר דיא בעשולדיגונגג אז זייא זוכען זייער איינענע טובה. דער דעקרעט איז געבליעבען אין קראפט און אפילו די אנטיסעמיטישע בעוועגונג אין פראנקרייך אין דיא לעצטע עטליכע יאהר האט דאגעגען גאר נישט געקענט אויפטהאן. אזוי האט פראנקרייך צוגעקריגען א גרויסע צאהל אידישע בירגער פון אלזשיר אין דער צייט ווען זיא האט פארלארען דעם גרעסטען טהייל פון איהרע אידישע איינוואוינער מיט דיא פראָווינצען עלזאס און לאטהרינגען וועלכע דייטשלאנד האָט צוגענומען נאך דעם קריעג.

דער מאָדערנער אנטיסעמיטיזמוס, וועלכער האט זיך פון דייטשלאנד פארשפרייט און איינינע אייראָפּייאישע לענדער, האָט ניט פארפעהלט צו ברייננען פיעל ערנערנים און פערדרוס פאר דיא פראנצויזישע אידען וועלכע האבען זיך שוין גערעכענט פאר פאָלשטענדיגע פראנצויזען און ניט געגלויבט אז אזא אויסברוך נעגען זייא איז מעהר מעגליך. אבער נאך אלע שטורמס און אלע פארטומלעניס וואס די נייע שונאי ישראל פאראורזאכען, בלייבען דיא פראנצויזישע אידען אמתע פראנצויזישע פאטריאָטען און פיהלען זיך זיכער אז דיא אויפרעגונג געגען זייא וועט אריבער אזוי וויא פיעלע אנדערע אויפרעגונגען געגען אידען אין פארש־עדענע צייטען זיינען אריבער און דאס דיא וועלכע דיינקען אז אידען וועלען פארליערען זייער פרייהייט אין דיא ציוויליזירטע לענדער וועלען מיט דער צייט איינזעהען זייער טעות.

די דרייפוס אניטאציאן האט זיך נאך ניט געענדיגט און קען דארום ניט בעשפראָ־כען ווערען אין א געשיכטליכעס ווערק; אבער דער פונקט דאס א פרעזידענט און איינינע מיניסטעריומס זיינען געצוואונגען געוואָרען אפצודאנקען פון זייערע שטע־לען, און דאס דיא גאנצע ציוויליזירטע וועלט איז אויפגעריהרט געוואָרען איבער דעם אונרעכט וואס מען האט געטהאן א אידען, זיינען דער בעסטער בעוויז דאס דיא אידישע פרייהייטען זיינען יעצט פיעל זיכערער וויא אין דיא אמאליגע צייטען ווען יעדע אגיטאציאן נעגען אידען האט געפיהרט צו בלוטפערגיסונגען, צו אויס־ווייזונגען אדער מינדעסטענס צו געזעצע וועלכע האבען אויף איין אמת פארערגערט דיא לאגע פון דיא גאנצע אידישע בעפעלקערונג.

פינפטער קאפיטעל.

בעפרייאונג פון דיא אידען אין ענגלאנד. ר׳ משה מאנטעפיארי. עמאנציפאציאן אין דייטשלאנד. פארבעסערונג פון די אידישע לאגע אין אנדערע אייראפייאישע לענדער. חכמת ישראל.

אין ענגלאנד, דאס לאנד וועלכעס איז איצטער פרייער און פריינדליכער צו אידען וויא אלע אנדערע לענדער פון אייראפא, האבען אידען ניט געקריגען זייער פרייהייט אזוי שנעל וויא אין פראנקרייך און אויך ניט מיט איינמאל. דיא גלייכבערעכטיגונג פון דיא אידען אזוי וויא דיא ענגלישע קאנסטיטוציאן זעלבער, האט זיך לאנגזאם ענטוויקעלט און דיא שטרייטיגקייטען ווענען דיא אידישע פראגע האבען זיך געצויגען איבער הונדערט יאהר. אזוי פריה וויא אין יאהר 1753 האט דער ענגלישער פרעמיער מיניסטער פעלהאם דורכגעפיהרט א געזעץ אז דער פארלאמענט זאל קענען געבען בירגעררעכט צו אלע אידען וועלכע וואוינען זיים דריי יאהר אין ענגלאנד, אבער דיא צייט פאר אזעלכע ליבעראלע געזעצע איז נאך דאן ניט געקומען און די פאנאטישע מאסע און דיא לאנדאנער קריסטליכע געשעפטס־לייט וועלכע האבען געהאסט דיא אידישע קאנקורענץ, האבען אויסגעווירקט אז דאס געזעץ איז מיט א יאהר שפעטער בטל געווארען. אין 1794 האט ריטשארד קומבערלאנד געשריבען אין ערפאלגרייכע יודענפריינדליכע טהעאטער־שטיק „דער איד״ (*The Jew*) וועלכע האט געהאלפען פארשפרייטען א בעסערע מיינונג ווענען אידען אין ענגלאנד, אזוי וויא לעססינג׳ס „נאטהאן דער ווייזע״ אין דייטשלאנד.

עס האבען אין ענגלאנד וויא אין דייטשלאנד זיך געפונען ניט נור רייכע זאנדערען אויך געלעהרטע און פעהיגע אידען וועלכע האבען דורך זייערע שריפטען און דורך עדלע אויפיהרונגען געהאלפען בטל מאכען דעם פאראורטהייל געגען אידען. דער ערשטער גרויסער אידיש־ענגלישער שריפטשטעלער איז געווען אייזיק דיזראעלי (1766—1848) פון פארטוגעזישער אבשטאמונג. די פארטוגעזיש־אידישע געמיינדע האט אויף איהם ארויפגעלייגט א געלד שטראף פון 40 פונט שטערלינג

פאר וואס ער האט ניט געוואלט אננעהמען איין אמט פון „מעמר״ אדער גבאות צו וועלכע ער איז ערוועהלט געוואָרען. דיא שטרייטיגקייט האָט זיך געענדיגט מיט דעם וואָס דיזראעלי האט זיך אין גאנצען צוריקגעצויגען פון יודענטהום (1817) און האט געטויפט זיין גאנצע פאמיליע *)

דער קאמפף וועגען דיא בעפרייאונג פון אידען איז פאָרטגעזעצט געוואָרען אין ענגלאנד דורך דיא ערשטע העלפט פון ניינצעהנטען יאהרהונדערט און אידען האבען ביסלאכוויז געקריגען אימער מעהר רעכטע. אזוי וויא אידען האבען פון אָנפאנג אָן דארט געמענגט אַלעס טהאָן און איבעראל וואוינען, איז אין אמת׳ן דיא גאנצע שטרייטיגקייט געווען הויפטזעכליך וועגען דאס רעכט צו שטימען און ערוועהלט צו ווערען פאר פּאָליטישע עמטער, וויא אויך וועגען אנערקענונג פון אידישע חתונות אלס געזעצליך. דעם לעצטען פונקט האבען אידען געוואונען אין 1830. אין דיא זעלבע צייט האבען זייא אויך געקריגען בירגער רעכט אין לאנדאָן. דיא „רעפאָרם ביל״ וואס איז פון ענגלישען פּארליאמענט אנגענומען געווארען אין 1832 און האָט ענטהאלטען פיעלע ליבעראל ענדערונגען, האט אויך געגעבען אידען און קאטהאליקען דאס רעכט צו שטימען. דער פרעמיער מיניסטער פון יענער צייט, לארד ראָססעל, וויא אויך דער בעריהמטער היסטאָריקער לארד מאקאָליי (1800—1859) האָבען זיך אָנגענומען פאר אידען און א ביל צו געבען דיא אידען גלייכע רעכטע מיט ענגלענדער איז אין 1833 אָנגענומען געוואָרען אין אונטערהויז אדער „הויז אָף קאממאנס״ פון פארליאמענט. דיא הויז אָף לאָרדס האט אבער געשטימט דאגעגען און דיא זעלבע זאך וויעדערהאָלט צעהן מאהל: דאס הייסט די הויז אָף קאמאנס האט דיא ביל צעהן מאל אנגענומען און דיא הויז אף לארדס האָט יעדעס מאל געשטימט דאגעגען.

דיא איינציגע זאך וואס איז יעצט געשטאנען אין וועג פון אידען צו ווערען ערוועהלטע בעאמטע איז געווען דיא שבועה וועלכע האט ענטהאלטען דיא בעמערקונג אז דער בעאמטער שווערט „אויף דיא אמונה פון א וואהרען קריסט" צו ערפיללען זיין פפליכט. סיר דוד סאלאמאנס איז אין 1845 געוועהלט געוואָרן צום אָל-

---

*) זיין זאהן בנימין דיזראעלי אדער לארד ביקאנספיעלד (1804—1881) וועלכער איז שפעטער געווארען פרעמיער-מיניסטער פון ענגלאנד און איז געווען איינער פון דיא גרעסטע דיפלאמאטען אין אייראפא וויא אויך א פעהיגער ענגלישער שריפטשטעלער, איז געטויפט געווארען ווען ער איז אלט געווארען 12 יאהר. זיין וואונדערבארע קאררירע איז דארום א טהייל פון דיא ענגלישע — ניט פון אידישע — געשיכטע.

דערמאן אבער ער האט ניט געקרינען זיין זיטץ ווייל ער האט ניט געוואָלט ש. רען דיא אויבענדערמאָנטע שבועה. און זיא איז שפעטער צוליעב איהם געענדערט געוואָרן. ער איז ערוועהלט געוואָרן צום פּארליאמענט אין 1851 און האט אויך ניט געקענט זיצען אדער וואוטען ווייל ער האט דארטען אויך ניט געוואָלט שווערען „אלס א וואהרער קריסט". באראָן ליאָנעל ראָטהשילד וועלכער איז ערוועהלט געוואָרען אלס מיטגליעד פון פּארליאמענט נאך פריהער (1847) האט אויך ניט געקרינען דעם זיץ איבער דיא זעלבע אורזאכע. ערשט אין 1858 האט מען בעשלאָסען אז דיא הויז אָף קאממאָנס מעג, אָהן דיא צושטיממונג פון דיא הויז אָף לאָרדס, ענדערן דיא פאָרם פון דיא שבועה פאר איהרע מעמבערס. זייט דאן קענען אידישע מיטגליעדער אריין אין פּארליאמענט און דערמיט איז דיא גלייכבערעכטיגונג פון אידען אין ענגלאנד פאָלשטענדיג דורכגעפיהרט געוואָרן. אין 1866 איז דיא פאָרם פון שווערען פאר מעמבערס פוןביידע הייזער פון פּארליאמענט אין גאנצען אומגעענדערט געוואָרן אזוי דאס אידען אדער אונגלויביגע קענען איהר אויך געברויכען אָהן געוויסענביססע. דער ערסטער אידישער לאָרד, נתנאל ראָטהשילד, האט דארום ניט געהאט קיינע שוויריגקייטען ווען ער האט געדארפט איינגעשוואָרען ווערען אלס מיטגליעד פון הויז אָף לאָרדס אין יאָהר 1885.

ווען דיא פראגע פון דיא שבועה איז געסעטעלט געוואָרן האבען דיא אידען אין ענגלאנד זיך געפונען גלייכבערעכטיגט מיט אנדערע בירגער און האבען אויך, וויא דיא בעפרייטע פראנצעזישע אידען אנגעפאנגען צו מאכען ריעזיגע פאָרטשריטע. ענגלאנד איז יעצט ניט נור דיא רייכסטע, זאָנדערן אויך דיא גרעסטע און פרייעסטע פון אלע אייראָפּייאישע לענדער און אידען זיינען אונטער דיא הערשאפט פון קיין אייראָפּייאישע רעגיערונג ניט אזוי זיכער און אזוי הויכגעאכטעט וויא אונטער דיא ענגלישע. אידען פערנעהמען זעהר א וויכטיגען פּלאץ אין האנדעל און אין דיא פּאָליטיק פון ענגלאנד און איהרע מעכטיגע קאָלאָניעס. אין פּארליאמענט זיינען אימער דא עטליכע אידישע מעמבערס, דריי אידישע לאָרדס זיצען אין אויבער־הויז און דיא הויפּט שטאדט לאָנדאָן האט שוין געהאט איינינע אידישע לאָרד מעיאָרס. אין קיין לאנד פון דער וועלט אויסער יונייטעד סטייטס איז דיא אידישע בעפרייאונג ניט דורכגעפיהרט געוואָרן אזוי פאָללשטענדיג און דער פּאָרטהייל געגען אידען ניט אזוי אין גאנצען פארגעסען געוואָרן וויא אין ענגלאנד. עס פערשטעהעט זיך דאס אונטער אזעלכע גינסטיגע אומשטענדע זיינען אויסגעוואקסען פיעלע בעריהמטע אידען וועלכע האבען געבראכט נוצען צו זייער פרייע פאטערלאנד און עהרע פאר דעם כלל ישראל. דער בעריהמטעסטער פון זייא און

פיעלייכט דער בעריהמסטער איד אין גאנץ איירָאפּא אין ניינצעהנטען יאהרהונדערט איז געווען דער רייכער בעל צדקה סיר מאָזעס מאָנטעפיאָרי וועלכער איז שוין אויבען דערמאָהנט געוואָרען.

סיר מאָזעס איז געווען אַ פּערזענליכער פריינד פון קעניגין וויק־טאריאַ, וועלכע האט איהם ערהויבען צום אדעל שטאַנד. ער האָט דעם גרעסטען טהייל פון זיין לאַנגען לעבען אין אַ גרויסע טהייל פון זיין פאר־מעגען פארבראכט צו העלפען אידען וואו עס איז נור געווען אַ מעגליכקייט. ער איז זיבען מאָל געווען אין ארץ ישראל, 2 מאל אין רוסלאַנד (אין 1846 און אין 1872) איין מאל אין עגיפּטען און איין מאל אין מאראקא און האט יעדעס מאל אויסגעווירקט גוטעס פאַר אידען. ווען ער האט אין 1884 געפייערט זיין הונדערטען געבורטס־טאג, איז עס געווען אַ יום טוב פאר דיא אידען פון גאנץ וועלט און ווען ער איז וועניגער וויא אַ יאהר שפּעטער געשטאָרבען איז ער בעטרויערט געווארען אלס איינער פון דיא גרעסטע מענשען־פריינד פון זיין צייט. זיין טהעטיגקייט פאר אידען איז געווען אַזוי גרויס, דאס ער איז וויט מעהר בעריהמט געווארען וויא דיא ראָטהשילדס און אַנדערע גרויסע בעלי צדקה וועלכע האבען מיט געלד אליין געטהאַן פיעל מעהר וויא ער. דער נאמען מאָנ־טעפיאָרי איז געבליעבען טהייער און היילִיג בייא דיא מייסטע אידען און ווערט דערמאָהנט מיט הויפאכטונג און פערעהרונג ביז היינטיגען טאג.

* * *

אין דייטשלאַנד האבען דיא אידען אין דיא ערשטע העלפט פון ניינצעהנטען יאהרהונדערט דורכגעמאַכט אַ מערקווירדיגע פעריאדע פון גייסטיגע און פּאָליטישע טהעטיגקייט. און דיא איננערע אנגעלעגענהייטען האט געשטורעמט פון דיא בעוועגונג צו רעפאָרמירען רעליגיאָן אָלס מיטעל געגען דיא נייע בילדונג וועלכע האט דערוויטערט דעם אינגערן דור פון יודענטהום און האָט געבראכט טויזענדער פאַמיליען צום טויפען זיך. דיא פּאָליטישע ענדערונגען זיינען אויך געקומען שנעל איינע נאך דיא אַנדערע אין פארשיעדענע געגענדען און דיא האפנונג אויף פרייהייט איז געווען באַלד שטארק און באַלד שוואַך. אונטער דעם איינפלוס פון די פראַנצויזישע זיעגער וועלכע האבען כמעט בעהערשט דייטשלאַנד אין דער צייט פון גרויסען נאפּאָלעאָן, זיינען דיא דייטשע אידען אין איניגע פלעצער אַנערקענט געוואָרען אָלס גלייך בערעכטיגטע בירגער. אין דער צייט וואס נאפּאָלעאָן באָנאפּארט האט פּאַרקלענערט דיא רעכטע פון דיא אידען פון עלזאַס האט זיין ברודער זשעראָם, פאַר וועמען ער האָט צו־זאמענגעשטעלט דאס קעניגרייך וועסטפאַלען פון דייטשע פראָווינצען גע־

נעבען דיא אידען פולע בירגערדעכט (1808). איזראעל יאקאָבזאָהן, (1769 — 1828). דער ערשטער איד וועלכער האט איינגעפיהרט אין דייטשלאנד רעפאָרמירטע גאָטעס־דיענסט האט פערנומען א וויכטיגען פלאַץ אין היוף פון דיעזען קעניג.

דער פראַנצויזישער איינפלוס האט אויך געווירקט אז אידען אין באַדען און אַנדערע פראָווינצען האבען געקראָגען מעהר רעכטע וויא זיי האָבען פריהער געהאט. קעניג פריעדריך ווילהעלם פון פרייסען האט אידען נעגעבען כמעט גלייכע רעכטע מיט קריסטען אין 1812. אין פראַנקפורט אם מאין האָבען דיא אידען געקויפט גלייכע רעכטע פאר דיא סומע פון 440,000 פלאָרין. אָבער אזוי שנעל וויא דיא פראַנצויזישע סאָלדאַטען האבען געמוזט פארלאָזען דייטשלאנד נאך נאַפּאָלעאָנס לעצטע מפלות, האָבען דיא דייטשע רעגירונגען אין דיא שטעדט צוריק צוגענומען דיא פרייהייט ביי דיא אידען.

אידען האבען געשיקט זייער פערטרעטער און אויך אַדוואָקאטען צו פערטהיידיגען זייערע רעכטע אויף דעם וויענער קאָנגרעס וואָס איז אָפּגעהאַלטען געוואָרען אין 15—1814 צו ברענגען אין אָרדנונג דיא אייראָפּייאישע אַנגעלעגענהייטען און מבטל צו זיין דיא גרויסע פּאָליטישע ענדערונגען וואָס נאַפּאָלעאָן האט פעראורזאכט. דיא בעריהמטע מיניסטאָרען הארדענבערג פון פרייסען און מעטערניך פון עסטרייך האבען זיך געוויזען פריינדליך צו אידען אבער עס האט זיך אָנגעפאַנגען איין אַגיטאַציאָן פון דייטשע פּאַטריאָטען ביי וועלכע פאַטריאָטיזמוס און יודענהאַס געהט האַנד אין האַנד און זיי האָבען געאַרבייט מיט אַלע כחות און מיט דיא שמוציגסטע מיטלען אַז דער קאָנגרעס זאל ניט טאָהן קיין גוטעס פאַר אידען. דער בעשלוס פון קאנגרעס אז „אידען זאָלען בעהאַלטען אַלע רעכטע וואָס זייא האָבען געקראָגען אין דיא דייטשע שטאַאטען" איז דורך א פעלשונג איבערגעמאַכט געוואָרען צו לעזען אז זיי זאלען האָבען דיא רעכטע וואס זיי האָבען געקראגען פון דיא דייטשע שטאַאטען. דאס האָט פאר אידען איבערגעלאָזען נור יענע רעכטע וואס זיי האָבען געהאט פאר דעם אנפאַנג פון דיא פראַנצויזישע הערשאַפט, דאָס הייסט כמעט גאר קיינע רעכטע.

דיא אידען פון דייטשלאַנד האָבען דארום געמוזט אָנפאַנגען דעם קאַמפּף אום פרייהייט גאר פון דאָס נייע אבער א האַלבעס יאהרהונדערט פון בילדונג האט זיי געמאַכט פעהיג צו פערטהיידיגען זייערע אינטערעסען מיט גרויס ערפאָלג. צוויי געטויפטע אידען לודוויג ב ע ר נ ע פון פראַנקפורט (1789—1836) און היינריך היינע פון דיסעלדאָרף (1856— פון וועלכער דער ערשטער איז געווען דער בעסטער פאָליטישער שרייבער

און דער צווייטער (אויסער געטהע) דער גרעסטער פאָעט פון דייטשלאַנד, זיינען יעצט געשטאַנען אַן דער שפיצע פון דיא „יונג דייטשלאַנד בעווע־גונג, וועלכע האט געקעמפפט פאַר אַלגעמיינע פרייהייט. דיא גרויסקייט פון בערנע און היינע געהערט צו דיא דייטשע, ניט צו דער אידישער ליי־טעראַטור, אָבער זייא האבען אין זייערע אַרבייטען פאר דיא פרייהייט פון דייטשען פאלק אויך ניט פאַרגעסען דיא אונטערדריקטע אידען פון וועמען זיי האבען געשטאַמט און האבען ביי יעדע געלעגענהייט געפאָ־דערט גערעכטיגקייט און גלייכבערעכטיגונג פאַר דיא אידישע אַיינוואוינער פון דייטשלאנד.

אונטער דיא אידען זעלבער איז אויך אויפגעשטאַנען אַ וויכטיגער פאַרטהיידיגער פון אידישע רעכטע אין די פערזאָן פון גבריאל ריעססער (1806—1860) איין אייניקעל פון דעם ליטווישען רב ר׳ רפאל הכהן פון וואלאָזין וועלכער איז געוואָרען אַ רב אין האַמבורג און איז בעקאַנט אונ־טער לומדים אַלס ר׳ רפאל האַמבורגער. ריעססער איז אויסער זיינע פאָ־ליטישע און שריפטשטעלערישע פעהיגקייטען געווען איינער פון דיא בעסטע און עדעלסטע מענשען. ער האָט געאַרבייט אונערמידליך פאר אי־דישע פרייהייט אין אַ ציימונג וועלכער ער האט שפעציעל דערצו גע־גרינדעט און אין דיא אַלגעמיינע פרעסע און דורך בעזונדערע שריפטען. ער האָט אַיינגעלאַדען אַלע ליבעראַלע קריסטען צו ארבייטען אלס פרינציפּ זאַכע פאַר דיא בעפרייאונג פון אידען און האָט געשפיעלט אַ וויכטיגע ראָלע אין דיא רעוואָלוציאָן פון 1848 וועלכע האט וויעדער גע־בראַכט פרייהייט פאר דיא אונטערדריקטע דייטשע פעָלקער און אויך פאַר דיא אידען.

דיעזע רעוואלוציאָן פון 1848 וועלכע האט זיך פאַרשפרייט איבער גאַנץ מיטעל אייראָפּאַ און האָט פאַרניכטעט דיא דעספּאָטישע אַיינריכטונ־גען וועלכע האבען זיך נאך אנגעהאַלטען פון פריהעריגע פינסטערע יאהר־הונדערטע, פאַנגט אויך אָן דיא עפּאָכע פון אידישע גלייכבערעכטיגונג אין דיא מייסטע ציוויליזירטע לענדער. דיא רעאַקציאָן וואָס איז געקומען נאך 1848 האט ניט מעהר געקענט צוריקהאַלטען דיא שטרעבונג נאך פריי־הייט און דיא בעסערע קאָנסטיטוציאָנען וואס זיינען אין דיא מייסטע לענ־דער נעגעבען געווארען, האבען אויך געגעבען גלייכע בירגער רעכטע צו דיא אידישע אַיינוואוינער. אין דיא נעקסטע 15 אדער 20 יאהר זיינען אי־דען געווען גלייכבערעכטיגט אין דיא מייסטע אייראָפּייאישע לענדער וועסט פון רוסלאַנד.

אין האָללאַנד זיינען דיא אידען געבליעבען פריי אויך ווען דיא פראַנצויזען זיינען פון דאָרט פאַרטריבען געוואָרען אין 1814. אין איטאַליען

זיינען דיא אידען פריי געוואָרען אין פארשיעדענע ציימען וויל זיא איז דאָן געווען צוטהיילט אויף פיעלע טהיילען. דיא ליבעראַלע סאַרדיניען האָט אידען געגעבען גלייכע רעכטע אין 1848, אין טוסקאני און לאָמ-באַרדיען איז דיא בעפרייאונג געקומען ערשט אין 1859 אין נעאַפּעל און סילציען אין 1861, אין ווענים אין 1866 און שפּעטער וויא אומעדום אין רוים. אידען האָבען דאָרט געקראָגען גלייכע רעכטע ערשט אין 1870 ווען דער קירכענשטאַאַט און דיא וועלטליכע מאַכט פון רוים זיינען אונטערגעגאַנגען און גאַנץ איטאַליען איז פעראייניגט גע-וואָרען אונטער וויקטאָר עמנואל, וועלכער איז פריהער געווען קעניג פון סאַרדיניען.

דיא אידען אין בעלגיען זיינען בעפרייט געווארען אין 1830. דיא װעניגע אידען פון דענעמאַרק אין 1849, מיט אַ יאָהר שפּעטער וויא דיא אידען פון שוועדען. אין דיזע אַלע לענדער זיינען אידען יעצט אַ טהייל פון דיא אַלגעמיינע בעפעלקערונג און אַלע שטורמס פון מאָדערנעם אַנטיסעמיטיזמוס איז ניט אומשטאַנדע געווען צו פאַרקלענע-רען זייערע רעכטע אין דיא לענדער וועלכע האָבען קאָנסטיטוציאָנעלע רעגירונגען.

אין עסטרייך האָבען דיא אידען אויך געהאַט פיעל אויסצושטעהן פון אויסנאַהמס-געזעצע און שווערע שטייערן ביז דיא רעוואָלוציאָן פון 1848 האט זייא ערלייזט אין דיא שפּעטערע אומענדערונגען האָבען פאַר-פאָלשטענדיגט זייער גלייכבערעכטיגונג. דיא געשיכטע פון דיא בעפריי-אונג פון דיא אידען פון אונגאַרן איז זעהר אינטערעסאַנט וויל דער הויפּט קעמפּפער פאַר אונגאַרישע פרייהיט, לודוויג קאָססיטה, איז ניט געווען פריינדליך צו אידען און האט איז זיין צייטונג וועלכע ער האָט פאַר דיא רעוואָלוציאָן פון 1848 ארויסגעגעבען, זיך אויסגעדריקט אז אי-דען פאַרדינען ניט קיין גלייכע רעכטע מיט קריסטען דערפאַר וואס זיי האָבען בעזונדערע שפּייז-געזעצע אדער הלכות כשרות. דיא טאָלעראַנץ-שטייער וועלכער האָט דיא אידען פון אונגאַרן שווער געדריקט איז אָפּגע-שאַפט געוואָרען אין 1846 און ווען דיא רעוואָלוציאן האָט זיך מיט צוויא יאָהר שפּעטער אנגעפאנגען אונטער דיא פיהרערשאַפט פון לייטע וועלכע זיינען ניט פריינדליך צו אידען, האָט עס לכתחלה אויסגעזעהן אז אידען האָבען פון איהר ניט פיעל צו ערוואַרטען.

אין אמת האָט זיך דיא רעוואָלוציאָן פון אונגאַרן אָנגעפאַנגען מיט איין איבערפאַל אויף דיא אידען פון פּרעסבורג (19טען און 20טען מערץ 1848). אין פאָלגענדען אַפּריל און מאַי זיינען פאָרגעקומען איבער-פאַלען אויף אידען אין פערשיעדענע אונגאַרישע שטעדט און זאָגאר אין

פעסט. ערשט ווען אונגארן איז צוריק אונטערדריקט געוואָרען און האָט פארלאָרען איהר קאָנסטיטוציאָן איז דיא שטימונג געגען אידען געוואָרען אַ בעסערע. אין 1867 איז אונגאַרן בעפרייט געוואָרען און געקריגען איהר קאָנסטיטוציאָן. דער יודענפריינד פראַנץ דעאַק איז דאַן געשטאַנען אַן דער שפיצע פון איהר פאַטריאָטען און אידען האָבען געקראָגען גלייכע רעכטע מיט אלע אַנדערע בירגער. דיא אַנטיסעמיטישע בעוועגונג אין אונגאַרן וועלכע איז אויסגעבראָכען אַ קורצע צייט שפעטער איז יעצט אין גאַנצען פאַרגעסען און אידען לעבען דאָרט רוהיגער און פרייער וויא אין מאַנכע לענדער וועלכע האַלט זיך העכער אין בעצוג אויף ציוויליזאַציאָן.

אין דער צייט וואָס אידען האָבען געקעמפפט צו קריגען גלייכע רעכטע מיט זייערע שכנים, אָדער ריכטיגער געזאָגט, בעפרייט צו ווערען גלייך מיט זייא, איז אין אידישען לאַגער אין דייטשלאַנד אויך פאָרגעקימען אַ קאַמפף וועגען רעפאָרם אין רעליגיאָן. אין אָנפאַנג פון נייצענטען יאָהרהונדערט האָבען זיך שוין געפונען אידען אין דייטשלאַנד וועלכע האָבע איינגעזעהן אז מען מוז אונטער אידען אויפוועקען איין אינטערעסע פאַר אידישע געשיכטע און ליטעראַטור און דערמיט אָפּהאַלטען אַז דיא דייטשע בילדונג זאל ניט פארפיהרען אַלעמען צום קריסטענטהום. אין 1819 איז געגרינדעט געוואָרען אין בערלין אַ אידישער „קולטור־פעראיין" צו דיעזען צוועק און פיעלע פון דיא פעהיגסטע אידישע יונגע לייט, וויא אויך עטליכע פון דיא עלטערע משכילים פון מענדעלסאָן'ס צייט, זיינען געוואָרען מיטגליעדער. אָבער דיא פעהיגסטע פון דיא יונגע מיטגליעדער ווי היינע, מאָזער און גאַנז האָבען זיך איינער נאך דעם אַנדערן געטויפט און זיינען בעריהמט געוואָרען אַלס דייטשען. נור איין מאַן פון דיעזען פעראיין איז געבליעבען טריי צו דיא אויפגאַבע וואָס זיי האָבען זיך געשטעלט און ער איינער האָט געטאָהן מעהר וויא יעדער אַנדערער צו גרינדען און צו ענטוויקלען דאס וואס מיר רופען יעצט „חכמת ישראל" אָדער „וויסענשאַפט דעם יודענטהומס", דאָס הייסט דיא ערפאָרשונג פון דער אידישער געשיכטע, ליטעראַטור, זיטטען, מנהגים א. ז. וו. דיעזער מאַן איז געוועזן ר' יום טוב ליפּמאַן אָדער לעאָפּאָלד צונץ (1896—1794) וועלכער האָט אין זיין גאַנצען לעבען געאַרבייטעט אונערמידליך אויסצופארשען און פאָרצולייגען פאַר דיא וועלט אין אַ וויסענשאַפטליכע פאָרם אַלע פאַקטען וועגען יודענטהום וואס זיינען אינטערעסאַנט אדער ווערטה צו וויסען.

אין דיעזער אַרבייט האָבען איהם דיא ערשטע גאַליציאַנער גרויסע משכילים וויא דיא אויבען דערמאָנטע קראָכמאַל און ראַפּאָפּאָרט וועלכע

האָבען געשריבען העברעאיש, פיעל געהאָלפען. אָבער דיא מייסטע וויסענ־שאַפטליכע אַרבייט איז אָנפאַנגס געטהאָן געוואָרען פון דייטשלאַנד. איזאַק מאַרקוס יאָסט (1793—1860) האָט אין 28—1820 פאַרעפענטליכט זיין „געשיכטע דער איזראַעליטען", דיא ערשטע אידישע געשיכטע וואס איז געשריבען געוואָרען פון אַ אידישען געלעהרטען און אין אַ מאָדערנע שפּראַך. דיעזע און אַנדערע היסטאָרישע אַרבייטען האָבען מעגליך געמאַכט פאַר היינריך גרעטץ (1817—1891) שפּעטער צו שרייבען זיין גרויסעס מייסטער ווערק „דיא געשיכטע דער יודען" וועלכע איז אַנער־קענט אַלס דיא פאָלשטענדיגסטע אידישע געשיכטע וואס איז ביז יעצט געשריעבען געוואָרען, אָבגלייך זיא איז ניט פריי פון בעדייטענדע פעה־לערען.

נאָך דעם אונטערגאַנג פון דיא וועסטפאַלישע רעגיערונג איז יאַקאָב־זאָהן אַוועק נאָך בערלין וואו ער האָט געגרינדעט אַ פּריוואַט רעפאָרם שול וועלכע איז צוויי מאָל געשלאָסען געוואָרען פון דער רעגיערונג. זיי־נער אַ תלמיד מיט דעם נאמען קליי איז אַוועק נאָך האַמבורג און דאָרט אויך געגרינדעט אַ רעפאָרם טעמפּעל, וועלכער האָט געגען זיך אַרויסגע־רופען אַ שטורם פון דיא קאָנסערוואַטיווע רבנים. אָבער עס זיינען פון דיעזע פאַרצייטיגע, מייסטענטהיילס פּוילישע, רבנים יעצט אין דיא גרויסע דייטשע און עסטרייכישע געמיינדען זעהר ווענינ געבליעבען. אויף דיא פּלעצער פון דעם בעריהמטען ר' יחזקאל לאנדא אין פּראַג (1713—1793) ר' פּנחס הורוויץ (הפלאה) פון פראַנקפורט און אין אַנדערע גרויסע שטעדט זיינען גאר ניט מעהר אויסגעקליבען געוואָרען קיין אַלטמאָדישע רבנים. די לעצטע גדולים וויא ר' מרדכי בעט פון ניקאלסבערג (1820—1753) ר' יעקב ליסא (געשטאָרבען 1832) ר' עקיבא איגר פון פּויזען (1761—1837) ר' משה (חתם) סופר פון פּרעסבורג (1762—1839) און אנדערע וואו זיי האָבען געקעמפפט געגען דעם נייעם רעפאָרם און מאַנכע אויך געגען דיא גאַנצע מאָדערנע בילדונג, אָבער זייא האבען ניט געקענט פיעל אויפטהאָן. שמואל האלדהיים (1806—1860) יועלאער איז געווען אַ גוטער תלמודיסט און ר' אברהם גייגער (1810—1874) אַ מאַן מיט גרויסע תלמודישע אין וועלטליכע קענטנים און מיט זעלטענע פעהיגקייטען, האָבען ענטוויקעלט אין פאַרשטאַרקט דעם רעפאָרם יודענטהום און יעצט געפינען זיך רעפאָרם געמיינדען אין דיא מייסטע גרויסע שטעדט פון דייטשלאַנד און עסטרייך.

גייגער פאַרנעהמט אויך אַ וויכטיגען פּלאַץ אין דיא נייע וויסענ־שאַפט דעם יודענטהומס. אויך ר' מיכאל זאַקס פון בערלין (1808—1864) דער קאָנסערוואַטיווער און געבילדעטער רב ר' זכריה פראַנקעל (1875—

1801) דער דירעקטאָר פון ראַבינער סעמינאַריום און דער גרויסער תלמודיסט ר' צבי הירש חיות פון זאָלקווי (1806—1855) האָבען פיעל געטהאָן פאַר חכמת ישראל. דער מיטעלפונקט פון העברעאישע השכלה איז אין מיטען פון נייַנצעהנטען יאָהרהונדערט שוין געווען גאַליציען און רוסלאַנד, אָבער פיעלע פון דיא דייטשע געלעהרטע אויך פון דיא וועלכע זיינען דא אויסגערעכענט, האָבען מיטגעאַרבייט אין דעם „כרם חמד" וועלכער איז ערשיענען צעהן יאהר (1833—42) פון שמואל ליב גאלד־בלום פון טאַרנאָפּאָל (געשטאָרבען 1846) און האָט פערעפענטליכט שריפ־טען פון דיזע קלאַס פאָרשער. אין איטאַליען זיינען אויך אויפגעוואַקסען צוויי גרויסע געלעהרטע וועלכע האבען מיטגעאַרבייט אויף דיזעם פעלד; יצחק שמואל רעגגיא (יש"ר, 1784—1855) און שמואל דוד לוצאטו (1800—1865). דייטשע אידישע געלעהרט זעצען פאָרט דיא פאָרשונגען אין דייטש און אויך בעריהמטע וועלטליכע געלעהרטע וויא פּראָפעסאָר מאָריטץ לאַצאַרוס (געבאָרען 1823) נעהמען אַ גרויסע אינטערעסע אין אידישע אַנגעלעגענהייטען און אידישע קענטניסע.

די בעפרייאונג פון די אידען אין דייטשלאַנד און אַנדערע מיטעל־אייראָפּייאישע לענדער האָט אויך געבראַכט אַזעלכע וויכטיגע פערבעסערונגען אין זייער מאַטריעללע לאַגע וויא אין ענגלאַנד און פראַנקרייך. אידען האָבען אָנגעפאַנגען צו פארנעהמען די גרעסטע פּלעצער אַלס געלעהרטע אַלס פינאַנסירען און פאַבריקאַנטען און אויך אַלס קינסטלער. בערטהאָלד אויערבאַך (1812—1882) איז געוואָרען איינער פון דיא בעסטע דייטשע נאָוועליסטען; אהרן בערנשטיין (1812—1884) איז בעריהמט געוואָרען אַלס פּאָפּולער וויסענשאַפטליכער שרייבער. אַלס אַ ביישפּיעל וויא הויך אידען האָבען זיך אַרויפגעאַרבייטעט, אונטער בעסערע אומשטענדע, אין פעלדער פון קונסט וואו זיי האבען פריהער גאר ניט געלייסטעט קען מען אָננעהמען מוזיק. דער דייטשער איד מייערבעער (1791—1864) און דער געטויפטער איד מענדעלסאָהן בארטהאלדי (איין אייניקעל פון מאָזעס מענ־דעלסאָהן, 1809 — 1847) געהערען צו דיא גרעסטע קאָמפּאָזיטאָרען פון יאהרהונדערט. איינער פון דיא גרעבטע קאָמפּאָזיטאָרען פון פראַנקרייך איז אויך געווען אַ איד, דער בעריהמטער פראמענטהאל הלוי (האַלעווי 1790—1862) דער זאהן פון אליהו חלפן הלוי וועלכער האָט פערפאסט איין אויסגעצייכענטען העברעאישען שיר „השלום" לכבוד דעם גרויסען נאַפּאָלעאָן. דער אַלטער יאָזעף איזראַעלס ווערט יעצט גערעכענט אַלס דער גראָסטער מאַלער אין האָללאַנד, דער אינגערער זאַנגוויל (פון רוסי־שער אָבשטאַמונג) געהערט צו דיא בעסטע שריפטשטעללער אין ענגלאַנד און גענעראַל לייטענאַנט אַטאָלענגהי אונטער דיא גרעסטע מיליטערישע

אָנפיהרער אין לואיגי לוצאטו איינער פון דיא בעטטע פינאַנסיערען אין דיפּלאָמאַטען. דער געטויפטער ענגלישער איד דאַוויד רוקאַהדא (1823 — 1772) איז געוועזן איינער פון דיא גרינדער פון וויסענשאַפט פון פּאָליטי־שע עקאָנאָמיע און דיא סאָציאַליסטישע בעוועגונג וועלכע האָט זיך אַזוי שטאַרק ענטוויקעלט אין דיא צווייטע העלפט פון נייַנצעהנטען יאהרהונ־דערט, האָט געהאַט אַלס איהרע ערשטע און גרעסטע אָנפיהרער דיא אידען פערדינאַנד לאַסאַלל (קאָהען פון ברעסלוי, 1725—1864) און קאַרל מאַרקס (1818—1883). אַזוי האָבען דיא אידען אין אַלע ציוויליזירטע לענדער עררייכט הויכע שטעללונגען אין פערשיעדענע פעלדער פון טהעַ־טיגקייט און האָבען פראַקטיש בעוויעזען דאס זיי שטעהען אין נאַטירליכע פעהיגקייטען געוויס ניט ניעדעריגער און וואהרשיינליך נאך עטוואס הע־כער וויא אַנדערע אייראָפּייאישע נאַציאָנאַליטעטען.

זעקסטער קאפיטעל.

אידען אין רוסלאנד אונטער ניקאלאי דעם ערשטען אלעקסאנדער דער צווייטער און דיא קורצע „גאלדענע צייט“. פאגראמען און צרות אונטער אלעקסאנדער דעם דריטען. השכלה, נאציאנאליזמוס און אויסוואנדערונג נאך אמעריקא.

דער נאכפאלגער פון אלעקסאנדער I איז געווען זיין ברודער ניקאלאי I א פעהיגער אבער שטריינגער טיראן וועלכער איז געזעסען אויף דעם רוסישען טהראן 30 יאהר (1825—1855) און האט פארהיט אז קיין שטראהל פון האפנונג און פרייהייט פון דיא דאמאליגע פאליטישע בעוועגונגען אין אייראפא זאל איינדרינגען אין זיין פינסטערע מדינה. רוסלאנד איז ניט נאר געבליעבען פינסטער זאנדערן זיא האט נאך געהאלפען פארשפרייטען פינסטערנים אנדערסוואו, יוייל ניקאלאי האט אין דער צייט פון דיא רעוואלוציאנען אין 1848 געשיעט איין ארמעע צו אינטערדריקען דעם אונגארישען אויפשטאנד געגען עסטרייך און דערמיט פארזארגט אז פרייהייט זאל ניט קענען אויפהויבען איהר קאפ אפילו אין א בענאכבארטע מדינה. דאך מוז מען צוגעבען אז ניקאלאי האט געמאכט גרויסע אנשטרענגונגען צו פארבעסערן דיא לאגע פון רוסישען פאלק און אויך דיא לאגע פון דיא אידען, ווען ער וואלט זיינע געזעצע וועגען אידען ניט דורכגעפיהרט אויף אזא דעספאטישען אופן; ווען ער וואלט ניט, וויא זיין ברודער פאר איהם, ארויסגעגעבען שווערע גזירות צוזאמען מיט רעפארמען און הויפרזעכליך, ווען ער וואלט ניט אזוי אפען געזוכט צו בעקעהרען אידען צום פראוואסלאוונעם גלויבען, וואלטען דיא אידען פון רוסלאנד געהאט מעהר צוטרויען צו זיינע פלענער צו פארבעסערן זייער לאגע און וואלטען געמאכט מעהר געברויך פון דיא פריווילעגיען וואס ער האט געגעבען צו דיא וועלכע נעהמען זיך צום שטודירען אדער צו ערד ארבייט.

באלד אין אנפאנג פון זיין רעגיערונג (1872) האט ניקאלאי ארויס-

געגעבען אַ געזעץ אַז מען זאָל פון אידען נעהמען סאָלדאַטען גראַדע וויא
פון קריסטען אָבגלייך זייא האָבען ניט דיא זעלבע רעכטע. אונטער איהם
האָט מען אויך אָנגעפאַנגען צו נעהמען אידישע קינדער (קאנטאָניסטען)
און זייא אַװעקשיקען ערציהען אונטער קריסטען וויים פון דער היים ביז
זיי פלעגען אַלט ווערען 18 יאָהר און קענען אָנפאַנגען דיא „סלוזשבע“
אָדער מיליטער דיענסט װעלכע האָט געדויערט 25 יאָהר, אין 1835 און
1836 האָט ער אַרויסגעגעבען דיא פלענער צו בעזעצען אידען אַלס ערד
אַרבייטער אין סיביר און ווען פיעלע האָבען שוין אָנגעפאַנגען אַהין צו
פאָהרען האָט ער פלוצלונג חרטה געהאַט (1837) און פאַרבאָטען אידען
איבערהויפט צו וואוינען אין סיביר. טויזענדער אידען וועלכע האָבען גע־
וואָלט ווערען ערד אַרבייטער זיינען דאדורך רואינירט געוואָרען און אָב־
גלייך ער האָט נאכדעם פאַר זייא געלאָזט גרינדען קאָלאָניעס אין כערסאָ־
נער גובערניע, האָט דיא אונטערנעהמונג צו מאַכען אידען פאַר ערדאַר־
בייטער ניט געקענט מעהר האָבען קיין ערפאָלג. אין 1835 זיינען אַרויס־
געגעבען געוואָרען אַלע געזעצע וועגען אידען אין אַ נייע בעזונדערע זאַמ־
לונג. דיא נייע געזעצע האָבען ענטהאַלטען איינִיגע גוטע פונקטען וועגען
דיא רעכטע פון אידען וועלכע ווערען ערד אַרבייטער אָדער ווילען זיך
נעהמען צום שטודירען. אָבער אַזוי וויא דאס רעכט איבעראַל צו וואוינען
און זיך מיט אַלעם צו בעשעפטיגען איז נאָך אימער צוריקגעהאַלטען גע־
האַלטען געוואָרען און דיא הערשאַפט פון „קהל“ איז בעשטעטיגט געוואָ־
רען אין דיא אידישע געמיינדען, האָבען דיא נייע געזעץ אָרדנונגען גע־
בראַכט דעם כלל וואַהרשיינליך מעהר שאָדען וויא נוצען. אין 1839 איז
אַיינגעפיהרט געוואָרען דיא טאַקסע אויף פלייש (קאַראָבקע) וועלכע דריקט
נאָך דיא אידען אין רוסלאַנד (אויסער פוילען וואו דאָס איז שפּעטער אָב־
געשאַפט געוואָרען) ביז היינטיגען טאָג. אין 1843 איז אַרויס דיא גזירה
צו פאַרטרייבען אַלע אידען וועלכע וואוינען 50 וויאָרסט פון גרענעץ. מען
האָט עס אָנגעפאַנגען דורכצופיהרען מיט גרויסע אכזריות, אָבער דיא
אָרעמקייט און דיא נויטה פון דיא פאַרטריבענע איז געװעזען אַזוי גרויס אז
דיא רעגיערונג אַליין האָט געמוזט אָפלייגען די דורכפיהרונג דערפון. דאָס
געזעץ איז אָבער געבליעבען, וויא עס איז דער מנהג אין רוסלאַנד און
ווערט אָפט בענוצט אָנצוטהאָן צרות דיא אידען וועלכע וואוינען נאָהענט
צום גרענעץ.

איינער פון דיא מיטלען וואס אַלעקסאַנדער I און ניקאָלאַי I האָבען
געברויכט צו בעקעהרען אידען צום קריסטענטהום איז געװעזען צו לאָזען
אידען ביסלעבוויז געגען געזעץ. זיך בעזעצען אין סט. פעטערסבורג און
ווען זייא האָבען זיך אַיינגעלעבט און געגרינדעט געשעפטען אָדער געפונען

אַנדערע מיטלען צו מאַכען איין אַנשטענדיגעס לעבען, פלעגט פלוצלונג אַרויס איין אוקאַז אַלע אידען פון דאָרט אַרויסצוטרייבען. פיעלע אידען פלעגען זיך דאַן טויפען און דאַמיט זיך רעטען פון צו ווערען רואינירט און פון זיין געצוואונגען צוריקצוקומען אין דיא איינגע אָרעמע פלעצער וואו אידען מעגען וואוינען. דיעזער פלאַן האָט אַזוי גוט געאַרבייט, דאָס דר. מאַקס ליליענטהאַל (1815—1882) וועלכער איז געווען אין סט. פעטערסבורג אין 1842 דערצעהלט אַז עס האָבען זיך דאָרט דאַן געפונען ניט ווענינער וויא 40,000 געטויפטע אידען. שפּעטער איז זייער צאָהל נאָך פיעל פאַרגרעסערט געוואָרען.

דיא אידען פון פוילען, דאָס הייסט פון דיא צעהן פּוילישע גובער־ניעס וועלכע רעכענען זיך נאָך היינט פאַר אַ בעזונדערע פּראָווינץ, זיינען ביז גאר דיא לעצטע צייט פיעל בעסער בעהאַנדעלט געוואָרען וויא אין ליטאַ, פּאָדאָליען און אַנדערע געגענדען וועלכע ווערען יעצט בעטראַכ־טעט אַלס רוסיש. דאָס קומט טהיילוויז דערפון דאס דיא אידען פון פוי־לען זיינען מייסטענס געבליבען טריי צו רוסלאַנד אין דער צייט פון דעם ערשטען אויפשטאַנד אָדער מיאַטעזש אין 1830—31. דיא פיהרער פון מיאַטעזש, דאָס הייסט דער פּוילישער אַדעל, האָבען געזוכט פרייהייט נור פאַר זיך אָבער ניט פאַר דיא אָרעמע קלאַסען אָדער דיא אידען, און דיא לעצטע האָבען געהאַט אורזאַכע מורא צו האָבען דאס מיט דיא פּוילישע הערשאַפט וועלען זיך אומקעהרען דיא אַלטע אונאָרדנונגען און צרות אויף אידען. אַ קליינע צאָהל אידען פון אינגערן דור וועלכע האָבען סימפּאַטי־זירט מיט פוילען און זיך געוואָלט אַנשליסען אָן איהר אַרמעע געגען רוסלאַנד זיינען צוריקגעוויזען געוואָרען פון דיקטאַטאָר כלעפּיצקי וועלכער האָט געהאַט דיא רעגיערונג אין האַנד. ערשט ווען גענעראַל אַסטראָווסקי איז געוואָרען אָבער־קאָמאַנדיר פון דיא פּוילישע אַרמעע האָט ער אָנגע־פאַנגען אָנצונעהמען אידישע פּריוויליגע און אַ רעכטע צאָהל האָבען זיך אָנגעשלאָסען און אויך געוויזען גבורות אין פעלד. דער יונגער בערקאָ־וויטש, אַ זאָהן פון אידישען העלד בערקאָ, וואָס איז אויבען דערמאָהנט געוואָרען האָט זיך אונטערנומען צו אָרגאַניזירען אַ אידישען רעגימענט, אָבער דאָס האָט זיך פאַרצויגען ביז רוסלאַנד האָט אונטערדריקט דעם מיאַטעזש און עס איז פון פּוילען'ס האָפנונג גאר נישט געוואָרען.

ניקאָלאַיס פּלענער צו פאַרשפּרייטען בילדונג אונטער אידען אין רוסלאַנד זיינען דורכגעפיהרט געוואָרען מייסטענס פון זיין בעריהמטען מיניסטער פון פאָלקס־בילדונג, גראַף אובאַראָוו (אָפּגעדאַנקט 1848, גע־שטאָרבען 1855). דער אויבען דערמאָהנטער דר. ליליענטאַל, וועלכער איז 1840 אָנגעקומען אַלס לעהרער אין ריגא איז פון אובאַראָוו אַרויסגע־

שיקט געוואָרען איבער דיא שטעדט צו גרינדען שולען פאַר אידישע קינ־דער. דער פרומער עולם האָט זיך מייסטענס אויסגעשפּראָכען דאַגעגען אָבער דיא משכילים און זייערע אַנהענגער האָבען איהם און זיינע פּלענער אויפגענומען מיט גרויס ענטהוזיאַזמוס. אין 1843 זיינען צוזאַמענגעקומען אין סט. פּעטערסבורג דער ערשטער קאָנפערענץ פון רבנים און געלעהרטע טע וואָס אובאַראָוו האָט פאַררופען, צו פאַרזיכערען דיא אידען אַז דיא נייע פּלענער בעצוועקען ניט צו פאַרפיהרען אידען צום קריס־טענטהום. דיא פאַרטרעטער פון יודענטהום זיינען בײַ דיעזער גע־לעגענהייט געוועזען: דער ראש ישיבה ר' יצחק פון וואָלאָזשין (געשטאָרבען 1851), דער חסידישער רבי ר' מענדעל פון ליבאַוויטש (1789—1866), דער גאַליציאַנער געלעהרטער בצלאל שטערן, וועלכער איז זייט 1822 געוועזען שול דירעקטאָר אין אָדעסאַ און דער רייכער און אויפגעקלעהרטער געשעפטסמאַן יעקב יוסף הײַלפערן פון בערדיטשעוו. ליליענטהאַל און אריה ליב (לעאָן) מאַנדעלשטאַם (1811—1878) פון זאַגער, דער ער־שטער איד וועלכער איז דורכגעגאַנגען אַ רוסישע אוניווערזיטעט, זיינען געוועזען סעקרעטערע פון דער פערזאַמלונג. מאַנטעפיאָרי און קרעמיע זיי־נען אויך געוועזען איינגעלאַדען צו קומען אויף דיעזער פערזאַמלונג, אָבער זיי זיינען ניט געקומען. דער ערשטער האָט דיעזע אָפיציעלע איינלאַדונג בענוצט ווען ער האָט בעזוכט רוסלאַנד צום ערשטען מאָהל אין 1846.

דיעזע פערזאַמלונג האָט אויך ניט געבראַכט דיא פרוכט אויף וועל־כע מען האָט געהאָפט אָבגלייך זיא האָט אויפגעטאָהן מעהר וויא דיא פערזאַמלונג אונטער אַלעקסאַנדער I וואָס איז אויבען דערמאָהנט געוואָ־רען. דיא גזירה צו פאַרטרייבען אידען פון 50 וויאָרסט אַרום גרענעץ, וועלכע איז אַרויס גראַדע אין יענער צייט, האָט אַראָפּגעשלאָגען דעם מיטה פון דיא וועלכע האָבען געהאָפט אַז ניקאָלאַי וויל אין אמת'ן פאַר־בעסערען דיא לאַגע פון די אידען אין רוסלאַנד. זיי האָבען איינגעזעהען וויא ריכטיג עס איז געוועזען דיא ערקלעהרונג וואָס דיא אידען פון מינסק (אונטער דעם איינפלוס פון דעם אויפגעקלערטען יוסעל ראַפּאַפּאָרט) האָ־בען געגעבען ליליענטהאַל אין 1842 אַז: „בילדונג אָהן מענשענרעכטע וועט נור ברענגען דערצו אַז עס וועט אונז זיין פיעל שווערער צו טראָגען דעם יאָך פון אונזערע צרות וויא עס איז יעצט". דיא פּלענער צו גרינדען שולען פאַר קינדער און ראַבינער־שולען אַרויסצוגעבען גע־בילדעטע רבנים זיינען אויסגעאַרבייטעט געוואָרען אין 1844. אין 1845 איז ליליענטהאַל, וועלכער האָט געשפּיעלט אַ וויכטיגע ראָ־לע אין דיא אויסאַרבייטונג פון דיא אַלע פּלענער, פלוצלונג אוועק

נאָך אַמעריקא אין האָט אויף זיין פּלאַץ אָנגעשטעלט א. ל. מאַנדעלשטאַם וועלכער איז פאַר דיא צייט פון 12 יאהר פאַרבליעבען דער פאָרשטעהער פון דיא אידען אין רוסלאַנד אין ערציהונגס־ אָנגעלעגענהייטען. ראַבינער־שולען זיינען געעפענט געוואָרען אין ווילנא אוז אין זיטאָמיר אין 1848, אָבער אַזוי ווי די שילער האָבען זיך גענומען מעהר צו וועלטליכע בילדונג און צו אַנדערע פּראָפעסיאָנען וויא צו רבנות האָט דיא רעגיערונג אין 1873 די ראַבינער שולען געשלאָסען. אַ ראַבינער שול וועלכע האָט עקזיסטירט אין וואַרשא זייט 1835 האט נאך ערגער פאַרפעהלט איהר צוועק און איז געשלאָסען געוואָרען אין 1852.

די טאַקסע אויף ליכט וואס מען בענטשט אויף שבת (סוועטשני סבאר) וואָס די רעגיערונג האָט אַרויפגעלעגט אויף אידען צו דעקען דיא אויסגאַבען פאַר די אידישע שולען איז קאָלעקטירט געוואָרען אויף אַ באַרבאַרישען אופן און האט געהאלפען פארהאסט צו מאַכען די שולען מיט בילדונג א נטער די אונוויסענדע אידישע מאַסען, ערשט נאָך 1855 ווען דיא מפלה פון קרימער אדער סעבאסטאָפּאָלער קריעג האָט געבראַכט ליבעראַלע צייטען אין רוסלאַנד, האָבען אידען זיך אָנגעפאַנגען צו נעהמען צו בילדונג מיט גרויס פלייסיגקייט און האבען אָנגעפאַנגען צו מאַכען ריעזיגע פארטשריטע. עס איז אויך באַלד ענטשטאַנדען אַ קלאַס פון „רוסיפיצירטע“ אידען, וועלכע האָבען פאַרנומען וויכטיגע שטעלען אַלס רוסישע געלעהרטע, קינסטלער א. ז. וו. און זיינען וויט אַריבערגעשטיגען דיא דייטש־העברעאישע משכילים פון אַלטען דור.

דיא ליבעראַלע געזעצע וועגען אידען וואָס אַלעקסאַנדער II וועלכער האָט רעגיערט פון 1855 ביז 1881 האָט אַרויסגעגעבען אין דיא ערשטע צען יאָהר פון זיין רעגיערונג האָבען פיעל געטאָהן צו פאַרבעסערען דיא אידישע לאַגע און צו ערמונטערן אידען זיך צו נעהמען צו בילדונג. ער האָט ערלויבט אידישע אויסגעשטודירטע און אידישע פערווע גילדעס (קויפלייטע פון ערשטען גדאַד) צו וואוינען אין גאַנץ רוסלאַנד, האָט אָפּגעשאַפט דיא טיראַנישע געזעצע פון די „פּאָימעניקעס“ אונטער וועלכע מען פלעגט כאַפּען ערוואַקסענע מענשען און קינדער פאַר סאלדאַטען און האָט זאָנסט אין פיעלע הינזיכטען בעוויעזען זיין גוטען ווילען צו פערבעסערען די אידישע לאַגע. זיין גרעסטער רעפאָרם איז געווען דאָס געזעץ פון 1865 אַז אידישע בעלי מלאכות מעגען וואוינען וואו זיי ווילען אין גאַנץ רוסלאַנד. אָבער דאָס איז אויך געווען כמעט דאָס לעצטע גוטע געזעץ פאַר אידען וואָס ער האָט אַרויסגעגעבען. דיא מלחמות פון 1866 (פּרייסען מיט עסטרייך) און 71—1870 (פּרייסען מיט פראַנקרייך האבען געמאַכט איין ענדע צו דיא ליבעראַ־

לע פעריאָדע אין אייראָפּאַ. יעדע נאַציאָן האָט אָנגעהויבען זיך צו אינטערעסירען וועגען איהר אייגענע גרויסקייט מעהר ווי וועגען די מענשהייט בכלל און עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען דיא נאַציאָנאַליסטישע בעוועגונגען וועלכע האָבען אויפגעוועקט שנאה צו אידען אונטער דעם מאָדערנעם נאָמען—אַנטיסעמיטיזמוס. רוסלאַנד, וועלכע טהוט אימער נאָך דיא ציוויליזירטע פעלקער פון אייראָפּאַ, האָט זיך אויך גענומען צו פּאַנסלאַוויזמוס און דיא רעאַקציאָן איז געוואָרען וואָס ווייטער שטאַרק. אין די לעצטע 15 יאָהר פון דיא רעגיערונג פון אַלעקסאַנדער II איז דיא אידישע לאַגע ניט פיעל פאַרערגערט געוואָרען, אָבער די „גאָלדענע צייט“ איז געוועזען פאַרביי דיא גרויסע פאַרבעסערונגען וויא גלייך־בערעכטיגונג און אַ קאָנסטיטוציאָן אויף וועלכע מען האָט זיך גערעכט, זיינען ניט געקומען. דיא אויססיכטען אויף פרייהייטען זיינען געוואָרען נאָך שוואַכער נאָך דעם רוסיש־טירקישען קריעג פון 1877—78 און זיינען אין גאַנצען פערשוואונדען נאָך דיא ערמאָרדונג פון אַלעקסאַנדער II דען 1טען מערץ 1881. די רעגיערונג פון זיין טיראַנישען נאָכפאָלגער, אַלעקסאַנדער III האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט דיא „פּאָגראָמען“ אָדער מערדערישע איבערפאַלען אויף אידען אין יעליסאָוועטגראַד, אין קיעוו, אין באַלטאָ און פיעלע אַנדערע שטעדט. דאַן זיינען געקומען דיא מאַי־געזעצע פון 1882 וועלכע האָבען בעשרענקט און פאַרקלענערט די וועניגע רעכטע וועלכע אידען האָבען געהאַט. אויסווייזונגען און רדיפות האָבען זיך שטאַרק פאַרמעהרט און גרויסע מאַסען אידען האָבען זיך ניט געקענט רעטען אויף קיין אַנדער וועג ווי דורך אויסוואַנדערונג, מייסטענס נאָך אַמעריקא.

דער גרויסער פאָרטשריט וואָס אידען אין רוסלאַנד האָבען געמאַכט אין דיא קורצע גוטע צייט און מיט דיא וועניגע רעכטע וואָס זיי האָבען געהאַט, ווייזט וויא גרויס זיי וואָלטען געוואָרען ווען זיי וואָלטען געהאַט אַזעלכע גוטע געלעגענהייטען ווי דיא אידען אין מעהר ציוויליזירטע לענדער. אידען זיינען ניט נור אונטער דיא גרעסטע פינאַנסיערען און פאַבריקאַנטען אין רוסלאַנד און פוילען, זאָנדערן פאַרנעהמען אַ גרויסען אָרט אין דיא רוסישע קונסט, ליטעראַטור און אַלגעמיינע געלעהרזאַמקייט. דער געטויפטער אַנטאָן רובינשטיין (1829—1894) איז געוועזען דער גרעסטער פּיאַניסט און מאַרקוס אַנטאָקאָלסקי פון ווילנא (געבאָרען 1840?) איז דער גרעסטער סקולפּטאָר אָדער בילדהויער וואָס רוסלאַנד האָט געהאַט. אליהו אָרשאַנסקי פון יעקאַטערינאָסלאַוו וועלכער איז געשטאָרבען אין 1875 נור 29 יאהר אַלט איז אַנערקאָנט געוואָרען אַלס איינער פון דיא גרעסטע רעכטס־געלעהרטע און שרייבער איבער פּאָליטישע צושטענדע פון רוסלאַנד.

ער האָט אויך פיעל געשריבען וועגען אידען. עס זיינען אויך אויפגעוואַק־
סען רוסיש־אידישע שריפטשטעלער וועלכע האָבען געשריבען אין רוסיש
ספעציעל וועגען אידען אָדער ערצעהלונגען פון אידישען לעבען. דיא בע־
ריהמטעסטע פון זיי זיינען יוסף ראַבינאָוויטש (1816—1865) וועלכער
האָט אַרויסגעגעבען די ערשטע רוסיש־אידישע צייטונג, דעם „ראַזסוויעט“
און יהודה ליב לעוואַנדא פון מינסק (1835—1888). דער איד שמואל
שמעון פרוג און דער געטויפטער איד מינסקי זיינען וואַהרשיינליך דיא
בעסטע רוסישע פאָעטען וועלכע לעבען יעצט. איזאַק א. לעוויטאַן (גע־
שטאָרבען 1900) אשכנזי און מיימון זיינען פון די גרעסטע מאָהלער פון
רוסלאַנד אין יעצטיגען דור און אָסיפ נאטאוויטש (דער זאָהן פון סימפע־
ראָפאָלער רב) דער אַרויסגעבער פון דיא גרויסע טעגליכע צייטונג „נאָ־
וואָסטי“ אין סט. פעטערבורג איז איינער פון איהרע גרעסטע זשורנאַלים־
טען. דיעזע איניגע ביישפיעלע זיינען גענוג צו פאַרזיכערען דאָס ווען דיא
פעריאָדע פון פערפאָלגונגען וועט אַריבער, ווי זיא געהט אימער אַריבער
פריהער אָדער שפעטער, וועלען אידען אין רוסלאַנד פאַרנעהמען דעם פלאַץ
וואָס זיי געהערט, צווישען די גרעסטע און פעהיגסטע פון לאַנד.

*　*
*

די פאָרטשריטע וואָס די אידען פון רוסלאַנד האָבען אין נייצעהנ־
יאָהרהונדערט געמאַכט אַלס אידען, דאָס הייסט אין דיא ענטוויקלונג פון
אידישע קענטנים און אידישע ליטעראַטור, איז אין מאַנכע הינזיכטען כמעט
אַזוי וויכטיג ווי די מאַטעריעלע און וועלטליכע פאָרטשריטע וועלכע זיינען
אויבען דערמאָנט געוואָרען. אין אַנפאַנג פון יאָהרהונדערט זיינען דיא
משכילים געווען מייסטענס אָפגעזונדערט איינע פון די אַנדערע און האָבען
געהאַט ווייניג איינפלוס אויף די אידישע בעפעלקערונג. בילדונג איז ביי
זיי געווען איין אידעאַל צו וועלכען זיי האָבען געשטרעבט אָהן האָפנונג
דערפון צו ציהען נוצען, וויל דיא פרומע מאַסען האָבען פאַרהאַסט
השכלה און אַנערקענט נור תלמודישע געלעהרטע אָדער חסידישע צדיקים
אַלס זייערע אָנפיהרער. דיא רעגיערונג פון אַנדערן זייט, האָט פון דיעזע
דייטשע און העברעאישע געלעהרטע כמעט ניט געוואוסט, וויל זיי האָבען
מייסטענס ניט פערשטאַנען קיין רוסיש און ערשט דורך דיא פערמיטלונג
פון ליליענטהאַל און מאַנדעלשטאַם איז זי אויף זיי אויפמערקזאַם געוואָרען
און האָט פיעלע פון זיי אָנגעשטעלט אַלס לעהרער אין די אידישע שולען
וואָס זיינען אונטער ניקאָלאַי געגרינדעט געוואָרען. מען קען זאָגען דאָס די
משכילים זיינען געווען אָהן א פראָגראַם און אָהן א פיהרער ביז דיא ערשטע־

נונג (אין 1828) פון דעם ספר „תעודה בישראל“ אין וועלכען דער ערשטער פון זיי וועלכער האָט שטודירט רוסיש און נאָכגעדיינקט אויף אַ פּראַקטישען אופן איבער די אידישע לאַגע, ר׳ יצחק בער לעווינזאָהן (1788—1860) האָט ערקלערט דיא וויכטיגקייט פון לערנען חכמה, פון ווערען ערד אַרבייטער און בעלי מלאכה און די נוצען וואָס מען קען ציהען פון שטודירען די לאַנדס שפּראַך.

דיעזעס ווערק און דיא אַנדערע וועלכע זיינען פון איהם ערשיענען, ווי „בית יהודה“ איבער דיא ענטוויקלונג פון רעליגיאָן „אפס דמים“ געגען בלוט בלבולים, „זרובבל“ געגען דיא טענות פון מיסיאָנערען און אַנדערע קלענערע שריפטען, האָבען איהם אויך בעקאַנט געמאַכט אונטער ניט אידען און ער איז איבעראַל אַנערקענט געוואָרען אַלס דער גייסטיגער פאָרשטעהער פון דיא אידען פון רוסלאַנד אָדער מינדעסטענס אַלס דער אָנאָנפיהרער פון דיא משכילים. אָבער ער איז געווען איין אָרעמער און קראַנקער מאַן. וועלכער איז זיין גאַנצעס לעבען אָפּגעלעגען אין זיין געבורטס שטאָדט קרעמעניץ, אין וואָלין, און איז דאַרום ניט געווען פעהיג פיעל אויפצוטהאָן אויף אַ פּראַקטישען וועג, אויסער דורך זיין שרייבען. ער איז אויך נעווען צו וויים פון ליטא, דעם מיטעלפונקט פון השכלה, וואו זיינע מייסטע אַנהענגער האָבען זיך געפונען. דערפון איז געקומען דאָס אָבגלייך ער האָט געהאַט די פעהיגקייטען און האָט זעהר גוט פערשטאַנען זיין צייט און וואָס אידען דאַרפען, און וואָלט אונטער בעסערע אומשטענדען געקענט זיין דער מענדעלסאָן פון רוסלאַנד, איז זיין איינפלוס געווען ניט גרויס אויף דיא ענטוויקלונג פון השכלה און איז שפּעטער כמעט אין גאַנצען פאַרגעסען געוואָרען.

פון אַנדערען זייט האבען דיא משכילים וועלכע האָבען זיך הויפּטזעכליך נעשטעלט די אויפגאַבע צו בעלעבען די העברעאישע שפּראַך אוי צו שרייבען זאַכען וואָס זיינען אַנגענעהם צו לעזען און ערוועקען די אינטערעסע אין די מאָדערנע אידישע ליטעראַטור, געהאַט אַ גרעסערען ערפאָלג ר׳ מרדכי אַהרן גינצבורג (1796—1847) וועלכער האָט צוזאַמען מיט שלמה זאַלקינד געגרינדעט די ערשטע שול פאַר אידישע קינדער אין ווילנאַ, איז געווען דער עדשטער פון די גוטע שרייבער פון די נייע העברעאיש און זיינע ווערקע ווערען נאָך יעצט געלעזען מיט פערגעניגען. דער משורר און מדקדק אברהם בער לעבענזאָהן (1789?—1878) און זיין זאהן דער אמת׳ער פּאָעט מיכה יוסף, וועלכער איז נעשטאָרבען 24 יאָהר אַלט אין 1852 האָבען געשריבען שירים וועלכע האָבען צוגעצוגעצויגען פיעלע צו דיא נייע ליטעראַטור. אברהם מאפו פון קאוונא (1808—1867) האָט געשריעבען נאָוועלען אָדער ראָמאַנען מיט וועלכע יעדע ליטעראַטור מעג שטאָלצירען.

עס זיינען אויך אויפגעשטאנען פיעלע וויסענשאפטליכע פארשער, שפראך פאר-שער, זשורנאליסטען און אלגעמיינע פעהיגע שרייבער וועלכע האבען רייך גע-מאכט די נייע העברעאישע ליטעראטור און צוגעצויגען דעם אינגערן דיר איהר צו שטודירען. אזוי ווי די אידען אין רוסלאנד האבען ניט געקראגען אזא מעגליכקייט פיר אלגעמיינע בילדונג ווי די דייטשע אידען האבען ער-רייכט דורך זייער בעפרייאונג, איז דערפאר די איבערגאנגס-פעריאדע אדער די צייט פון שטודירען העברעאיש אלס אנפאנג פון ניט-תלמודישע ביל-דונג, א פיעל לייגגערע. דערפון קומט דאס די העברעאישע שפראך האט אויפגעבליהט אין רוסלאנד איז געווארען מעהר „לעבענדיג" דאס הייסט זי ווערט מעהר געברויכט פאר ניצליכע און אונטערהאלטענדע ווערקע און אויך פאר געוועהנליכע קארעספאנדענץ, ווי זויט זי האט אויפגעהערט צו זיין אונזער מוטער-שפראך.

די לייטע וועלכע האבען אם מייסטען בערייכערט די נייע העברע-אישע ליטעראטור אין דיעזען יאהרהונדערט און פערדיענען דערמאנט צו ווערען צוזאמען מיט דיא פריהעדיגע, זיינען: דער ביבליאגראף יצחק בן יעקב פון ווילנא (1801—1863); דער געלעהרטער חיים זעליג סלאנים-סקי (געבארען 1810) דער שריפטשטעלער און פאעט אברהם בער גאט-לאבער (1811—1889) דער היסטאריקער און איבערזעצער קלמן שולמאן, ווי אויך יעקב רייפמאן, צבי הכהן ראבינאוויץ און אליעזר צווייפעל. דיא העכסטע שטופע האבען וואהרשיינליך עררייכט דער פאעט יהודה ליב גארדאן (1830—1892) און דער זשורנאליסט פרץ סמאלענסקי (1844—1885) הערויסגעבער פון „השחר" דעם בעסטען פון אלע העברעאישע מאנאט-שריפטען.

די אויפלעבונג פון העברעאיש איז אם בעסטען צו בעמערקען דורך די גרויסע צאהל זשורנאלען וועלכע זיינען אין די אנדערע העלפט פון 19טען יארהונדערט וועלכע מאנכע האבען געהאט ערפאלג און עקזיסטירן נאך ביז היי-טע. די ערשטע וואכענשריפט וועלכע האט לאנג אנגעהאלטען איז געווען דער „המגיד" געגרינדעט פון דעם רוסישען שוחט אליעזר זילבערמאן (געשטאר-בען 1882) אין ליק, אסטפרייסען אין 1857. פון׳ם „הכרמל" איז געגאנגען וועכענטליך פון 1860 ביז 1871 און דאן מאנאטליך ביז 1881. דער „המליץ" געגרינדעט פון אלעקסאנדער צעדערבוים (1816—1862) אין 1860 און דער „הצפירה" פון דעם אויבען-דערמאנטען סלאנימסקי עקזיס-טירען יעצט אלס טעגליכע צייטונגען. אבער די ערשטע טעגליכע צייטונג

אין העבּרעאיש דער „היום" געגרינדעט אין סט. פּעטערסבּורג פון דעם פּעהיגען זשורנאַליסט י. ל. קאַנטאָר געבּאָרען 1850 האָט עקזיסטירט נור אַ קורצע צייט.

פיעלע פון דיא גרעסטע העבּרעאישע שרייבּער, אָנפאַנגענדיג מיט יצחק בער לעווינזאָהן, האָבּען אויך געשריבּען ווערקע אויף אידיש אָדער „זשאַרגאָן" פאַר דעם אַלגעמיינעם עולם. אייך דיעזע ליטעראַטור האָט זיך אין רוסלאַנד אין דיא לעצט צייט גוט ענטוויקעלט, אָבּער נור אין ביכער אָדער יאַהרבּיכער, ווייל די רעגיערונג לאָזט געוועהנליך ניט לאַנג עקזיס־טירען קיין צייטונג אין דיעזער שפּראַך. די גרעסטע פּערפאַסער אויף דיעזעם פעלד זיינען שלום יעקב אַבּראַמאָוויטש (געבּאָרען 1836) און אברהם גאָלדפאַדען (געבּאָרען 1840) דער גרינדער פון אידישען טהעאַטער. זיי זיינען וואַהרשיינליך די איינציגע שרייבּער פון אידיש־דייטש וועלכע האָבּען זוכה געווען אַז זייערע ווערקע זאָלען איבּערזעצט ווערן אין לעבּעדיגע איי־ראָפּייאישע שפּראַכען. פיעלע אַנדערע האָבּען זיך אויך פעדדיענט געמאַכט אום דיעזע איינגסטע אַבּטהיילונג פון דיא אידישע ליטעראַטור און זיא גיט האָפנונג צו ערדייכען אַ הויכען גראַד פון ענטוויקלונג אויב אידען זאָלען ניט ווי אַנדערע רעכנען, אין גאַנצען אויפגעבּען דאָס אידיש און אָנפאַנגען צו ריידען די שפּראַכע פון לאַנד וואו זיי וואוינען.

אַזוי ווי די נייהעבּרעאישע ליטעראַטור, אַזוי האָט אויך די תלמודי־שע ליטעראַטור יעצט איהר הויפּט מיטעלפּונקט אין רוסלאַנד. די גרעס־טע לומדים פון רוסלאַנד אין דעם יאַהרהונדערט וויא ר' אברהם דאַנציג חיי אדם, געשטאָרבּען 1821 ר' אבּא'לע פּאָסוועלער געשטאָרבּען 1836) אין שפּעטער ר' יהושע אייזיק פון סלאָנים, ר' מאור ליבוש מלבּי"ם, ר' ישראל סאַלאַנטער, און פיעלע אַנדערע גדולים ביז דעם לעצטען בּעריהמ־טען ר' יצחק אלחנן ספּעקטאָר פון קאָוונא זיינען בּעטראַכטעט געוואָרען אַלס די גרעסטע תלמודיסטען פון זייער צייט. די אויסזיכט אויף תלמודי־שען פאָרטשריט איז אין רוסלאַנד אָבּגעשוואַכט געוואָרען זייט דיא רעגיע־רונג האָט צוגעשלאָסען די וואָלאָזינער ישיבה וואו די מייסטע גדולים פון רוסלאַנד האָבּען פריהער געלערנט און וואו בּעריהמטע לומדים ווי ר' יוסף בּער סאָלאָווייציג פון בּריסק און ר' נפתלי צבי יהודה ברלין זיינען געוועזען געוועזען ראשי ישיבה. דאָך ווערט דער תלמוד ווייטער שטודירט אין וועני־גער ישיבות אָדער פון „פּרושים" וועלכע לערנען פאַר זיך. רבּנות אין רוס־לאַנד בּעצאָהלט זיך יעצט פיעל בּעסער ווי אַמאָל אין דאָס איז די בּעסטע פאַרזיכערונג אַז דער שטודיום פון תלמוד וועט אַזוי שנעל ניט אין גאַנצען אוועקגעוואָרפען ווערען.

דיא נאַציאָנאַלע בעוועגונגען פון אייראָפּאַ וועלכע האָבען פעראורזאַכט די פאָרבערייטונג פון די פּאַנסלאַוויסטישע פּאַרטיי און דעם נייעם יודענהאַס אין רוסלאַנד האָבען אויך געפונען זייער אָפּקלאַנג אין רוסיש־אידישען לעבען. אַ אידישע נאַציאָנאַלע בעוועגונג, מיט דיא בעזעצונג פון ארץ ישראל אלס איהר הויפּט צוועק, האָט זיך אנגעפאַנגען צו פאַרשפּרייטען אין פערשידענע געגענדען אין רוסלאַנד און חברות פון חובבי ציון זיינען איבעראַל געגרינדעט געוואָרען. דאָס איז געווען דער נאַטירליכער ענטפער אויף דעם מאָדערנער אַנטיסעמיטיזמוס. און וואָס דער נאַציאָנאַליזמוס ביי קריסטען און דיא שנאה געגען אידען איז אין דיא לעצטע 15 אָדער 20 יאָהר שטאַרקער געוואָרען, האָט זיך דער אידישער נאַציאָנאַליזמוס אָדער דיא חובבי ציון בעוועגונג אויך געשטאַרקט. אין די לעצטע פינף יאָהר האָט די ציוניסטישע בעוועגונג, וועלכע האָט אויך אַ פינאַנציעלע און פּאָליטישע בעדייטונג און איז אָנגעפאַנגען געוואָרען פון דר. טהעאָדאָר הערצעל פון וויען און ווערט אונטערשטיצט פון דעם שריפטשטעלער מאַקס נאָרדוי פון פּאַריז און פיעלע אַנדערע וויכטיגע פּערזאָנען אין פערשידענע לענדער, אויך געפונען גרויסע מאַסען אנהענגער אין רוסלאַנד. עס איז יעצט אונמעגליך פאָראויס צוזעהן וואָס פאַר איין איינפלוס דיעזע בעוועגונג וועט האָבען אויף דיא צוקינפטיגע אידישע געשיכטע. און וואָס פון איהר וועט איבערבלייבען ווען דיא רעאַקציאָן אין דיא ציוויליזירטע לענדער פון אייראָפּאַ וועט אַריבער. יעדענפאַלס געהערען דיעזע אַלע פראַגען צו דיא צוקונפט, ניט אין אַ געשיכטע, וואו דיא פערגאַנגענהייט ווערט פאַרשריבען.

אַ צווייטע בעוועגונג, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען גלייך נאָך דיא פערפאָלגונגען פון 1881 און וועלכע האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק אויף די אידען פון רוסלאַנד איז דיא בעוועגונג פון **אויסוואַנדערונג** **נאָך אַמעריקא**. פיעלע איינציגע אידען פון די גרענעצן אַרום דייטשען גרענעץ און אויך פון הויך פּוילען זיינען שוין געפאָהרען נאָך אַמעריקא זייט דעם מיטען פון נייִנצעהנטען יאהרהונדערט. אָבער די מאַסענאויסוואַנדערונג פאַנגט זיך ערשט אָן נאָך דיא פּאָגראָמען. צעהנדליגע טויזענדע וועלכע זיינען פאַראונגליקט געוואָרען דורך די איבערפאַללען, אָדער דורך די נייע שטרענגע געזעצע וועלכע האָט פאַרגרעסערט דעם עלענד און די נויטה אין די גובערניעס וואו אידען מעגען וואוינען, האָבען פאַרלאָזען אויף אויביג דאָס פינסטערע לאַנד און זיינען אוועק זוכען זייער גליק אין לענדער וואו פרייהייט און ציוויליזאַציאָן גיבען אַ בעסערע געלעגענהייט פאַר די וועלכע ווילען אַרבייטען און אונטערוואַרפען זיי ניט אונטער ספּעציעלע געזעצע. די גרעסטע טהייל פון די אויסוואַנדערער זיינען אוועק נאָך

אמעריקא. א רעכטע טהייל זיינען געבליעבען אין ענגלאַנד און אין אַנדערע פרייערע לענדער און פיעלע זיינען אויך אַוועק נאָך אַפריקאַ און אויסטראַליען, וואו זיי געניסען דיא פרייהייט און די גוטע געלעגענהייטען צום האַנדעל וואָס מען געפינט אימער וואו ענגלאַנד הערשט. עס זיינען ניטאָ קיינע גענויע סטאַטיסטיקס צו ווייזען וויא גרויס דיא אויסוואַנדערונג פון רוסלאַנד איז געווען אין דיא לעצטע צייט, אָבער מען קען זיכער בעהויפּטען דאָס ניט ווייניגער. און וואַהרשיינליך פיעל מעהר, ווי אַ מיליאָן אידען האָבען פאַרלאָזען רוסלאַנד אין די לעצטע 20 יאָהר.

אין רוסלאַנד זעלבער האָבען פיעלע אידען אייך געענדערט זייערע וואוינונגען און געוואַנדערט פון איין געגענד צום אַנדערן. אַ טהייל פון די וועלכע זיינען אויסגעוויעזען געוואָרען פון די אינערליכע רוסישע פּראָווינצען, וואו זיי האָבען זיך בעזעצט אין דיא צייט פון די מילדע רעגיערונג פון אַלעקסאַנדער II. זיינען אַוועק נאך פוילען. זייער רייכטהום און זייערע פעהיגקייטען האָבען פערהאָלפען צו ענטוויקלען האַנדעל און אינדוסטריע אין פוילען, בעזאָנדערס אין דיא שטאָדט לאָדז וועלכע איז דורך אידישער אונטערנעהמונג געוואָרען זעהר גרויס און וויכטיג אין דיא לעצטע צייט. פוילען איז דורך דעם יעצט אין אַ בעסערן צושטאַנד וויא פיעלע געגענדען פון רוסלאַנד, ווייל די נאַרישע דעספּאָטישע רעגיערונג וועלכע האָט פאַרטריבען גוטע און ניצליכע געשעפטס-לייט פון געגענדען וועלכע זיינען נאָך ניט גוט ענטוויקעלט. האָט דעם רוסישען האַנדעל געטהאָן דערמיט כמעט אַזוי פיעל שאַדען ווי צו דיא פערפאָלגטע אידען. אין פיעלע געגענדען בעקלאָגט זיך דיא קריסטליכע בעפעלקערונג זעהר שטאַרק אַז אַלעס געהט דאָרט ערגער זייט דיא אידען זיינען פערטריעבען געוואָרען און אין מאַנכע פלעצער האָבען קריסטען ערזוכט די רעגיערונג זי זאָל ערלויבען אידען זיך דאָרט צוריק צו בעזעצען. דיעזעס גיט האָפנונג אַז מיט דער צייט וועט נאך רוסלאַנד איינזעהן וואָס אַנדערע האָבען שוין לאַנג אויסגעפונען, אַז דיאַ אויסוואַנדערונג פון אידען איז איין אונגליק פאַר אַ לאַנד און דאס נור אונטער פרייע אָון מענשליכע געזעצע וועלכע גיט אידען און קריסטען גלייכע רעכטע און גלייכע מעגליכקייט, קען אַ לאַנד מאַכען אמת'ע פאָרטשריט און פראַדיענען גערעכענט צו ווערען אונטער דיא ציוויליזירטע לענדער פון דער וועלט.

זיבענטער קאפיטעל.

אידען אין דיא יוניטעד סטייטס אין נייצעהנטען יאהרהונדערט איבערזיכט איבער דיא אידישע לאגע אין קלענערע לענדער. שלוסס־ווארט.

דאס פאלק פון יוניטעד סטייטס האט געגעבען דער וועלט דעם בעסטען ביישפיעל ווי מען קען לעבען רוהיג און זיכער אונטער פרייע געזעצע און אויך ווי אידען קענען געמאכט ווערען פאר ניצליכע און געטרייע בירגער ווען זיי האבען אלע פריוהייטען וויא אנדערע. אידען האבען זיך איינגעלעבט אין די יוניטעד סטייטס און זיינען געווארען עכטע אמעריקאנער. זיי האבען טהייל גענומען אין אלע מלחמות און אין אלע נאציאנאלע אונטערנעהמונגען און פיעלע פון זייא האבען ערדייכט הויכע שטופען אין קריענס־דעינסט, אין פאליטיק, אין האנדעל און אין אנדערע פעלדער פון מענשליכע טהעטיגקייט. דאס אמעריקאנישע פאלק איז צו אנטעטנדיג און צו בעשעפטיגט צו ענטוויקלען דיא אונגעהייערע נאטירליכע רייכטהימער פון לאנד, אום צו האבען צייט זיך אפצוגעבען מיט פאראורטהיילע געגען א פאלק אדער א רעליגיאן און דיא אידען אליין האבען זיך איינגעאייניגט די טהעטיגקייט און דיא פלייסיגקייט פון דיא אמעריקאנער און האבען זיך נאך אפילו ניט גענומען די צייט צו ערפארשען אדער צו בעגרייפען זייער אייגענע געשיכטע. די „אמעריקאן דזשואיש היסטאריקל סאסייעטי", וועלכע איז ארגאניזירט געווארען אין 1892 האט אנגעפאנגען צו זאמלען מאטעריאל פאר א געעיכטע פון אידען אין אמעריקא, אבער עס וועט נאך דויערען א רעכטע צייט ביז מען וועט קענען פארלייענען פאר דער וועלט א פאלשטענדיגען בעריכט פון דאס וואס דיא ערשטע אידען אין אמעריקא האבען געהאט דורכצומאכען ביז זיי זיינען געווארען א טהייל פון אמעריקאנישען פאלק אונטער די קאנסטיטוציאן.

די אידען אין אמעריקא, ווי די אידען אין ענגלאנד אדער פראנקרייך, הערען אין אמת'ן אויף צו האבען א בעזונדערע געשיכטע, נאכדעם ווי זיי

ווערען בעפריוט און גלייכגעשטעלט מיט אַנדערע בירגער. עס זיינען נור
דאָ צו פערצייכענען רעליגיעזע אָדער וואהלטהעטיגע בעוועגונגען, וועל-
כע האָבען געוועהנליך קיין ספעציעלע אינטערעסע פיר די אַלגעמיינע גע-
שיכטע. דער קאָנסערוואַטיווער ראַבינער אייזאק ליסער און די רעפאָרמיר-
טע אָנפיהרער פון יודענטהום וויא אייזאק מ. וויס (געשטאָרבען 1900)
האָבען פאָרטגעזעצט דאָ די רעליגיעזע בעוועגונגען וועלכע האָבען זיך אָנ-
געפאַנגען אין אייראָפא. נור זיי האָבען דאָ, אונטער די פערענדערטע אומ-
שטענדע, אָנגענומען עטוואָס אַנדערע פאָרמען. ווייטער בלייבט איבער נור
צו דערמאָהנען איינינע פון די בעריהמטע אידען צו ווייזען דאָס פעהיגקייט
און מוטה ווערען אויך דאָ אַזוי וויא אין אַנדערע לענדער, אַנערקענט און
דאָס אַ איד קען דאָ ערדרייכען אַלעס צו וואָס זיין טאַלענט בערעכטיגט
איהם. אַזוי צום ביישפּיעל איז דזשייקאָב הייס (געשטאָרבען 1850) פאַר 48
יאָהר געווען היי־קאנסטאבל אדער העכסטער פאָלים בעאַמטער פון נויארק.
אוריה פ. ליוואַי, וועלכער איז געשטאָרבען אין 1862 איז געווען קאַפּיטאַן
פון אַ קריעגס־שיף און האָט ערדרייכט דיא ראַנגע פון אַ קאָממאָדאָר, וועל-
כע איז דאַן געווען די העכסטע שטעלע אין די אַמעריקאַנישע מאַרינע.

אַ מערקווירדיגע פערזענליכקייט איז געווען ר' מרדכי מאַנועל נאָאַה
(1785—1851) וועלכער איז געווען אַמעריקאַנישער קאָנסול אין טונים
און אלזשיר אין 1814 און שעריף פון נויארק אין 1822. ער איז געווען
איין ערפאָלגרייכער דראַמאַטיסט און אַ בעריהמטער פאָליטיקער און זשור-
נאַליסט. ער האָט זיך אָבער אויך אַרומגעטראָגען מיט אַ פּלאַן צו גרינדען
אַ אידישען שטאַאַט פאַר די פערפאָלגטע אידען פון גאַנץ וועלט אויף גראַנד
איילאַנד ביי באַפלא, נויאָרק און האָט זיך אַליין ערקלערט אַלס „ריכטער
פון ישראל“ אונטער וועמענס אויפזיכט דער נייער סטייט זאָל אויפוואַקסען
די צערעמאָניע פון אָנפאַנג צו בויען אַ אידישע שטאָדט מיט דעם נאָמען
„אררט“ אויף יענעם אינזעל איז געפייערט געוואָרען מיט גרויס פאַראַד אין
1825, אָבער עס איז פון דעם גאַנצען פּלאַן גאר נישט געוואָרען און מען
האָט מעהר דערפון ניט געהערט. נאָאַה איז צוריק אַריין אין פּאליטיק און
איז אין 1829 פון פּרעזידענט דשעקסאָן אַפּאָינטעד געוואָרען צום סורווייאָר
פון נויאָרקער פּאָרט, אַ שטעלע וועלכע ער האָט געהאַלטען 4 יאָהר. אין
1841 האָט איהם גאָווערנאָר סיואַרד געמאַכט פאַר אַ ריכטער פון נויאָר-
קער קאָרט אף סעשאַנס, אָבער ער האָט דיא שטעלע געהאַלטען נור אַ
קורצע צייט.

דער גרעסטער איד אין אַמעריקאַנישען פּאָליטישען לעבען איז געווען
יודאה פּ. בענדשעמין (1811—1884) ער איז געבאָרען געוואָרען אין וועסט

אינדיען און איז אַלס קינד געקומען נאָך סאוואנא, דשארדשיא, שפּעטער האָט ער זיך בּעזעצט אין ניו אַרלינס און איז אין 1852 ערוועהלט געוואָרען צום יונייטעד סטייטס סענאַטאָר פון סטייט לואיזיאנא. ער איז געוועז איינער פון דיא פעהיגסטע סענאַטאָרען פון דיא סויטה און איז אין 1857 ערוועהלט געוואָרען פאַר אַ צווייטען טערמין. ווען די סויטה האָט זיך אָפּגעריסען פון דיא יונייטעד סטייט האָט בּענדשאמין פאַרלאָזען דעם סענאַט און איז געוואָרען פריהער אַטטאָרני־דזשענעראַל און דערנאָך סעקרעטערי אָף סטייט (מיניסטער פון אויסלענדישע אַנגעלעגענהייטען), אונטער דשעפערסאָן דיוויס, דעם פּרעזידענט פון דיא נייע רעפּובּליק פון דער סויטה. בּענדזשאמין איז בּעטראַכטעט געוואָרען אַלס דער פעהיגסטער מענש פון די רעגיערונג פון דער סויטה. ווען די נאָרד האָט געזיעגט אין 1865 איז בּענדשאמין אַוועק נאָך ענגלאַנד וואו ער איז געווארען איינער פון די גרעסטע אַדוואָקאַטען אין לאַנד. ער איז געשטאָרבּען אין פּאַריז.

טויזענדע אידען האָבּען זיך געשלאָגען אין די אַרמעען פון בּיידע זייטען אין דעם בּירגער קריעג צווישען דיא נאָרד מיט די סויטה אין 65 — 1861. פון דער סויטה זיינען כמעט אַלע ערוואַקסענע מענשען געוועז אין קריעג אין מען רעכענט דאַרום אַז ניט ווייט פון 10.000 אידען פון יענעם טהייל לאַנד האָבּען דורכגעמאַכט דעם קריעג. אַ גרויסע צאָל פון זיי האָבּען זיך אויסגעצייכענט אַז פּיעלע האָבּען ערווייכט הויכע עמטער. אין דיא יוניאָן אַרמעען פון די נאָרד האָבּען זיך אויך געפונען פּיעלע אידען וועלכע האָבּען געוויעזען גבורות און זיינען בּעלוינט געוואָרען מיט וויכטיגע מיליטערישע טיטלען. פרעדריק קנעפּלער איין אונגאַרישער איד פון אינדיאַנאַ האָט ערווייכט די ראַנגע פון גענעראַל־מאַיאָר (מעדשאָר־דשענעראַל) דעם העכסטען מיליטערישען אַמט צו וועלכען אַ איד האָט דערלאַנגט אין אַמעריקאַ. בּריגאַדיער גענעראַל עדוארד סאלאמאנס, וועלכער האָט זיך אויך אויסגעצייכענט אין בּירגער־קריעג אויף די יוניאָן זייט, איז שפּעטער פון פּרעזידענט גראַנט אַפּאָינטעד געוואָרען צום גאָווערנאָר פון וואַשינגטאָן טעריטאָרי און די דאָרטיגע אַיינוואוינער זיינען פון זיין פערוואַלטונג געוועזען העכסט צופריעדען.

אויסער בּענדשאמין זיינען נאָך צוויי אידען, יאנאס און יולי, געזעסען אין יונייטעד סטייטס סענאַט. דער פיערטער איד וועלכער האָט ערווייכט דיעזע גרויסע אויסצייכנונג איז דשאָסעף סיימאָן, וועלכער איז מיט איינינע יאהר צוריק ערוועהלט געוואָרען צום יונייטעד סטייטס סענאַטאָר פון סטייט אָרעגאַן. דיא צאָהל פון אידען וועלכע זיינען געוועזען קאָנגרעסמען, ריכטער אָדער מיטגליעדער פון די געזעצגעבּונגען אָדער אַסעמבּלים פון איינצעלנע

סטייטס איז ציםליך גרויס און איז נאָך ביז יעצט ניט אין גאַנצען אויפגע־
זאַמעלט געוואָרען. פּרעזידענט גראַנט האָט געשיקט אַ אידען, ב. פ. פּייר־
שאַטטאַ, אַלס גענעראַל קאָנסול נאָך רומעניען. קליוולאַנד אין זיין ערשטען
טערמין (1885—1888) האָט געמאַכט דעם אידען אסקאַר שטרויס פון
נויארק צום געזאַנדטען אין טירקיי און זיין נאָכפאָלגער, פּרעזידענט הער־
ריסאָן האָט דאָס זעלבע אַמט געגעבען צו דעם אידען הירש פון אָרעגאָן.
מען קען אָנפילען אַ גאַנצעס בוך מיט נעמען פון אידען וועלכע האָבען
זיך ערוואָרבען הויכע און עהרענהאַפטע שטעלען אין פּאָליטישען און סאָ־
ציאַלען לעבען פון די יונייטעד סטייטס.

דיא ערשטע בעריהמטע אידען וואס זיינען דאָ דערמאַנט געוואָרען
ווי איבערהויפּט די ערשטע וויכטיגע אידען פון אַמעריקאַ זיינען כמעט אלע
געוועזען פון שפּאַנישער אָדער פּאָרטוגעזישער אָבשטאַמונג. אין מיטען פון
נייצעהנטען יאַהרהונדערט, בעזאָנדערס נאָך דיא רעוואָלוציאָנען פון 1848
האָבען דייטשע אידען אָנגעפאַנגען צו קומען נאָך אַמעריקא אין גרויסע
מאַסען און דיא פּאָרטוגעזען וועלכע האָבען אין אָנפאַנג אויף זייא געקוקט
מיט פאַראַכטונג, זיינען נאַכהער כמעט אין גאַנצען פאַרדריינגט געוואָרען.
יעצט זיינען דער וויכטיגסטער טהייל פון דיא אַמעריקאַנישע אידען פון
דייטשער אָבשטאַמונג, אָבער די אידען פון רוסלאַנד וועלכע שטייגען זייא
וויט אַריבער אין צאָהל זייט דיא מאַססען איינוואַנדערונג האָט זיך אָנגע־
פאַנגען אין 1881, ווערען שנעל אַמעריקאַניזירט און אַרבייטען זיך אַרויף,
און עס איז גאַנץ וואַהרשיינליך, אַז זייא וועלען מיט דער צייט פאַרנעהמע־
דעם וויכטיגסטען פּלאַץ אין אַמעריקאַנישען יודענטהום. דער בעסטער בע־
וויז פון דעם ריעזיגען פאָרטשריט וואָס דיא רוסישע אידען אין יונייטעד
סטייטס האָבען געמאַכט איז דאָס אין דער שטאָדט נויאָרק אליין עקזעסטי־
רען פינף טעגליכע אידישע צייטונגען. פיעלע פון דיא גרעסטע משכילים
און אידישע ליטעראַטען פון רוסלאַנד האָבען נאָכגעפאָלגט דעם ביישפּיעל
פון מעהרערע רבנים און חזנים און זיינען געקומען נאָך אַמעריקאַ, וואו זיי
געפינען דאָס די זאַלבע רוסישע אידען בילדען דאָ אַ פרייערען ליבעראַלע־
רען און רייכערען פובליקום וויא אין דאָס פאַראָרעמטע אונטערדריקטע
רוסלאַנד.

* * *

אין די קלענערע לענדער פון אייראָפּאַ וועלכע האָבען קאָנסטיטוציאָ־
נעלע רעגיערונגען האָט זיך די אידישע לאַגע אויך פיעל פאַרבעסערט אין
נייצעהנטען יאַהרהונדערט. די איינציגע אויסנאַהמע מאַכט די האַלב באַר־

בארישע רומעניען, וואו די אידישע צרות האבען זיך אנגעפאנגען זייט יאהאן קוזא האט פארלארען דיא הערשאפט און קעניג קארל פון האהענ־צאללערן איז ארויף אויף זיין פלאץ. (1866). שלעכטע מיניסטארען וויא בראטיאנו און קוגאלניציאני האבען געטהאן אלעס וואס זיי האבען געקענט צו פערערגערען די אידישע לאגע און ווילדע איבערפאלען פון פאלק זיי־נען דארטען אפט פארגעקומען. דער בערלינער קאנגרעס פון פארטרעטער פון אלע אייראפייאישע מעכטע, וועלכער איז אפגעהאלטען געווארען נאך דעם רוסיש־טירקישען קריעג אין 1878 האט אנערקאנט דיא אונאבהעניג־קייט פון סערביען, בולגארן און רומעניען און בעשטימט אז דיזע לענדער זאלען געבען אידען גלייכע רעכטע מיט אלעמען. אבער רומעניען האט דיזעס קיינמאל ניט געפאלגט און דיא צרות פון דארטיגע אידען אין דיא לעצטע צייט איז אזוי פארגרעסערט געווארען, דאס גרויסע מאססען וואנ־דערן אוים נאך אנדערע לענדער.

אין סערביען האבען דיא וועניג אידען וואס געפינען זיך דארט אויך נעהאט שלעכטע צייטען, בעזאנדערס אונטער די דינאסטיע קאראגעאגעא־וויטש, וועלכע האט זיך אימער געצייגט ניט פריינדליך (1842). מילוש אברענאוויטש וועלכער האט צוריק געקראגען דיא אויבערמאכט אין 1859 האט זיך געוויזען פריינדליך, אבער זיין זאהן מיכאעל האט געפאלגט דיא סערבישע געשעפטסלייט וועלכע האבען איהם אנגערייצט אויף דיא אידען און זייער לאגע איז ווידער ערגער געווארען. אבער זייט דעם בערלינער קאנגרעס האבען אידען אין סערביען בירגער רעכט און אלע ציווילע און מיליטערישע עמטער זיינען פאר זיי אפען. זיי האבען אויך ערוועהלט אײ־ניגע מיטגליעדער אין סקופטשינא אדער לאנדטאג.

אין בולגאריען און רומעליען האט זיך אויך דיא אידישע לאגע פיעל פארבעסערט נאך דעם בערלינער קאנגרעס און פרינץ אלעקסאנדער פון בולגאריען האט זיך געצייגט פריינדליך. אין 1884 איז אין פאפיא דיא הויפטשטאדט פון בולגאריען געוועזן איין עלילת דם אבער דער שטורם איז שנעל פאראיבער.

אם ערגסטען איז דיא אידישע לאגע אין מאראקקא, אין פערזיען און אין אלע אזעלכע לענדער וועלכע שטעהען זייער ניעדריג און דיא גאנצע בעפעלקערונג הייננט אפ אן דעם קאפריז פון דעם הערשער אדער פון זיינע בעאמטע. אין טירקיי צייגט זיך די רעגיערונג געוועהנליך פריינדליך צו אידען, אבער דאס לאנד איז נאך אויך ניט גענוג ענטוויקעלט צו גע־בען די איינוואוינער די זיכערהייט אונ די גערעכטיגקייט פון א ציוויליזיר־

טער מדינה און מאססען אידישע איינוואוינער געפינען פאר זיכערער דארט צו וואוינען אלס אויסלענדישע אונטערטהאנען. דאס זעלבע איז אויך אין עגיפטען און אנדערע פלעצער וואו אידען געפינען שוץ פון פון די אייראפיאישע מעכטע וועלכע האלטען דארט ארדנונג.

דיא אידישע געמיינדען אין ירושלים, חברון, צפת און טבריא און אנדערע פלעצער אין ארץ ישראל זיינען פיעל פארגרעסערט געווארען אין די לעצטע העלפט פון נייטצעהנטען יאהרהונדערט און דיא גאנצע אידישע וועלט איז פעראינטערעסירט אין דעם ערפאלג פון די אידישע קאלאניעס וואס זיינען אין יענע געגענדען געגרינדעט געווארען אין דיא לעצטע 20 יאהר. די אידען אין די ציוויליזירטע לענדער, דורך זייערע מעכטיגע פעראיינען ווי די „אלליאנס״ אדער „בני ברית״ טהוען פיעל צו פארבעסערן די לאגע פון אידען און צו גרינדען שולען פאר אידישע קינדער אין די לענדער וואס פיהרען זיך נאך אונטער פארצייטיגע דעספאטישע רעגירונגען וואו אידען ווערען נאך פארפאלגט און פאראכטעט ווי אין מיטעלאלטער. איינגע גרויסע בעלי צדקה וויא באראן מאריץ דע הירש (1894—1831) האבען אויך פיעל געטהאן פאר אונטערדריקטע אידען אין פערשיעדענע לענדער. אין דער צייט פון דיא מאססען־אויסוואנדערונג פון רוסלאנד נאך די פערפאלגונג אונטער אלעקסאנדער III האבען רייכע אידען פון אייראפא און אמעריקא געהאלפען די אונגליקליכע וואנדערער ווי ווייט זיי האבען געקענט אזוי ווי רייכע אידען אין די צייטען פון די פערפאלגונגען אין דייטשלאנד, פון גירוש ספרד אדער פון די גזירות ת״ח האבען געטהאן אין יענע אונגליקליכע צייטען. דער מיטליידס־געפיהל וועלכער כאראקטעריזירט אידען בכלל איז אזוי שטארק, און די צרות וואס אלע האבען אין פערשיעדענע צייטען געליטען איז נאך אזוי פריש אין יעדען אידען'ס געדעכטניס, דאס ווען אידען ליידען אדער ווערען געטראפען פון איין אונגליק אפילו אויף דעם וויטעסטען פלאץ פון דער ערד, וועקט עס גלייך אויף די סימפאטהיע און דעם בעדויערען פון די אידען פון אללע לענדער פון דער וועלט, און אלע אידען פיהלען די שמערצען וואס איינציגע אידען ליידען.

* * *

ווען מען ווארפט צוריק א בליק אויף דיא מערקווירדיגע פיער טויזענד יאהריגע געשיכטע וועלכע איז דא פארצייכענט געווארען, און מען דערמאנט זיך אן די מערדערייען פערשקלאפונגען און אונטערדריקונגען פון וועלכע מיר האבען אין דיעזע לאנגע צייט געליטען און זיינען דאך ניט

אונטערגאַנגען. איז אונמעגליך צו אונטערדריקען דעם געפיהל פון וואונדער און בעגייסטערונג. דער פאַקט דאָס אידען האָבען איבערגעלעבט אַלע זייערע פייניגער און פערפאָלגער דאָס זיי האָבען געזעהן וויא דיא מעכטיגע רעגירונגען און די הויך־ענטוויקעלטע פעלקער וואס האָבען אויף זיי אַרונטערגעקוקט, זיינען פערשוואונדען און פערגעסען געוואָרען, איז ניט אַזוי איבערראַשענד ווי דאָס וואָס דער אידישער גייסט און די אידישע פעהיגקייטען זיינען אין דיעזע לאַנגע פינסטערע צייטען ניט פאַרניכטעט געוואָרען. די גאַנצע ציוויליזירטע וועלט שטודירט דעם אידישען תנ״ך, די גרעסטע געלעהרטע בעשעפטיגען זיך מיט געדאַנקען וואָס אידישע דענקער האָבען ענטוויקעלט, און די בעסערע קלאַסען פון אַלע פעלקער לעזען שריפטען פון אידישע פערפאַסער, אונטערהאַלטען זיך מיט הערען מוזיק פון אידישע קאָמפּאָזיטאָרען, אַפּלאָדירען אידישע שוי־שפּילער אויף די גרעסטע ביהנען און ווערען בעאַיינפלוסט פון דיא פרעסע אין וועלכע אידען שפּיעלען אַ זעהר וויכטיגע ראָלע. דיא קונסט, דיא ליטעראַטור און דיא וויסענשאַפט פון דער ציוויליזירטער וועלט, וואָלט אַזוי פיעל געליטען וויא פינאַנס און קאָממערס, ווען מען זאָל פון דיעזע פערשיעדענע פעלקער צוריקציהען דאָס וואָס געהערט צו אידען און אַלעס וואָס איז, דירעקט אָדער אינדירעקט געשאַפען געוואָרען דורך אידישען טאַלענט.

אידען וועלכע דיינקען נאָך וועגען זייער וואונדערבאַרע פערגאַנגענהייט האָבען רעכט צו זיין שטאָלץ אויף דעם אידישען נאָמען און האָבען אויך קיין אורזאַכע צו זיין אונרוהיג וועגען די צוקונפט. עס איז אמת דאָס די פאַרבעסערטע לאַגע פון אידען האָט אין אַנדער־ע לענדער צוריק אויפגעוועקט דיא שנאה וואָס מען האָט מיט אַ דור צוריק געמיינט אַז זיא איז שוין אויף אייביג איינגעשלאָפען, און דאָס די פּאָליטישע פרייהייט האָט ניט פאַרטיעבען אַלע פאָראורטהיילען געגען אידען, וויא פריהערדיגע פריידיינקער האָבען געהאָפט. אָבער מען דאַרף ניט פאַרגעסען אַז מיר זיינען ניט דיא איינציגע וועלכע ליידען און דאָס דער גייסט פון נאַציאָנאַליזמוס וואס האָט זיך יעצט פאַרשפּרייט איבער אייראָפּאַ דריקט זיך אויס ניט אַליין אין האַס געגען אידען, זאָנדערען אין האַס צווישען אַלע פעלקער, און אין נאַרישע פּאַטריאָטישע פאָראורטהיילע וועלכע פאַרדאַמען יעדען וואָס איז נור עטוואָס אַנדערס ווי מען איז אַליין. דער שיקזאַל פון די אידען איז יעצט פאַראייניגט מיט דעם שיקזאַל פון די ציוויליזירטע פעלקער פון דער וועלט און מיר ליידען וויא זיי, פון די פאַלשע פּרינציפּען וועגען פּאַטריאָטיזמוס וועלכע זיינען אויפגעוועקט געוואָרען מיט דיא פּעריאָדע פון מלחמות איז

הײנטיגען דור אָבער דיא װעלט געהט פאָרװערטס און דער קאמפף צו פארבעסערען די לאַגע פון דער גאַנצער מענשהײט, דער קאמפף אין װעלכען אידען האָבען אַזױ מוטהיג און אַזױ ערפאָלגרײך מיטגעקעמפפט, איז נאָך לאַנג ניט צו ענדע, און אָבגלײך אַײנגעװאָרצעלטע פאָראורטהײלען און פארעלטערטע פאַנאַטישע אידעען קענען ניט שנעל פאַרשװינדען, װע־רען זײ דאָך אימער שװאַכער און קענען װאָס װײטער אַלץ װעניגער שאַדען די אידישע געשיכטע, אַזױ װיא די געשיכטע פון דער גאַנצער מענשהײט האָט איהרע טרױעריגסטע קאַפּיטלען אין די פערגאַנגענהײט. היסטאָרישע פאָרשונגען בערעכטיגען אונז צו האָפען דאָס דער אַלגעמײנער פאָרטשריט װעט אָנהאַלטען און װעט אויך בעאײנפלוסען דיא לענדער װעלכע שטעהן נאָך אויף אַ ניעדעריגע שטופע און דאָס די צוקונפט װעט ברײנגען מעהר פרײהײט, מעהר גערעכטיגקײט און פרײנדליכע בעציהונגען צװישען פעל־קער, צװישען קלאַסען און צװישען אײנצעלנע פערזאָנען.

ענדע